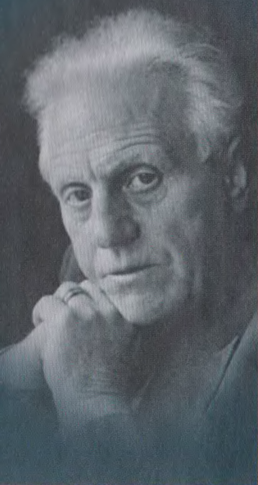
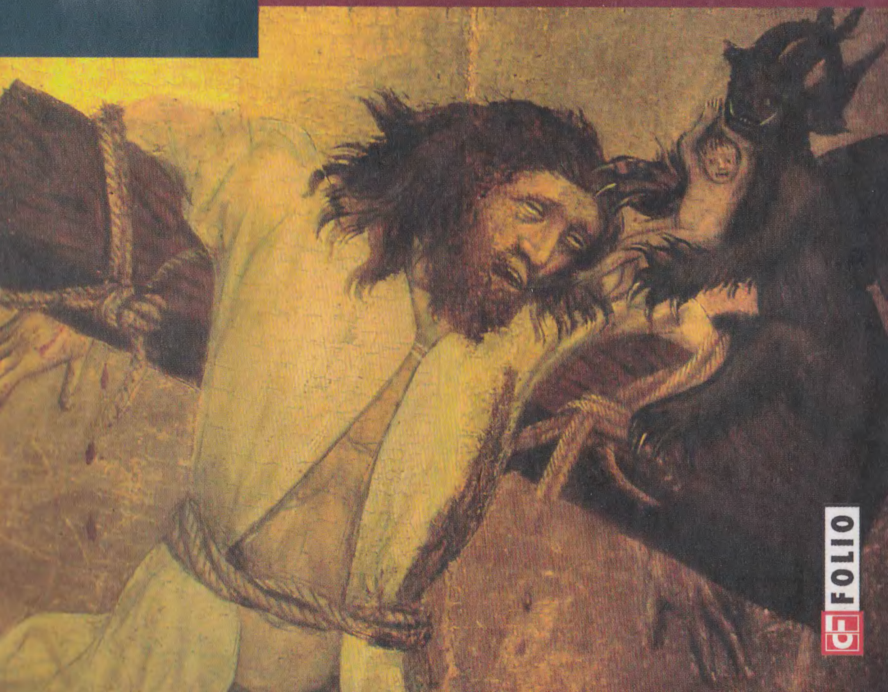

БІБЛІОТЕКА НОБЕЛІВСЬКИХ ЛАУРЕАТІВ

Пер ЛАГЕРКВІСТ

Варавва

CF FOLIO

БІБЛІОТЕКА НОБЕЛІВСЬКИХ ЛАУРЕАТІВ

Пер ЛАГЕРКВІСТ

Варавва

Романи

**Лауреат Нобелівської премії
з літератури 1951 року**

Харків
«Фоліо»
2011

УДК 821-113.6
ББК 84(4ШВЕ)
Л14

Бібліотека нобелівських лауреатів
заснована у 2011 році

Друкується за виданням: Лагерквіст П. Маріамна. — К.: Дніпро, 1988

Зі шведської переклала *Ольга Сенюк*

Вперше опубліковано видавництвом «Albert Bonniers Förlag», Стокгольм, Швеція

Українське видання здійснено з дозволу агенції «Bonnie Group Agency»,
Стокгольм, Швеція

Випущено на замовлення

Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга» 2011 року

Лагерквіст П.

Л 14 Варавва: романи / П. Лагерквіст; пер. з швед. О.Д.Сенюк. — Харків: Фоліо, 2011. — 506 с. — (Б-ка нобелівських лауреатів).

ISBN 978-966-03-5820-1 (Б-ка нобелівських лауреатів).

ISBN 978-966-03-5841-6.

Пер Лагерквіст (1891—1974) — видатний шведський письменник, лауреат Нобелівської премії 1951 року — належав до плеяди тих митців ХХ століття, чії сміливі експерименти в галузі літератури не могли залишитися непоміченими. Індивідуальний та неповторний стиль письменника вирізняють міф, символ, алегорія.

До видання увійшли кращі твори П. Лагерквіста — «Карлик», в якому виявляється і досліджується сама природа жахливих властивостей, що ховаються в людині, а також «Варавва», «Сивіла» й «Маріамна», що оспівують любов і присвячені вічній темі пошуків правди і справедливості.

ББК 84(4ШВЕ)

Dvärgen, 2011 © The Pär Lagerkvist Estate
Barabbas, 2011 © The Pär Lagerkvist Estate
Sibyllan, 2011 © The Pär Lagerkvist Estate
Mariamne, 2011 © The Pär Lagerkvist Estate
© О.Д.Сенюк, переклад українською, 2011
© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2011

ISBN 978-966-03-5820-1

(Б-ка нобелівських лауреатів).

ISBN 978-966-03-5841-6

Карлик

На зріст я не такий уже й малий — двадцять шість дюймів, тіло в мене пропорційне, хіба що голова трохи завелика. Чуб не чорний, як в усіх, а рудавий, рівний і дуже густий. Я його зачісую назад зі скронь і з широкого, хоч і не надто високого лоба. Обличчя моє безбороде, але загалом таке, як в інших чоловіків. Брови зрослі докупи. Я досить сильний, особливо, якщо мене роздратують. Коли влаштували наш із Йосафатом двобій, я за двадцять хвилин поклав його на лопатки й задушив. Відтоді я єдиний карлик при цьому дворі.

Більшість карликів — блазні. Вони вигадують усілякі жарти й показують різні штуки, щоб насмішити господарів та гостей. Я ніколи до такого не принижувався. Та й ніхто мені цього не загадував. Хто б зважився на таке, глянувши на мене. Важко уявити, щоб мій зовнішній вигляд розвеселив когось. І я ніколи не сміюся.

Я не блазень. Я карлик, і тільки карлик.

Зате в мене гострий язик, і, можливо, це розважає декого з мого оточення. Але це не те саме, що бути їхнім блазнем.

Я казав, що моє обличчя таке саме, як в інших чоловіків. Це не зовсім правда, бо воно зморшкувате, все в зморшках. Я не вважаю, що це якась вада. Я таким створений і не винен, що хтось інакший. Моє обличчя показує, який я є, нічого не прикрашаючи і не фальшуючи. Може, обличчя має все приховувати. Але мені подобається, що в мене воно таке.

Через зморшки я здаюся дуже старим. Та я не старий. Проте я чув, ніби ми, карлики, походимо від давнішої раси, ніж та, яка тепер населяє землю, тому вже народжуємося старими. Не знаю, чи це правда, але якщо правда, то ми маємо право першості. Я радий, що належу до іншої раси, ніж теперішня, і що це по мені видно.

Мені здається, що обличчя інших людей позбавлені будь-якого виразу.

Мої господарі дуже прихильні до мене, особливо князь, людина велика й могутня. Людина великих планів, що знає, як їх здійснювати. Людина дії, хоч водночас і дуже освічена. Він знаходить час на все і любить порозмовляти про різні матерії. Свої справжні наміри він завжди вміє приховати розмовою про щось інше.

Здавалося б, нащо цікавитись геть усім — коли він справді ним цікавиться, — але, мабуть, так і треба, мабуть, йому слід охоплювати все, на те він і князь. Складається враження, що він осяг і опанував усе на світі, принаймні намагається осягти. Ніхто не може заперечити, що він небуденна особа. Він єдиний, кого я не зневажаю.

Він дуже облудний.

Свого господаря я знаю досить добре. Та я б не сказав, що знаю його до кінця. Він складна натура, яку не легко збагнути. Не буду запевняти, що в ньому є щось загадкове, — це було б неправильно, він зовсім не такий, але й заглянути йому в душу не так просто. Власне, я його до пуття не розумію і сам дивуюся, чого з такою собачою відданістю ходжу за ним слідом. З другого боку, і він мене не розуміє.

Він не викликає в мене такої шаноби, як в інших. Але мені подобається бути на службі в пана, якого шанують. Не заперечу, він велика людина. Та ніхто не може бути великим в очах свого карлика.

Я ходжу за ним постійно, мов тінь.

Княгиня Теодора попала у велику залежність від мене. Я ношу в серці її таємницю. Я ніколи ані словом не пробакався про неї. Якби мене взяли на кобилу в камері тортур, мучили всіма тими страхіттями, що там є, я б однаково не виказав її. Чому? Я й сам не знаю. Я ненавиджу княгиню, хотів би її смерті, хотів би бачити, як вона з розчепіреними ногами горить на пекельному вогні і полум'я лиже її гідотне лоно. Я ненавиджу її розпусне життя, її безсоромні листи, з якими вона посилає мене до своїх коханців, її любовні слівця, що обпікають мені серце. Але я її не викажу, хоч постійно важу через неї своїм життям.

Коли вона кличе мене до себе, у свої покої, і пошепки звіряє своє доручення, засовує мені під камзол любовного листа, я тремчу всім тілом, і кров шугає мені в голову. Але княгиня нічого не помічає, їй і на думку не спаде, що йдеть-

ся про моє життя. Не про її, а про моє! Вона тільки ледь помітно, неуважно всміхається й відсилає мене в небезпечну мандрівку. Вона нітрохи не цінує моїх послуг у її таємних походеньках. Але довіряє мені.

Я ненавиджу всіх її коханців. На кожного мені кортить кинутись із кинджалом і побачити, яка в нього кров. Особливо я ненавиджу дона Рікардо, з яким княгиня зв'язана вже не один рік і, видно, не має наміру розлучатися. Він мені просто гидкий.

Часом вона кличе мене в покої, ще не вставши з постелі, зовсім не соромлячись мене. Вона вже не молоденька, груди в неї звисають, коли вона лежачи грається своїми оздобами, дістаючи їх зі скриньки, яку тримає перед нею покоївка. Не розумію, як хтось може її кохати. В неї нема нічого, що викликало б у чоловіка хіть. Видно тільки, що колись вона була вродлива.

Вона питає, яку, на мою думку, їй сьогодні надіти оздобу. Завжди питає мене про це. Цідить їх крізь свої тонкі пальці й ліниво потягається під важкою шовковою ковдрою. Вона шльондра. Шльондра на широкому, розкішному князівському ліжку. Все її життя в коханні. Цідить прикраси крізь тонкі пальці й неуважно всміхається, дивлячись, як вони спливають крізь них.

У такі хвилини вона трохи сумна чи, може, прикидається сумною. Тужливо-млосним порухом вона прикладає до шиї золотий ланцюжок так, що великий рубін палає між її грудьми, ще й досі дуже гарними, й запитує, як я вважаю, чи можна сьогодні надіти цей ланцюжок. Постіль просякнута її запахом, від якого мені стає нудно. Я ненавиджу її,

хотів би побачити, як вона горить на пекельному вогні. Але відповідаю, що, по-моєму, вона вдало вибрала оздобу, і вона вдячно дивиться на мене, мовби я перейнявся її журбою і подарував їй бажану розраду.

Інколи вона зве мене своїм лихим приятелем. А якось запитала, чи я люблю її.

А що князь? Нічого не знає? Чи, може, знає все?

Складається таке враження, наче він ніколи не думав про те, що в неї є якийсь таємне життя. Хтозна, може, й не думав, про князя ніколи нічого не знаєш напевне. Він спілкується з нею тільки в її денному житті, бо ж і сам він, мабуть, тільки денна істота, все в ньому пронизане денним світлом. Навіть дивно, що така людина може бути незрозуміла — саме *він*. Певне, це тому, що я його карлик. І, як я вже казав, мене він також не розуміє! Княгиню я краще розумію. І не дивно, адже її я ненавиджу. Без ненависті ти беззбройний, не маєш чим розітнути людину й добратися до її душі.

У яких він стосунках із княгинею? Також її коханець? Може, єдиний справжній коханець? І чи не тому його начебто не хвилює, що вона потай витіває? Я обурений — а він ні?

Я не розумію цього незворушного чоловіка. Його самовпевненість мене весь час дратує, ніколи не дає мені спокою. Аби він був такий, як я!

При дворі в нас товчється повно всякого дивного люду. Мудреці, що, обхопивши руками голову, сидять і дошуку-

ються сенсу життя, вчені, що вірять, ніби своїми сльозливими старечими очима здатні простежити шляхи небесних світил і по них визначати людські долі. Дурисвіти й авантюристи, які ночами читають двірським дамам свої тужливі віршики, а коли сходить сонце, лежать по канавах у блювотині, — одного такого хтось прохромив шпагою на смерть, там же, в канаві, а іншого, пригадую, добре відшмагали за те, що він написав глузливого віршика про кавалера Моррешеллі. Митці, які живуть розпусним життям і заповнюють церкви подібними до Бога образами святих, скульптори і рисувальники, яким доручено спорудити при соборі нову дзвіницю, ясновидці й шахраї різної масті. Ці волоцюги з'являються і зникають, коли їм заманеться, але декотрі надовго приживаються, наче належать до двору, — і всіх князь приймає гостинно.

Дивно, навіть йому весь цей набрид. А ще дивніше, що він може годинами сидіти й слухати їх, їхні дурні теревені. Я розумію, що можна послухати, як поети читають свої вірші, вони — все одно, що блазні, таких завжди тримають при дворах. Вони оспівують чистоту й високі поривання людської душі, великі події і героїчні вчинки, тут нічого не скажеш, а надто, якщо вони своїми піснями підлещуються до господаря. Людині потрібні лестощі, а то вона не стане тим, за кого її мають, навіть у власних очах. У теперішньому і в минулому є багато прекрасного й величного, що ніколи б не стало прекрасним і величним, якби його не оспівали поети. Найчастіше вони оспівують кохання, і це теж добре, бо саме кохання найбільше потребує, щоб його змальовували не таким, як воно є. Тоді дами відразу

сумнішають, глибоко зітхають, а чоловіки дивляться не- уважним, замріяним поглядом, бо всі вони добре знають, яке те кохання насправді, а тому розуміють, що вірш, де поетові вдалося так звеличити його, надзвичайно гарний. Я теж розумію, що повинні бути митці, які б малювали образи святих для народу, щоб той мав кому поклонятися, не такому брудному і вбогому, як він сам, гарні, неземні образи мучеників, які отримали нагороду на тому світі, отримали дорогі шати й золотий обруч навколо голови. Хай прості люди вірять, що їх також чекає нагорода, коли вони відмучаться визначений їм час. Хай ті образи показують їм, що їхній Бог розп'ятий і саме за те, що пробував зробити щось на землі, хай вони зрозуміють, що тут у них немає ніякої надії. Ці примітивні ремісники потрібні князеві, я тільки не розумію, чого їм товктися в замку. Вони споруджують те, що людям необхідно, будують храм, яскраво розмальовану камеру тортур, куди кожен будь-коли може зайти, щоб осягти душевний спокій. І де постійно й однаково терпляче висить на хресті їхній Бог. Я все це розумію, бо я сам християнин, охрещений у ту саму віру, що й вони. І те хрещення має силу, хоч улаштували його задля жарту під час шлюбу князя Гонзаго з донною Єленою. Мене тоді охрестили в замковій каплиці, ніби як їхнього первістка, ніби молода, всім на подив, привела дитину якраз до дня шлюбу. Я часто чув, як про це розповідали, наче про щось страшенно кумедне, та й сам пам'ятаю, що так воно й було, бо мені минуло вже вісімнадцять років, коли це сталося, коли князь позичив мене їм для цієї церемонії.

Та я зовсім не розумію, як можна сидіти й слухати тих, хто розводиться про сенс життя. Філософів, які глибокодумно розважають про життя і смерть, про вічні питання, їхні хитромудрі міркування про добродесність, порядність і лицарство. І тих, хто уявляє собі, буцімто знає щось про зірки, хто вважає, що є якийсь зв'язок між ними та людськими долями. Вони блюзніри, але в чому полягає їхнє блюзнірство, я не знаю та й не хочу знати. Вони блазні, хоч самі про це не здогадуються, й ніхто не здогадується, ніхто з них не сміється, нікого не розважають їхні вигадки. Чого їх запрошено до двору, ніхто не розуміє. Але князь слухає їх так, ніби їхні слова мають глибокий зміст, у задумі погладжує бороду й загадує мені наливати вино в їхні келихи, такі самі срібні, як і в нього. Тільки часом засміється, як котрийсь висадить мене на коліна, щоб мені легше було досягати до його келиха.

Хто може знати щось про зірки? Хто здатен тлумачити їхній тайнопис? Чи, бува, не вони? Їм здається, що вони вміють розмовляти із всесвітом, і вони радіють, коли дістають велемудру відповідь. Вони розгортають свої карти зірок і читають у небі, наче в книжці. Але ту книжку вони написали самі, а зірки рухаються своїми невідомими шляхами, навіть не здогадуючись, що там у ній написано.

Я також читаю в Книжці Ночі. Але не беруся тлумачити її зміст. Я розрізняю письмо, проте знаю, що його не витлумачиш, і в цьому моя мудрість.

Вони цілими ночами сидять у західній вежі замку зі своїми зоровими трубами та квадрантами і вважають, що спілкуються із всесвітом. А я сиджу в протилежній вежі, де

з давніх-давен містяться покої для карликів і де я мешкаю сам-один, відколи задушив Йосафата. Стелі тут низькі, якраз добрі для нашого роду, і віконця маленькі, мов бійниці. Раніше тут мешкало багато карликів, зібраних з усіх усюд, із далеких країв, навіть із царства маврів: подарунки від князів, пап і кардиналів або просто виміняні за щось — із нами й таке буває. Ми, карлики, не маємо ні рідного дому, ні батька з матір'ю, ми народжуємося на світ від чужих, таємно і будь-де, навіть у найубогіших родинах, аби тільки наш рід не вимер. І коли ті чужі батьки побачать, що в них знайшлася дитина нашого роду, вони продають нас можновладним князям, щоб ми звеселяли їх своєю потворністю, були в них за блазнів. Мене також продано: моя мати, побачивши, кого вона привела на світ, з огидою відвернулася від мене, не розуміючи, що я нащадок прадавньої раси. Вона отримала за мене двадцять ескудо й купила собі три лікті краму і собаку, щоб гляділа вівці.

Я сиджу біля карликового віконця й дивлюся в ніч допитливо, як ті звіздарі. Але мені не потрібні їхні зорові труби, в мене й так гострий зір. Я теж читаю у Книжці Ночі.

Можна зовсім просто пояснити, чому князя так цікавлять усі ці вчені, митці, філософи і звіздарі. Він хоче, щоб його двір уславився на цілий світ, а сам він здобув якнайбільшу пошану і визнання. Бажання його неважко збагнути, бо, наскільки я знаю, всі люди, хто як уміє, домагаються цього.

Я його добре розумію і цілком схвалюю.

Кондотьєр Бокаросса завітав до міста й розташувався зі своєю численною челяддю в палаці Джеральді, що стоїть порожній, відколи та родина опинилася на вигнанні. Він приходив до князя з візитом, який тривав кілька годин. Нікому не дозволено бути присутнім при їхній розмові.

Він великий, уславлений кондотьєр.

Почалося будівництво дзвіниці, і ми ходили дивитися, як воно посувається. Дзвіниця буде вища за баню собору, тож як колись у ній задзвонять дзвони, вони лунатимуть наче з неба. Чудова ідея, така, як і повинна бути кожна ідея. Ці дзвони висітимуть вище за всі інші дзвони Італії.

Князь дуже захоплений цим будівництвом, і його можна зрозуміти. Він ще раз проглянув на місці ескізи і був у захваті від барельєфів, що зображають сцени з життя розп'ятого, якими саме оздоблюють низ його дзвіниці. Далі за це будівництво не посунулося.

Може, цю дзвіницю ніколи й не добудують. Багато споруд, які задумав мій князь, лишилися незакінчені. Вони стоять початі, мов руїни великих задумів. Але й руїни — пам'ятник творцеві задуму, і я ніколи не заперечував, що мій господар — великий князь. Коли він іде вулицями, я залюбки йду поряд. Усі поглядають на нього, а на мене зовсім не дивляться. Та це нічого не означає. Люди вітають його шанобливо, мов якусь вищу істоту, але тільки тому, що вони боягузи і підлабузники, а не тому, що люблять чи поважають його, як він гадає. Варто мені самому з'явитися на вулиці, як вони відразу мене помічають і гукають услід різну гидоту. «Це його карлик! Дати йому стусана — одна-

ково, що його панові!» Вдарити мене вони не зважуються, але шпурляють у мене здохлими пацюками та іншим стервом із купи сміття. Коли, розлютившись, я вихоплюю з піхов шпагу, вони починають реготати. «Ото могутній у нас володар!» — горланять вони. Я не можу захищатися, бо в нас не однакова зброя. Я рятуюся втечею, весь обляпаний брудом.

Карлик завжди знає більше, ніж його пан.

Щиро казати, я згоден і постраждати за свого князя. Це свідчить про те, що я частина його самого і в деяких випадках заступаю його високу особу. Навіть цей темний набрид розуміє, що карлик володаря — це, властиво, він сам, як і замок з вежами й зубцями — також він, як і двір з усією своєю пишнотою і блиском — він, і кат, що стинає голови на майдані, і князівська скарбниця з купами золота, і управитель замку, що в голодні часи роздає убогим хліб, — усе це ВІН. Вони відчувають, яку силу я насправді заступаю. І мені завжди приємно помічати, що мене ненавидять.

Я намагаюсь одягатися так, як князь: така сама тканина і такий самий крій. Це мені вдається, бо шматки тканини, які лишаються, коли йому шиють убрання, використовують потім для мене. Збоку я завжди ношу шпагу, таку, як він, лише коротшу. І тримаюся я завжди поважно, так, як він, а надто, коли хтось дивиться на мене.

Одне слово, я дуже схожий на князя, тільки що багато менший. Якби на мене дивитися крізь таке скло, яке ті йолопи в західній вежі наводять на зірки, можна було б подумати, що я — князь.

Карлики й діти дуже відрізняються одні від одних. Осільки і ті й ті малі на зріст, людям здається, що вони близькі одні одним, але це неправда. Карликів часто примушують гратися з дітьми, не подумавши, що карлик — протилежність дитині, що він народився старим. У дитинстві карлики, як мені відомо, ніколи не граються, та й неприємно було б дивитися на це. З такими зморщеними, старечими обличчями! Це просто глум — силувати карликів гратися. Але ж люди нічого про нас не знають.

Мої господарі ніколи не примушували мене гратися з Анджелікою. Та вона сама чіплялася до мене. Я не хочу сказати, що чіплялася через свою злостивість, та коли я згадую той час, особливо як Анджеліка була зовсім маленька, мені починає здаватися, що вона мучила мене навмисне і була винахідлива у своїй жорстокості. Ця дитина з круглими блакитними очима й випнутим ротиком, яким дехто захоплювався, допікала мені чи не дужче за двірську челядь. Не було такого ранку, щоб вона не припленталась до мене нагору — а ще й ходити як слід не вміла! — у покої карликів, і неодмінно з котеням під пахвою. «Піколіно, хочеш із нами погратися?» Я відповідав: «Не можу, в мене сьогодні є важливіші справи, ніколи мені гратися». — «А що ти робиш?» — зухвало допитувалась вона. «Цього дітям не збагнути», — казав я у відповідь. «Але ж ти однаково вийдеш надвір, не можна спати цілий день!» І мені доводилося йти з нею, я не зважувавсь відмовлятися через господарів, хоч увесь кипів з люті. Вона брала мене за руку, наче я був її товариш, вічно вона трималася за мене, хоч я терпіти не міг липких дитячих рук. Я люто стискав пальці в кулак, та вона

однаково чіплялася бодай за кісточки і скрізь тягала мене за собою, безперестанку базікаючи. До своїх ляльок, яких треба було нагодувати й одягти, до підсліпуватих іще цуценят, що вовтузилися в своєму кошику біля собачої буди, до троянд, де ми неодмінно повинні були погратися з котеням. У неї якийсь прикрий потяг до всяких тварин, не до старих, а до їхніх дітей, до всього маленького. Вона здатна була цілими годинами гратися зі своїм котеням і вважала, що і я повинен гратися з ним. Вона думала, що я також дитина і всьому радію, як дитина. Думала таке про мене! А я ж нічому не радію.

Часом бувало, що в її голові і справді зринала якась розважна думка, коли вона помічала, який я невдоволений і похмурий, — вона раптом вражено позирала на мене, на моє зморшкувате старече обличчя й питала: «Чому тобі не цікаво гратися?»

І, не отримавши відповіді ні з моїх затято зціплених уст, ні з холодних карлячих очей, за якими стоїть досвід тисячоліть, злякано приглядалася до мене, в її наївних дитячих очах перебігала якась тінь, і бодай на короткий час вона замовкала.

Що таке гра? Гаяння часу... на ніщо. Граючись, люди якось дивно прикидаються у своєму ставленні до речей і явищ, удають, що сприймають їх не такими, як вони є, а зовсім іншими. Астрологи граються своїми зірками, князь своїм будівництвом, своїми церквами, барельєфами з зображенням життя розп'ятого, своїми дзвіницями, Анджеліка своїми ляльками — всі граються, всі щось удають. Тільки я нічого не вдаю. Я зневажаю удавання. Тільки я живу *насправжки*.

Якось я тихенько підкрався до Анджеліки, коли вона спала, поклавши поряд на ліжко ненависне котеня, і відтяв йому кинджалом голову. Тоді викинув його у вікно на купу сміття. З люті я майже не усвідомлював, що роблю. Тобто усвідомлював дуже добре, бо виконував свій намір, який давно визрів у мене під час наших нудотних ігор у трояндах. Анджеліку нічим не можна було потішити, коли вона помітила, що котеня зникло, а як усі почали казати, що його напевне вже немає живого, вона дістала якусь дивну гарячку й надовго захворіла, тож, слава Богу, я не бачив її весь той час. Коли вона нарешті одужала, мені, звичайно, довелося без кінця вислуховувати сумну розповідь про долю її улюбленця, про те, що він так незрозуміло пропав. Ніхто не переймався тим, що котеня зникло, зате весь двір переполохали кілька крапель крові, що невідомо звідки з'явилися в дитини на шиї, в них добачали поганий знак. Люди страх як люблять дошукуватися в усьому різних прикмет.

Власне, я не мав від неї спокою протягом усього її дитинства, хіба що мінялися ігри. Вічно вона вішалася на мене, хотіла ділитися зі мною своїми таємницями як із найближчим приятелем, а мені все те було непотрібне. Часом я думаю, чи настирлива Анджелічина прихильність до мене не походить із того самого джерела, що і її потяг до котенят, цуценят, каченят і всього малого. Може, вона не почувалася добре у світі дорослих, боялася його, чимось він її лякав. Але ж це не мій клопіт! Якщо вона була самотна, то не з моєї вини. Та до мене вона завжди липла, навіть тоді, коли підросла. Материна турбота про дочку скінчилася, відколи та

перестала бути для неї лялькою, — вона теж вічно грається, всі люди граються, — а батька, звичайно, хвилювали свої справи. А може, він і з іншої причини не дуже нею цікавився, але цього я не хочу торкатися.

Аж як їй минуло десять-дванадцять років, вона стала мовчазна, замкнута, і я нарешті звільнився від неї. Відтоді, хвалити Бога, вона дала мені спокій і бавить час сама. Але я ще й тепер тіпаюся з люті, коли згадаю, скільки через неї натерпівся.

Тепер Анджеліка вже цілком доросла дівчина, має п'ятнадцять років, скоро до неї ставитимуться як до дами. Але вона й досі як дитина і поводить ся зовсім не так, як годиться значній дамі. Хто її батько, важко сказати, можливо, й князь, але дуже можливо, що вона байстря, тож дарма до неї ставляться як до князівської дочки. Дехто вважає її гарною. А я не бачу... нічого гарного в тому дитячому личку з ледь розтуленим ротом і великими очима, в яких не світиться жодна думка.

Кохання смертне. І коли воно помирає, то починає розкладатися і може утворити ґрунт для нового кохання. Тоді мертве кохання живе своїм таємничим життям у живому, тож насправді в кохання немає смерті.

Саме такого висновку, як я розумію, на основі власного досвіду дійшла княгиня й на ньому будує своє щастя. Адже немає сумніву, що вона щаслива. На свій лад вона дає щастя й іншим. Тепер через неї щасливий дон Рікардо.

І князь, мабуть, також. Щасливий, що почуття, яке він колись збудив у ній, і досі живе. Він прикидається, що

вірить у її почуття. Вони обоє прикидаються, що їхнє кохання живе.

Колись княгиня мала коханця, якого послала на тортури, бо він її зрадив. З її намови князь, ні про що не здогадуючись, засудив його за злочин, якого той не вчинив. Я єдиний знав усю правду. І був присутній на тортурях, щоб потім розповісти їй, як він їх витримав. Певне ж, не як герой, він поводився десь так, як усі вони.

Мабуть, це він батько дівчини. Хіба я знаю!

Але, може, й князь. Адже княгиня тоді всіляко підлещувалась до нього, і їхнє кохання переживало в той час нову весну. Княгиня обіймала його щоночі, пропонуючи своє обмануте лоно, яке зголоділо за втраченим коханцем. Вона пестила князя, наче того чоловіка, якого скоро мали повести на тортури. І князь теж відповідав їй пестощами, як у їхні перші палкі любовні ночі. Мертве кохання живе своїм таємничим життям у живому.

Сповідник княгині приходить до неї щосуботи вранці у призначений йому час. До його появи вона встигає вже встати, одягтися і простояти дві години навколішки перед розп'яттям. Отже, готова до сповіді.

Їй нема в чому сповідатися. І вона не ошукує, не кривить душею, навпаки, говорить відверто, від щирого серця. Їй не властиво грішити. Вона не знає за собою жодного гріха. Хіба що трохи розсердилася на покоївку, яка довго вовтузилася з її зачіскою. Вона — чиста душа, над якою усміхнений сповідник схиляється, мов над незайманою дівчиною.

Очі в неї після молитви й заглиблення у світ розп'ятого ясні, проникливі. Замучений чоловічок на іграшковому хресті страждав за неї, і душа її очищена від гріхів, вони зникли навіть із її пам'яті. Вона підкріпилася й ніби помолодшала, та водночас сповнена мрійливої врочистості й зосередженості, що личать її скромній чорній сукні й ненарум'яним щокам. Вона сідає і пише листа коханцеві про свій душевний стан, спокійного сестринського листа, в якому немає жодного слова про кохання й побачення. В такому, як тепер, настрої вона не зносить навіть натяку на легковажність. Я йду з листом до коханця.

Немає ніякого сумніву, що вона щиро релігійна. Віра для неї — щось істотне, цілком реальне. Віра їй потрібна, і вона користується нею. Віра — частина її серця, її душі.

Чи й князь релігійний? На це питання відповісти важче. До певної міри так, адже він на все спроможний, він охоплює собою *все*, та чи можна назвати це релігійністю? Йому подобається, що на світі існує така річ, як релігія, подобається слухати про неї, слухати цікаві й дотепні суперечки про її сутність — хіба може щось людське бути йому чуже? Йому подобаються і вівтарні образи, і мадонни славетних майстрів, і розкішні, величні храми, а надто ті, які він сам збудував. Не знаю тільки, чи це можна назвати релігійністю. Мабуть, можна. Певна річ, князь релігійний ще й тому, що він *володар*, і з цього погляду так само щиро релігійний, як і княгиня. Адже він розуміє, що народові потрібна релігія, розуміє, що цю потребу необхідно вдовольняти, і його двері завжди гостинно відчинені всім, хто служить релігії. Пре-

лати і всілякі інші духовні особи так і шмигають у ті двері туди й назад, як діти в хату. Та чи він сам особисто релігійний, як його дружина? Це вже інша справа, її я не хочу торкатися.

Зате щодо неї, як я вже згадував, можна не сумніватися, вона щиро релігійна.

Може, вони обоє релігійні, кожне по-своєму?

Що означає релігія? Я багато про це думав, але надаремне.

Особливо багато я думав про це того разу, коли мене на карнавальному святі кілька років тому примусили, вдягнувши єпископом, причащати Святими Дарами карликів Мантуанського двору, яких їхній князь привіз із собою на карнавал. Ми зібралися біля маленького вівтаря, поставленого в одній із замкових зал, а навколо нас, усміхаючись, порозсідалися гості — лицарі, вельможі, молоді дженджики в блазнівських костюмах. Я підняв розп'яття, і карлики впали навколішки. «Це ваш спаситель! — проголосив я гучним голосом, дивлячись на них палючими очима. — Це спаситель усіх карликів, і сам карлик, замучений у часи великого князя Понтія Пілата і прибитий до іграшкового хрестика на радість і полегкість усім людям на землі. — Я взяв чашу й підняв її перед ними. — Тут його карликова кров, яка змиє всі великі гріхи, і всі чорні душі стануть білі, як сніг». Потім я взяв проскуру, також показав її карликам, на очах у них відкусив шматочок і випив ковток вина, як належало за обрядом, водночас пояснюючи їм значення святої таємниці. «Я споживаю його тіло, що було таке ж спотворене, як

і ваше. Воно гірке, мов жовч, бо просякнуте ненавистю. Скуштуйте і ви його! Я п'ю його кров, і вона пече вогнем, який ніхто не може погасити. Наче я напився своєї власної крові.

Спасителю всіх карликів, нехай твій вогонь поглине цілий світ!»

Я вихлюпнув вино на тих, що сиділи навколо нас, бліді, приголомшені, й дивилися на цю зловісну церемонію причастя.

Я не блюзнір. Не я влаштував це блюзнірство, а вони. А проте князь звелів закувати мене в кайдани на кілька днів, мовляв, вони хотіли влаштувати невинний жарт, а я їм усе зіпсував і стривожив, навіть перелякав гостей. Таких малих кайданів не було, довелося їх кувати. Коваль бурчав, що це надто велика робота для такого короткого терміну покарання, але князь сказав, що, може, вони й ще коли знадобляться, то добре мати їх напоготові. Він відпустив мене швидко, ще й термін не скінчився. Мені здається, що князь покарав мене більше задля гостей: бо тільки-но вони роз'їхалися, я був звільнений. Але ще довго після того він поглядав на мене якось несміливо, намагався не лишатися зі мною на самоті, аж наче трохи боявся мене.

Карлики, звичайно, нічого не втямили. Вони заметушилися, мов наполохані кури, попискуючи своїми тоненькими кастратськими голосами. Не знаю, звідки беруться ті їхні кумедні голоси. У мене голос глибокий і низький.

Але вони раби й кастрати навіть душею, і більшість із них блазні, що ганьблять весь наш рід дурними кпинами зі свого власного тіла.

Нікчемний рід. Щоб вони не муляли мені очей, я примудрився підбити князя на те, що він почав одного за одним продавати їх, аж поки я нарешті залишився сам. Я радий, що їх немає, що в покоях карликів тепер голо й порожньо, і я можу вночі спокійно роздумувати про все на світі. Радий, що немає і Йосафата, що мені не доводиться дивитися на його зморшкувате старече лице й слухати його писклявий голос. Я радий, що залишився сам.

Така моя доля, що я мушу ненавидіти і свій народ. Карлики мені осоружні.

Але я ненавиджу й себе. Я пожираю своє власне присмачене жовчу тіло. І п'ю свою власну отруєну кров. Я, зловісний первосвященик свого народу, щодня на самоті виконую обряд причастя Святими Дарами.

Княгиня після тієї події, що учинила такий переполох, повелася досить дивно. Того самого ранку, як я вийшов на волю, вона покликала мене до себе і, коли я з'явився в її спальні, довго дивилася мовчки на мене задумливим, допитливим поглядом. Я вже чекав докорів, може, навіть якоїсь нової кари, та, озвавшись нарешті, вона призналася, що моя меса перед карликами справила на неї глибоке враження, щось похмуре й страшне в тій месі промовило до її душі. Як мені пощастило так проникнути в її душу, викликати в ній відгомін?

Я нічого не розумів. І глузливо посміхнувся, скориставшись тим, що вона, лежачи в ліжку, неуважно дивилася кудись повз мене.

Княгиня запитала, як я уявляю собі муки на хресті? Коли засудженого шмагають нагайками, катують, розпинають? Вона сказала, що тепер зрозуміла, як Христос має ненавидіти її. Люто ненавидіти за те, що мусив страждати за неї.

Я не збирався їй відповідати, і вона теж більше не розводилася про це, але ще довго лежала, задумливо дивлячись поперед себе.

Нарешті вона ледь ворухнула своєю гарною рукою, — мовляв, розмова скінчена — і гукнула покоївці, щоб та принесла їй темно-червону сукню, бо хотіла вставати.

Я й досі не розумію, що на неї тоді напало.

Я помітив, що часом наганяю на людей страх. Але насправді вони лякаються самих себе. Їм здається, що це я їх лякаю, а то карлик, який сидить у них самих, схожа на людину почвара з мавп'ячою пикою полохає їх, це вона високу голову з глибини їхньої душі. Вони лякаються, бо не знають, що в них сидить інша істота. Люди завжди лякаються, коли на поверхню щось вириває з них самих, з якоїсь брудної ями в їхній душі, таке, чого вони не знають і що не пасує до того життя, яким вони живуть. Коли на поверхні не видно нічого, вони спокійні, не бояться ніякої небезпеки. Вони ходять собі, високі й незворушні, і на їхніх гладеньких обличчях нічогісінько не відбивається. Але всередині в них завжди щось є таке, на що вони не звертають уваги, вони

живуть, самі того не знаючи, одночасно кількома життями. Вони дивовижно замасковані й багатоліці.

І вони потворні, хоч по них цього не видно.

Я завжди живу тільки своїм життям, життям карлика. Ніколи не буваю високим, ніколи не маю гладеньких щік. Я завжди тільки той, ким є насправді, завжди однаковий, живу тільки *одним* життям. У мені немає ніякої іншої істоти. Я добре знаю, що в мене всередині, ніщо ніколи не виринає зненацька з моєї душі й ніщо не ховається в її темних кутках. Через це я ніколи не боюся того, що лякає їх, чогось багатовидого, незнаного й таємничого. Для мене його взагалі не існує. В мені нема нічого «іншого».

Страх? Що це таке? Може, те, що зі мною діється, коли я вночі лежу сам у покоях для карликів і мені з'являється привид Йосафата, підходить до мого ліжка, блідий, мов смерть, із синцями на шиї і роззявленим ротом, і є страх?

Але ж я не відчуваю ні переляку чи каяття, нічого такого, що б мене якось особливо схвилювало. Коли він з'являється, я думаю лише про те, що Йосафат мертвий і тепер я лишився при дворі сам.

Я хочу бути сам, не бажаю, щоб існувало ще щось, крім мене. І я виразно бачу, що він мертвий. Що це тільки його привид, що я сам-один у темряві, як і щоночі, відколи я задушив Йосафата.

Нічого страшного в цьому немає.

При дворі з'явився високий чоловік, до якого князь ставиться на диво уважно, навіть шанобливо. Його запрошено

до замку, князь каже, що давно вже чекав на нього й просто щасливий, що той нарешті вшанував його своїм візитом. Він ставиться до гостя як до рівного.

Не всім при дворі це здається смішним, дехто каже, що цей гість справді видатна людина й рівня князеві. Та одягається він не по-князівському, а досить скромно. Хто він і чим так вирізняється, я ще не довідався. Згодом, певне, це з'ясується. Кажуть, він приїхав сюди надовго.

Не заперечую, в ньому дійсно є щось таке, що викликає пошану. Він тримається природніше і з більшою гідністю, ніж переважно гості, лоб у нього високий, як люди люблять казати, чоло мислителя, обличчя, обрамлене сивуватою бородою, шляхетне і справді вродливе. В ньому є щось тонке й гармонійне, поведінка його спокійна і стримана.

Цікаво було б знати, в чому полягає його потворність.

Той незвичайний чоловік їсть за одним столом із князем. Вони весь час розмовляють на різні теми, і, прислуговуючи своєму господареві, — бо він завжди хоче, щоб саме я прислуговував йому біля столу, — я маю нагоду пересвідчитись, що наш гість — освічена людина. Думка його охоплює все, і, здається, він цікавиться всім на світі. Він береться пояснювати будь-що, та, на відміну від інших, не завжди певний, що його пояснення слухні. Широко й докладно витлумачивши, як, на його думку, треба розуміти те чи інше, він, буває, замовкне, задумається, тоді скаже з сумнівом: але, може, воно й не так. Я не знаю, як на це дивитися. Можна вважати, що по-своєму це мудро, а можна й припустити, що він і справді нічого до пуття не знає, тоді вся будова його

міркувань, зведена з такими труднощами, немає ніякого сенсу. Мабуть, так воно і є, адже я з власного досвіду знаю, яке обмежене людське мислення. Багато людей не розуміє, що недосконалість людського мислення зобов'язує до певної скромності. А наш гість, видно, розуміє.

Але князь не звертає на це уваги, він слухає його так спрагло, ніби п'є з чистого джерела знань і мудрості. Він дивиться йому в рот, як нікчемний учень своєму вчителю, хоч, звичайно, при цьому не втрачає князівської гідності. Часом князь зве його «великим майстром». Тоді я питаю себе, чому він принижується до такої улесливості. Наскільки я його знаю, повинна бути якась причина. Вчений гість переважно вдає, що не чує цього улесливого звертання. Може, й справді він такий скромний. З іншого боку, часом він говорить дуже переконливо, впевнено боронить свої погляди, наводячи докази, які свідчать про гострий і проникливий розум. Отже, він не щоразу сумнівається.

Говорить він завжди так само спокійно, приємним і незвичайно дзвінким голосом. До мене він ставиться ласкаво й начебто виявляє певне зацікавлення. Не знаю чому. Інколи він мені чимось трохи нагадує князя, але я не можу до пуття пояснити, чим саме.

Він не облудний.

Цей незвичайний чужинець готується почати роботу в монастирі францисканців Санта-Кроче, малюватиме якусь картину на одній із коротших стін трапезної. Виходить, він просто малює образи святих і таке інше, як багато хто при тутешньому дворі. Он у чому полягає його «незвичайність».

Я, певна річ, не хочу сказати, що він водночас не може бути ще й чимось іншим, чимось більшим, і що його треба прирівнювати до простих богомазів. Я повинен визнати, що він куди показніший на вигляд, зрозуміло також, чому князь слухає його уважніше, ніж інших. Але щоб ловити кожне його слово, наче він оракул, і садовити його щодня до свого столу — цього я не можу пояснити. Як-не-як, а він тільки ремісник і робить усе лише своїми руками, навіть якщо завдяки освіченості й розумові і охоплює так багато всього — стільки, що й сам не може зрозуміти! Які в нього руки, мені невідомо, певне, вправні, оскільки князь найняв його, але що його розум береться розв'язувати задачі, до яких іще не доріс, це він і сам визнає. Видно, він любить фантазувати. Незважаючи на весь свій ясний розум і багатство задумів, він, мабуть, стоїть на хисткому ґрунті, і світ, який він начебто творить, властиво, зовсім нереальний.

А втім, хоч як дивно, я ще не склав про нього ніякої певної думки. Не знаю навіть чому. Звичайно я відразу складаю собі остаточне уявлення про того, з ким стикаюся лице в лице. Мабуть, тому, що його особистість, як і його постать, здійснюються вище за пересічний рівень. Але чого мені так здається, чому я так думаю? Я не знаю, в чому, власне, полягає його перевага і чи справді він так переважає всіх. І чого б він мав бути не такий, як інші люди, що траплялися мені в житті?

У кожному разі я певен, що князь занадто високої думки про нього.

Його звать Бернардо, звичайнісіньке собі ім'я.

Княгиню він не цікавить, адже він старий. А до розмов, які він провадить з князем, вона цілком байдужа. Коли вона буває присутня при їхніх довгих диспутах, то весь час мовчить і думає про щось своє. Мені здається, вона зовсім не чує, що каже цей незвичайний чоловік.

Зате його самого княгиня, видно, дуже цікавить. Я помітив, що він крадькома дивиться на неї, коли ніхто не бачить. Мабуть, вивчає її обличчя, ніби шукає чогось у ньому допитливим поглядом, що потім стає дедалі задумливішим. Що в ній може приваблювати його?

Обличчя княгині зовсім не цікаве. Легко пізнати, що вона шльондра, хоч і приховує це за облудно-невинним виглядом. Не треба довго й роздивлятися, щоб зрозуміти, хто вона. А що ж тоді в ній ще можна роздивлятися, чого ще дошукуватися в її розпусному обличчі? Що в ньому принадного?

Але його, видно, вабить усе. Він може підняти з землі камінь — я сам бачив — і розглядати його з величезним зацікавленням: обертає його на всі боки і врешті кладе до кишені, мов якусь коштовність. Здається, він здатен захопитися геть усім. Тихий божевільний, чи що?

Тихий божевільний, якому можна позаздрити! Адже той, для кого камінь — коштовність, знаходить скарби на кожному кроці.

Він неймовірно допитливий. Скрізь він пхає свого носа, все йому треба знати, про все розпитати. Він питає робітників про їхній інструмент і про те, як саме вони виконують

свою роботу, щось їм зауважує, дає поради. Приносить додому з прогулянки квітки, сідає і вищипує з них пелюстки, аби побачити, що там усередині. І може цілими годинами простоювати, спостерігаючи за летом птахів, ніби в цьому є щось особливе. Навіть голови вбивць і злодіїв на палях перед брамою замку, які всім уже очі намуляли, він здатен довго роздивлятися, роздумувати над ними, мов над якимись хитромудрими загадками, й замальовувати їх срібним олівцем. А коли кілька днів тому на майдані вішали Франческо, він стояв поперед усіх разом із хлопчиками, щоб краще було видно. Вночі він спостерігає зірки. Він цікавиться геть усім.

Чи й справді все може бути цікавим?

Мені байдуже, куди він пхає свого носа. Та коли він ще раз доторкнеться до мене, я прохромлю його кинджалом, хоч що б це коштувало мені.

Сьогодні ввечері, коли я наливав йому вина, він захотів роздивитися мою руку, але я сердито відсмикнув її. Проте князь усміхнувся і звелів мені показати руку. Він пильно розглядав її, з нахабною прискіпливістю вивчав кожен суглубик, кожну рисочку біля зап'ястка, навіть спробував підсунути рукав, щоб поглянути вище. Я знову висмикнув руку, тремтячи з люті й обурення. Вони обидва всміхалися, а в мене очі палали ненавистю.

Як він ще раз доторкнеться до мене, я пущу йому кров!

Я не зношу, коли хтось із людей доторкається до мене, не зношу ніякого глузування зі свого тіла.

Ходять дивні чутки, начебто він упрохав князя віддати йому труп Франческо, щоб розпороти його й подивитися, як людина збудована всередині. Не може цього бути. Це щось надто неймовірне. І не може бути, щоб вони зняли трупа, він повинен висіти на пострах народів, на глум і сором тому негідникові, адже такий був присуд, то чого б воронам не розклювати його, як інших? На жаль, я знав його і твердо впевнений, що він заслуговує найбільшої кари, яка тільки є на світі, він не раз гукав мені вслід різні образливі слова. Коли його здіймуть, кара йому буде вже не така, як іншим, хто потрапив на шибеницю.

Я почув про це ввечері. Тепер уже ніч, і мені не видно, чи те падло ще висить там.

Не можу повірити, що це правда. Щоб князь таке дозволив!

Це таки правда! Той мерзотник уже не висить на шибениці! Я навіть вистежив, де він дівся. Я застукав старого мудрагеля, коли він робив своє ганебне діло!

Я звернув увагу на льох: там щось діялося, бо двері, що завжди були замкнені, тепер стояли відчинені. Я помітив це ще вчора, хоч нічого не запідозрив. Сьогодні я вирішив оглянути докладніше, що там робиться, і двері знову виявились прочинені. Довгим вузьким коридором я дійшов до других дверей, що також не були замкнені, обережно, щоб не привертати до себе уваги, просунувся крізь них і опинився у просторому приміщенні, де при світлі, яке падало з вузького вікна в південній стіні, побачив старого, нахиленого над розпоротим трупом Франческо! Спершу

я не повірив власним очам, але він справді лежав там і лежав розпоротий, видно було його нутроці — серце, легені, достоту як у тварини. Я ніколи не бачив нічого гидкішого, не міг уявити собі такого паскудства, як людські тельбухи. А старий стояв нахилений над ними й вивчав їх із напруженою цікавістю, обережно підрізуючи щось навколо серця маленьким ножиком. Він був такий поглинутий своїм ділом, що навіть не помітив, як я зайшов. Здавалося, для нього нічого більше не існувало, крім тієї гидоти, в якій він бабрався. Та нарешті він випростався і глянув поперед себе. Очі його блищали від щастя, а обличчя було таке захоплене, ніби він переживав якесь свято. Я міг спостерігати за ним скільки завгодно, бо він стояв на світлі, а я в глибокому затінку. А втім, він не помічав нічого, натхненний, мов пророк, що розмовляє з Богом. Справді огидне видовище.

Рівня князеві! Князь, що береться розгадувати загадки в нутрощах злочинця. Що бабрається в стерві!

Цієї ночі вони засиділися мало не до світанку, ніяк не могли набалакатися. І тією балачкою розпалили себе просто до екстазу. Вони говорили про природу, про те, яка вона неосяжна й багата. Природа — велика цілість, єдине диво! Артерії, що несуть кров по тілі, мов річки воду по землі, легені, що дихають, мов океани зі своїми припливами й відпливами, кістяк, що дає опору тілові, як кам'яні шари дають опору землі, а тіло землі — м'який ґрунт. Вогонь усередині землі схожий на пал душі і так само походить від сонця, святого сонця, якому поклонялися стародавні люди, від якого походять усі душі, яке є першоджерелом і першопрочи-

ною всього живого і яке освітлює всі небесні тіла у всесвіті. Бо наш світ — тільки одна серед тисяч зірок у всесвіті.

Вони були мов одержимі. І я мусив слухати, що вони говорили, не маючи можливості заперечити. Я дедалі більше переконуюся, що він божевільний і що через нього може збожеволіти й князь. Дивно, що мій господар у його руках такий м'який і так здається на все.

Як можна поважно вірити в такі химери? Як можна вірити в ту цілість, у ту божисту гармонію в усьому, як він ще був висловився? Як можна вдаватися до таких гучних, безглузких слів? Диво природи! Я згадав нутрощі Франческо й мало не виблював.

Яке щастя, захоплено вигукували вони, заглянути в дивовижне царство природи! Скільки всього знайде в ній допитливий дослідник. І наскільки могутніша й багатша стане людина, коли навчиться пізнавати все те, всі ті приховані сили, й примусить їх служити собі. Стихії покійно схиляться перед її волею, вогонь сумирно служитиме їй, приборканий, незважаючи на свій дикий норів, земля родитиме стократ, бо людина пізнає закони росту, річки стануть її слухняними, закованими рабами, а океани носитимуть її кораблі навколо нашої великої планети, що чудесною зіркою ширяє у світовому просторі. Людина опанує навіть повітря, бо колись навчиться наслідувати лет птахів і, звільнившись від власної ваги, полетить, як вони і як зірки в просторі, до мети, яку людська думка поки що не може ані осягти, ані передбачити.

Ох, як гарно, як чудово жити на землі! Скільки незбагненної величі в людському житті!

Їхньому захопові не було кінця. Вони скидалися на дітей, що снують мрії про іграшки, про силу-силенну іграшок, з якими вони потім самі не знали б що робити. Я дивився на них очима карлика, і на моєму старечому зморшкуватому обличчі не змінилася жодна рисочка. Карлики не схожі на дітей. Вони ніколи не граються. Я підіймався навшпиньки, щоб налити їхні келихи, які вони за тією нескінченною балаканиною спорожняли.

Що вони знають про велич життя? Звідки їм відомо, що воно величне? Це ж тільки порожнє слово, яке люди люблять уживати. Так само можна сказати, що життя мізерне. Що воно нікчемне, нічогісінько не варте, комашка, яку можна роздавити нігтем. І коли його роздавлюєш нігтем, воно не опирається. Воно таке саме байдуже до власної загибелі, як і до всього іншого. А чому б і ні? Чого воно повинне чіплятися за своє існування? Чого повинне прагнути до самозбереження і взагалі до будь-чого? Чого йому і справді не бути цілком байдужому до всього?

Заглянути в лоно природи! Що в цьому приємного? Коли б вони дійсно могли заглянути туди, то злякалися б, їх би це сповнило жахом. Вони уявляють собі, що природа існує для них, бо вважають, що взагалі все існує для них, для їхнього добра і радості, існує для того, щоб зробити їхнє життя справді прекрасним і величним. Та що вони знають про те лоно природи? Звідки їм відомо, що воно задумане саме для них, для здійснення їхніх безглузвих дитячих забаганок?

Їм здається, що вони читають у книжці природи, здається, що вона перед ними розгорнена. Вони навіть вважають,

що можуть перегорнути кілька сторінок наперед і прочитати там, де ще нічого не написано, де ще самі чисті сторінки. Легковажні, пихаті, дурні! Їхня нахабна самовпевненість не має меж!

Хто може знати, чим вагітна природа, який плід носить вона у своєму лоні? Хто може щось передбачити? Хіба мати знає, кого вона носить під серцем? Як можна щось про це знати? Вона чекає своєї пори і аж тоді бачить те, що народила. Запитали б краще карлика, він би їм усе пояснив.

Він скромний? Як же я помилився! Навпаки, зарозумілішого за нього я нікого ще не бачив. Сама його сутність, його дух зарозумілі. А його думка така самовпевнена, що хоче по-князівському панувати над світом, який їй зовсім не підлеглий.

Він може *здатися* скромним, бо вічно допитується, дошукується до всього, заявляє, що *цього й цього* не знає, тільки намагається пізнати скільки його сили. Але вважає, що *цілість* йому відома, відома мета і сутність усього! Він виявляє скромність у малому, а не у великому. Що й казати, химерна скромність.

Геть усе має свій сенс, усе, що діється і що роблять люди. Але саме життя не має ніякого сенсу й не може мати. А то б воно не могло існувати.

Така моя віра.

Який сором! Яка ганьба! Я зроду не зазнавав такого приниження, як того жакливого дня. Я спробую змалювати, що зі мною сталося, хоч волів би не згадувати про це.

Князь звелів мені піти до майстра Бернардо, що працював у трапезній Санта-Кроче, бо я був йому навіщось потрібен. Я пішов туди, хоч був сердитий, що з мене роблять служника того зарозумілого чоловіка, якому я не підвладний. Він зустрів мене незвичайно ласкаво і сказав, що карлики завжди його дуже цікавили. А що його не цікавить, коли він хоче все вивідати навіть про тельбухи Франческо і про небесні зірки? Але про мене, карлика, він нічого не знає, подумав я собі. Промовивши ще кілька ласкавих слів, які нічого не означали, він сказав, що хотів би зробити моє зображення. Я спершу подумав, що йдеться про мій портрет, який, видно, замовив йому князь. Це мене втішило, проте я відповів, що не хочу бути зображеним на портреті.

«Чому?» — запитав він. «Бо хочу, щоб моє обличчя належало тільки мені», — відповів я. Цілком природна відповідь. А йому вона чомусь здалася оригінальною, так він сказав. Потім усміхнувся і погодився, що в цьому, безперечно, щось є. Хоч, додав він, кожне обличчя, не тільки зображене на портреті, належить багатьом, властиво, кожному, хто на нього дивиться. Зрештою, він має намір лише змалювати мене, хоче побачити, як я збудований, того мені треба роздягтися, щоб він міг намалювати мене. Я відчув, що блідну. Від люті й від страху, не знаю, від чого більше, те й те так мене опосіло, що я весь затремтів.

Він помітив, як страшенно схвилювала мене його безсоромність. І почав казати, що зовсім не ганебно бути карликом і показувати іншим, який ти є. Мовляв, до природи він завжди має глибоку пошану, так само й тоді, коли вона

створить щось із дивної примхи, таке, що виходить за межі звичайного. Це ніякий не сором показувати себе іншому таким, яким ти є, і ніхто, властиво, не належить собі самому. «А я належу! — люто крикнув я. — То ви не належите самим собі! А я належу!»

Він поставився до мого спалаху цілком спокійно, навіть стежив за мною з великим зацікавленням, що мене ще дужче обурило. Потім сказав, що пора починати, — і підійшов до мене. «Я не дозволю нікому глумитися зі свого тіла!» — в нестямі крикнув я. Він не звернув ніякісінької уваги на мої слова і, переконавшись, що добровільно я нізащо не роздягнуся, взявся сам скидати з мене вбрання. Я встиг вихопити з піхов кинджал, і він, мабуть, дуже здивувався, коли в моїй руці блиснуло лезо. Проте він відібрав його від мене і про всяк випадок поклав осторонь. «Ти, виходить, небезпечна особа», — сказав він, вражено дивлячись на мене. На ці слова я глузливо посміхнувся. Потім він цілком спокійно заходився роздягати мене, безсоромно оголяючи моє тіло. Я завзято опирався і боровся з ним так, наче йшлося про моє життя, та все дарма, він був дужчий за мене. Скінчивши своє ганебне діло, він поставив мене на поміст, зроблений посеред трапезної.

Я стояв там беззахисний, голий і не міг нічого вдіяти, хоч аж скаженів з люті. А за кілька кроків від помосту стояв він, зовсім незворушний, і вивчав мене, холодно й безжалісно роздивлявся на мій сором. Я був цілком відданий на поталу його безсоромному поглядові, який досліджував мене, порядкував мною, ніби своєю власністю. Бути отак виставленим комусь на огляд — страчне приниження, мені

й досі соромно, що я взагалі його витримав. Я й тепер пам'ятаю шурхіт його срібного олівця по аркуші, мабуть, того самого, яким він малював висохлі голови перед брамою замку і всяку іншу гидоту. Погляд його змінився, став гострий, мов вістря ножа, мені здавалося, що він пронизує мене наскрізь.

Ніколи ще я не відчував такої ненависті до людей, як під час тих страшних хвилин. Почуття ненависті було таке гостре, що я майже непритомнів, час від часу мені темніло в очах. Чи є щось відразніше за таких людей, щось більше варте ненависті?

Просто перед собою на одній із коротких стін я бачив його велику картину, ту саму, з якої начебто мав вийти справжній шедевр. Вона ж тільки почата, але, видно, має зображати Таємну вечерю, Христа і його учнів під час братньої трапези. Я з люттю дивився на тих учнів, на їхні непорочні врочисті обличчя. Вони уявили собі, що звеличені понад усе, бо сидять навколо свого небесного володаря, того, з неземним сяйвом круг голови. Я зловтішно подумав, що його незабаром схоплять, що Юда, який сидів, зіщулившись, у кутку, скоро його зрадить. Та його ще люблять і шанують, думав я, він ще сидить за братнім столом, а я тут виставлений на глум! Але настане час і його ганьби! Скоро він уже не сидітиме в колі своїх учнів, що зречуться його, а сам висітиме на хресті. Висітиме такий же голий, як я тут стою, так само ганебно принижений. А чому б і ні? Чому б йому не помучитися так, як мучуся я? Він із самого початку був оточений любов'ю, живився любов'ю, а я живився ненавистю. Я ссав ненависть із материним молоком, вбирав

у себе її гіркоту, лежав біля материних грудей, що набрякли жовчю, а він ссав добру, лагідну мадонну, найніжнішу і найкращу серед жінок, і пив найсолодше материне молоко, яке не доводилось пити нікому з людей. Він сидить собі, такий безтурботний, добрий, і не думає про те, що хтось може ненавидіти його чи заподіяти йому якусь кривду. А чому б і ні? Чого б його не скривдити? Він гадає, що всі люди на землі повинні любити його, бо він зачатий від самого Вітця Небесного. Яка наївність! Він як дитина, зовсім не знає людей! Адже саме тому вони затаїли на нього злобу в своєму серці, саме через це диво. Люди не люблять, щоб їх гвалтував Бог.

Я все ще дивився на нього, коли, звільнений нарешті від своєї страшної ганьби, стояв біля дверей тієї проклятої трапезної, де пережив найбільше приниження в своєму житті. Нічого, думав я, скоро тебе продадуть за кілька ескудо шляхетному, високому духом людству, продадуть, як і мене!

І я люто захряснув двері, залишивши його і його великого майстра Бернардо, що заглибився у споглядання свого великого твору і, мабуть, устиг уже забути про мене, хоч я через нього зазнав такої муки.

Найкраще було б не згадувати про Санта-Кроче, спробувати зовсім забути його. Та є таке, що не сходить у мене з думки. Поки я одягався, мені на очі потрапляли розкидані навколо малюнки, що зображали дивовижних істот, химер, яких ніхто ніколи не бачив і яких узагалі не існує. То було щось середнє між людьми і тваринами: жінки з кажанячими крильми, розгорненими на їхніх довгих волохатих ру-

ках, чоловіки з мордами ящурів і жаб'ячими лапами, а інші з головами хижих грифів і з пазуристими лапами замість рук, — і ті, й ті літали в повітрі, мов дияволи, — ще якісь істоти, не схожі ні на жінок, ні на чоловіків, ніби морські страховиська з кільчастими мацаками й холодними лихими очима, зовсім як у людей. Мене вразили ті жахливі почвари, я й досі не можу їх забути, й досі немов бачу їх перед собою. Чому саме таке полонить його уяву? Чому він створює такі мерзенні, примарні образи? Чому вони йому ввижаються? Має ж бути якась причина того, що він їх малює, хоч у природі вони не існують. Мабуть, відчуває потребу творити їх, хоч їх і немає на світі. А може, саме тому й відчуває таку потребу. Я цього не розумію.

Що ж собою уявляє той, хто витворює таке? Хто смакує ці страхіття, має від них таку втіху?

Дивлячись на його пихате обличчя, якому, треба визнати, притаманні і гідність, і витонченість, ніхто б не повірив, що він автор тих гидотних малюнків. А проте це правда. Тут є над чим замислитись. Мабуть, ті бридкі почвари живуть у ньому самому, як і все, що він творить.

Я не міг не думати й про те, яке було в нього обличчя, коли він малював мене, як він змінився, став ніби іншою людиною: погляд неприємний, гострий, холодний, якийсь неприродний, цілком нове обличчя, страшенно жорстоке, просто диявольське.

Отже, він зовсім не той, кого з себе вдає. Як і всі інші люди.

Аж не вірилося, що ця сама людина створила такого непорочного, просвітлого Христа за братнім столом.

Увечері в залі з'явилась Анджеліка. Коли вона йшла повз князя, той попросив її посидіти трохи біля нього з шитвом, яке в неї було з собою. Анджеліка погодилась неохоче, але не посміла заперечити, вона завжди уникає товариства, зовсім не годиться для двірського життя й ролі князівської дочки. До того ж хтозна, чи вона князівська дочка. Можливо, що вона просто байстря. Але майстер Бернардо про це нічого не знає. Він спостерігає, як вона сидить, опутивши очі й за своєю дурною звичкою ледь розтуливши рота, спостерігає, ніби якусь дивовижу, — йому все здається дивовижею... Ще, мабуть, одне диво природи, як я чи незвичайні камені, такі коштовні, що він підбирає їх із землі й не може намілуватися ними. Він мовчав і начебто справді розчулився, хоч вона сиділа, мов язика проковтнула, за весь час не сказала жодного слова і, видно, була цілком розгублена. Мовчанка ставала гнітючою.

Не знаю, що його так розчулило. Може, йому було шкода її, що вона така негарна, бо він розуміється на красі і знає, як багато вона важить. Може, тому він і дивився на Анджеліку таким тужливим, ніжним поглядом. Не знаю, та мені й байдуже.

Звичайно, вона хотіла якнайшвидше втекти. Вона посиділа лише стільки, скільки годилося, тоді запитала князя, чи можна їй уже йти. Князь дозволив, і вона підвелася, швидко й боязко. Рухи в неї були, як завжди, незграбні, вона й досі скидається на недоросле дівчисько. Аж дивно, як їй бракує грації.

Вбрана вона була, за своїм звичаєм, скромно, навіть, можна сказати, бідно. Їй байдуже, в чому вона ходить, та й іншим також.

Великий майстер Бернардо, видно, не має справжньої втіхи зі своєї праці. Він береться то за одне, то за друге, починає якусь річ, але не доводить до кінця. Від чого це залежить? Адже він повинен був би цілком поринути у працю над «Таємною вечерею», щоб колись її закінчити. А він її кинув. Мабуть, вона йому набридла. Натомість він раптом узявся за портрет княгині.

Княгиня начебто не мала бажання, щоб її малювали. Цього захотів князь. Я її розумію. І справді, можна дивитися на себе в дзеркалі, але, відходячи, ти не захочеш, щоб там залишилося твоє зображення, щоб воно стало приступне будь-кому. Я розумію, чому їй, так само як і мені, не хочеться, щоб десь було її зображення.

Ніхто не належить собі! Яка мерзенна думка! Ніхто, бачите, не належить собі! Коли так, то все належить іншим. Тобі не належить навіть твоє обличчя. Ним володіє кожен, хто на нього дивиться! А тіло? Виходить, *інші* можуть володіти і твоїм тілом! Мені гидко навіть думати про таке.

Я хочу сам володіти всім, що моє. Ніхто не сміє привласнювати його, не сміє важитись на нього. Все моє належить тільки мені і більше нікому. Я хочу належати собі й після смерті. Ніхто не сміє бабратися в моїх нутрощах. Я не хочу, щоб на них роздивлявся хтось чужий, навіть коли вони не такі гидотні, як у того мерзотника Франческо.

Те постійне заглиблення майстра Бернардо в усе на світі, та його невситима цікавість до всього мені просто ненависна. Що вона дає? Якій розумній меті може служити? Мені гидко навіть подумати, що в нього залишилося моє зображення, що він немов *володіє* мною. Я вже наче не сам собі

господар, а водночас перебуваю ще й у нього в Санта-Кроче, серед його відразних почвар.

Добре, що княгиню також малюватимуть! А чого б і їй не зазнати такої ганьби, як зазнав я? Мені справді дуже хочеться, щоб і її віддали на поталу його нахабним очам, щоб він зазіхнув і на неї.

Але чим вона може бути цікава, та шльондра? Я ніколи не вважав, що в ній є бодай щось цікаве, а я знаю її краще, ніж будь-хто.

Та побачимо, що вийде з тим портретом. Мені однаково.

По-моєму, він не дуже розуміється на людях.

Майстер Бернардо справді здивував мене. Так здивував, що я майже цілу ніч не міг заснути і все думав про нього.

Учора ввечері вони сиділи, як звичайно, розмовляючи про високі матерії. Але видно було, що він чимось пригнічений. Він сидів похнюплений, зібравши в кулак свою густу бороду, обтяжений думками, що, мабуть, не давали йому радості. Та коли починав говорити, то знов спалахував, знов горів ясним вогнем, хоч вогонь той ніби пробивався крізь попіл. Я його не впізнавав, мені здавалося, що я слухаю зовсім іншу людину.

Можливості людської думки, казав він, кінець кінцем безмежно малі. Її крила міцні, але доля, що дає їх нам, дужча за нас. Вона не дозволяє нам вирватися з колії, не пускає нас далі, ніж сама хоче. Наш лет обмежений, після короткого розгону по колу, який сповнює нас надією і радістю, ми вертаємось назад, наче сокіл, якого підтягає за шнурок

сокільник. Коли ми отримаємо волю? Коли шнурок буде перетятий і сокіл полине у вільний простір?

Коли? Чи це взагалі станеться колись? Чи не в тому, навпаки, таємниця нашого буття, що ми прив'язані до руки сокільника й ніколи не звільнимся від неї? Бо якби щось у нашому становищі змінилося, ми перестали б бути тими, ким ми є, і наша доля не була б уже людською долею.

А проте ми створені так, що нас завжди вабитиме небо, що ми уявлятимемо себе причетними до нього. Адже воно все-таки постійно існує над нами, ми бачимо його як щось цілком реальне. Воно таке саме реальне, як наша неволя.

«Навіщо існує цей безмежний простір, якщо ми однаково його не осягнемо? — питав він себе. — Який сенс у цій нескінченності навколо нас, навколо життя, якщо ми однаково беспорядні невільники, якщо життя залишається тим самим, однаково замкненим у собі? Навіщо, власне, цей безмір? Навіщо нашій мізерній долі, нашому тісному падолові таке величне оточення? Хіба від цього ми стали щасливіші? Щось не видно. Схоже на те, що стаємо ще нещасніші».

Я пильно спостерігав за ним: похмурий вираз обличчя, в старечих очах дивна втома.

«Чи ми стаємо щасливіші від того, що шукаємо істину? — казав він далі. — Я не знаю. Тільки шукаю її. Все мое життя було невтомним пошуком істини, часом мені здавалося, ніби я її вловлював, ніби переді мною мрів клаптик її чистого неба. Проте ціле небо ніколи не відкрилося мені, моїм очам не судилося ввібрати весь його простір, без якого тут, на землі, не можна нічого пізнати. Нам не дозволено осягнути небо істини. Тому всі мої зусилля, власне, були

надаремні. Тому все, до чого я брався, залишалося напів-правдою, недоноском. Я з боєм дивлюся на свої творіння, з боєм і зі смутком, мабуть, дивляться на них і всі інші, адже ті творіння — самий тулуб без голови. Недоношене, недовершене було все, що я творив. І недовершеним я залишаю все після себе.

Та хіба це дивина?

Така вже людська доля. Неминуча доля всіх людських зусиль і всіх людських творінь. Вони — тільки розгін до того, чого ми ніколи не досягнемо, не можемо досягти, бо доля не передбачила цього. Вся людська культура, властиво, — лише розгін до чогось недосяжного, того, що переважає наші спроможності. Вона — немов скалічений обрубок, трагічна, як тіло без голови. А хіба сам людський дух — не обрубок?

Яка нам користь із крил, коли вони однаково ніколи нас не піднімуть? Вони ще й обтяжують нас, замість звільняти від тягаря. Заважають нам. Ми їх тягнемо за собою по землі. І кінець кінцем вони стають нам ненависні.

І ми відчуваємо полегкість, коли сокільник, утомившись від своєї жорстокої розваги, надягає нам на голову ковпачок, щоб ми взагалі нічого не бачили».

Він сидів пригнічений, похмурий, гірко стуливши губи, а його очі горіли зловісним вогнем. Я, щиро казати, був приголомшений. Невже це той самий чоловік, що зовсім недавно захоплювався безмежною величчю людини, що проголошував її всемогутність, описував, як людина, ніби всесильний король, володарюватиме у своїм прекраснім королівстві? Що зображав людину мало не богом?

Я не можу його збагнути. Нічого не розумію.

А князь сидів і слухав, зачарований гучними словами майстра, хоч вони й суперечили всьому, що він досі чув із його вуст. Князь був цілком згоден із ним. Кмітливий учень, нічого не скажеш.

Як пов'язати одне з одним? Як вони поєднують такі протилежності, як можуть говорити про що завгодно з таким самим глибоким переконанням? Я завжди однаковий, завжди незмінний і не здатен цього збагнути.

Я довго не спав, усе намагався з'ясувати для себе, коли ж вони говорять щиро. Але надаремне, я так ні на чому й не спинився.

То нестримний захват — мовляв, як гарно, як радісно бути людиною. То тільки безнадійність, цілковите заперечення всякого сенсу, розпач.

А як же мало бути *насправді*?

Він кинув малювати портрет княгині. Каже, що не може його закінчити; що в ній є щось невловиме, чого він не може спіймати, не може з'ясувати його для себе. Отже, й цей його твір лишається недокінченим. Як «Таємна вечерея», як усе, до чого він береться.

Я випадково бачив той портрет у покоях князя й не розумію, чого йому бракує. По-моєму, він бездоганний. Він зобразив її такою, як вона є: підтоптанною шльондрою. На портреті княгиня дивовижно схожа на себе, страхітливо схожа. Сласне обличчя, важкі повіки й та її розпусна, неухажна усмішка, геть усе віддано. Він схопив і відтворив на портреті всю її душу, цілком її оголив.

Виходить, що на людях він добре розуміється.

Чого там бракує? Адже він каже, що чогось не вловив. Чого саме? Він вважає, що бракує чогось важливого, без чого вона не *вона*. Що це таке? Я зовсім не розумію.

Та коли він вважає, що портрет недокінчений, то, мабуть, так воно й є. Він же сам каже, що все залишає після себе недокінченим. Все — тільки розгін до того, чого ніколи не можна здійснити. Вся людська культура — тільки розгін, розгін до цілком нездійсненого: і тому все взагалі цілком безглузде.

Звичайно, безглузде. А яким іще можна собі уявити життя? Адже безглуздя — підвалина, на якій воно стоїть. На якій іншій підвалині, що була б досить міцною і надійною, можна його побудувати? Адже під кожну, навіть найбільшу ідею можна підкласти іншу велику ідею, тоді підірвати її і зовсім знищити. А безглуздя неприступне, нездоланне й непохитне. Воно — єдина справжня підвалина, тому її й обрано. Невже треба стільки мізкувати, щоб збагнути таку просту річ?

А я до цього дійшов своїм розумом. Мені від природи даровано знати все.

Тут щось діється, хоч не можу сказати, що саме. Я ніби відчуваю в повітрі якусь тривогу — але що це, не знаю. Ні, прямо нічого *не відбувається*. Проте відчутно: щось *може* відбутися.

Як глянеш, то начебто всюди спокійно. Життя в замку йде своєю колією. Навіть спокійніше, ніж звичайно, бо гостей тепер дуже мало, князь не влаштовує ніяких бенкетів

і забав, як бувало о цій порі року. Але як би його сказати... це також наче свідчить, що може статися якась важлива подія.

Я весь час насторожі, все помічаю — проте немає нічого вартого уваги. В місті теж нічого не діється. Все таке самісіньке, як завжди. Але щось назріває. Я певен цього.

Немає іншої ради, як набратися терпцю й чекати, що буде.

Кондотьєр Бокаросса поїхав, і палац Джеральді знов порожніє. Ніхто не знає, куди він подався, наче в землю заповся. Можна було б, звичайно, подумати, що вони з князем розірвали стосунки. Дехто дивувався, що він, такий освічений, стільки часу гаяв у товаристві того неотеси. Я з ними не згоден. Щоправда, Бокаросса — дикун дикунном, а князь, навпаки, — дуже чемний, витончений чоловік. Але ж він також походить із кондотьєрів, про що, видно, більшість людей зовсім забули. І не так давно його предки були кондотьєрами — всього кілька поколінь тому. А що таке кілька поколінь?

Я думаю, що їм не дуже важко порозумітися.

Нічого не відбувається, але в повітрі й далі висить напруження. В таких випадках моє чуття непомильне. Щось має статися.

Князь розгорнув просто-таки гарячкову діяльність. Що ж він робить? Без кінця приймає якихось відвідувачів, замикається з ними для таємних переговорів. Що то за переговори, нікому не відомо. Про що там може бути мова?

З'являються якісь гінці, огорнені великою таємничістю, їх пускають до замку тільки вночі. Взагалі тут товчеться безліч людей, і всі з якимись справами: намісники, радники, воєначальники, голови старовинних родів — войовничих родів, яких колись підкорили князеві предки. Тепер уже не скажеш, що в замку спокійно.

Майстер Бернардо, видно, не грає ніякої ролі в тому, що тут діється. Князь оточує себе людьми зовсім іншого ґатунку і спирається на них. Старий учений, мабуть, взагалі вже не має тут ніякого впливу, принаймні його вплив не порівняти з колишнім.

Я можу це тільки схвалити. Надто велике місце він був посів при дворі.

Мое передчуття, що назріває якась важлива подія, справдилося. Відпали всі сумніви.

Про це свідчить ціла низка ознак, яких важко не помітити. Покликано астрологів, і вони довго сиділи в князя: і двірський Нікодемус, і ті довгобороді, що живуть тут паразитами. Це певна ознака. Крім того, князь провадив довгі розмови з посланцем Медічі, з представником Венеціанської республіки крамарів і навіть з архієпископом, речником Святого престолу. І це, й дещо інше надто впадало в око останніми днями, і все воно може означати тільки одне.

Мабуть, готується воєнний похід. Астрологів, певне, кликали для того, щоб порадитися й запитати, як ставляться зірки до цього заходу — кожен розумний володар неодмінно з'ясує насамперед це. Бідолашні астрологи перебували в затінку, поки князь водив товариство з майстром

Бернардо, який, звичайно, також вірить у силу зірок, але, здається, має про неї іншу думку, еретичну, як вважають наші звіздари, нав'язу дияволом. Тепер, видно, князь вважає, що певніше буде триматися правовірних. І ті знов надимаються — он, мовляв, чого вони варті. Певна річ, переговори з 'посланцями вели для того, щоб їхні держави підтримали цей задум або принаймні не заважали здійснити його.

Але мені здається, що найбільшу вагу має ставлення до цих планів його святості. Адже без Божого благословення не матиме успіху жоден людський захід.

Сподіваюся, що він його дав, бо я не можу дочекатися, коли нарешті знов буде війна.

Війна буде! Мій ніс, що вже нюхав таке й раніше, відчуває війну в усьому: в напруженні, в таємничості, у виразі облич, навіть у повітрі, яким ми дихаємо. В ньому з'явилася добре знайома мені бадьорість. Просто оживаєш після того задушливого безділля, заповненого тільки нескінченними теревеннями. Хвалити Бога, що люди нарешті щось роблять, а не тільки балакають.

Всі люди, властиво, хочуть війни. Під час війни життя спрощується, і це дає їм полегкість. Люди вважають, що воно надто складне. І це правда, бо вони ж його й ускладнюють. Саме собою життя зовсім не складне, навпаки, дуже просте, це його найперша ознака. Та люди цього, мабуть, ніколи не зрозуміють. Не зрозуміють, що найкраще залишити все таким, як воно є. Люди не хочуть дати життю спокій, не перестають використовувати його для безлічі

своїх дивних забаганок. А однаково вважають, що просто жити — вже прекрасно!

Князь нарешті прокинувся зі свого заціпеніння. Обличчя його стало жваве й вольове: коротка квадратова борідка і запалі бліді щоки, меткий погляд, несподівано зіркий, мов у хижого птаха, що ширяє над своїми ловецькими теренами. Видно, полює на улюблену дичину — давнього, запеклого ворога свого роду.

Сьогодні я бачив, як він біг угору парадними сходами, а за ним услід начальник гвардії: вони, мабуть, ходили дивитися, як військо готується до війни. Зайшовши до зали, він скинув плащ на руки служникові, що квапливо підбіг до нього, й лишився в червоному камзолі, пружний і гнучкий, мов шабля. На його тонких губах грала зухвала посмішка. Він був схожий на людину, що скинула з себе маскарадний костюм. Усе його єство випромінювало нестримну силу. Все зраджувало в ньому людину дії.

Я ніколи й не сумнівався, що він саме такий.

Астрологи оголосили, що пора для війни на диво сприятлива, сприятливішої взагалі й бути не може. Вони склали гороскоп князя і виявили, що він народився під знаком Лева. Нічого нового вони не сказали, це було відоме, ще коли князь народився, і, кажуть, дуже надихало тоді уяву його прихильників як добра, багатонадійна прикмета для майбутнього володаря, а серед людей викликало багато всяких сумнівів і побоювань. Тому князеві й дали ім'я Лев. Поблизу цього знаку зодіака тепер стоїть Марс, і скоро та кривава зірка бога війни опиниться в могутньому сузір'ї

князя. Та й інші небесні знамення, що впливають на долю князя, тепер винятково сприятливі. Тому вони з цілковитою певністю обіцяють походові успіх. Навіть було б гріх не скористатися такою рідкісною, сприятливою нагодою.

Їхнє віщування мене зовсім не здивувало, бо астрологи завжди кажуть те, чого чекає від них володар, а надто відколи батько князя наказав відшмагати різками одного звідаря, який навіщував усякого лиха його родові, бо вираховав, що засновник роду кривавим шляхом посів трон саме тоді, як на небі з'явилася зловісна зірка з вогненным хвостом, — віщування, яке не справджується хіба що для половини князівських родів.

Отож я не дивуюся, що вони й цього разу так віщували, і дуже ними задоволений. Вони справді знають своє діло, і нарешті з них є якась користь. Адже важливо, щоб князь, солдати і весь народ вірили, що зірки прихильно ставляться до їхнього задуму й зацікавлені в ньому. Тепер зірки сказали своє слово, і всі задоволені тим, що вони сказали.

Я ніколи не розмовляю з зірками, це люди граються в такі ігри.

Майстер Бернардо ще раз страшенно здивував мене. Вчора ввечері вони з князем знов розмовляли на самоті і, як бувало вже й раніше, так захопилися, що засиділись далеко за північ. Я зрозумів, що старий учений зовсім не втратив свого впливу, як мені здавалося, і що він зі своїми пошуками й роздумами не такий уже й далекий від нашої тривожної дійсності й сьогоднішніх потреб. Зовсім ні. Я глибоко помилявся.

Мені прикро, що я так помиляюся, хоч бачу людей наскрізь, як ніхто.

Коли мене покликали прислужувати їм, подавати, як завжди, келихи з вином, я застав їх обох нахиленими над якимись химерними рисунками і спершу не міг зрозуміти, що то. Потім мені вдалося роздивитись на них краще, а з їхньої розмови я з'ясував, що вони означають. Там були зображені не бачені досі воєнні машини, призначені сіяти смерть і жах у ворожому війську; бойові колісниці, що косять людей довгими косами й залишають після себе самих обрубаних калік, ще якісь пекельні винаходи, теж на колесах, — їх чвалом пхають перед собою на ворога коні, і ніхто, хоч би який був хоробрий, не годен спинити їх, — закриті повози з добре захищеними стрільцями всередині, що, як він пояснив, здатні пробитися крізь найщільніші бойові лави, — потім за ними піхота може вдертись у пролом і довершити почату справу. Одне слово, таке страшне знаряддя вбивства, що я просто не розумів, як його можна було вигадати, — на жаль, я ніколи не мав змоги присвятити своє життя воєнному мистецтву, тож навіть не все збагнув у тому знарядді. Ще там були всілякі мортири, бомбарди, фальконети, які розбрикували вогонь, каміння й залізні ядра, відриваючи солдатам голови й руки, і все зображено так правдиво й виразно, наче саме виконання цікавило майстра не менше за те, що він зображав. Він докладно пояснював, як діє кожне з цих руйнівних знарядь і яке страхітливе спустошення воно може заподіяти, і говорив про це так само спокійно й діловито, як про все інше, що привертає до себе його увагу. По ньому видно було, що він

залюбки подивився б, як покажуть себе його машини в роботі. Та воно й зрозуміло: кому б не кортіло побачити в дії таку дивовижну, коли він сам її винайшов.

Виходить, майстер Бернардо встигав і таке робити, одночасно захоплюючись і безліччю інших справ: досліджував природу, всі її таємниці, вищипував пелюстки в квіток, вивчав незвичайні камені, порпався в тілі Франческо, що його, пригадую, він при нагоді описував князеві як великий, незбагнений витвір природи, і малював у Санта-Кроче свою «Таємну вечерю» з неземним, піднятим на невидимий трон Христом в оточенні учнів, — і з зіщуленим Юдою в кутку, що мав його зрадити.

Безперечно, його все це однаково вабило й захоплювало. То чому б йому було не захопитися так само цими дивовижними машинами? Даймо, що людське тіло дуже складний витвір, хоч я, наприклад, цього не бачу, але й така машина не простіша, а крім того, як я вже сказав, він сам її вигидав.

Князя, хоч як дивно, більше зацікавило не те найгрізніше знаряддя вбивства, яке, на мій погляд, мало б бути найдійовішим, — сам його вигляд міг злякати й розігнати ціле військо, — а зовні не таке показне, не позначене могутнім летом моторошної уяви, але, на думку князя, все-таки надійніше. Мовляв, те найстрашніше радше належить майбутньому. А тепер треба користатися тим, що практично вже приступне. Пристрої для здобування фортець, незвичайний спосіб мінного підкопу під фортечні башти й висаджування їх у повітря, хитромудрі вдосконалення праці і гармат для облоги, зовсім невідомі ворогові, — все те, що

вони, мабуть, уже й раніше не раз обговорювали і частково вже й виготували.

Князь був у захваті від тієї величезної праці, дивовижного багатства задумів, безлічі знахідок, нестримного лету фантазії і найкращими словами вихваляв геній свого вченого співрозмовника. Мовляв, майстер ще ніколи так переконливо не засвідчував сили своєї думки і своєї уяви! Обидва вони з головою поринули в той бентежний світ фантазії і палко обмінювалися думками, так, як було раніше, котрогось із їхніх найцікавіших вечорів, проведених разом. І я також слухав їх з радістю, бо цього разу і моя душа була сповнена захвату й подиву.

Тепер мені цілком зрозуміло, чому князь запросив до двору майстра Бернардо й чому так ставився до нього тут, у замку, поводився з ним, як з рівним, всіляко виявляв йому пошану і найбільшу увагу. Зрозуміле також його щире зацікавлення всіма вченими працями Бернардо, його дослідженнями природи, його безмежними знаннями, і корисними, й непотрібними, зрозумілі його влучні, захоплені міркування про мистецтво майстра, про «Таємну вечерю» в Санта-Кроче і про все інше, що робив цей мудрий чоловік. Я тепер геть усе зрозумів!

Він справді великий князь!

Сьогодні вночі мені приснився химерний сон. Нібито майстер Бернардо стояв на високій горі, і сам високий, величний, в шапці сивого волосся над ясним чолом мислителя, а навколо його голови швидко кружляли чудовиська з кажанячими крильми, всі ті страшні почвари, яких я бачив

на його малюнках у Санта-Кроче. Вони шугали круг нього, мов дияволи, і скидалося на те, що він мав над ними владу. Лиця тих примар нагадували морди ящурів і жаб, а його обличчя було, як завжди, поважне, суворе й шляхетне. Весь він був такий, яким я його знаю. Та ось він почав зменшуватись, тіло його зсохлося, споганіло, й на ньому виростало двоє крил, з якими цілком зливалися волохаті ноги, немов у кажана. Зберігаючи на обличчі той самий урочистий вираз, він замахав крильми, відірвався від землі й разом зі своїми страхітливими почварами зник у нічній п'тьмі.

Я не надаю ваги снам. Вони нічого не означають, ні з чим не пов'язані. Тільки дійсність має якесь значення.

Ясно, що він спотворений. Я в цьому давно вже переконався.

Кондотьєр Бокаросса на чолі чотирьохтисячного війська перейшов кордон! Він уже просунувся на дві милі в глиб країни, перше ніж Бугай — так прозивають князя Лодовіко Монтанцу, — що не сподівався нападу, почав хоч якось готуватися до війни.

Неймовірна новина, що, мов буря, сколихнула ціле місто, неймовірна подія, що схвилювала всі серця!

Великий кондотьєр у глибокій таємниці зібрав своїх найманців серед неприступних гір на південному сході поблизу кордону і з диявольською хитрістю підготував цей успішний наступ. Ніхто ні про що не здогадувався — навіть ми. Ніхто, лише князь, справжній натхненник цього геніального плану! Просто незбагненно! Я навіть боюся повірити, що це правда!

Тепер дні дому Монтанц пораховані, ненависному Лодовіко — кажуть, що він однаково ненависний і власному народові, і нам, — нарешті скрутять бичачі в'язи, й на ньому закінчиться цей мерзенний рід.

Його пошили в дурні — і це такого хитруна, такого пройду! Він, безперечно, підозрював, що князь виношує плани нападу на нього, але знав, що тут, у місті, немає ніякого війська, тому вважав, що можна ще довго почуватися в безпеці. І найменше він сподівався нападу з того боку, де місцевість така неприступна й де в нього навіть немає прикордонних фортцець! Бугаєві клямка! Настав час поквитатися з ним!

Важко описати той настрій, що тепер панує в місті. Люди юрмляться на вулицях, вимахують руками, гомонять, схвильовані й розпалені, або стоять і мовчки дивляться, як повз них крокують військові загоны, особисті загоны князя, що невідомо звідки з'явилися, ніби виринули з-під землі. Видно, що потай усе було добре підготовлене. Дзвонять усі дзвони, і церкви повні людей, доводиться проштовхуватись, щоб зайти туди. Святі отці посилають гарячі молитви за успіх війни, з усього видно, що церква благословляє її. А як же ще? Ця війна повинна уславити нас!

Народ радіє. Особливо велике піднесення у дворі, всі не нахваляться князем.

Наші славні війська будуть діяти в іншому місці. Вони перейдуть кордон на сході, широкою долиною річки, — давній, випробуваний шлях наступу. Тільки один день маршу, і на рівнині, в зручному для бою місці, де земля просякнун-

та кров'ю героїв, вони мають з'єднатися з військом кондотьєра! Такий план походу! Я його вивідав!

Не знаю, чи план саме такий. Але, схопивши одне, друге слово тут, слово там, я дійшов цього незаперечного висновку. Я тільки те й роблю, що все вивідаю, намагаюсь нічого не прогавити, підслухую біля дверей, ховаюся за шафи й завіси, хочу якомога більше почути про великі події, що тепер відбуваються.

Який чудовий план! І він неодмінно буде виконаний. Щоправда, з цього боку на кордоні є фортеці. Але вони впадуть. Може, захисники просто здадуться, коли побачать, що опиратися немає глузду. А може, їх здобудуть штурмом. У кожному разі вони нас не зупинять. Ніщо нас не зупинить, бо наш напад цілком несподіваний, він застукав їх зненацька.

Який геніальний полководець наш князь! Який досвідчений лис! Які хитрощі, який розрахунок! І яка велич у самій ідеї походу!

Я пишаюся, що мені випало бути карликом такого князя.

Усі мої думки снуються навколо одного: як мені потрапити на війну? Я мушу потрапити туди. Але як це зробити, як здійснити свою мрію? Я не маю ніяких військових знань, того, що розуміють під цими словами. Знань, яких вимагають від воєначальника або навіть від солдата. Але ж я володію зброєю! І фехтувати вмію, як належить чоловікові! Моя шпага не гірша за будь-яку іншу! Може, не така довга. Але короткий меч такий самий небезпечний! Ворог відчує його на власній шкурі!

Я хворий від цих настирливих думок, від страху, що мене можуть кинути вдома з жінками й дітьми, що я залишуся осторонь тепер, коли нарешті щось відбувається. Адже найбільша битва, певне, станеться тепер, на початку.

Я палаю жадобою крові!

Мені дозволено! Дозволено піти на війну!

Сьогодні вранці я відважився звіритись князеві, сказав про своє палке бажання взяти участь у поході. Я висловив своє прохання з таким запалом, що на нього, я помітив, це справило враження. До того ж мені пощастило: я прийшов саме тоді, коли він був у відповідному настрої. Він провів рукою по своєму короткому, зачесаному на лоба чубові, як завжди, коли був у доброму гуморі, і блиснув на мене чорними очима.

Звичайно, я піду на війну, сказав князь. Адже сам він іде, то, певна річ, візьме й мене з собою. Хіба князь може обійтись без свого карлика? Хто ж йому наливатиме вино в келих? Він весело усміхнувся до мене.

Мене беруть! Мене беруть!

Я сиджу в наметі, напнутому на пагорбі, де росте кілька піній і звідки чудово видно ворожий табір на рівнині. Полотно намету в широку жовту й червону смужку — це кольори нашого князя — лопотить на вітрі, підбадьорюючи мене, мов фанфари. Я в повному бойовому спорядженні, все те самісіньке, що й у князя: панцир і шолом, а збоку шпага на срібній перев'язі. Ось-ось зайде сонце, і тепер

у наметі я сам. Крізь отвір я чую голоси воєначальників, що обговорюють завтрашній наступ, а трохи далі — зухвалу, мелодійну солдатську пісню. Внизу на рівнині мені видно чорно-білий намет Бугая, навколо якого сновигають люди, звідси такі маленькі, що здаються зовсім не страшними, і далі ліворуч — вершників без обладунків, які, голі до пояса, купають у річці коней.

Ми вже в поході понад тиждень — час, по вінця сповнений великими подіями. Наступ розгортався саме так, як я передбачав. Ми штурмом здобули прикордонні фортеці, спочатку обстрілявши їх неперевершеними бомбардами майстра Бернардо, що вперше були застосовані в бою, і оборонці відразу здалися, нажахані страшною канонадою. Бугай квапливо кинув проти нас кілька загонів із того війська, з допомогою якого намагався зупинити наступ Бокаросси, але з усіх запеклих сутичок із ними ми виходили переможцями, бо ворог значно поступався нам силою. Тим часом найманці Бокаросси, зустрічаючи щораз менший опір, вогнем і мечем прокладали собі шлях до рівнини і, спустошуючи все на своєму шляху, посувалися дедалі на північ, щоб з'єднатися з нами. І ось учора опівдні обидва війська нарешті зустрілися, що дуже важливо для подальшого розвитку подій. Отже, тепер наші об'єднані сили розташувалися на пагорбах між рівниною та горами. Усього нас понад п'ятнадцять тисяч чоловік, із них дві тисячі кінноти.

Я був присутній під час зустрічі князя з кондотьєром. То була історична хвилинка, просто-таки незабутня. Князь, який, на подив усім, помолодшав за цей час, був у розкіш-

ному обладунку: в панцирі й нарукавниках із позолоченого срібла, з двома плюмажами на шоломі, жовтим і червоним, що легенько гойднулися, коли він в оточенні почту ввічливо привітав свого славетного союзника. Його бліде, породисте обличчя ледь порожевішало, а на тонких губах з'явилася усмішка, щира й сердечна, але, як завжди, трохи стримана й ніби насторожена. Навпроти нього стояв Бока-росса, могутній, широченний, справжній велетень. Я мав дивне почуття, що бачу його вперше. Але й справді таким я його ще не бачив: він прийшов просто з поля бою. На ньому був сталевий обладунок, зовсім простий у порівнянні з князевим, єдиною його оздобою була прикріплена до панцира на грудях звіряча морда з бронзи — лев із люто вишкіреною пащею. На шоломі не було ні пер, ні прикрас, він просто щільно прилягав до голови. Та голова здалася мені найстрашнішою з усіх, які я будь-коли бачив. Сите, подзьобане віспою обличчя, важка нижня щелепа, здатна вжахнути кого завгодно, товсті темно-червоні губи, стиснуті так рішуче, наче вони вже ніколи не мали розтулитись, а погляд, що, мов хижак, сторожко причаївся десь у глибині очей, мабуть, змусив би ворога до втечі, тільки показавшись, що він є. На нього страшно було дивитися. Але я ще не зустрівав людини, в якій було б стільки *чоловічого*. Він, мушу визнати, справив на мене враження, яке ніколи не зітреться з моєї пам'яті. Він був ніби втіленням чогось — я не знаю, чого саме. Мабуть, справжньої людської *могутності*. Мов зачарований, я дивився на нього своїми старими очима, які вже все бачили, очима карлика, що ввібрали в себе тисячоліття.

Бокаросса був маломовний, майже весь час мовчав. Натомість говорили інші. Раз, на якесь зауваження князя, він усміхнувся. Не знаю, чому я сказав, що він усміхнувся, але в інших людей це зветься усмішкою.

Цікаво, може, він, так само як і я, не вміє всміхатися?

Він не прилизаний, як інші, і не з тих нових, а походить із давнього роду, хоч і не з такого стародавнього, як мій.

Князь видався мені поряд із ним навіть якимось нікчемним. І це кажу я, хто так захоплюється своїм паном, особливо, як я не раз уже згадував, останнім часом.

Сподіваюся, що мені пощастить побачити кондотьєра на полі бою.

Отже, завтра рано-вранці відбудеться вирішальна битва. Здавалося б, наступ треба було почати негайно, тількино обидва війська з'єдналися, поки Лодовіко не встиг передихнути й зібрати розпорошені сили — що він, власне, тепер і робив. Я натякнув про це князеві, але він сказав, що війську треба спершу трохи відпочити. Крім того, до супротивника слід ставитись по-лицарському й дати йому час привести свої загони в бойовий лад перед такою вирішальною битвою. Я йому висловив свій великий сумнів, що такий спосіб ведення війни розумний і доцільний. «Розумний він чи ні, — відповів князь, — але я лицар. І мушу поводитись як лицар. Від тебе цього ніхто не вимагає». Я лише похитав головою. Ніколи до пуття не збагнеш цю дивну людину. Цікаво, що думає про це Бокаросса.

Що Бугай не гаяв часу, не було ніякого сумніву. Нам за дня звідси все було видно. Він навіть устиг підтягти підкріплення.

Та ми однаково переможемо, це відомо наперед. І може, й краще, що він стягнув сюди якомога більше війська, буде кого рубати. Адже що більше ворогів, то величніша перемога. Він міг би збагнути, що його однаково розіб'ють, і як буде менше людей, то менше їх і поляже. Але він дуже пишаний і впертий, як бугай.

Було б, проте, великою помилкою вважати, що його можна зовсім не боятися. Він хитрий, безоглядний, винахідливий і справді визначний полководець. Він був би грізним супротивником, якби ця війна не звалилась на нього так несподівано. Стає дедалі зрозуміліше, як важливо було напастися зненацька, мабуть, ми ще не раз про це згадаємо за час походу.

Мені до дрібниць відомий план завтрашнього бою. Ми, тобто військо князя, нападємо на ворога в центрі, а Бока-росса на лівому фланзі. Отже, ми наступатимемо не в одному напрямку, а водночас у двох. Це й природно, бо ми маємо двоє військ. Ворогові, в якого є тільки одне військо, доведеться битись на два боки. Ясно, що цим ми поставимо його в скрутне становище, якого в самих нас не буде. Отже, в наслідках бою можна не сумніватися. Хоч ми, звичайно, повинні бути готові до того, що не обійдеться і без певних втрат. Я взагалі думаю, що ця битва буде дуже кривава. Але без жертв нічого не досягнеш. А ця битва дуже важлива, від неї, певне, залежатиме подальший перебіг усієї війни. Задля цього варто піти й на великі жертви.

Мене все більше цікавлять таємниці воєнного мистецтва, до яких я досі не мав ніякого доступу. І дуже мені сподобалося похідне життя своєю мінливістю й труднощами.

Яка це воля для тіла й для душі — брати участь у війні! Стаєш ніби іншою людиною. Мені зроду ще не було так гарно. Легко дихати, легко ходити. Наче тіло моє зробилося невагоме.

Я зроду не був ще такий щасливий. Навіть більше: я відчуваю, що досі взагалі не знав, як воно бути щасливим!

Отже, завтра! Завтра!

Я, мов дитина, радію цій битві.

Я з величезним поспіхом записую цих кілька рядків.

Ми виграли битву, це блискуча перемога! Ворог безладно відступає, надаремне силкуючись зібрати до купи свої розпорошені загони. Ми женемося за ним! Шлях до міста Монтанци, яке ще ніколи не було завойоване, відкритий нам!

Як тільки похідні умови дозволять мені урвати кілька хвилин, я докладно опишу перебіг цієї незвичайної битви.

Події промовляють самі за себе — слова втратили будь-який глузд. Я змінив перо на меч.

Нарешті випала спокійна хвилина, і я можу писати. Всі ці дні ми з боями вперто посувалися вперед, і ніколи було думати про щось інше. Часом ми не встигали навіть напнути на ніч намети, розташовувались табором просто на полі серед піній та оливкових дерев і спали, загорнувшись у плащ і підклавши під голову камінь. Прекрасне життя! Але, як я вже згадував, тепер ми так не поспішаємо. Князь каже, що нам не завадить трохи відпочити — може, це й правда. Постійні перемоги також кінець кінцем виснажують людей.

Ми стоїмо вже за якихось півмилі від міста й бачимо його, мов на долоні: з зубцями й баштами, церквами й дзвіницями, зі стародавнім замком Монтанци на узвишші, навколо якого розташовані інші, багато скромніші будинки, і все оточене високим фортечним муром — справжнє розбійницьке кубло. До нас долинає гомін дзвонів, видно, вони благають у Бога порятунку. Та ми вже подбаємо, щоб він їх не почув. Бугай стягнув перед мурами залишки свого війська. Зібрав усіх, кого тільки міг. Та однаково замало, коли враховувати, як йому перепало від нас. Те саме буде й тепер. Такий визначний полководець, а не може збагнути, що його становище безнадійне. Мабуть, він має намір триматися до останнього, кинути в бій усе, що в нього є, аби тільки уникнути своєї долі. Це його остання спроба врятувати місто.

І цілком безглузда спроба. Доля роду Монтанц була вирішена того історичного ранку, майже тиждень тому, і тепер залишилося тільки поставити останню крапку.

Я зараз спробую зробити докладний і правдивий опис цієї великої битви, яку ні з чим не можна порівняти.

Почалася вона з того, що обидва наші війська одночасно пішли в наступ, як я й передбачав. Стоячи на самому пагорбі, я був свідком величного видовища, справжнього свята для ока й душі. Заграли бойовий марш, розгорнули князівський прапор, над барвистими, рівними лавами війська замаяли інші прапори. Під звуки срібних ріжків з узбіч, над якими щойно зійшло сонце, посунула вниз лавина піхоти. Супротивник чекав на неї, вишикувавшись суцільною грізною стіною, і як тільки обидва озброєні до зубів війська зійшлися, закипів рукобій. З першої миті полилися потоки

крові. З обох боків падали люди, поранені намагалися відплазувати вбік, але їх відразу забивали або просто затоптували, чути було жалібні зойки, як звичайно під час битви. Бій точився з перемінним успіхом: в одному місці, здавалося, перевага була на нашому боці, в іншому — на боці супротивника. Бокаросса спершу вдавав, що наступає в одному напрямку з нами, але його загони помалу відхилилися вбік, описуючи широку дугу, й почали насідати на ворога з флангу. Супротивник, видно, не сподівався цього небезпечного маневру й не міг як слід боронитися. Йшлося до близької перемоги, принаймні я так думав. Адже боротьба точилася не одну годину, сонце підбилося вже високо.

Раптом сталося щось жахливе. Ті наші загони, що билися біля річки, зненацька похитнулись. Вони почали відступати під натиском правого флангу Бугаєвого війська, їх відпихали все далі й далі, а вони тільки робили безпорадні, незграбні спроби боронитися. Здавалось, вони цілком утратили бойовий дух. Вони все відступали й відступали: видно, злякавшись смерті, хотіли будь-якою ціною врятуватися. Я не вірив власним очам. Не міг збагнути, що там сталося, адже ж ми мали велику перевагу, нас було, властиво, майже вдвічі більше! Вся кров прилинула мені до обличчя з сорому за таке неймовірне боягузтво. Я шаленів, кричав і тупав ногами, погрожував їм кулаками в безсилій люті, обкладав їх лайкою, виливав на них свій гнів і свою зневагу. Та що з того? Вони, звичайно, не чули мене і відступали все далі й далі. Мені здавалося, що я збожеволю. І ніхто не поспішав їм на допомогу! Ніхто начебто

не переймався тим, що вони опинилися в скруті. А втім, вони й заслуговували, щоб до них так поставились.

Зненацька я помітив, як князь, що командував центром, дав знак кільком загонам, які стояли позаду. Вони кинулися навкося в напрямку річки й почали завзято пробиватися крізь ворожі лави. Вперті, нездоланні, вони крок за кроком посувалися до річки, поки нарешті, радісно вигукуючи, досягли берега. Відступ ворогові був відрізаний! Чоловік п'ятсот-сімсот опинилися в оточенні. Вони потрапили ніби в мішок, і їм залишилось тільки чекати, поки їх знищать.

Я стояв, мов громом прибитий. Мені й на гадку не спадало, що це воєнна хитрість. А я її сприйняв як боягузтво! В мене закалатало серце, груди залила хвиля радості. Після того страшного напруження я відчув дивовижну полегкість.

Те, що я побачив далі, не можна було ні з чим порівняти. Наше військо почало з усіх боків насідати на оточених ворогів, відпихаючи їх на дедалі вужчу смужку землі, що лишалася між полем бою і берегом річки. Нарешті їх так стиснули, що вони не могли поворухнутися. І тоді ми заходилися нещадно їх нищити. Я ніколи не бачив такої кривавої купелі. Купалися вони не тільки в крові, бо їх заганяли і в річку, скидали цілими купами й топили, мов кошенят. Вони відчайдушно змагалися з течією, борсалися у вирі, розпачливо кликали на допомогу й поводитися далеко не так, як годиться солдатам. Майже ніхто не вмів плавати, здалося, що вони ніколи не бачили води. Тих, кому все-таки щастило вилізти на берег, відразу вбивали, а тих,

що пробували переплисти на другий бік, забирала бурхлива течія. Майже ніхто не врятувався.

Ганьба обернулася в блискучу перемогу!

Після цього події почали розгортатися з небаченою швидкістю. Центр напав на ворога, лівий фланг також, праворуч зағони Бокаросси взялися молотити його з подвійним завзяттям. А з пагорбів, тримаючи напоготові списи, ринула вниз відпочила кіннота і з страхітливою силою вдерлась у вир сутички, до краю наполюхавши виснажене військо Бугая, що вже й так було похитнулося. Скоро вся їхня відчайдушна оборона скінчилась, і почалася втеча. Ми на чолі з кіннотою помчали за ними навздогін, щоб до кінця використати свою велику перемогу. Князь, мабуть, не хотів прогавити жодної можливості. Частина війська, і піхоти, й кінноти, відділившись від решти, раптом завершила в бічну долину, певне, щоб відрізати шлях супротивникові. Нам недовго було видно, що там діялося далі, бо й наші й ворожі частини заступили гори, вкриті виноградниками. Все зненацька зникло за горами по той бік рівнини, на якій щойно точилася битва.

Між нашими наметами на пагорбі зчинилася метушня. Запрягали коней, на вози квапливо скидали зброю і спорядження, люди заважали одні одним — табір швидко здіймався з місця. Я мав їхати на возі, куди склали князів намет, — мені там лишили місце ззаду. Пролунало гасло вирушати, і ми з'їхали вниз на поле бою, що тепер було сумне й пустельне, засіяне побитими і пораненими. Вони лежали так густо, що інколи їх годі було обминути, і ми їхали по них. Більшість уже сконали, але декотрі відразу

починали стогнати й голосити. Наші солдати просили, щоб ми їх забрали з собою, та ми не мали такої змоги, мушили наздоганяти військо. На війні кожен черствіє, звекає до всього. Але такого, як тут, я ще ніколи не бачив. Упереміш з людьми лежали й коні. Ми проїхали повз одного, в якого живіт був розпорений і нутроці вивалились на землю. Мене так занудило, що я мало не виблював. Не знаю, що на мене напало. Я гукнув візникові, щоб швидше їхав, він ляснув батогом, і ми помчали далі.

Дивно. Я не раз уже помічав, що в деяких випадках буваю дуже чутливий. Є речі, на які я просто не можу дивитися. Так само, як із тельбухами Франческо, — мені стає нудно, тільки-но я згадаю про них. Певні, здавалося б, цілком природні речі виявляються часом особливо гидкими.

День добігав кінця. Навіть такий день, як цей, має кінець. Сонце, яке ще не зайшло за гори праворуч, кидало останнє проміння на поле бою, що стало свідком великої слави й великої поразки. Віз підстрибував на кам'янистій дорозі, я сидів спиною до візника й дивився, як над тим полем залягає присмерк.

Кін тонув у мороці, і кривава драма, яку на ньому зіграли, переходила вже до історії.

Несподівано в мене з'явилося багато часу для нотаток, бо надворі задощило. Дощ лле, наче прорвалося небо. Лле безперестанку.

Звичайно, таку погоду витримувати важко. В таборі скрізь мокро і брудно. Проходи між наметами обернулися

в суцільну глиняну кашу, в якій тонеш майже по коліна і в якій плавають кінські й людські нечистоти. До чого не торкнешся, все як хлющ, усе липке, аж гидко за нього взятися. А побудеш трохи надворі, то змокнеш до рубця. Крізь намети також протікає вода, і все там вологе. Певна річ, що в таку погоду незатишно, і декого вона дратує. Ввечері сподіваєшся, що вранці вже буде сонячно, а прокинувшись, чуєш, як дощ і далі порощить по наметах.

Я не розумію, яка з цього ненастанного дощу користь. Він став на перешкоді воєнним діям, припинив усю війну. І саме тепер, коли ми повинні були зажити плодів своїх блискучих перемог. На якого біса він *ле*.

Солдати пригнічені. Вони або сплять, або грають у кості. Звичайно, тепер у них немає бойового запалу. А тим часом Бугай зміцнює свої загони, я в цьому твердо переконаний. А ми, навпаки, нітрохи не стаємо дужчі. Хвилюватися немає чого, та однаково я починаю лютувати, коли думаю про це.

Ніщо так згубно не діє на бойовий дух війська, як дощ. Видовище перестає хвилювати, все пов'язане з війною, яке так сліпить і захоплює нас, починає ніби тьмянішати, втрачає свій полиск. Вся краса блякне, пригасає запал. Але не можна дивитися на війну як на безперервне свято. Війна не розвага, а кривава робота. Це смерть, згуба, руїна. Вона — не приємне життя, проведене в переможних сутичках із ворогом, що, може, й не дорівнює тобі силою. На війні доводиться вчитись усього — терплячості, витривалості, вміння витримувати будь-яке страждання. Без цього просто не обійдешся.

Коли такий гнітючий настрій поширюється серед війська, він може стати небезпечний. Нам треба ще багато чого зробити, перше ніж ми повернемось додому з перемогою. Ворог іще не розбитий дощенту, хоч цього й недовго чекати. Але треба визнати, що він зумів досить спритно відступити після того страшного розгрому біля річки і частково вибрався з оточення. А тепер, ще раз кажу, він напевне збирає нові сили. Нам потрібен буде весь наш колишній бойовий запал, щоб остаточно знищити його.

У князя не видно й сліду пригніченості. Він належить до тих, хто по-справжньому *любить* війну — в усіх її проявах. Князь спокійний, упевнений, бадьорий і завжди, за всяких обставин, у доброму гуморі. Чудовий вояк! У поході ми з ним справді дивовижно подібні.

Єдине, що я маю проти нього, чого не можу йому вбачити, що постійно дає привід до гірких докорів з мого боку — це те, що він уперто не пускає мене на поле бою. Я не розумію, чого він мені відмовляє! Чого ставить перепони! Перед кожною сутичкою я прошу його, благаю, раз навіть став навколішки, обняв його за ноги й гірко заплакав. Але він удає, що не чує мене, або просто всміхається й каже, що, мовляв, я йому надто дорогий, ану ж зі мною щось станеться. Станеться! Та я найдужче прагну цього! Він не розуміє, що це для мене означає. Не розуміє, що я всією душею рвуся до бою, як ніхто в його війську, з більшим запалом і з глибшою пристрастю, ніж інші. Для мене війна — не розвага, а кривава *робота*. Я хочу боротися, хочу *вбивати*! Не задля того, щоб відзначитись, а задля дії, задля самого *вбивства*. Хочу бачити, як навколо мене падають

люди, хочу бачити смерть і спустошення. Князь не уявляє, хто я такий! Тому я тільки наливаю йому вина, прислугуюю і не маю права відходити від шатра, хоч моя душа весь час рветься на поле бою. Я лише стою й дивлюся, поки інші доконують того, на чому зосереджені всі мої думки, ніколи не беру сам участі в боротьбі. Це нестерпне приниження. Адже я, властиво, не вбив ще жодної людини! Якби князь знав, скільки страждань завдав він мені своєю відмовою.

Тому я був не зовсім щирий, коли казав, що я *по-справжньому* щасливий.

Не тільки князь, а й інші помічають мій бойовий запал. Але, на відміну від князя, вони не знають, що це для мене означає, як глибоко запала мені в душу війна. Вони просто бачать, що я ходжу в обладунку і припнув до боку шпагу. Та мені цілком байдуже, що вони думають про мене і мою роль у поході.

Тут, звичайно, є багато таких, кого я добре знаю. Придворних і тих, що постійно бували в замку, уславлених воєнків із давніх, славетних родів, які протягом сторіч відзначалися на війні, вельможних осіб, що вже через саме своє походження посідають у війську високе становище. Всіх найбільших воєначальників я дуже добре знаю, і вони мене знають. Це вони разом із князем керують ходом війни. Треба визнати, що його оточує блискуче товариство — видатні представники нашої військової аристократії.

Дратує мене тільки те, що й дон Рікардо бере участь у поході. Цей хвалько й базіка завжди, особливо як поблизу стоїть князь, вискакує зі своїми дурними жартами, викликаючи регіт. Вигляд у нього на диво простацький — по-

селянському рум'яні щоки, великі білі зуби, які він без кінця шкірить, бо все здається йому смішним. Чого варта вже сама його звичка стріпувати головою і ненастанно крутити свою гарну кучеряву бороду. Не розумію, як князь витримує його присутність.

А вже зовсім-таки не розумію, що гарного в цьому нікчемному, незважаючи на всіх його численних предків, дурносміхові бачить княгиня. Але мене це не обходить, і взагалі, яке це має значення. Мене це, властиво, зовсім не цікавить.

Коли чуєш балачки про те, буцімто дон Рікардо хоробрий, то просто незрозуміло стає, про що йдеться. Принаймні я цього не розумію. Він разом з іншими брав участь у битві біля річки, але я не можу повірити, щоб він там якось відзначився. Я взагалі його тоді не бачив. Мабуть, він сам каже, що був там. А оскільки всі так і ловлять кожне його слово, то йому легко будь-кого переконати. Щодо мене, то я ніколи не повірю, що він хоробрий. Він нестерпний хвалько, та й годі.

Хоробрий! Він! Смішно навіть подумати таке!

От князь справді хоробрий. Він постійно там, де найгячіше, його білого коня і яскравий плюмаж завжди побачиш у самій гущавині бою, ворог також може його побачити, якщо хоче позмагатися з ним, він вічно наражає своє життя на небезпеку. Князь любить боротися врукопаш, і добре видно, що задля самої боротьби: вона дає йому насолоду. І Бокаросса, звичайно, хоробрий. А втім, коли говорити про Бокароссу, то це, мабуть, не те слово. Його замало, воно не дає повного уявлення, який він у бою. Мені роз-

повідали, що його поява лякає навіть найзагартованіших вояків. І кажуть, найстрашніше в ньому те, що він не здається ані розлюченим, ані розпаленим битвою, а просто, стиснувши губи, робить своє діло, вбиває методично й незворушно. Часто він б'ється піший, немов для того, щоб бути ближче до своїх жертв. Видно, йому подобається сама кривава купіль, сама різанина. Кажуть, що коли порівняти з ним князя та інших на полі бою, то вони наче бавляться в дитячу гру. Сам я цього не бачив, бо здалеку не міг добре роздивлятися, як він б'ється, тільки знаю з чужих уст. Годі й сказати, як мені прикро, що я не можу побачити його там зблизька.

Такі люди, як князь і він, — справді хоробрі, кожен по своєму. Але дон Рікардо! Смішно й згадувати його поряд із ними.

Бокаросса, як і його найманці, любить іще все палити на своєму шляху, все спустошувати й нищити, більше, ніж цього, на думку князя, вимагають обставини війни. Хоч, звичайно, і князь вважає, що спустошувати ворожі міста й села треба. Але кажуть, що там, де пройшов Бокаросса, не залишається нічого живого. Принаймні якщо вірити чуткам, князь і кондотьєр мають різні погляди на цю справу. Мушу визнати, що я особисто більше схилиюся до погляду Бокаросси. Ворожа земля — це ворожа земля, і відповідно треба до неї ставитися. Такий закон війни. Нехай вважають це жорстокістю, але ж нічого не вдієш, війна й жорстокість завжди ходять у парі. Треба ж нищити людей, з якими ти воюєш, і плюндрувати їхню країну, щоб вона не змогла знов піднятися. Та й дуже небезпечно залишати за собою якісь

осередки опору, треба мати певність, що за спиною в тебе безпечно. Ні, Бокаросса таки має слухність.

Князь часом наче геть забуває, що він у ворожій країні. Інколи ставиться до населення так, як, по-моєму, не повинен ставитись. Наприклад, тоді, коли він проходив через якесь маленьке, брудне гірське село й затримався, щоб подивитись на сільське свято й послухати дударів, наче вважав, що це така музика, задля якої варто затримуватися. Не розумію, як вона могла йому сподобатись. І як можна було заходити в розмову з тими обмеженими людьми. Для мене це щось незбагненне. Як незбагненне й те, що вони там справляли, — за їхніми словами, начебто якесь щорічне свято збору врожаю. Одна вагітна жінка полила вином і оливковою олією землю, тоді всі посідали навколо того місця й почали пригощатися, передаючи одне одному по колу хліб, вино, козячий сир, і всі їли й пили. Князь також сів до них, їв разом з ними, хвалив їхні оливи і їхній страхотливий на вигляд пісний сир, а коли брудний череп'яний глек дійшов до нього, він приклав його до уст і пив, як усі. Гидко було дивитися. Я ніколи не бачив його в такому оточенні й не повірив би, що він може так поводитися. Вічно він мене дивує то тим, то тим.

Коли він запитав, навіщо жінка лила на землю вино й олію, що це має означати, вони прибрали таємничого виразу, зніяковіли й замовкли, тільки на їхніх простацьких селянських обличчях з'явилася хитрувата посмішка. Нарешті вдалося з'ясувати, що це робилось для того, щоб на другий рік земля знову вродила виноград і оливи. Сміх, та й годі. Наче земля могла знати, що вони вилили на неї вино

та олію й чого за це від неї хочуть! «Ми завжди так робимо о цій порі», — пояснили вони. А один дід із довгою скуйовдженою бородою, видно, добре підпилий, підійшов до князя, вклонився і сказав, довірливо дивлячись йому у вічі: «Так робили наші батьки, і ми підтримуємо цей звичай».

Потім усі вони почали танцювати свої незграбні сільські танці — молоді й старі, навіть той дід, що стояв уже однією ногою в могилі. А дударі заграли на саморобних вівчарських дудках, з яких можна було видобути лише кілька звуків, тому весь час виходило одне й те саме. Не розумію, що за втіха князеві було слухати ту вкрай просту музику! Проте й він, і дон Рікардо — той, звичайно, також був там, адже він вічно крутиться коло нас, — завмерли на місці, геть забувши, що точиться війна й що навколо вороги. А як селяни почали співати своїх протяглих сумовитих пісень, вони зовсім застрягли там. Так і просиділи в тому селі до самого смерку, коли вже таки мусили йти. Мабуть, нарешті вони збагнули, що їм небезпечно залишатися в горах, як стемніє.

«Який чудовий вечір», — казали вони один одному, коли ми нарешті вирушили до табору. А дон Рікардо, що дуже легко розчулювався, аби тільки була якась нагода, почав кучерявими словами вихвалити краєвид, хоч особливої краси в ньому не було. А ще раз по раз ставав і прислухався до пісень і дудок, які допізна линули над горами з того вбогого, брудного села.

Того самого вечора він з'явився до шатра князя з двома куртизанками, що невідомо як зуміли пробратися з міста до нас через лінію, яка розділяла наше й вороже вій-

сько, сподіваючись, видно, більше заробити, оскільки в нас із таким товаром було сутужно. До того ж жінці завжди цікавіше переспати з ворогом, як вони самі сказали. Князя спершу начебто прикро вразила їхня поява, і я був певен, що він розсердиться, вижене їх геть, а дона Рікардо як слід покарає за таке нечуване нахабство, але, на превеликий мій подив, він раптом зареготав, посадовив одну з них собі на коліна і звелів мені подати нашого найкращого вина. Я ще й досі не можу отямитися від того, що мені довелось набачитися тієї ночі. Я б дорого дав, аби не бути при цьому, аби мене тепер не мучили прикрі, гидотні спогади. І як вони прокралися в наш табір? А втім, жінки, а надто жінки такого ґатунку, — як пацюки, для них немає перепон, вони хоч би де прогризуть собі прохід. Я саме зібрався йти спати в шатро для челяді, та мусив залишитись і прислуговувати не тільки своєму панові й донові Рікардо, а ще і тим двом розмальованим шльондрам, від яких на верству тхнуло венеціанськими помадами й пітним, гарячим жіночим тілом. Мене й досі нудить, як згадаю про них.

Дон Рікардо без кінця вихваляв їхню вроду, а надто однієї, захоплювався її очима, її косами, її ногами, показуючи її князеві, — мала б же вона зупинити цього нахабу! — потім повернувся до другої і вшанував її такими самими облесливими словами, щоб вона не почувала себе скривдженою. «Всі жінки гарні! — вигукував він. — Найбільша втіха в житті — від них! Але найкраща жінка — куртизанка, що все своє життя присвятила коханню і ні на мить його не зраджує». Він поводився вкрай нерозумно й непристой-

но, і хоч я завжди вважав його найвульгарнішим і найдурнішим з усіх чоловіків, а ніколи не сподівався, що він може бути аж таким неприторенним йолопом і блазнем.

Вони багато пили й поступово п'яніли. Дон Рікардо, звичайно, розчулився понад усяку міру, почав говорити про кохання й декламувати один за одним нуднючі вірші, переважно любовні сонети про якусь Лауру, ті дурепи навіть пустили сльозу. Він поклав голову на коліна одній, а князь другій, і шльондри ніжно гладили їх по чубові й солодко зітхали, слухаючи його базікання. Дон Рікардо лежав на колінах у тієї, що була вродливіша, і я не міг не помітити і тоді, і згодом, який дивний погляд князь часом кидав на нього, коли ті дурепи починали охкати, захоплюючись і ним, і всім тим, що він казав чи робив. Адже жінкам завжди подобаються дурніші й нікчемніші чоловіки, бо в них із ними більше спільного.

Та раптом дон Рікардо схопився і сказав, що досить уже плаксивих любовних віршів, тепер вони будуть пити й веселитися! І почалася справжня оргія: пиятика, жарти, регіт, бридкі пестоці, масні історії, такі сороміцькі, що їх неможливо переповісти. В найбільший розпал пиятики князь раптом підняв келих, цокнувся з доном Рікардо й вигукнув: «Завтра ти в бою нестимеш мій прапор!» Той був у захваті від такої несподіваної честі, очі в нього заблищали. «Сподіваюся, бій буде запеклий!» — вигукнув він, хизуючись перед жінками, щоб вони оцінили як слід його хоробрість. «Наперед нічого невідомо, але, може, й буде», — відповів князь. Дон Рікардо схопив його руку й поцілував покійрно і вдячно, як васал своєму сюзеренові. «Мій любий князю, не

забудь, що ти обіцяв мені у хвилину п'яних веселощів!» — «Не хвилюйся. Я не забуду».

Куртизанкам, певне, здалося, що то чудова сцена, і вони з великим зацікавленням дивилися на неї, а особливо на того, хто в бою мав нести прапор.

Після цієї інтермедії їхня непристойна оргія поточилася далі, вони поводились одне з одним усе ганебніше, все безсоромніше, так, що мені, вимушеному свідкові цього всього, було ніяково й бридко дивитися на них. Вони обіймалися, цілувались, розчервонілі, розпалені своєю хіттю, відвертою і нестримною. Все це було невимовно огидне. Хоч жінки вдавали, що опираються, чоловіки позсували їм до половини сукні, оголивши груди, і у вродливішої жінки пипки виявилися зовсім світлі, а біля однієї була родимка, не надто велика, але все-таки дуже помітна. Коли я наливав їй вина, на мене війнуло від її тіла таким духом, що я мало не виблював. Від неї тхнуло так, як від княгині, коли вона вранці ще лежала в ліжку, але до тієї я ніколи не підходив так близько. Коли дон Рікардо взяв її за груди, я відчув таку відразу й ненависть до того розпусного чоловіка, що ладен був задушити його своїми руками або прохромити кинджалом, щоб із нього витекла вся його хтива кров і щоб він ніколи вже не зміг обняти жінки. Я стояв осторонь і гидливо думав, які ж усе-таки мерзенні створіння ті люди. Хай би вони всі горіли в пекельному вогні!

Донові Рікардо, який більше упадав біля вродливішої жінки, бо вона сама не давала йому спокою, нарешті спала нова безглузда ідея — розіграти в кості, кому припаде ця жінка: йому чи князеві. Всім дуже сподобалася ця думка,

навіть князеві, а та жінка, яку мали розігравати, відкинулася напівгола на спинку стільця й зареготала, так її тішило змагання, що мало відбутися за неї. В мене вона викликала огиду, я не розумів, що вони бачать у ній гарного й принадного, як можна змагатися за такий ганебний виграш. Вона була русява, білошкіра, з великими блакитними очима й з волоссям під пахвами — погань, та й годі. Я ніколи не міг збагнути, чому в людей під пахвами росте волосся, і мені завжди стає гидко, коли я бачу його, особливо як воно пітне. В нас, карликів, там волосся немає, і нам це здається бридким і непристойним. Якби в мене волосся було ще десь, крім на голові, як воно є навіщось у людей, я б не знав куди дітися з пекучого сорому.

Мене послали по кості, і князь кинув перший. Випала шістка й одиниця. Жінку мав виграти той, хто швидше набере п'ятдесят. Жінки стовбичили над гравцями, зацікавлено стежили, як вони по черзі кидали кості, сміялися, під'юджували їх і обмінювалися непристойними зауваженнями. Виграв князь. Усі посхоплювалися зі своїх місць, зареготали й закричали, перебиваючи одне одного.

А потім князь і дон Рікардо накинулись на жінок, кожен на свою, позривали з них одяг і почали виробляти з ними таку неймовірну мерзоту, що я, не тямлячи себе, вискочив з шатра й не встиг опинитись надворі, як виблював усе, що з'їв за вечір. Я весь похолов, шкіра вкрилася сиротами й стала така, як в обскубаної курки. Тремтячи всім тілом, я заліз у солону між кухарем і конюхом, від якого смерділо стайнею і який, устаючи вранці, завжди, не знаю чому, штурхав мене ногою. Казав, що йому просто подобається мене штурхати.

Людське кохання — для мене щось незбагненне. Мене з душі верне від нього. Все, що я бачив протягом того вечора, викликало в мене тільки огиду.

Може, це тому, що я істота іншої породи, тонша, делікатніша й чутливіша, а отже, й вразливіша на багато речей, які людей, видно, зовсім не зачіпають. Не знаю. Я ніколи не пробував того, що вони називають коханням, та й не мав до нього бажання. Якось мені запропонували карлицю, вродливу жінку з пронизливими, як у мене, очима, зморшкуватим обличчям і шкірою, мов старий пергамент, — отакою хай би була людина! Але вона не викликала в мене ніякого бажання, хоч я бачив, що в її вроді немає ніякої бридоти, вона не така, як у людей. Може, причина була в тому, що мені її запропонувала княгиня, яка хотіла звести нас, сподіваючись, що ми приведемо їй маленького карлика, вона тоді дуже хотіла його мати. Це було ще до народження Анджеліки, і княгиня прагнула мати якусь забавку. «Я б так тішилася малесеньким карликом», — казала вона. Але я не хотів робити їй цю послугу й принижувати свій рід, погодившись на таку непристойну пропозицію.

Зрештою, княгиня помилялася, думаючи, що ми могли привести їй дитину. Ми, карлики, не народжуємо дітей, ми безплідні за своєю природою. Не наша справа продовжувати рід, і ми цього не хочемо. Нам нема потреби дбати про нащадків, бо люди самі народжують карликів, отже, це не наш клопіт. Нехай ті зарозумілі істоти народжують нас у таких самих муках, як і своїх дітей. Наш рід продовжують тільки вони, інакше ми не з'являємося на світ. У нашій безплідності є глибокий сенс. Ми належимо до людського роду

й водночас не належимо до нього. Ми в цьому світі гості. Старі, зморшкуваті гості, гості впродовж тисячоліть, довічні гості.

Проте я далеко відійшов від того, що мав розповісти. Не про це мені треба писати.

Другого дня дон Рікардо справді ніс князівський прапор. Скільки потім було балачок про деякі події, пов'язані з цим. Але я, звичайно, маю про ті події свою думку, бо підозрюю, що за ними могло ховатися. Кажуть, буцімто своїм дивним наказом князь без потреби важив життям дона Рікардо, той не мав надії лишитися живим, коли через це потрапив у дуже небезпечне становище зі своїм невеличким загоном кінноти. І кажуть також, буцімто він бився з нечуваною хоробрістю, у що я вже ніяк не можу повірити. Тих, що згуртувалися навколо нього й відчайдушно захищали прапор від незчисленних ворогів, лишалося все менше й менше. Та в найбільшу скруту до них кинувся князь — чи тому, що пахло смаленим, і він не міг утриматися від участі в такій ризикованій грі, чи з якоїсь іншої причини. Із жменькою вершників він увігнався в гущу ворогів, що скупчилися навколо дона Рікардо, наче хотів прийти йому на допомогу. Та раптом під ним упав кінь від удару списом у груди. Князь вилетів з сідла й опинився на землі, оточений ворогами. Це начебто сповнило дона Рікардо такою люттю й такою відвагою, що він зі своїми вершниками пробився крізь вороже кільце і разом із залишками князевих рицарів з останньої сили не підпускав до нього супротивника доти, доки наспіла допомога. Дон Рікардо начебто спливав кров'ю від багатьох ран. Натякають, не-

мовби він збагнув, що князь хотів його смерті, а проте зробив усе, щоб урятувати життя своєму володареві.

Я цим балачкам не вірю. Багато що в них здається мені схожим на брехню. Я переказую їх тільки тому, що так, я чув, розповідають про ті драматичні події. І коли сам я дивлюся на це інакше, то насамперед тому, що дуже добре знаю дона Рікардо. Краще, як будь-хто. Не така він людина.

На ці розповіді, здається мені, надто вплинуло уявлення, яке склалося в людей про дона Рікардо і яке в нього самого склалося про себе. Створилася своєрідна легенда, і ніхто не хоче перевірити, чи для тієї легенди є якісь підстави. Вважають, що дон Рікардо безмежно хоробрий і всі його вчинки шляхетні, гарні й величні. А все через те, що він як ніхто вміє лізти кожному в очі, звертати на себе увагу. Його воєнні подвиги позначені сміховинним шанобством, як і взагалі його поведінка, як усе, що він робить. А його відчайдушність, якою всі так захоплюються, викликана дурістю і більше нічим. Це його зухвальство вважають мужністю.

Коли він справді такий відважний, коли постійно наражає себе на якусь небезпеку, як він каже, то чому його досі не вбили? Таке запитання напрошується саме собою. Ніхто б за ним не жалкував. У кожному разі, я б не жалкував.

З того бою він буцімто вийшов у ранах. Хтозна, чи це правда, принаймні я дозволю собі засумніватися. Мабуть, ті рани не такі страшні. Певне, то просто подряпини. Але добре вже те, що відтоді він не муляє мені очей.

Зате не викликає сумніву інше: що він мав нахабство вийти на поле бою в плюмажі кольорів княгині, які вона

нібито сама вибрала для нього, коли ми вирушали в похід, і що того ранку вони маяли на його шоломі, отже, він відверто, перед цілим світом, змагався в честь дами свого серця. І коли він рятував князеві життя, то, властиво, також бився задля неї. А сам щойно обіймав іншу жінку. Можливо, і в бій він пішов просто з її постелі, оздобивши себе кольорами великого, полум'яного кохання. Справжнє його кохання розбрунькувалося прекрасною, пишною квіткою над його відкритим рицарським заборолом, тим часом як його тіло ще зберігало тепло зрадницької пристрасті. Далєбї людське кохання загадкове. Не дивно, що я його не можу збагнути.

Загадкові також стосунки цих двох чоловіків, зв'язаних з однією і тією самою жінкою. Може, між ними існує якась таємна угода? Часом майже здається, що так воно і є. Чи правда, що дон Рїкардо врятував князеві життя, як усі кажуть? Я в це не вірю. Хоч, може, й урятував, але тільки з шанолїбства, щоб по-своєму, по-рицарському відплатити добром за зло князеві, який бажав йому смерті, щоб показати всім свою виняткову шляхетність. Він таке любить. І чи справді, як мене хочуть переконати, князь збирався рятувати дон Рїкардо, коли, побачивши його в смертельній небезпеці, кинувся йому на допомогу, хоч перед цим бажав йому смерті? Не знаю. Я цього до пуття не розумію. Хїба можна любити когось і водночас ненавидїти?

Я пам'ятаю його погляд тієї ночі — він вїщував смерть. Але пам'ятаю також, якї замрїяні, вологї очї були в нього, коли він лежачи слухав, як дон Рїкардо декламував вїрші про кохання, велике, безмежне кохання, яке сповнює наше

ество таким палючим вогнем, що ми горимо і згораємо в ньому. Може, кохання — це просто гарні вірші, які нічого не означають, принаймні не означають нічого певного, але приємні на слух, якщо їх декламувати виразно і з почуттям? Не знаю. Але може бути й таке. Люди — мастаки все фальшувати.

А ще мене дивує, як князь повівся тієї ночі з куртизанкою. Я ніколи не думав, що він принизиться до такого. Та, зрештою, мене це не стосується. І я вже звик, що він раптом може показати себе зовсім не таким, як я собі його уявляю. Другого дня я обережно завів про це мову з одним його служником, не приховавши від нього, який я вражений. Він зовсім не здивувався. Сказав, що в князя завжди були коханки з двірських дам або з міщанок, часом навіть ушавлені куртизанки, а тепер у нього за коханку шляхетна панна Ф'яметта. Князь любить їх міняти, пояснив він. Йому було смішно, що я цього не знаю.

Дивно, я такий спостережливий, а цього не помітив. Мабуть, я так безоглядно захоплююся своїм паном, що не бачу ніяких його вад.

Мені байдуже, що він зраджує княгиню. Я її ненавиджу й навіть радий, що її зраджують. До того ж вона кохає дону Рікардо. Це ж йому вона пише палкі слова любові, які мені доводиться передавати, сховавши їх у себе на грудях. Я всім серцем сподіваюся, що колись його таки вб'ють.

Нарешті дощ перестав.

Коли ми сьогодні вийшли з шатра, над рівниною світило сонце, гори навколо стояли ясні й чіткі, хоч усе, звичай-

но, було мокро, як хлющ, усюди дзюрчали струмки, яких раніше там не було. Ранок бадьорив душу й обіцяв гарну годину. Туман розійшовся, і перед нами на узвишші поста-ло розбійницьке місто Монтанци — ми вже майже забули, який воно має вигляд, а тепер виразно бачили кожен буди-нок за оборонними мурами, кожен бійницю на старих фор-течних баштах, навіть позолочені хрести на церквах і дзві-ницях. Після дощу все було видно набагато чіткіше. Тепер уже недовго чекати того дня, коли воно буде здобуте й на-решті зметене з лиця землі.

Всі зраділи, що можна вийти порухатись на свіжому повітрі, гарна погода підбадьорила кожного і знов сповни-ла запалом. Поганий настрій, млявість де й ділися. Всі рвуться до бою. Я дуже помилявся, коли гадав, що дощ діє згубно на бойовий дух армії. Він тільки притупляє його, поки триває сльота.

У проходах між наметами нуртує життя. Вояки, перемов-ляючись і жартуючи, чистять зброю, челядники рицарів натирають до блиску обладунки своїх господарів, годують коней і женуть їх купати у швидких потоках, що стікають схилом поміж олівами з кожного ярка, всі готуються до майбутнього наступу. Табір знову набув свого колишнього вигляду, а війна — свого блиску і врочистості, що, безпе-речно, більше їй личать. Вояки в яскравих мундирах, рицарі в обладунках, пишна срібна кінська зброя — все сяє і ме-рехтить на сонці.

Я довго стояв, вивчаючи місто, кінцеву мету нашого походу. На вигляд воно добре укріплене, можна навіть подумати, що його мури й фортеці просто-таки непри-

ступні. Але ми його здобудемо, і не в останню чергу завдяки допомозі шановного майстра Ґернардо. Я бачив його нові муроломи й металеві машини, абордажні пристрої й неперевершені гармати для облоги, — нема в світі такої фортеці, яка могла б устояти перед ними. Ми здолаємо будь-які перепони, будемо довбати й троццати мури, а може, й висадимо їх у повітря, скориставшись потаємним мінним підкопом, про який він говорив тоді ввечері. Будемо битися всіма способами, пустимо в діло все, що пощастило винайти для нас його генієві, ввірвемося в місто, ринемо вулицями, сіючи навколо себе смерть і руїну. Ми спалимо, знищимо місто, зітремо його з лиця землі, зруйнуємо до пня. І його мешканці, ті грабіжники й розбишаки, нарешті дістануть заслужену кару, вони загинуть або їх поженуть у неволю, і тільки закурені руїни ще нагадуватимуть про колишню могутність Монтанци. Я певен, що князь твердою рукою покарає свого одвічного ворога. А як шаленітимуть люди Бокаросси, я не зважуюсь навіть подумати. То буде наша вирішальна й остаточна перемога.

Але спершу нам треба змести з дороги військо, що стоїть між нами й містом. Легко помітити, що чисельно воно дуже зросло — як я й передбачав. Дехто вважає, що то велике військо, майже таке саме, як наше разом із загонами Бокаросси. Це перебільшення. Воно справді тепер заповнило куди більший простір, як раніше, але називати його великим означає, по-моєму, надто довірятися першому враженню. Князь також трохи спохмурнів, коли вперше побачив вороже військо, але потім повеселішав, видно, зрадів, що

скоро помірється з ним силою, зможе нарешті взяти участь у такій цікавій битві. Ось який має бути справжній вояк! Він ані на мить не сумнівається, що ми переможемо, та й ніхто з наших проводарів не сумнівається в цьому, наскільки мені відомо.

Приємно буде опинитися серед тих, хто здобуватиме місто. Досі мені ще ніколи не доводилося бути серед них.

Я сиджу в покоях для карликів, де завжди пишу свої нотатки. Тут серед інших меблів є низенький столик, біля якого мені зручно сидіти й писати. Я описую далі знаменні й фатальні події, до яких сам був причетний. Може, когось це й здивує, але мою причетність до них дуже просто пояснити.

Ми перемогли в битві. Ми й знали, що переможемо, хай навіть і зазнавши відчутних втрат. З обох боків полягло немало вояків, проте з їхнього боку багато більше. Відтепер їм буде дуже важко чинити нам справжній опір. Але ця битва і з нас, як то кажуть, виточила чимало крові. Особливо другого дня. Та вояки на те й є, щоб їх використовувати. І не було там такої небезпеки, як дехто теревенить.

А вдома тепер ми тому, що князь мусив повернутися, щоб зібрати всі сили для переможного завершення війни. А крім того, як я довідався, треба роздобути для цієї мети й відповідну суму грошей. Такі походи безперечно поглинають безліч коштів. Кажуть, що князь тепер веде переговори з венеціанською синьйорією. В тих крамарів потрібного нам добра цілі купи, і скоро все владнається. Потім ми негайно вирушимо знов у похід.

А ще кажуть, начебто Бокаросса та його найманці зажадали високої платні — мовляв, вони не отримали всього, що їм належало за угодою. Нібито на цьому ґрунті виникло якесь тертя. Я не сподівався, що для них так багато важить цей бік війни, бо ніхто не б'ється так відважно й безстрашно, як вони. Я думав, що вони люблять війну задля неї самої, як я, наприклад. Та, мабуть, не можна вимагати від них такої безкорисливості. Певне, їхнє бажання дістати платню цілком природне. Ну що ж, вони отримають свої гроші.

Ідуть чутки й про ще якісь незгоди між князем і найманцями, але чого тільки люди не набалакають. Коли армія втратила стільки крові й не все виходить так, як хотілося б, то настрої, певна річ, падає. Люди незадоволені наслідком битви, починають звинувачувати одні одних, усі відчують утому, підраховують свої і чужі втрати, порівнюють їх. Звичайно, найманці Бокаросси б'ються як скажені, але, мабуть, не тільки задля здійснення великих планів князя, може, ті плани їх *не дуже й обходять*. Та все це дрібниці, тимчасові ускладнення.

Мене вони мало хвилюють, а ще менше банальні грошові розрахунки в такій справі, як війна. Крім того, скоро все це владнається.

Сидіти вдома страшенно нудно. Тому, хто повернувся просто з поля бою, тутешнє життя здається вкрай порожнім і одноманітним. Час спливає повільно, не знаєш, чим його заповнити, бездіяльність ніби паралізує тебе. Але це потриває лише кілька днів. Скоро ми знов будемо в поході.

Люди тут справді кумедні, я маю на думці челядь і всіх тих, хто не був на війні. Вони поводяться так, ніби не тям-

лять, про що йдеться, ніби й гадки не мають, що країна перебуває в стані війни. Побачивши мене в обладунку, вони аж очі витріщають з подиву, наче не знають, що так завжди одягаються в поході. А то й не зоглядишся, як станеш здобиччю ворога, наразись на певну смерть. Вони кажуть, що тут такої небезпеки немає. Але ж війна *триває далі*. І я скоро знов вирушу в похід. Кожної хвилини можна сподіватися князевого наказу виступати, і треба бути наготові. Тому я ходжу в обладунку. Та вони цього не розуміють.

Оскільки самі вони в поході не були, то й не здатні збагнути, що це таке. А як пробуєш дати їм хоч якийсь уявлення про життя на війні, про його небезпеки, вони дивляться на тебе з тупим недовір'ям, проте не можуть приховати потаємної заздрості. І намагаються дати мені навздогад, що мої переживання на війні зовсім не такі великі, як я хочу їх запевнити, й що я не брав вагомої участі в тих битвах, про які розповідав їм. Легко зрозуміти, що за цим стоїть заздрість. Не брав участі! Вони не знають, що на лезі моєї шпаги й досі лишилася кров з останньої великої битви. Я її не показую, бо терпіти не можу вояцьких хвастоців, таких поширених на війні і властивих, наприклад, донові Рікардо. Я лише торкаюсь руків'я шпаги і спокійно йду собі геть.

А було це так. Під час останньої запеклої дводенної битви ми змушені були захопити пагорб між нашим правим крилом і міським муром. Нам той пагорб дорого коштував. Зате наше стратегічне становище відразу поліпшилося. Князь миттю вирушив на пагорб поглянути, які можливості відкриває перед нами цей новий здобуток, і я, звичай-

но, подався за ним. Там стояв заміський замок Лодовіко, досить гарний, оскільки він розташований на самій вершині й оточений кипарисами та персиковими деревами. Кілька вояків і я з ними обстежили замок, шукаючи, чи не причаївся десь ворог, який міг би влаштувати нам прикру несподіванку й зазіхнути на життя князя. Але ми виявили там лише кілька старих служників, таких німецьких, що їх просто покинули, і князь звелів не кривдити їх. Та однаково я спустився в підземелля, яке вояки не здогадались оглянути, — адже й там хтось міг сховатися. Несподівано я наткнувся на карлика, який напевне належав Лодовіко — той тримає багато карликів — і якого чомусь також залишили. Побачивши мене, він страшенно злякався й кинувся у темнуватий прохід. Я крикнув: «Стій!» Але він не зупинився на мій голос, і я збагнув, що сумління в нього нечисте. Я не знав, озброєний він чи ні, тому гонитва за ним вузькими, поплутаними переходами захопила мене своєю ризикованістю. Нарешті він забіг до приміщення, що мало вихід надвір. Видно, хотів ним утекти, але не встиг досягти дверей, як я догнав його. Він жалібно заскиглив, зрозумівши, що опинився в пастці. Я погнав його вздовж стін, мов щура, певний, що він уже від мене нікуди не дінеться. Нарешті я споав його в кутку, тепер він був мій. Я настрикнув його на шпагу, яка легко пройшла крізь нього. Він не мав ані панцера, ані чогось іншого, що звичайно носять на війні, а був одягнений у кумедну блакитну оксамитову курточку з мереживним коміром і дзвіночками, чисто як дитина. Я залишив його лежати там, де він упав, і повернувся до денного світла й до боротьби.

Я розповів про це не тому, що вважаю свій вчинок якись особливим. Буденний випадок, що поспіль трапляється на війні. І я не хвалюся ним скрізь і всюди, я просто виконав свій обов'язок вояка. Про це не знає ні князь, ні хтось інший. Ніхто не здогадується, що на моїй шпазі залишилась кров, — хай це буде пам'ять про мою участь у поході.

Я трохи шкодую, що вбив карлика, краще б мені трапився хтось із людей, яких я ненавиджу. Тоді двобій був би ще цікавіший. Але я ненавиджу й карликів, мій рід мені також осоружний. І під час двобою, а надто коли я завдавав йому смертельного удару, мене поїняло дивне хвилювання, наче я справляв обряд зовсім не відомої мені релігії. Я відчував те саме, що й тоді, коли душив Йосафата: непереборне бажання нищити свій власний рід. Чому? Я не знаю. Зовсім не розумію цього бажання. Може, мені судилося хотіти знищення і свого власного роду?

У нього був писклявий голосок кастрата, як у всіх карликів. І це мене дуже розсердило. Сам я маю низький, сильний голос.

Нікчемний, жалюгідний рід.

Чому всі не такі, як я!

Сьогодні вранці княгиня пробувала завести зі мною розмову про кохання. Вона дуже розчулилась, навіть пустила сльозу, хтозна й чого, — напевне, має якусь підставу. Ох, якби вона знала, *скільки* в неї є підстав плакати! Та потім, за своєю звичкою, несподівано змінила тон і почала жартувати. Сидячи перед дзеркалом, поки покоївка розчі-

сувала їй коси, вона то жартома, то цілком поважно намагалася втягти мене до розмови, яка здавалась мені особливо неприємною і недоречною. Вона будь-що хотіла, щоб я висловив свою думку про кохання. Я весь час ухилився. Та княгиня наполягала. Невже я ніколи нікого анітрохи не кохав?

— Ні, — похмуро відповів я.

Вона дивувалася, не вірила цьому. І починала знов допитуватися, все прискіпливіше. Щоб княгиня відчепилася, я нарешті сказав, що якби колись і закохався, то тільки в чоловіка.

Княгиня обернулася, глянула на мене й весело засміялася, навіть покоївка зареготала.

— У чоловіка! — вигукнула княгиня так, ніби в цьому було щось смішне. — У чоловіка? А в кого? Може, в Бокароссу?

І обидві знов зайшлися сміхом.

Я почервонів, бо саме його мав на думці. І коли вони помітили, що я збентежився, то ще дужче розвеселилися.

А я не розумів, що в цьому було смішного, й дивився на них крижаним, зневажливим поглядом. По-моєму, сміх — це щось бридке й потворне. Мені гидко, аж нудно дивитися, як рот у людини раптом роззявляється і з нього виглядають рожеві ясна. І що я можу вдіяти, коли Бокаросса викликає в мене щирий захват, а то й навіть палкіше почуття. Адже в моїх очах він справжній чоловік.

Найдужче мене дратував регіт тієї брудної покоївки, багато вульгарніший, ніж сміх княгині. Я ще ладен стерпіти, коли зі мною трохи пожартує княгиня, хоч кожної миті міг

би зустріти її жарт холодною зневагою, міг би на її запитання про кохання відповісти так, що вона вжахнулася б, пояснити їй, що таке кохання *насправді*. Кажу, що можу ще стерпіти її глум, оскільки вона моя володарка і князівського роду. Але щоб усяка погань, як ця дівка, зважувалась глузувати з мене! Це вже занадто. Вона завжди поводитися зі мною нахабно, не раз величалася переді мною і часто дражнила мене тим, що я не можу відчинити деяких дверей у замку. А яке їй до цього діло! Зухвалій, неотесаній селючці, яку не завадило б як слід відшмагати!

А щодо Бокаросси, то й не дивно, що я ним захоплююся. Адже я також за вдачею вояк.

Дні минають в одноманітному чеканні, просто не знаєш, до чого взятися.

Вчора мене послали в Санта-Кроче з дорученням до майстра Бернардо. Він звичайно перебуває там, працює далі над своєю «Таємною вечерею». Я часто запитував себе, чому він не пішов на війну, не поглянув, як діють його чудові машини, ті, що їх він сам вигидав, чому він вдовольняється тільки тим, що створює їх. Мені здавалося, що він захоче глянути, як вони діють. До того ж там він міг би скільки завгодно вивчати трупи й досяг би великих успіхів у своїй науці.

Я застав майстра перед його величним твором: він був такий заглиблений у споглядання картини, що навіть не помітив, як я зайшов. І коли звів на мене очі, то й далі видно було, що думки його перебувають десь-інде. На мій обладунок він начебто не звернув уваги, хоч досі не бачив

мене в ньому. Мабуть, він усе-таки його помітив, але не виявив ні подиву, ні якогось зацікавлення.

— Що тобі треба, курдуплику? — запитав він, ласкаво дивлячись на мене.

Я передав йому доручення, сердитий, що він так звернувся до мене. І відразу пішов геть, бо не мав чого сидіти довше. Я лише ковзнув поглядом по картині й подумав, що відтоді, коли я бачив її востаннє, праця його не дуже наблизилась до кінця. Він ніколи нічого не кінчав. Над чим він так страшенно довго розмірковує?

Він нічого не спитав про війну, хоч міг би здогадатися, що я повернувся просто звідти. У мене склалося таке враження, що йому було цілком байдуже, чим та війна закінчилась.

Синьйорія відмовилася позичити нам грошей! Їхній посланець заявив, що ніяких позичок більше не буде. Дивна річ! Просто незбагненна! Вони вважають, що ми погано воювали. Яке нахабство! *Погано!* Ми ж увесь час перемагали! Ми пробилися далеко в глиб ворожої країни, досягли столиці і спинилися під нею, маючи твердий намір здобути її, пожати плоди своїх блискучих перемог. І саме тепер нам стають на заваді! Коли місто майже в наших руках, чекає, щоб ми його здобули, зруйнували, спалили і змели з лиця землі. Це обурливо! Важко повірити, що це правда. Щоб якісь брудні крамарі не дали нам здобути остаточну перемогу! І тільки через те, що не хочуть випустити з рук свої мерзенні гроші! Ні! Бути цього не може! Це було б нечуване нахабство!

Князь повинен знайти якусь раду. І напевне знайде. Хіба якісь там нікчемні гроші можуть перешкодити великій, славетній війні? Ні в якому разі.

У замку аж кишать посланці, чужоземні посли, радники і воєначальники. Гінці снують, мов човники у верстаті, від князя до війська й назад.

Я просто дурію з хвилювання.

Найманці Бокаросси відмовляються воювати далі! Вимагають, щоб їм негайно видали обіцяну суму, а надалі платили вдвічі більше, ніж досі. А поки не дістануть грошей, то й пальцем не поворухнуть. Князь не може роздобути коштів і пробує звабити їх обіцянкою, що як тільки місто буде захоплене, він дозволить їм грабувати його досхочу і їм дістанеться нечувано багата здобич. Вони відповідають йому, що невідомо ще, чи місто справді буде захоплене, адже досі його ніхто ще не здобував. І, крім того, спершу треба розбити військо Бугая, потім провадити довгу облогу, а вони не люблять облоги, їм тоді стає нудно. Бо поки облягаєш місто, немає ніякої можливості грабувати. Далі, вони зазнали великих втрат, більших, ніж сподівалися. Це їм дуже не подобається. Вони люблять убивати, але зовсім не люблять гинути самі, нехай Бокаросса так і скаже князеві, принаймні не за такую мізерну платню. Висловлюються вони не вельми делікатно, і дипломатичної вишуканості їм теж бракує.

Що тепер буде? Чим усе скінчиться?

Але я певен, що князь знайде якусь раду. Він з біса винахідливий у таких випадках. Любить перепони, і тоді й ви-

являється його сила. А крім того, не забуваймо, що наше військо, яке досі не знало поразок, усе ще стоїть під мурами столиці Монтанци!

Війна *скінчилася!* Наші загони відведуть назад через кордон, повернуть додому, і всьому буде *кінець!* Кінець!

Мабуть, мені це сниться! Мабуть, це сон, страшне марення. Це не *може* бути правдою. Треба прокинутись і переконатися, що це зловісний, моторошний сон.

Але ні, це правда. *Правда!* Гірка, незбагненна правда. Хапаєшся за голову, і душа твоя відмовляється розуміти, що сталося.

Жадібність, безчестя, зрада, вся людська ницість, разом узята, здолали наше героїчне військо, вихопивши в нього з рук зброю. Наші славетні загони, що ніколи не знали поразки й тепер грізною силою стоять перед ворожими брамами, повинні відступити без бою, обдурені, зражені, покинуті напризволяще, повинні вернутися додому, *додому*, хоч вони нічого так не прагнуть, як перемогти або загинути. Це злочин, це трагедія. Ну як мені не обурюватись!

Щоб отак скінчилася наша велика війна, найславетніша в історії країни!

Біль і лють ніби паралізували мене. Я зроду не був такий обурений, зроду не відчував такого сорому. Все моє єство сповнене обурення, гіркоти, невдоволення і люті. І водночас я відчував себе паралізованим, цілком безсилим. Як би мені втрутитись і змінити цей ганебний плин подій? Як би мені припинити цю похмуру виставу? Я нічого не можу вдіяти. Нічогісінько.

Це кінець. Усьому кінець. *Кінець.*

Коли я почув про це й коли нарешті збагнув почуте, то непомітно втік від них усіх, подався в покої для карликів, щоб залишитись самому. Я боявся, що мої почуття будуть дужчі за мене, що я не зможу опанувати їх, як годиться чоловікові. І, тільки-но опинившись у своїй кімнатці, я невітно заплакав. Признаюся в цьому. Я не міг більше стримуватися. В безсилій люті я притискав кулаки до очей і плакав. *Плакав.*

Князь не виходить зі своїх покоїв і нікого не приймає. Їсть він також там, сам-один. Я прислужую йому, і, крім мене, його бачить ще тільки служник, який приносить їжу. Зовні князь цілком спокійний. Та важко сказати, що ховається під тією блідою маскою. Його обличчя, обрамлене чорною бородою, біле, мов крейда, а непорушні очі немов нічого не бачать. Він навряд чи помічає мою присутність, а з його тонких, безкровних губів не злітає жодного слова. Бідолашний служник аж тремтить перед ним. Але він боягуз.

Коли прийшла звістка про відмову Венеції, про те, що та проклята крамарська республіка надумала перешкодити йому провадити війну, його охопив шал. Доти я ніколи не бачив його таким. Він клекотів з люті, і на нього справді страшно було дивитися. Не тямлячи себе, він добув із піхов кинджал і ввігнав його в стіл мало не по саме руків'я. Якби ті жалюгідні крамарі побачили його тієї миті, то, я певен, відразу виклали б на стіл гроші.

Кажуть, ніби найдужче він шкодує, що не довелось як слід використати геніальні винаходи майстра Бернардо.

Саме тепер вони мали йому знадобитися. Він був переконаний, що з їхньою допомогою ми здобули б місто, отже, були на крок від перемоги. То чого ж тоді зволікати?

Приємно було дивитись, як він шаленіє. Але після цього я подумав, що він, певне, не такий уже й сильний. Бо чого так залежить від інших? Навіть від якихось там нікчемних грошей. Чому він не кинув наше власне непереможне військо проти ворожого міста й не розчавив його? Хіба не для цього існує військо?

Я тільки запитую. Я не полководець і, мабуть, не розуміюсь на воєнному мистецтві. Але й у мене болить душа, силкується збагнути долю, яка нас спіткала.

Я скинув обладунок. З гірким почуттям я повісив його на стіні в покоях для карликів. Там він і висить на кілочку, безсилий, мов жалюгідний іграшковий блазень. Зганьблений. Принижений.

Скоро буде чотири тижні, як у нас триває мир. У замку, в місті і в цілій країні панує пригнічений настрій. Дивно: коли мир затягнеться надовше, всім стає прикро й незатишно. Вже помітно, як ці почуття охоплюють людей, як густішає, важчає атмосфера, не дає дихати, налягає на всіх. Вояки, які повернулися з-під столиці Монтанци, ходять невдоволені, ніщо їх не влаштовує, а ті, хто не був на війні, дражнять і підкушують їх, мабуть, через те, що війна не дала бажаних наслідків. Буденне життя нудно й мляво тече давнім руслом, байдуже і без ніякої мети. Піднесення й буяння надій, породжені війною, мов вітром змело.

У замку життя наче вимерло. Майже ніхто не входить і не виходить парадними дверима, крім нас, та й ми теж часто користуємося іншим ходом. Немає сторонніх відвідувачів, нема про кого доповідати, нема кого пригощати. Парадні зали порожні, навіть ті, хто мешкає при дворі, сидять у своїх покоях і майже не виходять із них. Коридори безлюдні, там рідко можна когось зустріти, а на сходах чути хіба що луну від власних кроків. Стає аж страшно, наче ти опинився в замку примар. А в ньому, в своїх приватних покоях, князь ходить із кутка в куток або сидить замислений біля столу, на якому дірка від удару кинджалом зяє, мов невидгойна рана. Похмуро й грізно дивиться кудись поперед себе, невідомо що задумуючи.

Сумні, гнітючі тижні. День насилу повзе, поки нарешті обернеться у вечір.

Я маю силу-силенну вільного часу, можу скільки завгодно записувати, що я переживаю, що думаю, але мені не хочеться. Здебільшого я просто сиджу біля вікна й дивлюся, як за мурами замку мляво тече сіро-жовта річка, мов жовч, знебарвлюючи зелень.

Річка, що перед цим була свідком наших блискучих перемог на землі Бугая!

Ні, це щось нечуване! Обурливіше за все, що сталося протягом цих страшних тижнів! Я втрачаю ґрунт під ногами, втрачаю віру в будь-що на світі!

Хто б міг таке уявити: князь вважає, що він і дім Монтанци повинні помиритися й укласти договір, щоб ніколи більше не воювати одне з одним! Вони мають припинити

ці ненастанні війни і врочисто зобов'язатися скінчити з ними назавжди. Ніколи більше не підіймати зброї один на одного! Кажуть, начебто Бугай спершу відмовлявся, видно, останній напад його розсердив. Але князь дедалі палкіше наполягав на своїй пропозиції. Навіщо нашим народам нищити один одного, яка нам користь від цих безглузких воєн? Вони з невеликими перервами тривають ось уже не одне сторіччя без видимої ознаки, що котрийсь народ нарешті остаточно перемаже, і обидва зазнають самих лише втрат. Скільки лиха і злиднів завдали нам ці дурні війни. Чи не краще було б жити в мирі й злагоді, щоб наші країни процвітали й були щасливі, як і годиться? Поступово Лодовіко злагіднів, почав прислухатися до князевих послань і знаходити в них слушні думки. І ось нарешті він відповів, що згоден із його пропозицією і приймає запрошення приїхати на переговори про той вічний мир і на підписання того врочистого договору.

Видно, світ збожеволів! Вічний мир! Ніяких воєн! Дурні теревені, дитяче базікання. Невже вони вірять, що можуть змінити споконвічний світовий лад? Яке марнославно! Яка зрада минулого і славетних традицій! Ніяких воєн! Більше ніколи не проллється кров, слава й героїзм більше не матимуть шани. Не звучатимуть фанфари, рицарі з націленими списами не кинуться вже в наступ, війська ніколи не зіткнуться, гинучи героїською смертю на полі бою. І більше не буде чим приборкувати безмежну людську гординю й зарозумілість. Ніякий Бокаросса, рябий, із зціпленими зубами, не замахнеться вже своїм широким мечем, показуючи цьому нікчемному родові, яка

сила владарює над ним. Невже заваляться самі підвалини життя?

Примирення! Чи можна уявити собі щось ганебніше! Примирення зі смертельним ворогом! Яка ненормальність, яке мерзенне спотворення законів природи! І яке приниження, яка образа для нас! Для нашого війська й наших полеглих! Який глум із наших загиблих героїв, що надаремне пожертвували собою! Це така гидота, що мене аж верне від неї.

То ось про *що* князь роздумував. Я все гадав, що це може бути, — а це *ось що!* А тепер у нього настрої покращав, він знов почав розмовляти, як раніше, знов начебто став бадьорий і задоволений собою. Певне, гадає, що додумався до чогось надзвичайно мудрого, натрапив на винятково «велику» ідею.

Мені бракує слів, щоб віддати свою безмежну зневагу. Моїй вірі в князя, у свого володаря завдано такого удару, що вона вже ніколи не стане тією, що була. Він упав так низько, як тільки може впасти князь. Вічний мир! Ніколи не братися до зброї! Ніколи ніякої війни! Тільки мир, мир! Справді нелегко бути карликом у такого володаря.

У замку через цю ідіотську подію все стоїть догори ногами. На кожному кроці натикаєшся на балії і ганчірки, скрізь лежать купи сміття, а коли його викидають у вікна, здіймається така пилюка, що дере в горлі. З горищ знесено старовинні гобелени, розстелено на підлогах, і люди топчуться по їхніх безглузких любовних сценах. Потім їх мають розвішати по стінах, щоб прикрасити це ганебне свято

«миру і злагоди». В покоях для гостей, які роками стояли порожні, тепер прибирають, і челядь ноги збиває, так гасає по замку, щоб устигнути все зробити. Всіх дратує цей безглуздий князів захід і така важка робота. Палац Джеральді також чистять і миють, там, певне, розташується почет Лодовіко. Кажуть, що Бокаросса з найманцями залишили там після себе справжню свинарню. До комор замку набивають гори припасів, сотні бичачих, телячих і овечих окостів, які за наказом управителя замку постачає убогий люд, а крім того, зерно і цілі купи вівса для коней. Селяни, звичайно, також люті, невдоволення охопило всю країну. Я думаю, що коли б вони могли, то збунтувалися б проти князя через цю його безглузду ідею «свята миру». Ріжуть худобу, стріляють фазанів і зайців, у горах полюють на диких свиней. Сокольники приносять до кухні свою здобич: куріпок і чапель, б'ють голубів, на пташні вишукують найситіших каплунів, вибирають павичів для великого бенкету, що має відбутися одного з цих днів. Кравці шиють для князя й княгині та для всіх значних людей у місті розкішні шати з дорогих венеціанських тканин — на це нам дають позику, а на війну не хочуть! — без кінця міряють, бігають туди й сюди. Перед замком і по всій вулиці, якою має проїхати Лодовіко та його почет, споруджено тріумфальні арки. Перед входом до замку й за парадними дверима встановлено балдахіни, служниці витрушують килими й гобелени, що мають бути вивішені з вікон. Музиканти цілими днями готуються до виступу, збожеволіти можна від їхньої гри, а поети пишуть якусь нісенітницю, що її комедіанти мають виставляти у великій тронній залі. Всі тільки те й роблять,

що готуються до цього ідіотського свята! Лише про нього говорять і думають. Увесь двір кипить, мов казан, усе зрушено з місць, не ступиш і кроку, щоб когось не стати на заваді, все в русі, ніби велетенський вир.

Я, мабуть, не витримаю і лусну з люті.

Ворог урочисто вступив до нашої столиці, що на його честь причепурилась і вбралась, як ніколи досі. Попереду з'явилося тридцять сурмачів і сопілкарів на конях, тоді, в оточенні особистих охоронців у зелених і чорних строях, з топірцями в руках, проїхав вулицями Лодовіко Монтанца зі своїм сином, шмаркачем Джованні Монтанцою, а за ними рицарі та вельможі, і в ар'єргарді двісті арбалетників. Він їхав на чорному жеребці, вкритому темно-зеленим, гаптованим сріблом оксамитовим чапраком, сам теж у срібному обладунку, і його зустрів «радісний народ» — народ завжди радіє, коли йому накажуть, а з якої причини, йому однаково. Тепер він уявляє собі, що причина його радості — вічний мир, який віднині настане. Три вістуни, яких князь послав назустріч Лодовіко, оголосили про його приїзд, про причину візиту, і в усіх церквах міста задзвонили дзвони. Блискучий вступ до нашого приниження. Навіть дали салют із бомбард на валах, спрямованих дулами в порожнє небо, — на мою думку, їх належало спрямувати на прибулих і вдарити дужче. Кінь сина Монтанци злякався салюту чи, може, чогось іншого, і на мить здалося, що той шмаркач от-от упаде додолу, та скоро він приборкав коня й помчав далі, червоний, мов буряк. На вигляд він ще зовсім дитина, йому десь, може, років сімнадцять, не більше. Хоч усе скін-

чилося гаразд, а однаково люди почали прикидати, чи це, бува, не погана прикмета. Вони завжди під час урочистостей вишукують різні прикмети, це ж бо єдина нагода показати свою спостережливість.

Перед брамою замку Лодовіко зліз з коня, і князь привітав його пишними гучними словами. Той Бугай виявився невисоким кремезним чоловіком із салистими, гладенькими щоками, такими повнокровними, що вони аж пашіли, і короткою, справді бичачою шиєю. Борода в нього росте тільки по краях підборіддя, та й то ріденька, тож вона аж ніяк не прикрашає його обличчя, і так негарного. Гострі сірі очі прикидаються лагідними, але тій лагідності не можна довіряти, всі ж бо знають, який він крутий. Складається враження, що він страшенно запальний і його кожної хвилини може вдарити грець.

День минув серед церемоній: то ми зустрічали гостей, то обідали з ними, то провадили переговори про угоду між нашими двома державами, то уточнювали не знаю вже який там її зміст, то опрацьовували остаточний текст. Увечері відбулася страшенно нудна вистава латинською мовою, з якої я не зрозумів жодного слова, та й інші теж, наскільки мені відомо. Зате потім звичайною мовою розіграли непристойну комедію, яку всі вже зрозуміли набагато краще. Всі аж мліли від тих вульгарних жартів та іншого свинства. Мені вона здалася гидотною.

Нарешті на сьогодні кінець. Я сиджу нагорі у своїй кімнатці і втішаюся самотою. Що може бути краще за неї! Добре, що стелі в покоях для карликів такі низькі, а то, певне, й сюди поселили б гостей. Це був би жах.

Люди, видно, вважають князівського сина вродливим, — якщо так, то він удався не в батька. Коли він їхав поряд із батьком на коні, накритому блакитним оксамитовим чапраком, і сам у вбранні такого ж кольору, люди казали, що він гарний. Можливо. Мені він здається надто тендітним, немужнім. Ті його очі, наче в оленя, ті довгі чорні кучері, та чутлива шкіра, яка ледь що червоніє! Може, це моя вада, але мені така зовнішність огидна. Я вважаю, що чоловік повинен мати вигляд чоловіка. Кажуть, він схожий на свою матір, прекрасну уславлену Беатріче, яка начебто була дуже вродлива і яка, хоч померла тільки десять років тому, вже в раю, коли вірити їхнім балачкам.

Після обіду я бачив, як він прогулювався з Анджелікою серед троянд. А пізніше спостеріг, як вони біля річки годували крихтами лебедів. Я помітив, що обидва рази вони розмовляли. Не розумію, про що він може говорити з тією дитиною, та ще й такою дурною. Мабуть, він не бачить, яка вона погана, а то б уникав її товариства. Видно, й сам пришелепуватий.

Дон Рікардо, певна річ, устиг скрізь, він присутній на всіх церемоніях, як звичайно, вискакує вперед за кожної нагоди. Рани його вже загоїлися. Та що я кажу? Які рани? По ньому нічого не видно, хіба що одна його рука трохи гірше рухається. От вам і все геройство.

Уже третій день ми приймаємо ворога. Йому влаштовують нескінченні учти, я не маю вільної хвилини. Вчора ввечері я був надто стомлений, щоб писати, тому накидаю кілька рядків уранці про те, як минув день і які в мене від нього лишилися враження.

Обидва князі ще до схід сонця виїхали з замку і кілька годин полювали з соколами на луках, що простяглися на захід від міста. Лодовіко дуже любить таке полювання, а в нашого князя є чудові соколи, і серед них, між іншим, кілька особливих, яких він отримав торік від короля Франції. Йому кортіло показати, на що вони здатні. Потім вони півдня обідали, а далі відбувся концерт, який мені довелося вислухати, хоч гіршого за музику немає нічого на світі. Після того гостей почали розважати своїми танцями під музику блазні, тоді виступило кілька жонглерів, які викликали захват і на яких єдиних варто було подивитися. Відразу по тому знов почали їсти, і їли до пізньої ночі, а тоді розіграли безсоромну пантоміму, в якій чоловіки й жінки були в такому тісному вбранні, що здавалися майже голими. На той час більшість уже повпивались, як свині. На цьому програма дня нарешті вичерпалась, і мене відпустили спати. Я впав на ліжко мов убитий.

Князь весь час перебуває в найкращому гуморі, він люб'язний, чарівливий, як ніколи. Він просто не знає, як догодити своїм «гостям», так стелиться перед ними, що аж гидко. Я не годен без відрази дивитися на нього. Можна подумати, що вони з Бугаєм найкращі друзі на світі, принаймні він здається таким щирим приятелем Бугая, що далі нікуди. Лодовіко спершу був трохи стриманий і, мабуть, ледь насторожений, але потім це почуття в нього зникло. Адже він приїхав сюди з особистими охоронцями і з загonom, що нараховує кількасот чоловік. Сказати б, навіщо стільки вояків, коли їдеш укладати вічний мир. Але, певне, інакше й не роблять у таких випадках. І князь, мабуть, не

може приїхати до чужого двору без відповідного почту. Що ж, я й сам добре знаю, що є такий звичай. А однаково мені нестерпно на кожному кроці бачити навколо себе цих ворогів і не мати права й пальцем поворухнути.

Поведінка мого володаря для мене цілковита загадка — як можна так ганебно поводитись зі своїми одвічними ворогами? Я нічого не розумію. Зрештою, й не дивно, така вже моя доля — ніколи не розуміти цього чоловіка. Але я більше не хочу сушити собі цим голову, нагадаю тільки те, що вже казав: я безмежно зневажаю його.

Джованні й Анджеліку я вчора знов бачив удвох і не один раз. Їм, мабуть, нудно. Надвечір я угледів їх над річкою, але вони вже не годували лебедів і не розмовляли, а просто сиділи мовчки поруч і дивилися на воду. Видно, їм немає вже чого казати одне одному.

Що ще треба занотувати? Здається, більше нічого. Сьогодні мають підписати угоду про вічний мир, а потім відбудеться великий бенкет, що з усякими розвагами затягнеться на цілу ніч. Я дуже зажурений, кожна дрібниця мене дратує.

Князь довірив мені таке почесне завдання, що від самої думки про нього голова йде обертом! Я не можу жодним словом зрадити, що саме. Це наша з ним таємниця. Досі я не розумів, наскільки ми близькі.

Я безмежно щасливий. Це єдине, в чому я можу признатися.

Сьогодні о шостій вечора почнеться великий бенкет, вершина всіх святкових урочистостей. На нього стільки

всього понавигадували, що він неодмінно виявиться вдалим. Я не можу його дочекатися.

Князь таки велика людина!

Тепер я опишу, як минув останній день святкувань, і насамперед великий бенкет, яким закінчилися вчистості з нагоди переговорів між нашим князівським домом і домом Монтанци, а також деякі пов'язані з ним події.

Отже, спершу ми зібралися в тронній залі, де зачитано угоду про вічний мир між нашими державами. Вона справді була складена гарним високим стилем, і йшлося в ній, між іншим, про знесення прикордонних укріплень, про вільну торгівлю між нашими народами й про певні заходи, що мали полегшити обмін товарами. Потім її підписали — обидва князі в супроводі своїх найзначніших радників підійшли до столу й поставили свої підписи на двох розкладених уже там великих аркушах паперу. Церемонія була справді вчиста. Відразу залунали фанфари: шістдесят сурмачів стояли вздовж чотирьох стін на відстані трьох кроків один від одного, вбрані через одного в кольори нашого князя й Монтанци. Потім під звуки скомпонованої саме до цього свята вчистої музики всі присутні на чолі з церемоніймейстером рушили до бенкетної зали. Величезна зала тонула в сяйві свічок у п'ятдесяти срібних свічниках і двохсот смолоскипів, які тримали служники в гаптованих золотом лівреях, а також хлопчаки в драних курточках, узяті просто з вулиці, — вони стояли на кам'яних плитах босі, з немитими ногами, й від них, якщо підійти надто близько, неприємно тхнуло. Було накрито п'ять столів на

всю довжину зали, що просто вгиналися від срібного й полив'яного посуду, великих тарелів із холодними перекусками й овочами та від двадцятьох спечених із солодкого тіста групових фігур, що, як мені сказали, зображали сцени з грецької міфології — якоїсь поганської релігії, я її добре не знаю. На столі посередині все було із золота: свічники, таці з овочами, тарелі, дзбани з вином, келихи. Там посідали обидва князі, всі особи князівської крові, а також найзначніші придворні нашого князя й Монтанци. Князь сидів навпроти Бугая, а праворуч від нього — княгиня в малиновій сукні, з розрізними, унизаними коштовним камінням рукавами з білого адамашку та золотим гаптуванням на ситих грудях. На голові в неї була срібна намітка, обсипана діамантами, яка трохи скрашувала її негарне каштанове волосся, і, оскільки вона напевне чепурилася й малювалась не одну годину, стало помітніше, ніж звичайно, що її надто м'яке, повне обличчя, либонь, колись було дуже вродливе. З уст у неї не сходила її звичайна усмішка. На князеві був чорний оксамитовий костюм, який щільно облягав його, цілком простий, з розрізними рукавами, а з них виднів м'який жовтий шовк. Князь був по-юнацькому стрункий і гнучкий, мов шабля. Він здавався трохи замкнутим, але, видно, був у доброму гуморі, бо, як завжди в таких випадках, ненастанно погладжував свою коротку чорну бороду. Дивлячись на нього, я відчував безмежну відданість йому. На Бугаєві була коротка широка накидка з чудового темно-зеленого краму, обшита коштовним сободем, а під нею — малиновий костюм, оздоблений важкими золотими ланцюгами, що звисали на груди. В такому строї він здавався ще

ширшим і кремезнішим, а його червона бичача шия, обгорнута соболевым хутром, ще впертішою. Обличчя його світилося щирістю й привітністю, але обличчя ні про що не свідчить, людину зраджує її тіло.

Звичайно, дон Рікардо також опинився біля того столу, та ще й на одному з найпочесніших місць, хоч йому належало б сидіти десь-інде, за іншим столом. Завжди він вискакує вперед, і князь, певна річ, не може обійтися без нього — так само, як і княгиня. Він відразу приєднався до розмови і вже не вгавав, задоволено погладжуючи свою чорну кучеряву бороду. Я дивився на нього крижаним поглядом, а що той погляд означав, ніхто навіть не здогадувався. Але годі про це.

Трохи відокремлено — я б так сказав, хоч їхні місця, звичайно, були в одному ряду з усіма, — сиділи поруч Джованні й Анджеліка. Оскільки вони були майже одного віку, цілком природно, що їх посадовили разом. До того ж обоє вони князівської крові, принаймні він. Вона, дуже можливо, й байстрючка. Вони були наймолодші серед сотень гостей і скидалися швидше на дітей, ніж на дорослих, тому, як я вже згадував, сиділи ніби відокремлено. Наче вони опинилися там помилково. Бідолашна Анджеліка цього вечора вперше вийшла у великий світ, і її вбрали в білу шовкову сукню з довгими вузькими рукавами з золотої парчі, а коси, таки майже білі, прикрили їй шапочкою, вишитою перлинами й тоїкими золотими нитками. Звичайно, вона була схожа на опудало. А тому, хто звик бачити її тільки в простенькій, майже убогій сукенці, вона здавалася просто смішною, ніби одягненою в маскарадний костюм. Рот у неї був,

як завжди, ледь розтулений, а дитячі щоки паленіли від збентеження. В її великих блакитних очах сяяв такий захват, наче вона побачила хтозна-яке диво. Джованні теж, мабуть, почував себе ніяково серед такої кількості людей і часом боязко поглядав на них. Але все-таки він, певне, був трохи звичніший до товариства, а несміливий просто від природи. На ньому був блакитний оксамитовий костюм із гаптованим золотом коміром, а на тоненькому ланцюжку висів овальний золотий медальйон, в якому, кажуть, схований портрет його матері, тієї, що начебто тепер перебуває в раю, — звідки їм це відоме, вона може так само сидіти в чистилищі. Гостям він, видно, здавався вродливим, я чув, як кілька з них перешіптувалися про це, та коли відразу після того до мене долинули слова про «красиву пару», я зрозумів, що в них якесь дивне уявлення про красу. Принаймні його врода не на мій смак. Я вважаю, що чоловік повинен мати й вигляд чоловіка. Важко повірити, що він князівський син із роду Монтанц. Як він може керувати народом і сидіти на троні? Мені здається, що до цього ніколи не дійде.

Обоє дітей не брали участі в розмові й ніяковіли, навіть коли хтось поглядав на них. Між собою вони також мало говорили, але, я помітив, вони весь час якось дивно позирали одне на одне і нишком усміхалися, коли зустрічались очима. Мені дивно було бачити, як та дівуля всміхалася, бо, скільки я пам'ятаю, досі такого з нею ніколи не було, принаймні відколи вона вийшла з дитячого віку. Всміхалася вона, щоправда, дуже невпевнено, наче тільки пробувала. Мабуть, усвідомлювала, що усмішка її негарна. А втім, як на мене, то усмішка в людей завжди негарна.

Чим уважніше я приглядався до них, тим дужче дивувався, не розумів, що з ними діється. Вони майже не торкалися до їжі, часом просто сиділи, втупивши очі в тарілки. Але я зауважив, що, поки вони сиділи так, їхні руки потай зустрічалися під столом. Коли хтось із гостей нахилився до свого сусіда, а тоді обидва поглядали на дітей, ті збентежено червоніли й починали жваво розмовляти між собою. Нарешті я збагнув, що між ними зав'язались особливі стосунки — вони закохалися одне в одне. І це відкриття прикро вразило мене. Я й сам до пуття не розумію, чого так обурився цим. Чого мені стало так гидко.

Кохання завжди гидке. А кохання цих двох, здавалося б, ще зовсім невинних дітей, викликало в мене таку відразу, якої я досі ніколи не відчував. Мене аж жаром обсіпало з люті й обурення, що доводиться бачити таке.

Але докладніше я розповім про це згодом. Я й так надто затримався на цих підлітках, аж ніяк не головних особах бенкету. Отже, тепер я опишуватиму його далі.

Після того як гості забезпечили себе холодними перекусками, що, як я вже згадував, були розставлені на багатих тарелях, у відчинених дверях з'явився маршалок двору верхи на білій кобилі з пурпуровим сідлом і дзвінким голосом перерахував назви перших дванадцяти страв, які відразу ж занесли незчисленні стільничі й чашники, а два сурмачі, що вели коня за вуздечку, голосно засурмили. Від гарячих страв по цілій залі поширився дух м'яса, підлив і жиру, і я мало не виблював, бо не зношу запаху їжі. Старший стільничий, як завжди, по-дурному набундючений, задерши, мов півень, голову, підійшов до князівського столу й заходився розрі-

зати печеню, качок та каплунів, з пальців його лівої руки, якими він притримував м'ясо, капав жир, а в правій він тримав довгого ножа, яким орудував, мов фехтувальник, що показує своє смертельно небезпечне мистецтво. Гості взялися до їжі, і я відчув, як мені стає погано, як у грудях підіймається почуття огиди. Зі мною таке завжди буває, коли я бачу людей за столом, а надто, коли вони такі ненажерливі, як ці. Вони бридко роззявляли роти, щоб убгати якнайбільший шматок, м'язи щелеп у них безупинно працювали, і видно було, як усередині рота, обертаючи їжу, ворухився язик. Серед тих, хто сидів за князівським столом, найнеприємніше враження справляв Бугай, він їв як дикун, ковтав усе зі страхітливою жадобою. І язик у нього був гідкий, червоний і широкий, справді наче в бика. Князь, навпаки, їв стримано. Цього вечора він з'їв навіть менше, ніж завжди, і майже нічого не пив. Я раз помітив, як він підняв келиха й задумався, дивлячись на зелене скло, наче розглядав крізь нього світ. Решта всі жлуктили, як не в себе. Слуги весь час сновигали по залі, наливаючи келихи й чарки.

На величезних полив'яних тарелях унесли позолочених осетрів, коропів і щук, якими всі довго захоплювались, так вишукано вони були приготовані, потім велетенські тарелі холодців, прикрашених по краях таким мистецьким восковим орнаментом, що й не видно було, яка то страва, гори паштетів у формі оленячих і телячих голів, печених поросят, теж позолочених, підсолоджені і присмачені пахучим зіллям страви з курей та інші пахучі наїдки, приготовані з перепілок, фазанів і сірих чапель. Наостанці переодягнені в мисливців пажі внесли суціль позолоченого дикого каба-

на, з роззявленої пащі якого бухкали омахи полум'я, бо там горіла якась страшенно смердюча речовина. Відразу вискочили перебрані на німф дівчата, швидше голі, ніж одягнені, й заходилися посипати підлогу пахучими порошками, щоб забити той пекельний сморід, але від порошоків стало ще гірше, залу заповнив ядучий чад. Я просто задихався.

Бугай накинувся на кабанячу печеню так, ніби досі нічого не їв. Та й інші понакладали собі великі шматки темно-червоного м'яса, яке вони вважали за ласощі, хоч із нього майже капала кров. Я з відразою дивився, як вони знов почали жувати, як із рота в них на бороду текла юшка. Я наче став свідком чогось непристойного. А оскільки я звичайно намагаюся не їсти в гурті й задовольняюся тільки найнеобхіднішим, то з дедалі більшою відразою дивився на тих розпашілих, роздутих від наїдків і напоїв, надто великих людей, у яких, здавалося, не було нічого, крім животів. Гидко було дивитися, як старший стільничий розпоров кабана й заходився вирізати з середини червоні шматки, поки лишився самий кістяк, з якого звисали клаптики м'яса.

Дон Рікардо їв лівою рукою з допомогою служника, на те й пристановленого до нього, щоб нарізати м'ясо, яке він поглинав шматок за шматком, запиваючи силою-силенною вина. Обличчя його розпливалося в безглуздій усмішці, а здоровою рукою він безперестанку підносив до губ келих. Він був одягнений у пурпуровий оксамитовий костюм, колір якого, видно, мав означати пристрасть, — він завжди носив кольори дами свого серця. Очі в нього палали ще гарячішим полум'ям, ніж завжди, він ні сіло ні впало махав рукою й починав декламувати якісь безглузді віршики,

звертаючись до кожного, хто хотів його слухати, — тільки не до княгині. Гучні слова про кохання, про любов до життя лилися з його уст так легко, як у них лилося вино. Очі княгині спалахували, коли він зрідка поглядав на неї, і вона дарувала йому свою загадкову усмішку, хоч весь час сиділа з неуважною міною, як завжди під час бенкетів. Інколи вони крадькома перезирались, як їм здавалося, що цього ніхто не бачить, і тоді в очах у неї з'являвся вологий, майже хворобливий блиск. Я все те бачив. Я не спускав їх з ока, хоч вони про це не здогадувалися. Не здогадувалися вони й про те, що ховалося в моїй душі. Хто про це знає? Хто знає, що за таємне вариво я, карлик, готую у закамарках своєї душі, куди нічий погляд ніколи не загляне? Хто що знає про душу карлика, найнепрístupнішу з усього, про душу, в якій вирішується їхня доля? Ніхто не здогадується, що я насправді собою являю. І добре, що вони ні про що не здогадуються. Бо якби здогадалися, то вжахнулися б. Атож, якби здогадалися, на їхніх обличчях зблякла б усмішка, їхні губи зів'яли б і зсохлися навіки. І всі вина світу не змогли б їх зволожити і знов зробити червоними.

Чи зможе якесь вино на світі їх зволожити? Чи вони ще колись будуть сміятися?

Я дивився також на шляхетну панну Ф'яметту, що сиділа хоч і не біля князівського столу, але все-таки на гарному місці, на кращому, ніж дозволяло її становище. При дворі вона з'явилася недавно, і я досі не звертав на неї особливої уваги, тепер і сам не розумію чому. Адже її врода дуже впадає в око, вона висока, рівна, юна й водночас цілком дозріла для цього світу. В неї смагляве, дуже горде, черстве об-

личчя з чорними, як вуглини, очима, в яких тільки десь глибоко світяться дві іскорки. Я помітив, що князь часом кидав на неї непевний погляд, наче хотів вичитати з того незворушного обличчя її думки або, може, її настрій. Вона на нього зовсім не дивилася.

Та ось у залі погасили майже всі свічки, і звідкись почулася бадьора музика. В темряву влетіли дванадцять мавританських танцівниць із запаленими смолоскипами в зубах і почали такий шалений танок, що всі затамували подих. Вони нестямно крутилися з вогненними німбами навколо темних голів, то вимахуючи смолоскипами, то підкидаючи їх високо вгору й ловлячи знов блискучими хижими зубами. Вони гралися з вогнем, наче з небезпечним звіром, а всі зачаровано й злякано дивилися на ту гру, на їхні незвичайні, зловісні постанти. Найдовше танцівниці затрималися біля того столу, де сиділи князі, і коли вони підкидали смолоскипи, над столом летіли іскри. Своїми темними обличчями, моторошно скривленими, коли вони ловили зубами смолоскипи, танцівниці скидалися на лихих духів, що вирвалися з пекла, прихопивши з собою й вогонь. А чому б і ні? Може, вони й справді запалили свої смолоскипи від пекельного полум'я? Я стояв у темряві, яка ховала від стороннього ока моє старе обличчя, й дивився на тих духів, на їхній зловісний танок, що, здавалось, був перейнятий у самого диявола.

І, немов для того щоб підтвердити своє диявольське походження й нагадати про царство смерті, де колись опиняться всі люди, вони наостанці перевернули смолоскипи вниз, швидко погасили їх об підлогу й непомітно зникли, ніби їх поглинула земля.

Усім, мабуть, було трохи моторошно, і, поки знов засвітили свічки, я очима карлика, які бачать у темряві краще, ніж людські, помітив, що дехто з гостей ухопився за руків'я кинджала, ніби готовий був до будь-яких несподіванок.

Але чому? То ж були тільки танцівниці, яких князь найняв у Венеції, щоб розважити гостей.

Коли зала знов заясніла всіма свічками, у дверях з'явився маршалок двору на білій кобилі й гучно сповістив про «несподіванку» вечора — найдивовижнішу, найвишуканішу страву. Загнали сурмачі, й відразу з усіх боків до столів підбігло понад п'ятдесят служників, несучи над головами великі, оздоблені самоцвітами срібні таці, на яких здіймалися павичі, позолочені, з розпушеними хвостами, що мінилися різними барвами. Їхня поява викликала безглуздий захват, і недавній страх, обернені вниз смолоскипи, що означали смерть, — усе це миттю розвіялось, наче його й не було. Люди, мов діти, негайно забувають одну гру задля іншої. Тільки ту гру, в яку я з ними граю, вони не зможуть забути.

Навстріщавши вдосталь очі на дивовижну страву, вони жадібно накинулись на неї, як на все, що подавали на стіл. І бенкет ніби почався наново цими зарозумілими птахами, яких я ніколи не любив і які мені нагадують людей, — може, тому люди захоплюються ними і вважають їх за ласощі. Коли павичів поїли, з'явилися інші страви, знову фазани, каплуни, перепілки, качки, осетри, коропа й печена дичина, з якої сочилася кров, цілі гори наїдків, які вони поглинали так жадібно, що мені до грудей підступала нудота. А потім безліч печива, цукерок і різних солодошів, які тхнули мускусом і які вони так наминали, ніби за цілий вечір не мали

й ріски в роті. Наостанці вони накинулися на майстерно спечені і, за їхніми словами, незвичайно гарні постаті богів із грецької міфології. Вони різали їх і їли, поки з них залишилися самі крихти. Я з величезною відразою дивився на ті недоїдки й на тих розпашілих, пітних людей.

Тоді наперед виступив церемоніймейстер і попросив тиші. Він оголосив, що зараз буде поставлена чудова алегорія, яку з ласкавого наказу князя написали двірські поети на втіху й розвагу високим гостям. Худі, хирляві автори, що сиділи біля найдальшого і найскромнішого столу, відразу нашорошили вуха і зі ще наївнішими мінами, ніж досі, з нетерплячим самовдоволенням наготувалися слухати свій хитромудрий витвір, що завдяки глибокому символічному змістові мав стати найбільшою подією свята.

На кону, влаштованому під довгою стіною, з'явився бог Марс у блискучому обладунку й заявив, що він вирішив звести могутніх вояків Целефона й Калікста у двобої, який уславиться на цілий світ і увічнить їхні імена, але найперше переконає людей у його, бога війни, всемогутності й величі, покаже, як два шляхетні чоловіки за його наказом, скоряючись його волі, проллють свою кров у героїчному герці. Доки на землі існуватимуть мужність і лицарство, ці неоціненні чесноти слугуватимуть йому, а не комусь іншому, сказав він і зійшов з кону.

Після цього на кін ступили два вояки і, зустрівшись, відразу напали один на одного, показавши в довгій сцені своє вміння володіти мечем, таке високе, що всі, хто розумівся на цьому, були захоплені. Я також мушу визнати,

що билися вони справді майстерно і від цієї частини вистави я мав велике задоволення. Вони прикидалися, що завдають один одному страшних ран і знемагають від них, аж поки нарешті, зійшовши кров'ю, знесилені й покалічені, обидва впали мертві.

Бог війни знову вийшов наперед і кучерявими словами почав говорити про цей славетний герць, що довів обох вояків до героїчної смерті, про свою необмежену владу над людськими душами й про самого себе, наймогутнішого з усіх на землі й на Олімпі.

Коли він вийшов, залунала тиха, лагідна музика, а за хвилину на кін легенькою ходою піднялася богиня Венера в супроводі своїх дівчат і побачила двох полеглих вояків, порубаних і, як вона сказала, скупаних у власній крові. Дівчата нахилилися над ними й почали голосити, що такі вродливі, чудові чоловіки ні за що ні про що позбавили один одного чоловічої сили й сконали, а їхня володарка, поки вони оплакували гірку долю вояків, пояснила, що то напевне жорстокий Марс розпалив їх і спонукав до цього безглузлого герцю. Дівчата погодилися з нею, проте нагадали, що Марс — її коханець, якого вона, незважаючи на всю свою божисту лагідність, тримає в обіймах. Але Венера сказала, що то просто ниций наклеп, хіба богиня кохання могла б покохати того кровожерного варвара, якого ненавидять і уникають усі боги, навіть його батько, могутній Юпітер. З цими словами вона підійшла до вояків і торкнула їх своєю чарівною паличкою. Вояки миттю схопилися, знов цілі й здорові, простягаючи один одному руку на ознаку вічного миру і братерства, й заприсяглися, що жор-

стокому Марсові ніколи більше не пощастить намовити їх до кривавої, смертельної боротьби.

Потім богиня виголосила довгий, зворушливий монолог про кохання, вихваляючи його, як наймогутнішу і найлагіднішу силу, як джерело і корінь усього живого, про його солодку владу, яка самій силі додає ніжності й диктує земним істотам небесні закони, примушуючи все земне схилитися перед ними, владу, що здатна змінювати й очищати черстві і ниці людські душі, керувати вчинками володарів і звичаями простолюду, про любов до ближнього й про милосердя, які вже почали свій переможний похід по зруйнованому, напоєному кров'ю світі, взявши собі в помічники шляхетність та лицарство і обдаровуючи рід людський іншими чеснотами, ніж вояцька честь і бойова слава. І, піднявши вгору свою чарівну паличку, Венера проголосила, що саме вона, всемогутня богиня, завоює землю й оберне її в щасливу оселю кохання й вічного миру.

Якби моє обличчя здатне було посміхатись, я б напевне посміхнувся, почувши цей наївний кінець. Проте в слухачів ці сентиментальні сентенції здобули жвавий відгомін, багатьох вони справді зворушили і схвилювали, а останні гучні слова прозвучали майже серед урочистої тиші. Автори, які скомпонували цей твір, мали дуже вдоволеній вигляд, їм, видно, здавалося, що вистава мала успіх тільки завдяки їм, хоч про них ніхто навіть не згадав. Вони безперечно вважали, що та алегорія, така багата на всілякі натяки, гучні, кучеряві слова, — найважливіше з усього, що відбувалося на цьому святі на честь вічного миру між двома дома-

ми — нашого князя й Монтанци. А я собі міркую, чи не те було найважливіше, що сталося потім.

Я стояв, як завжди, позад свого князя й володаря, бо так досконало вивчив його, що вгадував його бажання раніше, ніж він їх висловить, може, навіть раніше, ніж вони ви-зріють у ньому, отже, я — ніби та частка самого князя, яка виконує його накази. І ось князь дав мені знак, якого, крім мене, ніхто не помітив, щоб я налив Бугаєві, його синові та його найближчим поплічникам незвичайного вина, яким я сам порядкую і якого, крім мене, ніхто не вміє готувати. Я взяв свій золотий дзбан і найперше налив вина Бугаєві. Він давно скинув облямовану хутром накидку, бо впрів від усього випитого, й сидів у яскраво-червоному вбранні, при-садкуватий, м'ясистий, з бурякового кольору обличчям, мабуть, із надміру крові в голові. Золоті ланцюги на його бичачій шиї так переплуталися, що здалось, наче він був у них закутий. Я налив йому повний келих. Від його напха-ного їжею тіла тхнуло потом і випарами вина, він гучно відригував, як тварюка, мені було гидко, аж нудно стояти біля нього. Наливаючи келихи його найближчим попліч-никам, які сиділи біля князівського столу, я думав, що немає нічого гіршого за людину. Потім я долив вина в золотий келих Джованні, а доливаючи, побачив, що Анджеліка вту-пила в мене свої дурні, блакитні очі, такі самі наївні й зди-вовані, як тоді, коли вона, ще дитиною, збагнула з виразу мого затятого старого обличчя, що я не хочу з нею гратися. Коли я підходив до них, то помітив, як вона відпустила його руку, а ще помітив, як вона зблідла, певне, злякалася, що я розгадав їхню ганебну таємницю. І недарма злякалася.

Я з відразою спостерігав за їхнім зближенням, тим злочиннішим, що вони належали до родів, які ворогували між собою, що були ще невинними дітьми, а однаково загрузли в болото кохання. Я бачив рум'янець у них на щоках, барву, яка проступає тоді, коли кров розбурхана сороміцькими бажаннями, жагою, на яку гидко дивитися, коли вона вихоплюється назовні. Прикро було бачити цю суміш невинності й хоті, таку неймовірно бридку, — вона обертає кохання між людьми в цьому віці у найгидотніше, вкрай непристойне видовище. Я з задоволенням долив його келих, що був надпитий тільки до половини, — але це нічого не означає, мого вина досить і краплі.

Наостанці я підійшов до дона Рікардо й налив його келих по самі вінця. Це не входило в моє завдання. Але я маю своє власне завдання. Я також можу давати сам собі завдання. І, помітивши, що князь дивиться на мене, я спокійно зустрів його погляд. То був дивний погляд. У людей такий часом буває, а в карлика не буває ніколи. Наче все, що було в його душі, раптом виплигло наверх і з жахом, з переляком і насолодою дивилося на мене й на те, що я роблю. Воно наче виринуло з глибини, мов незвичні до світла водяні тварини, що замигтіли слизькими спинами. У такої старезної істоти, як я, не буває цього погляду. Я твердо дивився князеві у вічі, і, думаю, він помітив, що рука в мене не тремтіла.

Я знаю, чого він хоче. Але й знаю, що князь — лицар. Я не лицар. Я тільки лицарів карлик. Я вгадую його бажання, перше ніж він устигне висловити його, або, може, й перше ніж воно йому спаде на думку, і, немов частка його са-

мого, виконую навіть ті його накази, які найменше чути. Добре мати такого маленького сміливця, що влаштовує за тебе частину твоїх справ.

Поки я наливав келих дона Рікардо, звичайно, вже по-рожній, він зареготав і відхилився назад так, що аж ви-стромив уперед бороду. Його роззявлений рот з широкими білими зубами з'яв, мов велика дірка. Я міг зазирнути йому в саме горло. Я вже казав, якою неприємною здається мені людина, коли вона сміється. Але бачити вульгарний сміх цього блазня, що «любить життя» і вважає його непереборно принадним, було особливо неприємно. Ясна й губи в нього волого блищали, а з бридких сльозових залоз у куточках очей, від яких до карих, неприродно блискучих зіниць ішли тоненькі криваві прожилки, весь час набігали сльози. Під короткою чорною щетиною на шиї ворухився борлак. На лівій руці в нього я впізнав перстень з рубіном, який йому послала в подарунок княгиня, коли він лежав хворий, і якого я ховав у себе на грудях, загорненого в один із її хтивих любовних листів. Усе в ньому викликало в мене глибоку відразу.

З чого він сміявся, я не знаю, та мені й нецікаво, однаково воно мені не здалося б смішним. Принаймні він сміявся востаннє.

Я своє зробив. Тепер, стоячи біля того життєрадісного блазня й розпусника, відчуваючи його запах і запах оксамиту його темно-червоного костюма, який мав означати пристрасть, я чекав, що буде далі.

Та ось князь, мій володар, підняв свій зеленавий келих і, привітно всміхаючись, звернувся до почесних гостей — до

Бугая та його блискучого почту, але, звичайно, насамперед до Бугая, що сидів навпроти нього. Його бліде породисте обличчя справляло враження шляхетного, витонченого й дуже відрізнялося від решти облич за столом, розпашілих і набряклих. Лагідним, приємним і водночас дуже чоловічим голосом він запропонував випити за вічний мир, який віднині запанує між їхніми державами, між князівськими домами й між народами. Скінчилися довгі безглузді війни, настає нова пора, що принесе всім щастя й радість. Нарешті здійсняться слова Святого Письма про мир на землі. З цими словами він вихилив свій келих, а за ним, серед урочистої тиші, випили свої золоті келихи й високі гості.

Відсутнім поглядом дивлячись кудись поперед себе, мій володар так і лишився сидіти з келихом у руці, наче крізь нього розглядав світ.

У залі знову зчинився веселий гомін, і я добре не знаю, скільки це тривало, — таке важко визначити, ніби втрачаєш почуття часу. До того ж мене поїняло страшне, майже нестерпне напруження, та ще й лють на Джованні, що не торкнувся вина. Тремтячи з гніву, я дивився, як Анджеліка, ледь усміхнувшись блідими устами, присунула келих до себе, вдаючи, ніби хоче випити його сама. Я сподівався, що вони обоє скуштують вина, що як закохані захочуть припасти до одного джерела. Але жодне з них навіть не пригубило келиха. Мабуть, прокляте дівчисько щось запідозрило, або їх п'янила й без вина розпусна пристрасть. Я кипів з люті. Нащо їм життя! Хай би їх чорти вхопили!

Зате дон Рікардо, звичайно, вихилив усе до останньої краплі. До речі, цей свій останній у житті келих він випив

за княгиню, як завжди, галантний з «дамою свого серця». І цього останнього разу він спробував пожартувати: смішним жестом показавши на німечну праву руку, підняв лівою чудовий напій, яким я його почастував, і всміхнувся своєю хваленою, а насправді просто дурною усмішкою. Княгиня теж усміхнулася йому, спершу трохи лукаво, тоді в її очах з'явився вологий, масний блиск, на який мені завжди гидко дивитись. Я не розумію, як можуть очі ставати такими.

Раптом Бугай якось химерно скрикнув і втупився поперед себе дивним осклілим поглядом. Кілька його людей, що сиділи з того самого боку столу, кинулись були до нього, та відразу захиталися, схопились за край столу, опустили назад на стільці і скорчилися з болю, стогнучи й мурмочучи, що вони, певне, отруєні. Їхні слова мало хто почув. Але котрийсь із тих, кому ще не було так погано, крикнув на всю залу: «Нас отруєно!» Всі зірвалися на ноги, почався страшний переполох. Бугаєві люди вихопили кинджали та іншу холодну зброю, рвонулися до князівського столу, рубаючи наших людей і торуючи собі шлях до нашого князя. Але наші також узялися до зброї, боронячи себе та свого володаря, і зчинилася страхітлива веремія. І ті, й ті падали вбиті й поранені, дзюрком лилася кров. Це було наче поле битви: в залі між накритими столами п'яні розпашілі вояки, що хвилину тому мирно сиділи поруч, раптом зійшлися у сутичці не на життя, а на смерть. Звідусіль лунав крик, приглушуючи стогін та хрипіння тих, що конали. Моторошні прокльони закликали всіх пекельних духів з'явитися сюди, на місце найстрашнішого зі злочинів. Я виліз на стілець,

щоб краще бачити все, що діялося навколо. Шаленіючи від збудження, я дивився на нечуваний урожай із того зерна, що посіяв, дивився, як лягало в покоси ненависне поріддя, яке треба було тільки винищити, бо на щось краще воно не заслуговувало. Дивився, як над їхніми головами гуляв мій нещадний, разючий меч, жадаючи кари і помсти. Як я відправляв їх горіти у вічному вогні. Хай би всі вони опинилися в пеклі! Всі ці істоти, що звать себе людьми й викликають у мене лише огиду! Навіщо їм жити! Навіщо жерти, реготати, любитись і плодитися по всій землі! Навіщо потрібні ці облудні шахраї і блазні, ці розпусні, безсоромні створіння, чесноти яких ще злочинніші за гріхи! Хай би вони всі опинилися в пекельному вогні! Я почував себе ніби самим Сатаною, оточеним усіма пекельними духами, яких вони викликали з того світу своїми нічними порахунками і які тепер юрмилися навколо них і, зловтішно кривлячись, тягли в царство мертвих їхні душі, що все ще смерділи тілом. З незнаною досі насолодою, такою гострою, що від неї аж млосно ставало, я відчував свою владу тут, на землі. Через мене світ наповнюється жахом і з блискучого бенкету перетворюється в кишлю смерті й страху. Я готую своє питво, і князі та вельможі стогнуть у передсмертних муках або корчаться на підлозі у власній крові. Я наливаю напій, і гості біля розкішно накритих столів бліднуть, уже не підіймають келихів і не базікають про любов до жінки й любов до цього життя. Бо від мого питва забувають, що життя дивовижне й прекрасне, від нього навколо западає важкий туман, очі сліпнуть, і настає темрява. Я обертаю їхні смолоскипи вниз, гашу їх, і западає морок: Я збираю їх

на свою моторошну Вечерю, і вони сліпнуть, випивши моєї отруєної крові, тієї, що кожного дня живить моє серце, але для них означає смерть.

Бугай сидів нерухомо, обличчя в нього посиніло, а нижня щелепа, заросла ріденькою борідкою, загрозливо обвисла, ніби він лаштувався вкусити когось своїми рудими зубами. Очі, жовті, налиті кров'ю, вилізли з очниць, на нього страшно було дивитися. Раптом він так люто смикнув обмотаною ланцюгами шиєю, ніби хотів викрутити її, і важка голова схилилася набік. Короткий бичачий тулуб вигнувся дугою назад, здригнувся, як від удару ножа, і Бугай помер. Усі його люди, що сиділи біля князівського столу, корчили у пекельних муках, але й вони скоро затихли й більше не виявляли ознак життя. Зате дон Рікардо помирав, відкинувшись назад і приплющивши очі, наче втішався моїм питвом, як завжди робив, коли смакував справді чудове вино, — потім раптом розгорнув руки, ніби хотів обняти цілий світ, упав горілиць додолу і сконав.

Серед запеклої різанини й шарварку ніхто не мав змоги опікуватися ними, їм довелось помирати, як кому випало. Тільки Джованні, який сидів із того боку, що Бугай, завдяки проклятому дівчиськові не скуштував мого питва. Він підбіг до батька й схилився над його бридким тілом, наче міг йому чимось допомогти. Але саме тієї хвилини, коли старий шахрай випустив дух, до Джованні пробрався якийсь здоровань із кулачиськами, мов у доброго коваля, схопив його, наче клунок, і потяг за собою через залу. Звичайно, той боягуз дав себе витягти з бійки. Тому й вислизнув із наших рук, хай би його чорти вхопили!

Стіл перекинувся, і все, що на ньому було, перемісили в кашу знавіснілі з люті учасники бійки, що прагнули вицідити один з одного кров. Жінки з вереском порозбігалися, але в розпал сутички я побачив княгиню, що стояла, наче закам'яніла, серед того сказу, нерухома, з осклілими очима й заляклим обличчям. Те обличчя, раптом постаріле, мертво-блїде, але з рум'янами, які все ще не стерлися з нього, справляло кумедне враження. Нарешті кільком служникам пощастило вивести її з тієї моторошної зали, і вона пішла за ними безвільно, ніби не усвідомлювала, де опинилася і куди її ведуть.

Бугаєві люди поволі відступали до виходів перед численнішими за них нашими вояками, проте завзято відбивалися, хоч зброї в них було небагато. Боротьба точилася далі на сходах, тоді внизу й так аж до міського майдану. Там до них, затиснутих з усіх боків, наспіла особиста охорона Монтанци, викликана з палацу Джеральді, і, прикриваючись нею, супротивникам пощастило втекти з міста й урятуватися. А то б їх перебили всіх до останнього.

Я стояв сам у спорожній залі, що тонула в сутінку, бо всі свічки лежали поперекидані долі. Тільки обдерті і, видно, голодні вуличні хлопчачки зі смолоскипами нишпорили серед мертвих, вишукуючи недоїдки й затоптані солодощі, які тут-таки поглинали з неймовірною, квапливою жадобою, але й не забували прихопити якнайбільше столового срібла — скільки могли сховати під своїм лахміттям. Довго затримуватись у залі вони боялися, тому пошпурляли смолоскипи й, ляпаючи босими ногами по кам'яній підлозі, повшивалися геть зі своєю здобиччю,

і я залишився сам. Тепер я міг спокійно оглянутись навколо й подумати.

У мерехтливому світлі смолоскипів, що догоряли в калюжах крові серед затоптаних обрусів та недоїдків із бучного бенкету, лежали купами порубані трупи, свої і вороги впереміш. Їхня святкова одежа була подерта й забруднена, а бліді обличчя злісно скривлені, бо вони загинули в розпалі боротьби, опановані шаленою люттю. Я стояв і дивився на все те своїми старими очима.

Любов до ближнього. Вічний мир.

До яких гучних, кучерявих слів ці створіння люблять удаватись, коли говорять про себе й про свій світ.

Коли я вранці, як звичайно, з'явився до княгині в її спальню, вона лежала в ліжку, цілком байдужа, з порожнім поглядом і висохлими губами. Рот у неї був стулений, наче ніколи не мав розтулитися, волосся зблякле і сплутане в один ковтун на пом'ятому узголів'ї. Руки лежали на укривалі знеможено й непорушно. Мабуть, вона навіть не помічала моєї присутності, хоч я стояв посеред кімнати, дивився на неї і чекав, чи не попросить вона чогось. Я міг роздивлятися на неї скільки завгодно. Рум'яна й досі не стерлися, але то була єдина ознака минулих радощів, шкіра на обличчі зів'яла й потемніла, а шия, хоч і не худа, вся поморщилася. Такі виразні колись очі тепер непорушно застигли. Ніхто б не повірив, що хтось міг вважати її вродливою, міг кохати й обіймати її. Сама думка про таке здавалася сміховинною. В постелі лежала просто бридка стара жінка.

Нарешті.

У нас тепер жалоба. Втратили свого блазня. Сьогодні його ховали. За труною йшов увесь двір, усі рицарі, всі значні люди міста і, звичайно, вся його челядь, яка напевне щиро оплакує його, адже, мабуть, приємно служити в такого недбалого й марнотратного пана. Юрми простолюду вистроїлись на вулиці подивитися на жалобний похід — кажуть, тим горопахам подобалась його легкодуха особа. Хоч як дивно, а вони таких люблять. Самі голодуючи, вони люблять послухати про чиєсь безпечне, марнотратне життя. Кажуть, що вони знають усі анекдоти про нього, про його витівки й веселі «жарти» і розповідають їх у своїх нужденних халупах, поналіплюваних навколо його палацу. Тепер він ще раз справив їм приємність: дав можливість подивитися на свій пишний похорон.

Князь ішов попереду походу, опустивши голову, здавалося б, прибитий смутком. Коли треба прикидатися, він виявляє дивовижний хист до цього. Хоч, мабуть, не така це вже й дивовижа. Адже він за своєю вдачею схильний ховатися під якоюсь машкарою.

Ніхто не зважувавсь навіть стиха обмінятися враженнями. Байдуже, що вони потім скажуть у своїх халупах і палацах. Цей випадок пояснили фатальною помилкою. Дон Рікардо випадково випив отруєне вино, що було призначене тільки для наших високих гостей. Його невситима жадоба була всім відома, він сам, на жаль, винен у своїй трагічній смерті. Зрештою, нехай кожен думає про це, що хоче. А що отруїли Лодовіко та його почет, усі тільки раді.

Княгині не було на похороні. Вона й далі непорушно лежить на ліжку, ніби все на світі їй стало чуже, й відмов-

ляється від їжі. Тобто не відмовляється, бо взагалі не говорить, але в неї нічого не можна впхати. Покоївка, дурепа, розгублено крутиться навколо з почервонілими очима і, зітхаючи, розвозить сльози по своїх гладких щоках.

Мене ніхто не підозрює. Адже нікому не відомо, хто я такий.

Дуже ймовірно, що князь справді сумує за ним. У нього така вдача, що всього можна сподіватись. Я особисто гадаю, що князеві подобається сумувати, це почуття здається йому гарним і шляхетним. Споконвіку вважали, що лицарський, безкорисливий смуток витончує і підносить душу. Крім того, князь завжди любив його, навіть якщо водночас і бажав йому смерті. А тепер, коли дона Рікардо вже немає, він йому став ще дорожчий. Раніше його почуття до приятеля щось сковувало. Тепер цього вже немає. Домігшись того, чого він хотів, князь відчуває, що приятель стає йому дедалі дорожчий.

Усюди тільки й розмов, що про дону Рікардо. Люди згадують, який він був, як жив і як помер, що казав того чи іншого разу, як великодушно повівся в тому чи іншому випадку, яким був бездоганним лицарем, яким відважним та веселим. Наче він став живіший, ніж був до смерті. Але так завжди буває, як людина щойно померла. І швидко минає. Немає на світі нічого певнішого за те, що тебе забудуть.

А вони кажуть, що ніколи його не забудуть. Вигадуючи щось страхітливе про його винятковість і незвичайність, вони сподіваються зробити його безсмертним. Дивно, що вони так бояться смерті, а надто коли її рука торкнеться

їхніх улюбленців. Отже, вони наввипередки творять міф, і тому, хто знає правду про того гульця, того вітрогона і блазня, дивлячись на них, лишається тільки вражено похитати головою. Їх зовсім не бентежить, що все це не має нічого спільного з правдою, вони вважають, що він був сама радість, сама поезія і хтозна-що там іще, і світ без нього став не той, вони вже ніколи не почують його сміху, скінчилися його веселі витівки, навкруги сама журба й порожнеча. Всім страшенно подобається оплакувати його.

Князь великодушно бере участь у цій зворушливій виставі. Він сумно вислухує похвальні промови, інколи й сам докидає кілька слів, які здаються особливо гарними тому, що належать князеві.

Але все-таки я думаю, що загалом він задоволений своїм маленьким найманим убивцею, своїм маленьким сміливцем. Хоч, звичайно, й знаку не подає, що я йому вгодив. Він ні слова не сказав мені про те, що сталося, ні схвального, ні докірливого. Князь, як хоче, може й не помічати своїх слуг.

Він уникає мене. Як завжди в таких випадках.

Смуток княгині нічим не виявляється. Не знаю навіть, як це пояснити, — мабуть, це означає, що вона дуже за ним тужить. Але насправді вона просто лежить і дивиться кудись поперед себе.

Це я спричинився до її туги. Якщо вона в цілковитому розпачі, то тільки через мене. Якщо вона дуже змінилась і ніколи вже не буде колишньою, то все через мене. І якщо лежить на ліжку, стара й споганіла, і більше не дбає про свій вигляд, то також через мене.

Я ніколи й у голову собі не покладав, що маю таку силу над нею.

Убивство зробило мого володаря вельми популярним. Скрізь гомонять, що він великий князь. Ніколи ще він не здобував такої перемоги над ворогами, й ніколи ще так не захоплювалися його особою. Ним пишаються, вважають, що він виявив незвичайну спритність і рішучість.

Дехто сумнівається, чи з цього вийде щось добре, каже, що має погані передчуття. Такі завжди знайдуться. Але більшість захоплена князем і зустрічає його радісно, тільки-но де побачить. Кого не зачарує князь, що ні перед чим не відступає.

Люди сподіваються, що тепер настане справді спокійне й щасливе життя. Вони задоволені, що повідрубували голови сусідам, тепер їх ніхто більше не потривожить і не скаламутить їхнього щастя.

Вони дбають тільки про своє щастя.

Цікаво, які великі плани виношує тепер князь. Чи думає він знов напасти на них, увійти просто до їхньої столиці й захопити всю країну? Це було б легко зробити після того, як усіх їхніх проводарів і значних людей усунено з дороги. Того хлопчачка Джованні можна не брати до уваги, з ним не буде ніякої мороки, то боягуз, який ледь що — зразу тікає. Варто було б його взяти й навчити, як належить поводитись чоловікові.

Я не маю сумніву, що князь хоче зажити плодів убивства. А як же ще? Не вдовольниться ж він тим, що зробив. Хто посіє, той має, звичайно, й зібрати врожай.

Ходять дурні чутки, буцімто народ Монтанци обурено взявся до зброї і запрягся помститись за свого князя та його помічників. Звичайно, це тільки балачки. Що вони обурені, може, й не брехня. Ми й думали, що вони обуряться. Але що вони взялися до зброї, аби помститися за такого князя, важко повірити. Та якби й узялися, то що? Народ без проводаря — все одно що жалюгідна отара овець.

Кажуть, начебто їх очолив дядько Джованні, брат його батька. Начебто він запрягся помститися. Це вже може бути й правда. Народ не мстить за своїх князів, що йому до них. Народові однаково живеться під владою їх усіх, і він тільки радий позбутися бодай одного зі своїх гнобителів.

Кажуть, він такого гарту, як і Бугай, але досі йому не давали можливості показати себе. Його звать Ерколе Монтанца, і він, мабуть, небезпечна людина, хоч і не військовий. Кажуть, начебто він узяв у свої руки владу, щоб, за його словами, врятувати країну від смертельної небезпеки, в якій вона опинилася, і водночас спробувати відсунути вбік молодого спадкоємця трону, якого він вважає надто м'яким для ролі князя. А от сам він, мовляв, справжній Монтанца і, на його власний погляд, більше пасує до ролі володаря. Це ще дужче скидається на правду. Так звичайно й буває на світі.

Мабуть, починає справджуватися те, що я передбачав: цьому хлопчиськові з очима оленя і з медальйоном на грудях таки не судилося сидіти на троні.

Ідуть чутки, що зібрано вже чималі сили для здійснення тієї самої помсти, і вони буцімто ринули в нашу країну

долиною вздовж річки. На чолі їх стоїть Бокаросса, який за вдвічі більшу платню, ніж він отримував від нашого князя, погодився померти зі своїми найманцями за нового Монтанцу. Вони грабують, палять, пљондрують і, видно, найбільше дбають про те, щоб помирили інші.

Наші полководці квапливо збирають загони, щоб зупинити ворога. В місті знов повно вояків, які звідси вирушають на поле бою, щоб знов почати боротьбу.

Князь, властиво, не вживає ніяких заходів.

Кажуть, що в нас сугутно з людьми, оскільки багато їх полягло на недавній війні. Нелегко зібрати достатню кількість чоловіків, які хоч трохи були б здатні воювати. Їх вишукують де лише можна, щоб було не менше війська, ніж у Монтанци, адже й вони зазнали великих втрат, війна вицідила з них найкращу кров. Колишнього запалу не видно, але всі покірно йдуть, бо розуміють, що нікуди не дінешся. Розуміють, що треба миритися зі своєю долею й що не можна жити тільки задля власного щастя.

Загарбники рвуться до міста, й зупинити їх може хіба якийсь випадок. Наші загони не мають сили довго втримувати їх і змушені все далі відступати. З війська надходять такі самі невеселі реляції про відступ і втрати.

Там, де проходить ворог, він пљондрує все дощенту. Села грабують і палять, а мешканців, що потрапляють їм до рук, убивають на місці. Худобу забирають, ріжуть і печуть на табірних багаттях, а ту, що залишається, женуть із собою в обозах про запас. Хліб на полях спалюють. Най-

манці Бокаросси не мають спину. Вони не лишають за собою нічого живого.

До міста прибуває повно біженців, вони тягнуть крізь міську браму свої візки, навантажені найхімернішим скарбом: горщиками, ковдрами, брудним одягом, різним ганчір'ям, таким злиденним, що на нього смішно дивитися. Дехто веде на налігачі козу або худу, як драбина, корову, і всі страшенно налякані. Тут їх ніхто не хоче прийняти чи зрозуміти, чого вони сюди прийшли. Вони сплять на майданах разом зі своєю худобою, і місто дедалі скидається на брудне село. Там, де вони розташовуються, стоїть жахливий сморід.

Наші загони тільки те й роблять, що відступають. Кажуть, ніби ворог уже недалеко від міста, а де саме, я не знаю, бо повідомлення часто так суперечать одні одним, що їм не можна вірити. І ті самі невеселі реляції: мовляв, чинили опір, але мусили відступити, тепер сподіваємося втриматись, а тоді кажуть, що знов довелось відступити. Валки біженців не зменшуються, вони наповнюють місто своєю худобою, своїм ганчір'ям і плачем.

Дивна війна.

Взагалі-то я дуже добре розумію, чому князь байдужий і чому він полишає все на своїх полководців. Оборона його не цікавить, не захоплює. Йому, як і мені, подобається наступ. Ми з ним любимо дух атаки. Від оборони нема ніякого задоволення, вічно те саме, ні величі, ні напруження. Що

в ній може захопити? Це чисте безглуздя. Нема такої людини, яка любила б оборону. Така війна нудна.

Військо Монтанци й Бокаросси видно з міських мурів. Увечері я навіть помічаю зі свого вікна в покоях для карликів багаття в їхньому таборі на рівнині. В темряві це прекрасне видовище.

Я ніби бачу обличчя найманців, що сидять навколо багаття й розмовляють про події дня. Вони підкидають у вогонь пні оливкових дерев, і миготливе полум'я осяває їхні суворі, рішучі риси. Це справжні чоловіки, що самі порядкують своєю долею, а не живуть у постійному страхові перед тим, що вона їм підкине. Вони запалюють свої багаття в будь-якій країні й не думають про те, в якого народу беруть свою здобич. Вони не питають, яким володарям служать, бо найперше служать самим собі. Вони випростують у темряві свої втомлені тіла, відпочиваючи перед наступною різаниною. Це люди без батьківщини, але їм належить уся земля.

Вечір чудовий. Осіннє повітря чисте, з гір тягне прохолодою, і небо, мабуть, зоряне. Я довго сидів біля вікна й дивився на безліч багать у долині. Тепер також іду відпочити.

А взагалі дивно, що багаття я помічаю, хоч вони так далеко від мене, а зірок зовсім не бачу, ніколи не бачив. Очі мої не такі, як в інших людей, але це не вада зору, бо на землі я все розрізняю дуже чітко.

Я часто думаю про Бокароссу. Він стоїть у мене перед очима, огрядний, майже велетень, з подзьобаним віспою

лицем, важкою, мов у звіра, щелепою і глибоко схованим поглядом. А на грудях у нього, на обладунку, — лев'яча морда, хижо роззявлена паща, яка показує всьому світові язика.

Після бою аж під мурами міста наші вояки ввійшли в нього вже й самі як біженці. Це був кривавий бій, що коштував нам багатьох полеглих, не кажучи про поранених, які приповзли крізь міську браму або їх притягли жінки, що, видно, вийшли на поле бою шукати своїх синів і чоловіків. Наше військо було в жалюгідному стані, коли нарешті припинило опір і втекло під захист мурів. Після їхнього приходу в місті взагалі не стало ладу, здавалося, воно от-от лусне, переповнене вояками, пораненими і юрмами біженців із сіл. Скрізь суцільний розгاردіяш, і настрої, звичайно, такий, що гіршого не може бути. Люди сплять на вулицях, хоч уночі вже досить холодно; навіть удень доводиться переступати через поснулих, виснажених людей і через поранених, про яких нікому подбати, хоч, мабуть, у місті й створено якесь опікунське товариство. Ніде ніякого просвітку, а думка про неминучу облогу міста тим більше не допомагає розвіяти цю безнадійність.

Чи взагалі варто опиратися такому, як Бокаросса? Сам я ніколи не вірив, що ця війна буде успішна.

Але кажуть, що місто буде боротися до останньої краплі крові. Що, мовляв, воно добре укріплене, може хтозна-скільки протриматись і взагалі неприступне. Всі міста неприступні, поки їх не візьмуть приступом. У мене своя думка про їхню неприступність.

Князь ожив і перебирає на себе керівництво обороною. На нього дивляться кривим оком і, як він де з'явиться, вже не зустрічають радісними вигуками. Усім тепер здається, що вбивство Монтанци та його людей було нерозумним вчинком, який більше ні до чого, крім війни й лиха, не міг призвести.

Княгиня вже встала й почала потрошку їсти, але й далі не схожа на себе. Вона страшенно схудла, а шкіра на її колісах повному виду зсохлася й посіріла. Її справді важко впізнати. Сукні висять на ній, мов шиті на когось іншого. Вбирається княгиня в чорні кольори, а як щось каже, то дуже тихо, майже пошепки. Здається, що й рот у неї зсохся, схудле обличчя має зовсім інший вираз, ніж раніше, очі обведені темними колами, запалися й неприродно блищать.

Вона цілими годинами молиться перед розп'яттям, поки її коліна так затерпнуть, що вона насилу підводиться. Що вона вимолює, я, звичайно, не знаю, але, видно, її молитов не чують, а то б вона не починала кожного дня все спочатку.

Зі спальні вона ніколи не виходить.

Я чув, що майстер Бернардо допомагає князеві зміцнювати оборонні споруди і придумує різні хитромудрі пристрої для захисту міста. Кажуть, що робота кипить і не припиняється ні вдень, ні вночі.

Я не сумніваюся, що майстер Бернардо дуже здібний, навіть геніальний. Але, по-моєму, проти Бокаросси він без-

сильний. Старий майстер могутній духом, і думка його осягає дуже багато, майже все. Безперечно, він відвоював у природи великі сили, які слухаються його, хоч, видно, й неохоче. А Бокаросса здається мені сам часткою тих сил, вони служать йому багато охочіше, їх не треба силувати до цього. Я вважаю, що він природніший.

Бернардо цілком інший, його бундючні, шляхетні риси завжди викликають у мене підозру.

Думаю, що бій буде нерівний.

Якби хтось міг побачити їх поряд, Бернардо з чолом мислителя й Бокароссу з важкою хижою щелепою, то ні на мить не засумнівався б, котрий з них дужчий.

У місті стає сутужно з харчами. В князівському дворі цього не помітно, проте народ буцімто голодує. Воно й не дивно з таким перенаселенням, з такою силою зайшлих людей. На біженців дивляться з дедалі більшою неприязню, справедливо вважаючи, що через них у місті не вистачає їжі. Для мешканців міста вони великий тягар. Особливо ж набридають їхні плаксиви, брудні діти, що всюди жебрають. Кажуть, що вони й крадуть, коли трапиться нагода. Хліб роздають двічі на тиждень, але дуже мало, бо до облоги не готувалися і запаси невеликі. Мабуть, надовго їх не стане. Ті біженці, що привели з собою козу чи корову і спершу годувалися їхнім молоком, мусили порізати свою худобу, бо вона теж не мала чого їсти і була ледь жива. Якийсь час вони харчувалися м'ясом і вимінювали за нього то борошна, то ще чогось. Тепер воно скінчилося, і балачкам мешканців міста про те, що біженці приховали м'ясо й насправ-

ді живуть краще за них, я не вірю, не такий би вони мали вигляд. Вони страшенно худі, видно, що виголоджені до краю. Я кажу це не тому, що відчуваю прихильність до тих людей. Ні, вони мені такі самі неприємні, як і наші міщани. Вони тупі, як усі селюки, переважно сидять склавши руки й дивляться поперед себе. Вони ні з ким не спілкуються, розділились кожне село осібно і тримаються своїх брудних таборів, своїх куточків на майдані, в яких склали своє лахміття і які, видно, вважають своєю домівкою. Ввечері вони збираються коло багаття, якщо десь роздобувають палива, і розмовляють своєю простацькою говіркою, з якої не можна зрозуміти жодного слова. А втім, нащо їх розуміти, хіба не однаково, що вони кажуть.

Через цих людей, що розташувалися на майдані й на вулицях, там стоїть страхітливий бруд і сморід. Сам я дуже чистий, дуже дбаю про своє тіло й дуже чутливий до тих, хто цього не робить, тому їхня неохайність мені просто нестерпна. Особливу огиду — дехто вважає, що навіть перебільшену — я відчуваю до людських нечистот і до їхнього духу. А цей простолюд живе, мов худоба, біля якої він виріс, і справляє свою потребу абиде. Хлів, та й годі. Повітря немов зачумлене, і вулиці, й майдан, по-моєму, такі загіджені, що я намагаюся якомога рідше виходити в місто. Та я й не вельми обтяжений дорученнями, відколи княгиня так страшенно змінилася й відколи дон Рікардо, на щастя, помер.

Усі ці бездомні ночують надворі й тепер, коли настала зима, та ще й незвично сувора. Їм, мабуть, не дуже тепло в такому лахмітті. Кажуть, що декого вранці застають замерз-

лим, лежить такий клунок ганчір'я й не підводиться, як решта, а коли придивляться до нього, то бачать, що в ньому нема вже ніяких ознак життя. Та помирають вони, видно, більше з голоду, ніж з холоду, і переважно старі, бо їхнє тіло, природно, вже не має сили опиратися й не затримує тепла. Ніхто на це не зважає, адже вони тільки зайвий тягар для інших, а в місті й так надто багато людей.

Найманцям Бокаросси нічого не бракує. Перед ними ціла країна, грабуй, скільки хочеш, і вони грабують, роблять наскоки все далі й далі, забезпечуючи себе всім необхідним. Сплюндровані села вони потім підпалюють, і вночі часто видно заграви далеких пожеж. А землі навколо табору вони вже давно спустошили.

Зате, хоч як дивно, вони й досі не пробували штурмувати місто. Я не розумію чому, адже тепер вони його легко здобули б. Мабуть, вважають, що його легше взяти голодом, а оскільки можуть досхочу грабувати країну, то й не квапляться.

Анджеліка тиняється, мов тіло без душі. Раніше вона хоч щось гаптувала. А тепер майже весь свій час гайнує над річкою, або годує лебедів, або просто спостерігає за хвилями, що котяться повз неї. А часом цілий вечір сидить біля вікна й дивиться на ворожі вартові багаття, намети й на сплюндровану землю. Видно, все думає про свого княжича.

Мені дивно, що в закоханих, а надто в закоханих безнадійно, завжди такий дурний вигляд. Вираз обличчя в них напрочуд наївний, і я не розумію, як можна казати, що ко-

ханья додає комусь краси. Очі в Анджеліки, якщо це тільки можливо, стали ще вологіші й невиразніші, ніж були, а щоким бліді, не те, що на бенкеті. А губи наче ще побільшали, аж підпухли, і стало видно, що вона вже не дитина.

Мабуть, я єдиний знаю її злочинну таємницю.

На мій подив, княгиня запитала мене сьогодні, чи не здається мені, що Христос її ненавидить. Я щиро відповів, що не знаю цього. Вона глянула на мене палючими очима, видно, чимось схвильована. Взагалі-то він її, мабуть, таки ненавидить, бо ніяк не втихомирить її душу. Має ненавидіти за всі її гріхи. По-моєму, це зрозуміло, і я їй так і сказав. Княгиню наче заспокоїло, що я теж такої думки, і вона, тяжко зітхаючи, опустила на стілець. Я не знав, що мені робити далі, бо в неї, як завжди останнім часом, не було до мене ніяких доручень. А коли я за хвилину запитав, чи мені можна йти, вона відповіла, що не сміє наказувати мені, не має такої влади, але дивилася так благально, ніби чекала від мене якоїсь допомоги. Та я почував себе страшенно незручно й волів піти геть, а коли вже був у дверях, то побачив, що вона впала навколішки перед розп'яттям і у відчаї почала мурмотіти молитви, судомно перебираючи худими пальцями пацьорки.

Все це мене здивувало й спантеличило. Що сталося з цією старою дурепою?

Безперечно, княгиня цілком щиро вірить, що він її ненавидить. Сьогодні вона знов повернулася до цього. Сказала, що всі її молитви марні, Христос і досі її не прощає.

Він її не слухає, навіть нічим не показує, що вона для нього існує, хіба лише тим, що ні на мить не дає їй спокою. Це такий страшний тягар, що вона його не витримає. Я сказав, що, на мою думку, їй слід звернутися до свого сповідника, який завжди виявляв таке тепле співчуття до її душевних клопотів. Княгиня похитала головою — вона вже зверталася до сповідника, але той нічим не зміг їй допомогти. Він її навіть не зрозумів. Вважає, що в неї немає гріхів. Я глузливо пирхнув на ці слова улесливого ченця. Тоді вона запитала, що я сам думаю про неї. Я відповів, що, по-моєму, вона грішна й напевне належить до тих, хто горітиме в пекельному вогні. Княгиня впала переді мною навколішки, заломила руки, аж кісточки побіліли, застогнала й почала благати мене зглянутись на неї в її тяжкій біді. Проте я спокійно дививсь, як вона корчиться біля моїх ніг, бо не мав чим їй допомогти і вважав, що мучиться вона цілком справедливо. Княгиня схопила мою руку, скропила її своїми слізьми, спробувала навіть поцілувати, але я відсмикнув руку й припинив цю комедію. Вона застогнала й заплакала ще жалібніше й довела себе до цілковитого розпачу й до нестями. «Висповідайтеся зі своїх гріхів!» — сказав я, відчуваючи, що обличчя в мене посурорішало. І княгиня почала сповідатися зі всіх своїх провин, з розпусного життя, заборонених зв'язків з чоловіками, в обійми яких її штовхав сам диявол, і з насолоди, якої вона зазнала, заплутавшись у його тенетах. Я присилував її докладніше описати свій гріх і свою диявольську насолоду від нього, а також назвати тих, із ким вона мала злочинний зв'язок. Вона покійно виконала мої вимоги, і пе-

реді мною постала жахлива картина її ганебного життя. Але вона навіть не згадала дона Рікардо, і я сказав їй про це. Вона запитально глянула на мене, немовби не розуміючи, що я маю на думці. Хіба це також гріх? Я пояснив їй, що це найтяжчий з усіх її гріхів. Вона, здавалося, ніяк не могла збагнути цього й дивилась на мене вражено, навіть недовірливо, але потім стало видно, що вона розмірковує над моїми словами, над тим, що їй досі, мабуть, не спало на думку, і наслідки міркувань її лякають. Я запитав, чи не кохала вона його найбільше з усіх? Так, найбільше, прошепотіла вона майже нечутно і знов заплакала, але вже інакше, так, як звичайно плачуть люди. Вона скиглила, аж поки мені набридло слухати її, і я сказав, що мені вже треба йти. Вона благально, безпорадно глянула на мене й запитала, чи я не можу її чимось потішити. Що їй зробити, аби Христос змилювався над нею? Я відповів, що з її боку це просто зухвальство бажати чогось такого, в неї надто багато гріхів, і цілком природно, що Спаситель не чує її молитов. Не на те він був розп'ятий, щоб спокутувати гріхи таких, як вона. Княгиня покійно вислухала мене й сказала, що й сама це відчуває. Вона не варта того, щоб її молитва була вислухана. Атож, у глибині душі вона завжди відчувала це, коли ревно молилася перед образом розп'ятого. Зітхаючи, але вже трохи заспокоєна, вона сіла й почала говорити про себе як про найбільшу грішницю, що опустилася глибше за всіх людей і ніколи не спізнає небесної ласки. «Я багато любила, — сказала вона. — Проте Бога та його Сина не любила, і тому цілком справедливо, що мене так покарано».

Потім вона подякувала мені за те, що я був такий добрий до неї. Легше стає, коли висповідаеться, хоч вона й сама розуміє, що ніколи не отримає відпущення гріхів. І сьогодні вона вперше змогла заплакати.

Я пішов, а вона лишилася сидіти на стільці з почервонілими очима й з нечесаним, скуйовдженим волоссям, схожим на старе сорочче гніздо.

Князь і Ф'яметта багато часу проводять разом. Вони часто сидять самі після вечері, й мені також доводиться залишатись і прислуговувати їм. Із княгинею він теж так сидів колись, але дуже рідко. Ф'яметта — жінка цілком іншого типу, холодна, стримана і справжня красуня. Її смагляве обличчя дуже жорстоке — я такого не зустрічав у жінок, і якби не її врода, то напевне можна було б подумати, що в ньому немає ані натяку на якесь добре почуття. Її чорні, мов вуглини, очі з єдиною іскоркою в глибині мають гіпнотичну силу.

Я гадаю, що вона холодна й у коханні, — віддає мало, натомість вимагає багато і від того, кого зласкавиться покохати, хоче цілковитої покори. Видно, князеві подобається це, подобається слухатись. Хтозна, може, холодність у коханні цінують не менше, ніж пристрасть.

Особисто я проти неї нічого не маю. Проте інші її не люблять. Служники для неї як порожнє місце, а вони кажуть, що до такого не звикли. Вона ж, мовляв, не господиня, а просто підложниця. Інших дам Ф'яметта ніби не вважає за рівню собі — мені цікаво, чи вона коли-небудь вважала когось за рівню собі. Але це, видно, природжена

гордовитість, а не звичайна пиха. Певна річ, що вони лю-
тують. Але не зважуються показувати їй цього, бояться, що
вона може посісти місце княгині, коли та більше не повер-
не його собі.

Весь двір каже, що вона тільки з любові до влади дала
себе «спокусити», що кров у неї холодна, мов у рибини, і що
це вчинок дуже нечестивий. Я не розумію, що вони мають
на думці, бо супроти інших, які дозволяють собі таке
неподобство, вона не справляє враження нечестивої.

Князь, безперечно, захоплений нею і в її присутності
завжди намагається показати себе галантним і дотепним.
А взагалі його, видно, все-таки щось турбує, він став драгі-
вливий, нервовий, може раптом накинутися на служника,
чого раніше ніколи не робив, і не тільки на служника, а й
на вельможних осіб. Кажуть, він дуже роздратований тим,
як розвиваються події, і не менше роздратований своєю, як
це називають, непопулярністю, тим, що народ ним невдо-
волений. І, звичайно, дуже псують йому настрій голодні, які
часом приходять сюди, під вікна палацу, і кричать, щоб їм
дали хліба.

По-моєму, гідність князя не повинна дозволяти йому
перейматися тим, що думає і каже навколишній просто-
люд. Він завжди знайде чого кричати. Коли думати про все
те, чого вимагає народ, то часто довелося б достосовува-
тись до нього.

Кажуть, буцімто князь потай звелів відшмагати ста-
рого двірського астролога Нікодема та інших довгоборо-
дих за їхні винятково сприятливі віщування. Що ж, дуже
можливо, адже так само повівся і його батько, хоч тоді

причина була інша: вони навіщували зовсім не те, що бажав князь.

Нелегко читати по зірках. Та ще й так читати, аби люди лишилися задоволені тим, що там написано.

Становище в місті дедалі погіршується. Мабуть, можна вже сказати, що тепер тут шаленіє справжній голод. Щодня помирають люди з голоду або з голоду й холоду, важко сказати, з чого саме. На вулицях і на майдані лежить повно людей, що вже не мають сили підвестися і, видно, до всього збайдужіли. Але й багато худих, мов кістяки, бродить навколо, шукаючи чогось їстівного або хоча б такого, що могло б угамувати відчуття голоду. На котів, собак і пацюків завзято полюють, тепер їх мають за ласощі. Пацюки, яких у перші дні облоги біженці вважали за справжнє лихо, бо вони купама налазили в їхнє нашвидкуруч прихоплене з собою манаття, тепер стали бажаною здобиччю. Проте кажуть, що вони почали зникати і їх уже важче знайти. Вони, певне, захворіли на якусь хворобу, бо скрізь трапляються здохлі, отже, таким чином ошукали людей саме тоді, коли виявились найпотрібнішими.

А мене не дивує, що пацюки не змогли жити разом із цими людьми.

Сталося щось нечуване. Я спробую розповісти про це спокійно й розважливо в тому порядку, в якому відбувалися події. Це не так легко, бо я сам брав діяльну, важливу участь у них і ще й досі тремчу від неминучого в таких випадках хвилювання. Тепер, коли все вже минулось і, могу сказати, скінчилося добре, так, що я маю всі підстави бути

задоволеним і наслідком тих подій, і своїм власним внеском у них, я хочу відразу записати все, що сталося, і присвячу на це частину ночі.

Коли я вчора пізно ввечері сидів біля вікна в покоях для карликів і дивився на багаття в таборі Бокаросси — я тепер перед сном завжди на них дивлюся, — то зненацька помітив якусь постать, що від річки скрадалася між деревами в напрямку східного крила замку. Мене здивувало, що в таку пору у когось була там якась справа, і я подумав, чи це часом не хтось із двірської челяді. Світив місяць, але крізь густий туман, тому постать невідомого майже губилася в імлі. Він наче був загорнений у широкий плащ і майже бігцем поспішав до східного крила, де й зник у його бічному вході. Здавалося б, хтось зі своїх, бо знав замок. Але щось у ньому насторожило мене, і вся його поведінка видалась підозрілою. Тому я вирішив з'ясувати, хто то, вибіг надвір і зайшов у той самий вхід, що й він. Там було темно, хоч в око стрель, але якщо я й знав якісь сходи в замку, то саме ці, бо ними колись мене ганяли безліч разів. Вони, між іншим, ведуть і до покою Анджеліки. А тепер і взагалі тільки до нього, бо в інших покоях тут давно вже ніхто не живе.

Я навпомацки добрався до її дверей і почав підслуховувати. На превеликий свій подив — хоч я був уже готовий до цього, бо мав таку підозру, — я почув усередині два голоси. І один із них був голос Джованні!

Вони розмовляли пошепки, але, маючи дуже гострий слух, я вловлював усе, що вони казали. Я, мабуть, став невидимим свідком їхнього зворушливого, безмежного «щастя». «Кохана!» — захлинався один голос. «Коха-

ний!» — так само відповідав другий. «Кохана» і знов «коханий» — оце була й уся їхня мова, не вельми цікава для стороннього вуха. Якби все, що я виявив, не ховало в собі такої страшної небезпеки, це ненастанне проказування того самого слова здалося б мені просто смішним. Та, на жаль, тут було не до сміху. Мене обсипало морозом, коли я слухав, як вони ніжно й безпечно вимовляють це слово, яке, коли б вони вдумалися в його зміст і в те, що воно означає в їхніх устах, повинне було вжахнути їх. Потім я почув, як ті злочинці почали цілуватися й по-дитячому, невміло запевняти одне одного в коханні. То було щось моторошне.

Я кинувся назад. Де мені знайти князя? Може, він ще й досі сидить біля столу в їдальні, де я з годину тому залишив його разом з Ф'яметтою? Я прислуговував їм, як завжди, поки князь сказав, що я йому більше не потрібен.

Більше не потрібен! Ці слова мене вразили, і я не переставав дивуватися з них, коли навпомацки поспішав сходами вниз. Князеві карлик завжди потрібен.

Я побіг замковим подвір'ям до склепіння головної брами, що ділила старішу й новішу частини будівлі. Тут на сходах і в коридорах також, звичайно, була суцільна пітьма. Проте я йшов куди треба і нарешті засапаний зупинився перед великими подвійними дверима. Я прислухався, але нічого не почув. Але вони могли бути й там. Я, певна річ, хотів переконатися в цьому. Та, як на злість, не міг зазирнути туди, бо таких дверей не подужаю відчинити. Я ще раз прислухався. Мені не залишилось нічого іншого, як піти звідти, так і не з'ясувавши, чи там був князь.

Я подався до спальних покоїв князя. Вони були недалеко від їдальні, тільки на поверх вище. Я підійшов до дверей і знов почав дослухатися. Але й тут не вловив жодного звуку, нічого такого, що свідчило б про князеву присутність. Може, він уже спав? Могло бути й таке. То що, набратися сміливості і збудити його? Ні, це неможливо, мені таке ніколи й на думку не спадало. Але я мав до нього невідкладну справу, дуже важливу. Важливішої в мене ще зроду не було.

Я зважився і... постукав. Ніхто не відповів. Я затарабанив у двері кулаком з усієї сили. Знов ніякої відповіді.

Ні, його там напевне не було. Я знав, який у нього сторожкий сон. Де ж тоді він? Я все дужче нервувався. Стільки змарнував часу! Де його шукати?

Може, у Ф'яметти? Може, вони пішли туди, щоб мати цілковиту волю? Це була моя остання надія.

Я кинувся сходами вниз і знов на подвір'я. Ф'яметта живе в іншій частині замку — мабуть, хоче замаскувати свої стосунки з князем. Щоб дістатися туди, мені довелося перейти все подвір'я.

Я знайшов потрібний вхід, але тому що гірше знаю цю частину замку, довго ходив навмання: підіймався не тими сходами, спускався, шукав інших, а потім ніяк не міг виблудитись у темряві з усіх тих коридорів та переходів, якими бігав, дедалі дужче лютуючи, що гаю час і не знаходжу покою, який мушу знайти. Я був ніби кріт, що крутиться в плетиві своїх нір і приношується до всього. На щастя, я, так само, як кріт, добре бачу в темряві, очі мої немов призначені для неї. А ще я знав, де саме розташовані вікна Ф'яметти,

коли дивитися на них знадвору, тому врешті мені пощастило знайти потрібні двері.

Я прислухався. Чи там хтось був? Так, був!

Спершу я почув холодний сміх Ф'яметти. Я ніколи не чув її сміху, але відразу збагнув, що сміялася вона. Сміх був різкуватий, наче трохи вдаваний, але щось у ньому хвилювало. Потім я почув, як засміявся князь, коротко і стримано. Я з полегкістю відітхнув.

Далі я виразно почув їхні голоси, проте слів не вловлював, видно, князь і Ф'яметта були десь у глибині кімнати. Але й так було зрозуміло, що вони справді розмовляють, а не перекидаються тим самим словом. Я не знаю, чи вони говорили про кохання, але, мабуть, навряд, наче не схоже було на це. Потім запала тиша, хоч як я напружував слух, а не міг почути жодного звуку. Та за кілька хвилин я вловив якесь неприємне сопіння і зрозумів, що вони роблять щось сороміцьке. Мене аж трохи занудило. Хоч я не боявся, що в такому збудженні, як я тоді був, мені справді стане погано, та про всяк випадок відійшов від дверей далі в коридор, але не дуже далеко, щоб не проґавити князя, й почав там чекати. Я довго не повертався до дверей, щоб знов не почути гидкого сопіння. Мені здавалося, що я простояв там цілу вічність.

Коли я нарешті підійшов до дверей, вони вже лежали й спокійно розмовляли про щось. Ця несподівана зміна і здивувала мене, і втішила: я вирішив, що скоро зможу передати свою звістку. Проте вони не квапились, ще дуже довго лежали й балакали, певне, про якісь дурниці. Я лютував, слухаючи їх. Скільки згаяно часу, якого вже, мабуть, не на-

долужиш! Але не міг нічого вдіяти. Бо, звичайно, не зважувався зайти і захопити їх зненацька за таких обставин.

Та ось я почув, що князь устав і почав одягатися, й далі сперечаючись із нею про щось, у чому вони, видно, не доходили згоди. Я відійшов геть від дверей і причаївся в темряві, очікуючи на нього.

Нарешті князь вийшов і, не знаючи цього, рушив просто на мене. «Ваша милість!» — прошепотів я, завбачливо тримаючись на відстані від нього. Він знавіснів, коли помітив мою присутність, і вибухнув страшною лайкою та погрозами. «Що ти тут робиш? Чого шпигуєш тут? Ох ти, мерзенна почваро! Слизька гадино! Де ти там? Я зараз тебе розчавлю!» І він з простягненими руками почав наосліп кидатись на всі боки, шукаючи мене. Але в такій пітьмі, звичайно, не міг спіймати. «Дайте мені сказати! Дайте мені сказати, що сталося!» — мовив я стримано і спокійно, хоч насправді весь тремтів. І він нарешті дозволив мені говорити.

Тоді я люто кинув йому в обличчя, що його дочку гвалтує син Лодовіко Монтанци, який закрався до замку, щоб помститися за свого батька, навіки знеславивши її і вкривши ганьбою весь князівський рід. «Це брехня! — крикнув він. — Що за дурниці ти вигадуєш! Це брехня!» — «Ні, це правда! — вигукнув я, відважно підходячи до нього. — Він тепер у неї в кімнаті, і я на власні очі пересвідчився, що готується злочин. Ви спізналися, злочин уже напевне стався, — але, може, ви ще застанете його там». Я зрозумів, що князь повірив мені, бо він стояв, як громом прибитий. «Не може бути! — сказав він, проте швидко рушив до вихо-

ду. — Не може бути! Як він міг прокрастися до міста! І до замку — скрізь варта!» Я, силкуючись устигнути за князем, відповів, що й сам цього не розумію. Але спершу помітив його біля річки, мабуть, він перебрався через неї на плоту абощо — хтозна, до чого міг додуматися той відчайдушний шмаркач, — а звідти вже попав просто до замку. «Неможливо! — правив своєї князь. — Ніхто не перебереться річкою до міста поміж фортечними вежами на обох берегах, які вдень і вночі стережуть бомбардири та лучники. Це просто немислимо!» — «Так, немислимо, — погодився я. — Воно ніяк не вкладається в думці, сам чорт не збагне, як той хлопчак прихитрився пролізти сюди, а проте він тут. Я цілком певен, що чув його голос».

Ми спустилися на подвір'я. Князь швидко рушив до головного входу наказати сторожі суворіше й пильніше охороняти замок, щоб той негідник не зміг утекти. Ця завбачливість була обґрунтована й розважна, але що, як злочинець уже втік? Або втекли обоє? Це страшне припущення змусило мене чимдуж перебігти подвір'я й помчати нагору сходами до дверей Анджеліки.

Я приклав до них вухо. Не чути нічого! Невже вони втекли! Від шаленого бігу й від хвилювання на думку, що вони, може, втекли, у мене сказано калатало серце, і, мабуть, тому я нічого не чув. Я спробував заспокоїтись, дихати глибоко й рівно — і знов прислухався. Ні, з кімнати не долинало жодного звука. Я осатанів! Думав, що збожеволю! Нарешті не зміг довше витримати непевності й обережно прочинив двері. Так обережно, що вони навіть не рипнули. Крізь щілину мені видно було, що всередині горить світ-

ло, — але я й далі не чув жодного звука, який свідчив би, що там хтось є. Я тихенько ступив до кімнати. І там мені відлягло від серця. При світлі маленького світильника, якого злочинці забули погасити, я, на свою радість, побачив, що вони сплять поряд на ліжку. Спізнавши вперше тваринну насолоду кохання, вони, видно, поснули, наче втомлені діти.

Я взяв світильника, підійшов до ліжка й освітив їх. Вони лежали, повернувшись обличчям одне до одного, з ледь розтуленими устами, рум'яні, все ще розпалені страшним злочином, якого допустились і якого тепер, уві сні, мабуть, не усвідомлювали. Вії в них були вологі, а над верхньою губою в обох виступив піт. Я дивився на їхній сон, майже невинний у своїй простодушній легковажності: вони забули і про небезпеку, і про весь світ. Може, це те, що люди називають щастям?

Джованні лежав з краю, на лоб йому впало пасмо чорного чуба, на губах цвіла легенька усмішка, немов він доконав хтозна-якого подвигу. На шиї в нього на тоненькому золотому ланцюжку висів медальйон з портретом матері, що тепер, кажуть, перебуває в раю.

Я почув, що сходами підіймається князь зі своїми людьми. І справді, скоро він зайшов у супроводі двох вартових. Один із них ніс смолоскип. У кімнаті стало видно, але ніщо не потривожило їхнього глибокого сну. Князь непевним кроком, майже заточуючись, підійшов до ліжка й побачив свою нечувану ганьбу. Побілівши з гніву, він вихопив у одного з вартових меча і страшним ударом відтяв Джованні голову. Анджеліка схопилася і витріщеними, зляканими

очима дивилася, як її коханого, залитого кров'ю, витягли з ліжка й викинули через вікно на купу сміття. Потім вона впала на ліжку й зомліла. І, поки ми були в покої, так і не опритомніла.

Князь, так добре зробивши те, що треба, тремтів від збудження: я бачив, як, виходячи, він ухопився за одвірок. Я також пішов звідти відразу за ним. Ішов я поволі, поспішати вже не було куди. Далі на подвір'ї я бачив смолоскип, яким присвічували дорогу князеві, потім він зник під склепінням, немов його поглинула темрява.

Анджеліка й досі не опритомніла. Вона лежить у тяжкій лихоманці, проти якої двірський лікар безсилий. Ніхто їй нітрохи не співчуває, бо всі переконані, що вона не вельми опиралась, коли її гвалтували, і вважають наругу над нею нечуваною ганьбою для князівського роду й цілого князівства. Її доглядає одна стара жінка. З двору до неї ніхто не навідується.

Тіло її злочинного коханця вкинули в річку, не хотіли, щоб воно далі лежало під замком. Кажуть, що його не затягло у вир, а винесло течією в море.

У місті об'явилась якась дивна хвороба. Починається вона, я чув, з остуди й нестерпного головного болю, тоді запухають очі й набрякає язик так, що людина не може добре говорити, тіло геть червоніє, а крізь шкіру сочиться нечиста кров. Хворі в одно кричать, щоб їм дали пити, бо всередині в них наче все горить. Лікарі неспроможні допомогти їм, а коли вони спроможні? Кажуть, начебто

всі, кого спіткала ця хвороба, померли, я не знаю, скільки їх могло бути.

У замку, звичайно, немає випадків цієї хвороби. Вона панує серед найубогіших і найдужче вигодованих, насамперед серед біженців, і певне, пов'язана з тим свинством, яке вони розвели на своїх таборищах і в цілому місті. Мені не дивно, що вони помирають від того бруду, серед якого живуть.

Анджеліка хвора не на цю хворобу. В неї така самісінька гарячка, як була колись у дитинстві, я вже добре не пам'ятаю, коли і за яких обставин. Вона завжди хворіє по своєму і з таких причин, з яких інші не хворіють. Ага, тепер я пригадав, така гарячка була в неї тоді, як я відрізав голову її кошеняті.

Пошесть з кожним днем поширюється далі й далі. Хворіють уже не тільки вбогі, а будь-хто. З усіх будинків чути стогін і крик, з вулиць і майданів так само, бо там живе не менше людей. Ідучи містом, можна побачити хворих, що корчаться у своєму ганчір'ї на бруківці й розпачливо кричать. Їхні муки, мабуть, нестерпні й доводять декого до божевілля. Ходити по місту тепер страшно, в розповідях очевидців повно таких відразних подробиць, що навіть слухати їх несила. Віддих у хворих смердючий, на тілі вискакують бридкі гнойовики, лопаються, і з них витікає якась гідота. Коли я слухаю ці докладні розповіді, у мене до горла підступає клубок.

Мало знайдеться таких, хто б сумнівався, що вина за цю страшну пошесть лежить на біженцях, і їх ненавидять, як

ніколи досі. Але я чув, що дехто починає казати, ніби це кара Бога за великі людські гріхи. Начебто Бог наслав ці муки на людей, щоб очистити їх від гріхів. І треба покійно схилитися перед його волею.

Я можу погодитися, що це кара. Та чи це Бог їх так катує, я не знаю. Так само це може бути і якась інша, темніша сила.

Я часом сиджу біля вікна в покоях для карликів і дивлюся на місто.

Княгиня живе дивним життям. У спальні, яку вона ніколи не покидає, панує постійний морок, бо вікна завішені грубою тканиною. Вона каже, що не гідна втішатися сонячним світлом і не має на це права. Всі стіни там голі, немає ні стола, ні стільців, сама лише молитовна лавка, а над нею розп'яття. Справжня чернеча келія. Ліжко ще не винесене, але княгиня спить не на ньому, а на купі соломи долі, яку вона не дозволяє міняти, хоч та постіль дедалі дужче тхне прілим. Повітря в спальні важке, застоєне, і мені там немає чим дихати. Коли заходиш, зразу нічого не видно, треба звикнути до мороку. Аж тоді помічаєш княгиню, сяк-так одягнену, нечесану, цілком байдужу до того, чим прикриті її тіло і який вона має вигляд. Очі в неї гарячково блищать, щоки запалися, бо вона умертвляє свою плоть і майже відмовляється від їжі. Покоївка, дурна селючка, весь час рюмсає, що не може погодувати свою господиню. Інколи княгиня з'їсть якусь крихту, щоб та дурепа перестала плакати. Сама покоївка кругла, мизата і пхає в себе, що може. Голосячи, вона поїдає всі ті смачні страви, від яких відвертається її володарка.

Покаянна грішниця більшість часу простоє навколішки перед розп'яттям, проказуючи свої надаремні молитви. Вона знає, що з них немає користі, тому щоразу найперше звертається до розп'ятого з особливою молитвою: прохає вибачення, що знов волає до нього. Інколи княгиня в розпачі відкладає пацьорки, благально дивиться на Спасителя палючими очима й молиться власними словами. Та він однаково її не слухає, вона підводиться така сама невтішна, як була й до молитви. Часто вона не має сили підвестись, і покоївка допомагає їй, але буває й таке, що вона падає з виснаження і лежить, поки не прийде покоївка й не перетягне її на соломку.

Тепер княгиня вважає, що це вона накликала на нас усі лиха. Саме через її гріхи Бог наслав на місто стільки мук і жаху. Наскільки вона усвідомлює навколишні події, я не знаю, але не думаю, що має про них чітке уявлення. А проте, мабуть, усе-таки невиразно відчуває, що навколо неї відбувається щось жахливе. Та однаково, здається мені, вона цілком байдужа до цього світу і не надає ніякого значення тому, що тут діється. Вона живе у своєму власному світі, має свої турботи й свою журбу.

Тепер вона зрозуміла, що, кохаючи дону Рікардо, тяжко грішила. Через те кохання вона чіплялася за життя, вважала його чогось вартим. Вона каже, що кохала дону Рікардо понад усе, що почуття до нього сповнювало її всю і дало їй щастя. Так безмежно можна любити тільки Бога, а не людину.

Я не знаю, наскільки теперішнє самоприниження княгині пов'язане з тим, що я відкрив їй очі на її гріховне жит-

тя і на ту кару, яка чекає її в пеклі. Я описав їй муки грішників, і вона покійно вислухала мої пояснення. Останнім часом вона почала бичувати себе.

Вона завжди дуже вдячна мені, що я приходжу до неї. Я намагаюся відвідувати її не дуже часто.

Анджеліка одужала і вже встала з ліжка. Але не показується за столом і взагалі ніде в замку. Я лише кілька разів бачив її в садку біля троянд і над річкою, де вона сиділа, втупившись у воду. Очі в неї стали ще більші, якщо таке можливе, і якісь осклілі. Складається враження, що вона нічого ними не бачить.

Я помітив, що вона носить на шії медальйон Джованні й що на ньому видно кров. Мабуть, вона знайшла його на ліжку і взяла на згадку про кохання. Але я вважаю, що їй годилося б спершу змити кров.

Мені спало на думку, що, тим часом як мати перебуває в раю, її син мучиться в пекельному вогні, бо він загинув у гріховному сні, без сповіді й причастя. Отож вони ніколи не зустрінуться. Може, Анджеліка молиться за його душу. Та я певен, що молитви її даремні.

І все-таки ніхто не знає, які думки її обсїдають. Вона не озвалася жодного разу, відколи прокинулась тієї ночі, власне, від тієї хвилини, коли промовила останнє слово до свого коханого. Знаючи їхню розмову, мені не важко здогадатись, що то було за слово.

Анджеліка тепер полишена на саму себе, всі уникають її.

Ті, хто вважає моровицю та інші лиха за кару Божу, якої треба не намагатись уникнути, а навпаки — дякувати за неї

і славити Всевишнього, тиняються вулицями, проголошуючи своє вчення і бичуючи себе, щоб полегшити Господові спасіння їхніх душ. Ці кістяки з запалими очима такі знесилені від голоду, що вони б не змогли устояти на ногах, якби не були в такому екстазі. Скрізь їх супроводить натовп, кажуть, начебто їхні проповіді мають великий успіх. Люди кидають усе, що мають, свою домівку і своїх найближчих, навіть родину при смерті, і прилучаються до них. Раптом хтось радісно, нестямно зойкає, проштовхується в юрбу і, щось пронизливо, плутано вигукуючи, починає батожити себе. Всі тоді серед вулиці падають навколішки і славлять Господа. Земне життя, на жахи якого вони вдосталь надивилися, здається їм нічого не вартим і непотрібним. Вони дбають тільки про свою душу.

Ідуть чутки, що священники дивляться скрива на тих фанатиків, бо вони відвертають людей від церкви та від їхніх урочистих походів з образами святих і хорами хлопчиків, які вимахують пахучими кадилами на смердючих вулицях. Священники заявляють, що ті самокатувальники не досить тверді у вірі і в своєму шаленстві забувають про втіху, яку вона дає. Бог, мовляв, не може споглядати їхні вчинки з радістю і схваленням. А мені здається, що коли й можна когось назвати твердим у вірі, то саме тих людей, бо вони ставляться до неї з ревним запалом. А священники все-таки не люблять, коли їхні проповіді сприймають дуже ревно.

Є ще й багато таких, на яких довколишні страхіття вплинули зовсім інакше: вони тепер полюбили життя ще дужче, ніж любили досі. Страх смерті спонукає їх будь-

якою ціною чіплятися за життя. Кажуть, що в декотрих палацах міста бенкети не припиняються ні вдень, ні вночі й що там начебто впадають у найрозгнужданішу розпусту. Та й серед найубогіших, найупослідженіших багато хто поводить ся, наскільки йому дозволяють можливості, так само — нестримно віддається єдиному гріхові, який йому ще приступний. Ті бідолахи теж чіпляються за життя, ні за що в світі не хочуть його втратити, тож коли часом перед брамою палацу роздають трохи хліба, вони так б'ються за кожну крихту, що ладні роздерти одні одних на шматки.

А з другого боку, є, кажуть, і такі, що жертвують собою задля ближніх, доглядають хворих, хоч у цьому немає ніякого глузду, вони лише самі від них заражуються. Вони виказують цілковиту байдужість до смерті й небезпеки, ніби не здогадуються, на що себе наражають. Вони схожі на тих релігійних істериків, тільки їхня істерія виявляється інакше.

Отже, якщо вірити чуткам, що доходять до мене, люди в місті живуть так самісінько, як жили й досі, кожен по-своєму, відповідно до своїх нахилів, лише трохи бурхливіше й істеричніше, а наслідок цього всього з погляду їхнього Бога просто мізерний. Тому я сумніваюся, чи це справді Бог наслав на них пошесть та інші випробування.

Повз мене сьогодні проходила Ф'яметта і, звичайно, не вшанувала мене поглядом. Але яка ж вона гарна, яка довершена у своїй байдужості до всього навколо. Серед теперішньої гидотної лихоманки й шалу вона — наче приємна прохолода. Її постать, усе її неприступне, горде єство ніби випромінює прохолоду, щось таке, що несе з собою спокій

і впевненість. Вона не дає життєвій бридоті зігнути себе, навпаки, сама опановує її. Навіть уміє користатися нею. Непомітно, невимушено, з великою гідністю вона починає заміняти княгиню й посідати в замку місце володарки. Інші дедалі більше переконуються, що нічого проти неї не вдіють, і скоряються. Нею не можна не захоплюватись.

Якби це хтось інший пройшов повз мене, навіть не глянувши в мій бік, я б розлютився. А її поведінку сприйняв, як цілком належну.

Я дуже добре розумію, чому князь її кохає. Сам я не міг би її покохати, але це вже інша річ. Чи я взагалі здатен когось покохати? Цього я не знаю. Якщо здатен, то хіба княгиню. А натомість я її ненавиджу.

І все ж таки я відчуваю, що вона єдина, кого я, либонь, міг би покохати. Не розумію, як воно так виходить. Просто якась дивина.

Справді, незбагненна річ кохання.

Анджеліка втопилася в річці.

Втопилася, мабуть, учора ввечері або вночі, бо ніхто цього не бачив. Але залишився її лист, який незаперечно свідчить, що вона саме так пішла з життя. Тіла шукали цілий день по всій річці в межах обложеного міста, але надаремне. Певне, його понесло в море, як і тіло Джованні.

У замку страшний переполох. Усі приголомшені, не можуть збагнути її вчинку. А по-моєму, тут нема над чим сушити голову. Її коханий помер, і вона не захотіла жити. Всі рюмсають, побиваються, дорікають самі собі. А найбільше розмов про листа. Переказують одні одним його зміст, без

кінця читають його. Кажуть, що князь дуже розхвилювався, коли прочитав листа, його взагалі страшенно вразила ця подія. Двірські дами також скиглять і зітхають, умиваються слізьми над зворушливими рядками того листа. Я не розумію їхньої поведінки. Не розумію, що в тому листі такого незвичайного. І він же нічого не мінняє, злочин, який недавно стався і який вони одностайно засуджували, так і лишився злочиним. У листі немає нічого нового.

Я стільки разів чув його, що знаю майже напам'ять. Зміст його приблизно такий:

«Я не хочу більше залишатися з вами. Ви були до мене дуже добрі, але я вас не розумію. Не розумію, як ви могли забрати в мене мого коханого, який прийшов здалеку, з іншої країни, щоб сказати мені, що на світі існує кохання.

Я зовсім не знала, що таке почуття існує. Та коли побачила Джованні, то зрозуміла, що кохання — єдина справжня цінність, а все інше — ніщо. Побачивши його, я відразу збагнула, чому досі життя моє було таке тяжке.

Тепер я не хочу тут залишатися, а йду за ним. Я молилася Богові, і він пообіцяв мені, що я зустріню Джованні й ми завжди будемо разом. Та куди Бог думає повести мене, він не міг сказати. Я повинна тільки спокійно лягти в річку, і він понесе мене, куди мені треба.

Не думайте, що я відібрала собі життя, я просто зробила те, що мені сказано. І я не померла, а просто пішла, щоб навіки з'єднатися зі своїм коханим.

Я беру з собою медальйон, хоч він не мій, бо мені сказано взяти його. Я відчинила медальйон, подивилася на портрет, і мені дуже захотілося піти з цього світу.

Жінка на портреті просила сказати, що вона прощає вам. Я також прощаю вам усією душею.

Анджеліка»

Княгиня вроїла собі, що це через неї Анджеліка померла. Я вперше помічаю в неї якусь цікавість до своєї дитини. Вона бичує себе ще дужче, ніж раніше, щоб спокутувати цей гріх, і благає в розп'ятого прощення.

Розп'ятий мовчить.

Сьогодні вранці князь послав мене в Санта-Кроче з листом до майстра Бернардо. Його давно не видно в палаці, і за останніми подіями я майже забув про нього.

Мені дуже не хотілося вирушати до міста, де я не був, відколи там почалася пошесть. Не тому, що я злякався хвороби, але воно мені вкрай гидке, є речі, на які я не можу дивитися без остраху. І недарма я так не хотів іти, бо те, що мені довелося побачити, справді залишає моторошне враження. Та водночас то було незвичайне переживання. Картина, що постала перед моїми очима, була дика й похмура, вона вразила мене і сповнила відчуттям суєтності й минуцості всього земного. На вулицях, якими я йшов, лежали хворі й ті, що вже конали, а померлих збирали ченці-грабарі в чорних каптурах зі страшними прорізами на очі. Їхні постаті з'являлися то тут, то там, надаючи всій картині відтінку чогось нереального. Мені здавалося, наче я йду царством мертвих. Навіть на здорових лежала печать смерті. Виснажені, з запалими очима, вони чвалали вулицями, немов привиди з тих часів, коли на землі ще буяло

життя. З якоюсь лячною для стороннього ока впевненістю сновид вони обминали загорнутих у ганчір'я людей у себе під ногами, про яких часто не можна було навіть сказати, чи вони ще живі, чи вже мертві. Щось гнітючіше за тих жертв пошесті важко собі уявити, і мені раз по раз доводилось відвертатися, щоб не виблювати. Інколи їхнє тіло було прикрите тільки дрантям, крізь яке проглядали страхітливі гнояки або синювата шкіра, що свідчила про близький кінець. Одні пронизливими зойками давали знати, що вони ще всім своїм тілом належать життю, а інші були вже непритомні, і лише їхні руки й ноги, над якими вони втратили владу, судомно, сліпо смикалися. Я досі ніколи не бачив такого людського приниження. В деяких бездонні очі палали божевіллям, і хоч які вони були кволі, а кидались на тих, що носили хворим воду з криниць, і вихоплювали з рук у них коряка, розхлюпуючи майже всю воду. Інші плазували вулицею, мов тварини, щоб добратися до криниці, яка всім тим нещасним здавалася заповітною метою. Ті істоти, відчайдушно чіпляючись за життя, що втратило будь-який глузд, самі втратили людську подобу, останні крихти людської гідності. Про сморід, що йшов від тих бідолах, я вже не хочу й казати, бо сама згадка про нього викликає в мене нудоту. На майданах горіли багаття, де спалювали стоси трупів, і скрізь стояв прикрий дух. Місто огортав негустий дим, і безперестанку дзвонили дзвони по тих, хто сконав.

Майстер Бернардо, ледь похиливши в глибокій задумі сивувату голову, споглядав свою «Таємну вечерю». Я вже не раз заставав його перед нею. Мені здалося, що він по-

старів. Христос розламував біля столу хлібину й ділив між учнями. Навколо голови в нього було те саме неземне сяйво. Чашу з вином передавали вздовж столу, застеленого білою як сніг скатертиною. Там не було ні голодних, ні спраглих. Але сивого чоловіка з пензлями, видно, обсідали похмурі думки.

Він не озвався, коли я сказав, що приніс йому листа від князя, тільки показав рукою, щоб я десь поклав його. Він не дав виманити себе зі свого світу. З якого саме світу?

Коли я залишав Санта-Кроче, в голові в мене роїлися різні думки. Повертаючись додому, я пройшов повз дзвіницю, ту, що мала бути вища за всі. Під час війни її, звичайно, перестали будувати й зовсім забули про неї. Вона стояла недокінчена, останній ряд цегли був покладений криво й невіривняний, бо все кинуте посеред роботи. Дзвіниця схожа на руїну. Але бронзові рельєфи внизу, що зображають сцени з життя розп'ятого, вже цілком викінчені й дуже вдалі.

Виходить те самісіньке, що я й передбачав.

Весь замок у жалобі. Стіни й меблі завішені чорною тканиною, люди розмовляють півголосом і ходять притишеним кроком. Двірські дами носять чорні сукні, а чоловіки — чорні оксамитові костюми й чорні рукавиці.

А все з приводу смерті Анджеліки. Її життя не давало ні до чого приводу. Але тут просто-таки люблять тужити за кимось. Тугу за доном Рікардо заступила туга за Анджелікою, і тепер він нарешті по-справжньому помер. Цього разу не чути балачок про те, яка була небіжка за життя, бо нічо-

го особливого, нічого цікавого в ній не було — та й, зрештою, ніхто не знає, яка вона була. Її тільки оплакують. Усі зітхають над нещасною долею князівської дочки, навіть над долею Джованні, хоч він належав до ворожого роду, найне-нависнішого з усіх князівських родів. Зітхають над коханням, у якому вже ніхто не сумнівається, і над їхньою смертю в ім'я кохання. Кохання і смерть — улюблені теми в людей, бо над ними так приємно поплакати, а надто, коли смерть і кохання поєднуються.

Князь начебто дуже пригнічений. Принаймні так мені здається — він потайний і нікому нічого не каже. В кожному разі не мені, хоч часом він ошчаслилював мене своєю довірою. Але це було за цілком інших обставин. А тепер, навпаки, складається навіть таке враження, що він уникає мене. Не так часто користується моїми послугами, як раніше. І, наприклад, листа до Бернардо не вручив мені сам, а передав через одного з двірських челядинців.

Інколи мені навіть здається, що він уникає мене.

Та рожевощока селючка, покоївка княгині, лежить хвора. Нарешті вона зблідла. Цікаво, що з нею таке?

Дивно, але я зовсім не боюся чуми. Я відчуваю, що не заражуся, не можу захворіти на неї. Чому? Просто відчуваю, та й годі.

Княгиня занепадає дедалі дужче. Аж тяжко дивитися на ту руїну, на розпад, що відбувається в ній самій, і на безладдя, байдужість та бруд, які її оточують. Про її високе походження й колишню вдачу свідчать тільки впертість

і сила волі, з якими вона йде своєю дорогою, нікому не дозволяючи втручатися.

Після того як покоївка захворіла, ніхто не має права заходити до княгині, і в її кімнаті стало ще брудніше. Вона зовсім нічого не їсть і так схудла, що я просто не розумію, як вона може ще триматися на ногах.

Мені єдиному дозволено навідуватись до неї. Вона жалісливо благає, щоб я прийшов і допоміг їй у її біді, каже, що хоче висповідатись мені зі своїх гріхів.

Я ніяк не можу заспокоїтись. Я щойно прийшов від княгині і ще сп'янілий від майже моторошного відчуття влади, яку я часом маю над людьми. Опишу нашу зустріч.

Зайшовши, я, як завжди, спершу нічого не побачив. Потім яснішими плямами на стіні проступили вікна, хоч вони були позавішувані грубими укривалами, а далі я розрізнив і княгиню: вона лежала перед розп'яттям і проказувала свої нескінченні молитви. Вона була цілком поглинута ними й не почула, як я відчинив двері.

Повітря в кімнаті було таке важке, що я мало не задихнувся. Мені стало гидко. Все мені там було гидке. Той дух, присмерк, її зігнута постать, худі, непристойно оголені плечі, випнуті на шиї жили, скудовчене волосся, що скидалося на старе сорочче гніздо, все, що колись було гідне кохання. Мене поїняла якась злість. Бо хоч я ненавиджу людей, а не люблю дивитися на них у їхньому пониженні.

І раптом, не встигла ще княгиня помітити мене, я почув у темряві свій лютий крик:

— Чого ти молишся! Хіба я не казав тобі, щоб ти не сміла молитися? Що мені набридли твої молитви?

Княгиня обернулась, але не злякалася. Вона тихо за-скавуліла, мов побита сука, й покірно звела на мене очі. Таке не вгамовує гнів чоловіка. Я безжально повів далі:

— Ти гадаєш, що йому потрібні твої молитви? Що він простить тобі, коли ти будеш отак лежати, молитись і без кінця сповідатися в гріхах? Не велика штука визнати свої гріхи! Ти гадаєш, що обдуриш його? Гадаєш, що він не бачить тебе наскрізь? Ти любиш дона Рікардо, а не його! Думаєш, я не знаю? Думаєш, що зумієш мене обдурити, забити мені баки своїми диявольськими штука-ми, постами, бичуванням свого розпусного тіла? На-справді ти тужиш не за Христом, а за своїм коханцем! Ти *його* любиш!

Княгиня дивилася на мене з жахом. Її безкровні губи тремтіли. Потім вона кинулася мені в ноги й застогнала:

— Це правда! Правда! Спаси мене! Спаси!

Її визнання страшенно обурило мене, і я крикнув:

— Розпусна повіє! Вдаєш любов до свого Спасителя, а сама нишком блудиш із розпусником пекла! Ошукуєш свого Бога з тим, кого він кинув у пекельний вогонь! Звер-таєшся, відьмо, поглядом до розп'ятого, засвідчуєш йому палку любов, а сама подумки шукаєш насолоди в обіймах іншого! Невже ти не розумієш, що він ненавидить тебе? Не розумієш?

— Розумію, розумію! — стогнала вона і корчилася у ме-не в ногах, мов настоптаний черв'як.

Мені гидко було дивитись, як вона плазує переді мною, це мене тільки дратувало, і, хоч як дивно, я не відчував ніякої втіхи від її приниження. Вона простягла до мене руки й заскиглила:

— Покарай мене, покарай мене, бичу божий!

Вона намацала на підлозі нагайку, подала її мені й зіщулилась, мов собака. Я схопив нагайку і з почуттям відрази й гніву водночас почав шмагати її ненависне тіло, чуючи свій власний крик:

— Це розп'ятий! Це той, що висить тут на стіні, карає тебе, той, кого ти стільки разів цілувала своїми палючими, облудними устами й запевняла, що любиш його! Чи ти знаєш, що таке любов? Знаєш, чого він хоче від тебе? Я страждав за тебе, але ти про це не думала! Тож відчуй тепер сама, що таке страждання!

Я був у нестямі, майже не усвідомлював, що роблю. Чи справді не усвідомлював? Еге! Ще й як усвідомлював! Я чинив свою помсту, карав за все! Я чинив суд! Здійснював свою страшну владу над людьми! Та однаково це не давало мені справжньої радості.

За весь час княгиня жодного разу не застогнала. Навпаки, заспокоїлась і затихла. І коли я перестав шмагати її, вона лишилась лежати, якимось дивом звільнена від тривог і мук.

— Щоб ти вічно горіла в пекельному вогні! Щоб полум'я вічно лизало твоє гидке лоно, яке скуштувало мерзенного гріховного кохання!

Сказавши це прокляття, я пішов, а вона лишилась напівпритомна посеред кімнати.

Я подався до своїх покоїв. Серце моє калатало в грудях. Я піднявся сходами нагору й замкнув за собою двері.

Поки я записував це, хвилювання моє вщухло, я відчуваю тільки безмежну спустошеність і відразу. Серце в мене вже не калатає, його навіть не чутно. Я дивлюся в порожнечу, і моє замкнуте обличчя ще дужче потемніло, на ньому немає і сліду радості.

Мабуть, вона мала слухність, я справді бич божий.

Тепер вечір того самого дня. Я сиджу й дивлюся на місто, що лежить унизу, в мене в ногах. Смеркає, затихла похоронна пісня дзвонів, і церковні бані та дахи будинків помалу тонуть у темряві. Ще тільки видно, як між ними здіймаються стовпи диму з багать, на яких спалюють трупи, і гострий сморід досягає аж сюди до мене. Місто вкриває немов густий серпанок, і скоро зовсім стемніє.

Життя! Навіщо воно? Яка з нього користь і який у нього сенс? Навіщо йому тривати без проблиску радості в цілковитій порожнечі?

Я обертаю вниз його смолоскип, гашу об темну землю, і настає ніч.

Селючка-покоївка померла. Не допомогли їй і рожеві щоки. Її скосила чума, хоч цьому довго не вірили, бо вона не мучилася так, як інші.

Ф'яметта теж померла. Захворіла сьогодні вранці, й за кілька годин її не стало. Я бачив її, коли по неї приходили примарні грабарі. На неї було страшно глянути. Обличчя брезкле, спотворене, як, мабуть, і все тіло. Не за-

лишилося нічого, вартото захоплення. Гидкий труп, та й годі. Грабарі накрили покрівцем її страшне обличчя й понесли тіло геть.

У замку бояться зарази й намагаються якомога швидше виносити померлих. Але її наказано поховати сьогодні ввечері з особливою шанобою. Що це вже допоможе, як вона однаково мертва.

Ніхто за нею не сумує.

Князь, може, й сумує. Мабуть, таки сумує. Або ще й відчуває полегкість. Можливо, і те, й те.

Нікому це не відомо, бо він ні з ким не розмовляє. Обличчя в нього бліде, змарніле, він не схожий на самого себе. Лоб під чорним чубом весь узявся зморшками, спина згорбилась. Темні очі якось дивно блищать і сповнені тривоги.

Я його бачив сьогодні мигцем і все це помітив. Від якогось часу я дуже рідко бачу його.

Я вже не прислужую йому за столом.

До княгині я відтоді жодного разу не навідувався. Кажуть, що вона лежить напівпритомна. І кажуть, що князь часто ходить до неї, просиджує цілі ночі біля її постелі, — напевне, Ф'яметта ж бо померла.

Дивні створіння ці люди. А їхньої любові одне до одного я ніколи не навчуся розуміти.

Вороже військо зняло облогу й подалося геть, відколи чума почала лютувати й серед його загонів. З таким супротивником найманці Бокаросси не мають бажання змагатися.

Отже, чума поклатала край війні. Ніякими іншими засобами цього напевне не пощастило б досягти. Обидві країни тепер сплюндровані, особливо наша. І обидва народи після двох воєн, мабуть, надто знесилені, щоб воювати далі. Монтанца також нічого не домогся. І можливо, що його військо принесе чуму й додому.

У замку весь час хтось помирає. Жалобний покрівець після смерті Анджеліки так і залишився висіти й дуже личить похмурому настроєві, який тут панує.

Мене цілком усунено від служби в дворі. Ніхто мене більше не кличе, ніхто нічого не хоче від мене. І, звичайно, найменше з усіх князь. Його я взагалі більше не бачу.

По всіх я помічаю, що тут щось негаразд. Але в чому справа, не збагну.

Чи, бува, хтось не набалакав чогось на мене?

Я цілком усамітнися в покоях для карликів і живу, як собі хочу. Не сходжу вниз навіть їсти, маю нагорі трохи хліба й харчуюся ним. Мені його вистачає, я ніколи не мав великих потреб.

Я сиджу під низькою стелею свого покою, поринувши в думки.

Мені дедалі більше подобається така цілковита самота.

Я вже дуже давно нічого не записував у свій зошит. А все через події, що зненацька ввірвалися в моє життя і не дали мені провадити далі записи. Я навіть не мав до них доступу. І аж тепер отримав їх.

Я сиджу прикутий до муру в одному з льохів замку. Донедавна в мене й руки були в кайданах, хоч і без потреби, бо я однаково не зміг би втекти. Але це мало робити ще тяжчою мою кару. Тепер нарешті мене звільнено від них — не знаю чому, я не просив, щоб зняли кайдани, я взагалі нічого не просив. Так мені стало трохи зручніше, хоч, власне, нічого не змінилося. Тоді я й умовив Ансельмо, свого наглядача, принести мені з покоїв для карликів письмове приладдя і мої записи, щоб я часом міг розважитися ними. Погодившись принести їх, він, мабуть, трохи ризикував, бо хоч мої руки тепер вільні, навряд чи мені б дозволили цю невеличку приємність, і Ансельмо, як він сам сказав, не мав права нічим полегшувати моє життя, хоч би як хотів. Але він щиросердий, простодушний хлопець, і мені врешті пощастило вмовити його.

Я перечитав записи від самого початку, щодня потроху, й отримав певне задоволення, немовби ще раз пережив своє життя та життя багатьох інших людей і ще раз на самоті передумав усе. Тепер я спробую повести розповідь далі за ті події, на яких зупинився, і тим самим бодай трохи урізноманітнити своє безперечно одноманітне існування.

Я, сказати правду, навіть не знаю, скільки вже просидів тут. У моєму в'язничному житті нічогосінько не відбувається, кожен день такий самий, як попередній, тому я перестав рахувати їх і цікавитися, скільки їх збігло. Але обставини, за яких мене вкинули в цей льох і прикували до цього муру, я дуже добре пам'ятаю.

Одного ранку я тихо й спокійно сидів собі нагорі у своїх покоях, коли в дверях раптом з'явився катів помічник і за-

гадав мені йти за ним. Він нічого не пояснив, а я нічого не спитав, бо моя гідність не дозволяла мені говорити з ним. Він привів мене до камери тортур, і там я побачив ката, кремезного, червонопикого й голого до пояса. Сидів там і писар, який, показавши на знаряддя для тортур, запропонував мені щиро признатися, що діялося під час моїх відвідин княгині й чому вона тепер у такому жалюгідному стані. Я, звичайно, відмовився. Він ще двічі пропонував мені признатися, але надаремне. Тоді кат схопив мене й поклав на кобилу, щоб почати тортури. Проте виявилось, що кобила не була пристосована на тіло таке завдовжки, як моє, і мені довелося злізти й почекати, поки вони її перероблять, щоб вона годилася й для карлика. Я змушений був вислухувати їхні вульгарні, дурні жарти, їхні запевнення, що вони зроблять з мене високого здоровила. Потім мене знову витягли на кобилу й почали немилосердно катувати. Хоч як мені було боляче, я навіть не зойкнув, тільки зневажливо дивився на них, поки вони робили своє ганебне діло. Писар стояв, нахилившись наді мною, щоб не пропустити мого зізнання. Але з моїх уст не злетіло жодного слова. Я не зрадив княгині. Не хотів, щоб стало відомо про її приниження.

Чому я так повівся? Не знаю. Але мені й на думку не спало признатися в чомусь принизливому для неї, я волів витерпіти хоч які муки. Зціпивши зуби, я давав себе катувати задля ненависної мені жінки. Чому? Мабуть, мені подобалося страждати задля неї.

Нарешті їм довелося здатись, і, страхітливо лаючись, вони розв'язали мотузки. Мене відвели в льох і взяли в кай-

дани, ті самі, що їх викували тоді, як я причащав свій пригноблений народ, отже, були якраз на мене. Тодішня в'язниця була гостинніша за теперішню. Через кілька днів мене знов забрали, і я знову витримав ті самі муки. Але й цього разу зусилля моїх катів були даремні. Ніщо не могло змусити мене заговорити. Я й далі беріг її таємницю у своєму серці.

За якийсь час наді мною влаштували ніби суд, і я довідався на ньому, що мене звинувачують у всіх можливих злочинах, між іншим, і в тому, що через мене померла княгиня. Я не знав, що вона померла, але моє обличчя жодним порухом не зрадило, що я відчув тієї хвилини, я певен цього. Княгиня померла, так і не опритомнівши.

Мене запитали, чи я можу сказати щось на свій захист. Я не озвався до них жодним словом. Тоді оголосили вирок. За всі мої лиходійства, через які сталося стільки нещасть, мене прикують до муру в найтемнішому льоху підземелля, де я маю сидіти довіку. Я був отруйною гадюкою, злим духом його світлості, і його світлість побажав, щоб мене назавжди знешкодили.

Я вислухав вирок цілком незворушно. На моєму старечому, зморшкуватому обличчі карлика проступив тільки глум і зневага до них, і я помітив, що вони дивилися на мене з страхом. Мене вивели, і відтоді я не бачив жодного з тих поганців, крім Ансельмо, такого нікчемного, що мені навіть ліньки зневажати його.

Отруйна гадюка!

Справді, я підмішав отрути, але хто звелів мені так зробити? Справді, я отруїв дона Рікардо, але хто хотів його

смерті? Справді, я шмагав нагайкою княгиню, але хто благав і молив мене вчинити це?

Люди надто слабкі й чистоплюйні, щоб ліпити свою долю власними руками.

Здавалося б, за всі ці страшні злочини мене мали б засудити до смерті. Та лише недалека людина і той, хто не знає мого високого володаря, міг би здивуватися, що цього не сталось. Я його надто добре знаю, щоб побоюватись чогось такого. Та й, властиво, він не має наді мною такої влади.

Влади наді мною! Що з того, що я ув'язнений у льоху! Що з того, що вони закували мене в кайдани! Я однаково належу до замку! Щоб ще краще показати це, вони навіть прикували мене до нього! Я прикований до нього, а він до мене! Нам не уникнути один одного — моему володареві і мені! Якщо я ув'язнений, то й він ув'язнений! Якщо я зв'язаний з ним, то й він зв'язаний зі мною!

Я живу тут, у своїй норі, живу невидимим життям, мов кріт, тим часом як він походить своїми розкішними залами. Але моє життя — це і його життя. А його вишукане, оточене глибокою пошаною життя є і моїм життям.

Щоб записати все це, мені потрібно було кілька днів. Я можу писати тільки протягом тих коротких хвилин, коли смужка сонячного світла з вузького віконця падає на папір, тоді треба не прогавити її. Та смужка світла пересувається по долівці моєї камери цілу годину, але за нею мене не пускає ланцюг, яким я прикутий до муру. Мої рухи дуже обмежені. Тому я багато часу згаяв, щоб перечитати

вже написане, та це й краще, бо тієї розваги мені вистачило надовше.

Решту дня я сиджу так, як сидів досі, і не маю чого робити. Вже від третьої години починає темніти, і більшу частину доби мені доводиться перебувати в цілковитій темряві. В темряві з'являються щурі й починають нишпорити скрізь, світячи очима. Я відразу помічаю їх, бо так само, як вони, бачу в темряві, і з плином часу дедалі більше скидаюся на якесь підземне створіння. Я ненавиджу тих відразних брудних істот і полюю на них — сиджу нерухомо й підпускаю їх ближче, а тоді топчу ногами. Це один із небагатьох виявів життя, які мені ще приступні. Вранці я загадую Ансельмо викинути їх геть. Я не розумію, звідки вони вилазять. Мабуть, двері зачиняють нещільно.

Зі стін капає вода, повітря в льоху затхле, і це, мабуть, дошкуляє мені дужче за все інше, бо до таких речей я дуже чутливий. Долівка в мене під ногами щільно втоптана тими, що мучилися тут раніше. Вони, певне, не були прикуті до муру, як я, або принаймні були прикуті не всі, бо долівка тверда, мов камінь. Уночі я сплю на оберемку соломи — як вони. Але солома в мене не злежана й не смердюча, бо я наказую Ансельмо щотижня міняти її. Адже я не покаяний грішник. Я вільна людина. Я не катую сам себе.

Отак я живу в цій підземній норі. Сиджу з закам'янілим обличчям, думаючи свою думу про життя, про людей, як завжди думав, і ні в чому не мінюся.

Якщо вони гадають зламати мене, то дуже помиляються!

Сякий-такий зв'язок із зовнішнім світом я все ж підтримую через добросердного вартового. Коли він приносить мені їжу, то простодушно розповідає про події на горі й довго тлумачить їх. Його дуже цікавить усе, що робиться на світі, і він любить висловити свої міркування про нього, на превелику силу зводячи їх до купи. В його устах усе виходить якимось дурнуватим, а найдужче його хвилює, що з того чи іншого приводу думає Господь, але, маючи більший життєвий досвід, ніж він, я все-таки можу з його слів скласти собі бодай приблизне уявлення про те, що там було насправді. В такий спосіб я поступово дізнався про останні дні княгині, про її смерть та про інші події, що сталися відтоді, як мене ув'язнено. Князь просиджував біля постелі княгині цілими днями й спостерігав, як її обличчя робилося дедалі прозоріше і, як казали в замку, навдивовижу натхненне. Вона стала така гарна, як мадонна, запевняв Ансельмо, наче сам її бачив. Я, що бачив її на власні очі, знаю, яка вона була. Але я, звичайно, вірю, що князь просиджував там дні і ночі й цілком присвятив себе дружині, яка на його очах згасала. Може, він знов переживав їхнє молоде кохання, хоч переживав сам, бо вона вже зреклася всього земного. Він напевне вважав, що в її неземному вигляді, в її зреченості є щось дуже зворушливе, — я його знаю. І водночас був, може, й збентежений її перетворенням, до якого він не мав ніякого стосунку, і, мабуть, хотів повернути її до життя. Та вона непомітно, без жодного пояснення вислизала з його рук, і це, певне, збільшувало його кохання, бо так вона завжди буває.

Саме в такому настрої князь і звелів віддати мене на тортури й ув'язнити. Він почав дужчє кохати її за те, що вона стала така недосяжна, і водночас за те саме віддав мене на муки. Я не дивуюсь цьому, бо мене вже ніщо не дивує.

Бернардо та багато хто теж навідувалися до княгині. Старий майстер начебто сказав, що її обличчя дивовижне й що тепер він почав його розуміти. І збагнув, чому її портрет вийшов невдалим. Ще невідомо, чи той портрет справді був невдалий, хоч княгиня вже не схожа на нього. Хай би краще подумав, що каже.

Тоді набігли священники, мабуть, без кінця сновигали туди й назад. Вони заявили, що її відхід до вічного життя — прекрасне видовище. Напевне з'явився також її сповідник і розповідав усім, хто хотів слухати, яка вона була безгрішна. Коли княгиня вже відходила, архієпископ сам відправив службу Божу й причастив її, а в кімнаті було повно прелатів та інших церковників усіх звань і рангів. Але вона померла в цілковитій самоті, не усвідомлюючи, що біля неї хтось є.

Після її смерті знайшли записку, надряпану на брудному, пожмаканому клаптикові паперу, де мовилося, що вона бажає, аби її грішне тіло спалили, як палять тіла зачумлених, а попіл розвіяли по вулицях, щоб усі його топтали. Ці слова сприйняли як написані в нестямі, і ніхто не зважав на її останню волю, хоч княгиня справді цього хотіла. Натомість вибрали золоту середину: її тіло забальзамували, але поклали в просту залізну домовину, яку потім і понесли неоздоблену до князівської гробниці

в соборі. У процесії, дуже скромній як на похорон княгині, йшов також сповнений побожною шанобою простолюд, виголоджені бідолахи, які ще залишилися живі, і Ансельмо змальовував той похмурий похід через зачумлене місто як щось незвичайно зворушливе. Може, так воно й було.

Тепер люди уявили собі, що знають усе про неї та про її останні дні, й почали трактувати її як свою законну власність, по-своєму переінакшувати почуте, як і буває в таких випадках. Їхню уяву, звичайно, збурило вигляд убогої, негарної залізної домовини серед інших, оздоблених сріблом трун у майстерно викладеному мармуром склепі. Через те що княгиня лежала в ній, вони ніби ототожнювали її з собою. А її пости, її самокатування, про які покоївка встигла багатьом розповісти, зробили з неї обраницю, що страждала більше за інших, бо, незважаючи на своє приниження, все ж таки була людиною високого роду, як Христос страждав більше за всіх, бо він був Сином Божим, хоч розпинали на хресті не тільки його, а декого навіть униз головою, і помирали вони в більших муках, ніж він. Її поступово зробили мало не святою, яка настільки зневажала земне життя, настільки зрікалася його, що сама замучила своє тіло до смерті. Так вони творили свою легенду далі, не дуже дотримуючись правди, аж поки довели її до такого вигляду, як їм хотілося. Хтосьна, чи не пустили вони в обіг ще й чудо. Принаймні Ансельмо твердо вірив у нього. Він запевняв, що вночі навколо домовини, в якій лежить княгиня, видно було саяво. Може, й так. Та оскільки вночі собор завжди замкнений, ніхто не здатен ані підтвердити цього, ані заперечити.

А коли людині, яка в щось вірить, доводиться вибирати між неправдою і правдою, вона завжди вибере неправду. Брехня більше промовляє до почуттів і до уяви, ніж правда, тому вони й віддають їй перевагу.

Слухаючи його розповіді, я думав про себе. Це ж я мимоволі створив для неї німб святої чи принаймні багато зробив для того, щоб він ясніше світився. І маю за це ось яку нагороду — сиджу, прикутий ланцюгом до муру. Вони, звичайно, нічого не знають про те, що я її мучив, а якби й знали, то, напевне, не поцінували б як слід мого вчинку. Та я й сам, певна річ, не сподівався, що все так обернеться. Мене тільки дуже дивує, що для цього діла обрано таку зовсім не святу людину, як я.

За якийсь час — не пам'ятаю вже, коли саме, — Ансельмо почав розповідати мені, що Бернардо малює образ мадонни, надаючи їй подоби княгині. Князь і весь двір дуже цікавилися його роботою і були щасливі. Старий майстер заявив, що хоче спробувати відтворити її внутрішню суть і все те, що він тільки вгадував, поки не побачив її на смертній постелі. Не знаю, чи йому пощастило домогтися свого, бо ніколи не бачив того образу, але всі начебто в один голос визнають, що то шедевр, — зрештою, так кажуть про кожен його твір. Його «Таємна вечерея» з Христом, що розламує біля столу для всіх хліб, і досі незакінчена і, певне, такою й залишиться, але цей твір він закінчив. Мабуть, такий образ малювати легше. Його повісили в соборі над вівтарем у лівому притворі, й Ансельмо, що бачив його, тишився, як дитина. Описуючи його, він простодушно вдавався до найгучніших слів: мовляв, ніхто досі не створив такої мадонни,

такої ласкавої, неземної Божої Матері. Особливо всі захоплювалися таємничою, загадковою усмішкою, що грала на її вустах. Кожного зворушувала та усмішка, всі казали, що вона таки чисто божиста, цілком незбагненна, сповнена неземної таємничості. Я зрозумів, що ту усмішку митець залишив із попереднього портрета, того, де княгиня скидалася на повію.

Нелегко було скласти собі уявлення про мистецький твір на підставі розповіді такого простака, як Ансельмо, та наскільки я збагнув, майстрові справді пощастило своїм твором зворушити серця побожних людей. Хоч сам він навряд чи вірить у Божу Матір, йому вдалося надихнути свій образ справжнім релігійним почуттям, надати йому релігійного змісту і змусити глядачів завмерти перед ним у побожному хвилюванні. Люди ринули до нової небесної мадонни, а невдовзі до неї почали вже приходити зі свічками й ставати навколішки. Перед нею стояло більше людей, ніж перед іншими вівтарями, а свічок перед образом померлої княгині горіло стільки, що вони відразу впадали в око, як хтось заходив до собору. Особливо багато збиралося там убогих, щоб помолитися і знайти втіху у своєму горі, збиралися всі нещасні й пригноблені, яких так багато розвелось цієї тяжкої пори. Вона стала їхньою найулюбленішою мадонною, яка терпляче вислуховувала їхні скарги та молитви й відпускала їх утішеними й заспокоєними, хоч, наскільки мені відомо, княгиня ніколи не піклувалася про бідних. Отже, як і я, Бернардо збудив своїм мистецтвом у народі глибокі, щиро релігійні почуття.

Я й досі не перестаю розмірковувати над цією дивовижною пригодою. Хто б повірив, що ця жінка висітиме в соборі як ласкава мадонна-розрадниця і найдужче любитиме й обожнюватиме її простолюд. Що вона, чиста й неземна, споглядатиме на всіх згори в сяйві безлічі свічок, принесених їй за її непорочність і милосердя. А в палаці висить другий її портрет, який князь звелів оправити в раму, хоч майстер Бернардо ним незадоволений, той, де княгиня скидається на повію. І обидва портрети, хоч вони й дуже різні, мабуть, по-своєму правдиві, в обох є та сама незворушна усмішка, яку молільники, що стоять перед образом навколішки, вважають неземною.

Люди люблять віддзеркалюватись у тьмяному дзеркалі.

Тепер, коли я описав усе це, тобто все, що сталося після мого ув'язнення, мені здається, що, мабуть, більше немає про що писати. Правда, Ансельмо й далі приходить і розповідає, що діється в місті і в замку, але нічого особливого там не стається. Адже чума нарешті відступила, забравши з собою чималу частину населення, зникла сама собою, як і з'явилася, люди захворювали дедалі рідше, а потім і зовсім перестали хворіти. Життя поступово ввійшло в узвичаєну колію, і місто, незважаючи на пережите лихо, знов набуло давнього вигляду. Селяни повернулися до своїх спалених садіб і відбудували їх, країна поволі підводилася з руїни, поповнювала втрачену силу, хоч була ще дуже бідна. Від війни залишились величезні борги, державна каса була цілком порожня, тож населення, як мені докладно розповів Ансельмо, обкладено ве-

ликими податками. «Але, — сказав він, — хоч маємо вже мир, тож якось дамо собі раду, якось усе владнається. Настрій у людей бадьорий», — додав він, і його простодушне обличчя засяяло з утіхи.

Він весь час про щось говорить, і я, звичайно, слухаю його, бо мені більше нема з ким розмовляти, хоч інколи його балачка стомлює мене. Недавно він прийшов і повідомив, що великий борг Венеції нарешті сплачено і країна звільнилася від важкого тягаря. Хоч якийсь просвіток, сказав він, з усього видно, що настають кращі часи. Навіть знов узялися будувати дзвіницю, що стільки років стояла занедбана, і сподіваються швидко закінчити її. Я пишу про це, хоч, властиво, про таке не варто й згадувати.

Більше не відбувається нічого цікавого.

Я сиджу у своїй норі й чекаю, як мені здається, цілу вічність на промінчик сонця, а коли він нарешті з'являється, мені нема чого довірити паперові, який він освічує. Перо моє бездіяльне, мені ліньки навіть поворухнути рукою.

Мені все більше й більше набридає записувати щось, бо в моєму теперішньому житті немає ніякісньких подій.

Завтра відбудеться врочисте освячення дзвіниці, і вперше на ній задзвонять дзвони. Коли їх виливали, то додали срібла, на яке офірував гроші весь народ. Вважають, що від цього буде кращий звук.

Звичайно, на освяченні мають бути присутні князь і весь двір.

Освячення відбулося, і Ансельмо розповів мені про нього багато з того, що він чув від очевидців. То була, як він каже, знаменна, незабутня подія, в якій узяло участь майже все населення. Князь пройшов містом на чолі свого двору, і вздовж вулиць стояли люди, які хотіли поглянути на свого володаря і побути на врочистій церемонії. Князь був поважний, але знов такий самий стрункий і гнучкий, як раніше. Видно, він тішився цим великим днем. І він, і весь двір були вбрані в розкішні шати. Наблизившись до майдану, він спершу зайшов до собору, приклякнув перед домовиною княгині, а тоді перед віттарем, де висить її образ, і решта всі також опустилися навколішки. Помолившись, вони знову вийшли на соборний майдан, і тоді на дзвіниці почали дзвонити дзвони. Звук у дзвонів був такий гарний, що всі, затамувавши подих, слухали їхній чудовий гомін, який линув наче з самого неба. Він розлягався над цілим містом, і всі були щасливі, що дочекалися такої хвилини. На майдані навколо князя зібралася величезна юрма людей, і їм здавалося, що вони ніколи не переживали такого щастя. Так мені розповідав Ансельмо. Сам він, на жаль, не міг бути присутнім, бо якраз у цей час мав годувати в'язнів, і вдовольнявся тим, що слухав гомін дзвонів звідси. Коли вони озвалися, він увірвався до мене й оголосив, що саме почали дзвонити. Розчулившись, він навіть відчинив двері, щоб і я послухав. Здається, він, добра душа, аж сльозу пустив і врочисто заявив, що жодна людина досі не чула ще таких дзвонів. Насправді вони дзвонили так, як і мають дзвонити дзвони, не було в них нічого особливого. Я зрадів, коли Ансельмо замкнув двері й дав мені спокій.

Я сиджу тут у кайданах, дні минають, і нічого не діється. Порожнє, безрадівне життя, але я не нарікаю. Я чекаю іншого часу, і він, певне, настане, не могли ж вони запротестувати мене сюди навечно. Я ще матиму можливість продовжити свою хроніку нагорі, при світлі дня, як колись, і я ще знадоблюся. Якщо я добре знаю свого володаря, він не зможе довго обходитися без свого карлика. Так я собі думаю і не занепадаю духом. Думаю про той день, коли по мене придуть і знімуть мої кайдани, бо князь знов покличе мене до себе.

Варавва

Усі знають, як вони висіли там на хрестах і хто стояв навколо нього — його мати Марія, і Марія Магдалина, і Вероніка, і Симон Киринеянин, який підносив йому хреста, і Йосиф із Ариматеї, той, що потім загортав його тіло. Але осторонь, нижче на узбіччі, стояв ще один чоловік і не зводив очей з розп'ятого, що конав на хресті, стежив за його смертними муками від початку до кінця. Звали його Варавва. Про нього і йдеться в цій книжці.

То був чоловік років тридцяти, міцної статури, але з жовтим, нездорового кольору обличчям, з рудуватою бородою і чорним чубом. Брови в нього також були чорні, а очі запали так глибоко, ніби хотіли зовсім сховатися. Під одним із них виднів глибокий шрам, що губився в бороді. Зрештою, не так уже й важливо, який вигляд має людина.

Той чоловік від самої преторії ішов вулицями за гуртом людей, але тримався ззаду, а коли знеможений рабин упав під хрестом, він зупинився й почекав, щоб не підійти надто близько до нього, і нести хреста взяли того Симона. Чоловіків у гурті виявилось мало, не рахуючи, звичайно, римських солдатів, засудженого супроводили більше жінки та

ще зграйка дітлахів, які завжди вибігали на вулицю, коли тудою вели когось розпинати, для них це була розвага. Проте скоро їм набридло йти, і вони повернулися до своїх забав, скинувши ще оком на чоловіка, що йшов ззаду і мав шрам на щоці.

І ось він стояв на стратищі й дивився на того, що висів на середньому хресті, не міг відірвати від нього погляду. Власне, він не хотів сюди йти, тут усе було брудне, просякнуте заразою, казали, начебто це прокляте місце мало таку силу, що відбирало в кожного частку душі, після того людина мусила знов повертатися сюди і вже залишалась тут назавжди. Скрізь валялися черепи, кістки, повалені й струхлявілі хрести, вже непридатні до вжитку, а проте не забрані, бо ніхто не хотів тут ні до чого торкатися. Чого йому тут було стояти? Він же не знав того чоловіка, йому було до нього байдуже. Чого він приплентався на Голгофу, адже його відпустили на волю?

Голова в розп'ятого опала, він важко дихав, отже, до кінця залишилося недовго. Особливої сили в ньому не видно було. Худий, кістлявий, руки тонкі, наче він ніколи нічого не робив ними. Дивний чоловік. Борідка ріденька, а груди зовсім не зарослі, мов у підлітка. Варавві він не сподобався.

Ще побачивши його на подвір'ї палацу, він зразу відчув, що в ньому є щось незвичайне. Чому — він не зміг би сказати, просто відчув, і все. Йому здалося, що досі такої людини він ніколи не зустрів. Але, може, тому, що він вийшов із в'язничної камери і очі його ще не звикли до світла. Тому він спершу й побачив того чоловіка ніби в сліпучому сьайві. Сяйво, звичайно, відразу зникло, його очі знов стали

зіркі, як завжди, все помічали, не тільки того чоловіка, що стояв самотою на подвір'ї. Проте Варавві й далі здавалося, що він якийсь дивний, не такий, як інші люди. А вже зовсім незрозумілим було те, що такого чоловіка могли ув'язнити, засудити на смерть, як його самого. Цього він не міг збагнути. Звичайно, його це не обходило, але як можна було такого засудити? Адже видно було, що він невинний.

Ну, і ось того чоловіка повели розпинати, а з нього самого зняли кайдани і сказали, що він вільний. Він же не винен, що його звільнили. Це їхнє діло. Вони могли вибрати кого завгодно, таке було їхнє право, от вони й відпустили Варавву. Обидва були засуджені на смерть, але одного мали відпустити. Варавва сам здивувався, що вибрали його. Поки з нього знімали кайдани, він дивився, як вартові виводили крізь браму того чоловіка, і на плечах у нього вже був хрест.

Він завмер на місці, дивлячись на порожню браму. Нарешті сторож турнув його й крикнув:

— Чого ти вилупив баньки й стовбичиш тут? Ушивайся звідси, тебе звільнили!

Тоді він отямився, вийшов з подвір'я через ту саму браму й побачив, що той чоловік поніс свій хрест вулицею. І Варавва подався за ним. Чому, він не знав. Не знав також, чому годинами стояв тут і дивився на розп'ятого, на його довгу смертну муку, хоч не мав до нього ніякого стосунку.

Ну, а ті, що стояли навколо хреста, чого поприходили? Принаймні могли не прийти, якби не хотіли. Ніхто їх не силував іти сюди й набиратися зарази. Мабуть, то його родичі і близькі приятелі. Дивно, вони начебто зовсім не боялися зарази.

Он та жінка, певне, його мати. Хоч і не схожа на нього. Але хто схожий на нього? В неї було селянське обличчя, суворе, шорстке, вона раз по раз витирала рукою, обернувши її другим боком, губи й носа, бо з нього весь час текло через те, що до очей підступали сльози. Але вона не плакала. Та жінка сумувала не так, як інші, й дивилася на розп'ятого не так, як вони. То, мабуть, справді була його мати. Певне, найдужче за всіх жаліла його, але начебто й дорікала йому, що він тут висить, що довів себе до такої смерті. Либонь, він щось-таки вкоїв, що його розп'яли, хоч був чистий і невинний, і вона йому дорікала за це. Вона ж бо знала, що він невинний, на те вона й мати. Хоч би що він зробив, мати, звичайно, знала, що він невинний.

Сам Варавва не мав матері. Батька також не мав, навіть ніколи не чув, щоб хто згадував про нього. І рідні не мав, не знав, чи й була колись. Отож якби були повісили його, то ніхто б і не плакав. Не те, що за цим чоловіком. Біля його хреста били себе в груди й поводилися так, наче більшого горя ніколи не було, в одно хлипали й плакали.

Розп'ятого на хресті праворуч Варавва знав як облупленого. Якби той його помітив, то, мабуть, подумав би, що він з'явився сюди задля нього. А Варавва не задля нього прийшов, нащо він йому. Хоч чого було й не подивитися, як його розпинали. Якщо хтось і заслуговував на таку смерть, то саме той поганець. Але не за те, за що його засудили, а зовсім за інше.

Але чого він дивиться на нього, а не на того, що посередині, ради якого й прийшов на стратище і який висить замість нього, Варавви. На того, хто змусив його прийти сюди

і має над ним таку дивну силу. Силу? На вигляд той чоловік зовсім безсилий. Он як жалюгідно висить на хресті, гірше вже нікуди. Ті двоє мали зовсім не такий вигляд і начебто не так тяжко страждали. Видно було, що вони дужчі. А цей навіть голову не міг утримати, вона в нього геть опала.

Ось він усе-таки трохи підвів її, облизав язиком пересохлі губи, і худі, незарослі груди сколихнуло зітхання. Він щось простогнав, мабуть, що його мучить спрага. Вартові, які порозлягалися нижче на узбіччі, чекаючи, поки розп'яті сконають, і з нудьги грали в кості, не почули нічого. Тоді до них підійшов хтось із родичів. Один із вартових знехотя підвівся: вмочив у глек губку й подав йому на тростині. Але розп'ятий, відчувши смак мулу, зціпив уста. Той поганець захихотів, повернувся до своїх приятелів, і вони засміялися всі разом. Мерзотники!

Родичі, чи хто вони такі, в розпачі дивилися на бідолашного мученика, а він задихався, видно було, що незабаром сконає. І добре, що скоро буде кінець, не доведеться йому більше мучитись. Так собі думав Варавва, що стояв віддалік. Аби вже той кінець настав! Як тільки бідолаха сконає, він чкурне звідси і більше ніколи навіть не згадає про нього!..

Раптом уся гора потемніла, наче сонце погасло, запала майже пільма, і в тій пільмі на вершині гори розп'ятий голосно крикнув:

— Боже мій, Боже мій, чому ти мене покинув?

Крик його звучав моторошно. Що він хотів сказати? І чого раптом потемніло? Серед білого дня! Щось незбагненне. Три хрести на горі ледь видно було в темряві. Страх, та й годі. Зараз напевне станеться щось жахливе. Вартові

зірвались на рівні ноги і схопилися за зброю — хоч би що сталося, вони завжди хапаються за зброю. Зі списками в руках вони обступили хрести. Варавва чув, як вони наполохано перешіптувалися. Тепер і вони злякалися! Вже не хочуть! Видно, забобонні.

Варавва й сам злякався. І зрадів, коли почало яснішати і все знов стало таке, як було. Яснішало поволі, як світає вранці. Світло розлилося над горою, над навколишніми оливковими деревами, і притихлі птахи знов защебетали. Так самісінько, як уранці.

Родичі нагорі ніби завмерли. Не чути було вже ні зітхань, ні голосіння. Вони просто стояли й дивилися на розп'ятого, навіть солдати дивилися на нього. Все навкруги огорнула глибока тиша.

Тепер йому можна було йти, ніщо його вже там не тримало. Бо все скінчилося. І сонце знов світило, і все навколо було таке, як звичайно. Просто ненадовго стемніло, тому що він помер.

Так, зараз він піде собі. Якраз пора. Йому більше немає чого тут робити. Якщо той чоловік помер, йому нічого тут стояти. Покидаючи гору, він ще побачив, що померлого зняли з хреста. Чоловіки загорнули його в тонку плащаницю — це він теж ще побачив. Тіло небіжчика було дуже біле, і вони здіймали його так обережно, наче боялися пошкодити, завдати йому болю, чи що. Дивно, його ж розп'яли, то який там уже біль. Взагалі, то були якісь дивні люди. Зате мати стояла з сухими очима, дивилась на те, що лишилося від її сина, і суворе, потемніле обличчя, здавалось, не вмiло виповісти всього її горя, тільки показувало,

що вона не може охопити розумом того, що сталося, і не може простити. Її Варавва розумів краще.

Коли вони жалібною вервечкою проходили неподалік повз нього — спереду чоловіки, які несли загорнене тіло, за ними жінки, — одна з них щось прошепотіла матері й кивнула головою на Варавву. Та зупинилася, глянула на нього, і погляд у неї був такий безпорадний, такий докірливий, що Варавва подумав: він його ніколи не забуде. Люди з тілом зійшли з Голгофи й повернули ліворуч.

Він подався за ними, тримаючись на відстані, щоб вони його не помітили. В одному вертограді неподалік у скелі була видовбана могила. Там вони його й поховали. Потім помолилися біля могили, привалили вхід до неї каменем і пішли геть.

Тоді Варавва також підійшов до могили й трохи постояв там. Але не молився, бо він був злочинець, і його молитва не дійшла б, та ще й злочин його не був спокутуваний. А крім того, він же не знав небіжчика. Він просто трохи постояв біля могили.

Потім і собі подався до Єрусалима.

Увійшовши до міста через Давидову браму, він невдовзі зустрів Заячу Губу. Вона скрадалася попід будинками і вдала, начебто не бачить його, але він помітив, що вона його побачила й що не сподівалася більше його зустріти. Може, думала, що його розп'ято.

Варавва пішов за нею назирці, тоді догнав її, і так вони зустрілись. Не треба було її доганяти. І заходити в розмову не треба було, він сам здивувався, що озвався до неї. І вона,

мабуть, також здивувалася. Вона боязко глянула на нього, коли вже не можна було не глянути.

Вони не розмовляли про те, що в них було на думці, він тільки запитав, куди вона йде й чи немає звісток з Гілгала. Вона відповідала дуже коротко і, як звичайно, гугняво, Варавва насилу розрізняв її слова. Виявилось, що Заяча Губа нікуди не йшла, а коли він запитав, де вона мешкає, то не отримав відповіді. Варавва побачив, що поли її спідниці були вистріпані, а великі брудні ноги — босі. Говорити більше не було про що, і далі вони йшли мовчки.

З відчинених дверей одного будинку, мов із чорної дірки, долинали гучні голоси, і саме як вони поминали їх, звідти вискочила висока товста жінка й кинулась до Варавви. Вона була п'яна і з радощів, що бачить Варавву, замахала товстими руками, запрошуючи його зайти до будинку. Він вагався і, мабуть, трохи соромився своєї дивної супутниці, проте жінка потягла його за собою і впхнула всередину обох. Там його гучно привітали двоє чоловіків і три жінки, яких він розгледів аж тоді, коли очі звикли до присмерку. Його відразу посадовили до столу, дали вина й заговорили всі разом. Про те, як його випустили з в'язниці на волю, як йому в біса пощастило, що замість нього розп'яли іншого. Їх розпирало від вина й від бажання розділити з ним його щастя, вони навіть торкалися його, щоб воно перейшло до них, а одна жінка засунула руку йому під сорочку й погладила його волохаті груди. Побачивши це, товста гучно зареготала.

Варавва пив разом з ними, але говорив мало. Здебільшого сидів, утупивши поперед себе темно-карі очі, що за-

пали так глибоко, ніби хотіли зовсім сховатися. Всі вирішили, що він сьогодні якийсь дивний. Хоч, правда, з ним таке вже й раніше бувало.

Жінки підливали йому вина. Варавва пив, слухав їхню балачку, але сам не встрявав у неї.

Нарешті всі напосілися на нього з питаннями, що з ним сталося, чого він такий мовчазний. Але товста жінка обняла його за шию рукою і сказала, що вони повинні зрозуміти, чого Варавва такий. Він же он скільки сидів закутий у в'язниці, вже майже мертвий. Бо той, кого засудять на смерть, однаково що помер. І навіть якщо його відпустили й помилували, все одно він мертвий, тому що був помер і тепер просто воскрес, а це не те саме, що жити весь час, як інші. А коли на її слова вони зареготали, жінка розсердилась і заявила, що витурить їх усіх, крім Варавви та дівчини з заячою губою. Правда, вона її не знає, але видно, що це скромна й чемна дівчина, хоч трохи простакувата. Обидва чоловіки аж тіпалися, так реготали, слухаючи її, та потім заспокоїлись і почали пошепки розповідати Варавві, що ввечері, як тільки стемніє, знов вибираються в гори, а до міста вони прийшли лише для того, щоб принести в жертву цапка, якого привели з собою. Але їхньої жертви не прийняли, тому вони продали цапка і принесли в жертву двох невинних голубів, а за вторговані гроші добре повеселились у товстої жінки. Вони спитали його, чи він повернеться до них, і пояснили, де їх можна тепер знайти. Варавва слухав їх, кивав головою, але сам відмовчувався.

Одна з жінок завела мову про чоловіка, якого розп'яли замість Варавви. Вона раз бачила, як він проходив мимо,

і люди казали, що він знав письмо, пророкував скрізь і творив дива. В цьому не було нічого поганого, адже багато людей робило те саме, видно, його розп'яли не за це. Такий худий чоловік — це було все, що вона запам'ятала. Друга жінка мовила, що сама його ніколи не бачила, але чула, ніби він казав, що храм завалиться. Єрусалим зруйнує землетрус, і вогонь поглине небо й землю. Отаких дурниць набалакав, не дивно, що його й розп'яли. А третя додала, що він більше знався з убогими й обіцяв їм Царство Небесне, навіть повіям обіцяв. Вони всі зареготали, але вирішили, що було б непогано, якби його обіцянка справдилася.

Варавва слухав їх, і погляд у нього начебто був уже не такий відсутній, хоч, звичайно, він навіть не усміхнувся, коли вони реготали. Він аж здригнувся, коли товста жінка знов обняла його за шию і сказала, що їй байдуже, хто був той чоловік, однаково він уже мертвий. Однаково його розп'яли, а не Варавву, і це головне.

Заяча Губа спершу сиділа зіщулившись, начебто байдужа до їхньої балачки. Та потім, коли зайшла мова про того чоловіка, почала напружено прислухатись, і враз її наче підмінили. Вона схопилася, втупила очі у свого супутника з вулиці з виразом жаху на блідому, змученому обличчі й крикнула своїм чудним гугнявим голосом:

— Варавва?!

Здавалось, нічого особливого не сталося, просто вона назвала його на ім'я, але всі вражено витріщились на неї, не розуміючи, що означає її крик. Варавва теж повівся якось дивно, очі в нього забігали, як завжди, коли він не хотів на когось дивитися. Ніхто нічого не збагнув, але, зрештою, яке

це має значення, краще не звертати на його поведінку уваги. Бо як там не є, а Варавва свій хлопєць, що там казати, хоч трохи й схибнутий — ніколи не знаєш напевне, якого він коника викине.

Заяча Губа знов зіщулилась на уривку мати, постеленому на долівці, але вже не зводила з Варавви палючих очей.

Товста жінка принесла йому попоїсти, вирішила, що він, мабуть, виголоднів, ті поганці напевне ж не годують людей у своїх проклятих в'язницях. Вона поклала перед ним хліб, сіль і шматок в'яленої баранини. Варавва з'їв небагато, а решту віддав Заячій Губі, ніби сам уже був не голодний. Та накинулась на їжу, мов звір, а ум'явши все, зразу ж гайнула до дверей і зникла на вулиці.

Тоді вони зважились запитати його, що то була за жінка, але, звичайно, не дочекалися відповіді. Варавва завжди був такий, про свої власні справи нікому не казав ні слова.

— А які дива творив той пророк? — спитав він жінок. — І що пророкував?

Жінки відповіли, що він зцілював хворих, виганяв злих духів, кажуть, навіть воскресив мертвих, та хтозна, чи це правда, мабуть, таки брехня. А що той чоловік пророкував, вони не знали. Проте одна сказала, що чула якусь оповідку про нього, ніби хтось улаштував бучний бенкет, весілля, чи що, а гості не прийшли, довелося йти на вулицю й запрошувати кого трапиться, але траплялися самі жебраки й убогі, виголоджені, в лахмітті. Ну й багатий господар розгнівався, здається, сказав, що він однаково... ні, вона вже не пригадує, чим там скінчилося. Варавва весь час слухав дуже уважно, ніби йому розповідали хтозна-яку дивину. А коли

друга жінка мовила, що розп'ятий, мабуть, був одним із тих, хто вважає себе месією, він затис у кулак свою руду бороду й глибоко задумався, немов щось зважував.

— Месія?.. Ні, не може бути, — промурмотів він сам до себе.

— Певне, що ні, — підхопив один із чоловіків. — Якби він був месією, то ті луципери не розп'яли б його, а самі полягли б на місці. Вона просто не тямить, що таке месія!

— Ну звісно! Він би зійшов з хреста і всіх їх вибив до ноги!

— Месія не дав би себе розп'ясти! Де таке чувано!

Варавва й далі сидів, затиснувши бороду в кулачиську і втупивши очі в долівку.

— Ні, він не месія...

— Що ти там мурмочеш, Варавво, краще випий, — сказав один із приятелів і штовхнув його в бік — собі на диво, бо звичайно він на таке не зважувався, боявся.

І Варавва справді надпив вина з глиняного кухля, тоді задумливо відставив його від себе. Жінки квапливо долили кухля і змусили Варавву ще раз випити. Він, мабуть, усе-таки трохи сп'янів, та однаково думки його блукали десь інде. Приятель знову штовхнув його в бік.

— Пий і радій, що сидиш серед найліпших друзів і веселишся, замість гнити на хресті. Так же краще, еге? Чи, може, тобі тут погано? Ти тільки подумай, Варавво! Ти втік від смерті, лишився живий! Живий, Варавво!

— Авжеж, — відповів Варавва. — Звичайно...

Так розворушуючи його, вони домоглися того, що він підвів очі від долівки і став більше схожий на людину. Вони

пили далі, балакали про се, про те, і Варавва, здавалося їм, був уже не такий чудний, як спочатку.

Та враз посеред розмови він ні сіло ні впало задав їм таке запитання, що вони з дива аж очі витріщили. Запитав, що вони думають про сьогоднішню темряву, коли сонце немов було погасло.

— Про темряву? Яку темряву? — спантеличено перепитали вони. — Хіба було темно? Коли?

— Десь близько щостої години.

— Тю!.. Що ти верзеш? Хтось би та помітив, якби було темно!

Варавва зніяковів, недовірливо поглядаючи то на одного, то на другого. Вони запевняли його, що не помітили темряви й ніхто не помітив у цілому Єрусалимі. Невже він справді думає, що було *темно*? Посеред білого дня? Чудася! Але якщо йому дійсно привиділось таке, то, либонь, тому, що з його очима щось сталося в тій в'язничній норі, де він стільки просидів замкнений. Авжеж, напевне тому. Товста жінка заявила, що саме так воно й було, його очі відвикли від світла. Отож світло його й засліпило. Нема чого дивуватися.

Він обвів їх непевним поглядом, і йому, видно, трохи полегшало. Він ледь випростався, сягнув рукою по кухля й добре хильнув із нього. І не відставив кухля від себе, а, й далі тримаючи його в руці, простяг, щоб долили вина. Жінки радо виконали його бажання, всі випили, і йому нарешті почало смакувати вино. Тепер він уже пив так, як звичайно, коли його пригощали, і помітно жвавішав. Не те, щоб став дуже балакучий, але принаймні розповів їм дещо

про в'язницю. Звичайно, там було сугуте пекло. Не дивно, що він став трохи чудернацький. І ти ба — його відпустили! Хто б подумав! Їм тільки попади в лапи, то сплота не вирвешся. І раптом так пощастило! По-перше, його мали розпинати перед Пасхою, коли, за звичаєм, одного відпускають. А по-друге, відпустили саме його! З біса пощастило! Варавва погоджувався з ними, і коли вони штовхали його в бік, лупили по спині, нахилились і дихали на нього гарячим хмелем, сміявся і пив з кожним по черзі. Він відтавав, веселішав, п'янів, йому стало гаряче, і він розстебнув сорочку й простягся на маті, вмовившись якнайзручніше поряд з іншими. Видно було, що йому добре. Він навіть обняв найближчу жінку й притяг до себе. Та захихотіла й обхопила руками його за шию. Але товста забрала його від неї і сказала, що нарешті пізнає свого коханця, нарешті він такий, як має бути, здоровий, видно, очунав після тієї страшної в'язниці. Більше йому ніщо не ввижатиметься, ніяка темрява, ні-ні-ні, цмок, цмок, цмок — вона притягла його до себе, обцілувала йому обличчя, полоскотала по шиї своїми товстими пальцями й погладила його руду бороду. Всі раділи, що Варавві полегшало, що він знов такий, як був раніше, коли мав добрий гумор. Аж тепер вони по-справжньому розгулялися. Вони пили, галасували, всі з усім погоджувались, розпалювали одні одних близькістю й вином, і їм було дуже гарно. Чоловіки, що місяцями не куштували вина й не бачили жінки, тепер надолужували прогаяне — адже скоро їм треба повертатися в гори, часу в них обмаль, а треба ж відсвяткувати свої відвідини Єрусалима й Вараввине звільнення! Вони впивалися кислим, міцним вином

і розважались з усіма жінками, крім товстої, затиляли то ту, то іншу за завісу в найдальшому кутку кімнати й виходили звідти розпашілі, засапані і знов починали пити й галасувати. Вони звикли все робити ґрунтовно.

Так вони веселились, аж поки почало смеркати. Тоді обидва чоловіки підвелися й сказали, що їм пора в дорогу. Вони попрощалися, накинули на себе козячі шкури, сховали під ними зброю і тихо вибрались надвір, де вже було майже темно. Три жінки відразу ж полягали за завісою, п'яні, змучені, й миттю поснули. А коли товста залишилася сама з Вараввою, вона запитала його, чи не час і їм натішитись одне одним, чи не має він такої потреби після всіх своїх злигоднів, бо сама вона дуже скучила за бідолохою, який так довго мучився у в'язниці й мало не повис на хресті. Вона повела його на дах, де в неї на літо була зладнана халабуда з пальмового листя. Там вони полягали, і вона трохи попестила його. Скоро він розпалився і вп'явся в її сите тіло, наче навіки. Спливла половина ночі, а вони й не помітили.

Нарешті обоє виснажились. Вона повернулась на бік і відразу заснула. Але Варавву не брав сон. Він лежав поряд із її пітним тілом і дивився на листяний верх халабуди. Він думав про чоловіка на середньому хресті й про те, що сталося на шибеничній горі. Потім почав розмірковувати про ту темряву, була вона чи ні. Може, й справді вона лише привиділася йому, як вони кажуть? Чи, може, стемніло тільки на Голгофі, а тут, у місті, ніхто нічого не помітив? Там усе-таки було темно, адже й солдати перелякалися, і взагалі... Чи й це йому також привиділось? Може, геть усе

привиділось? Ні, він цього не з'ясує, не втямить, як усе зв'язати докупи...

Варавва знов почав думати про того на хресті. Не міг заснути. Лежав з розплющеними очима й відчував поряд сити спину своєї приятельки. Крізь сухе листя вгорі прозирило небо — мабуть, таки небо, хоч на ньому не видно було жодної зірки, нічого не видно було. Тільки темряву.

Так, тепер було темно і на Голгофі, і скрізь.

Другого дня Варавва вештався по місту, зустрічаючи багато знайомих — і друзів, і ворогів. Більшість дивувалась, побачивши його, дехто навіть здригався, немов бачив примару. Його це прикро вражало. Виходить, вони не знали, що його відпущено! Коли ж до них докотиться ця звістка? Звістка, що розп'яли не його!

Пекло сонце, і очам було боляче дивитись на яскраве світло, аж дивно. Може, з ними й справді щось сталося, поки він сидів у в'язниці? Так чи так, а Варавва вирішив, що краще триматися в затінку. Тому, коли він проходив повз колонаду, що вела до храму, то зайшов посидіти під склепіння, щоб трохи відпочили очі. Йому полегшало.

Там уже сиділо кілька чоловік, прихилившись до стіни. Вони тихо розмовляли між собою і начебто були невдоволені тим, що він зайшов, бо скосили на нього очі й ще дужче стишили голос. Окремі слова він чув, але не міг їх зв'язати докупи, та й не пробував, їхні таємниці його не цікавили. Один із них був десь його віку, навіть із рудою бородою. Довге нечесане волосся теж було руде й зовсім зрослося з бородою. Очі він мав блакитні, і через те погляд його зда-

вався якимось дивним, по-дитячому простодушним, а обличчя було велике й щокате. Все в нього було велике. Мабуть, якийсь ремісник — і руки такі, і вбраний так. Варавві було байдуже, хто він і який у нього вигляд, але такий здоровило не міг не впасти в око, хоч не мав у собі нічого особливого. Звичайно, крім блакитних очей.

Здоровило був чимось пригнічений, і решта, певне, теж. Здається, вони розмовляли про когось померлого, мабуть, так воно й було. Часом вони глибоко зітхали, хоч і чоловіки. Якщо справді хтось помер, якщо вони за кимось журилися, то хай би доручили зітхати жінкам, кільком плакальницям.

Раптом Варавва почув, що померлого розп'яли. І що це сталося вчора. Вчора?..

Він нашорошив вуха, але ті люди знов стихили голоси, і він нічого не розчув.

Про кого вони розмовляли?

Вулицею саме проходили люди, й не можна було почути жодного слова. Та коли гомін трохи затих, Варавва дещо вловив з балачки своїх сусідів: як він і думав, вони розмовляли про *нього*. Про того, кого...

Диво дивне... Варавва також думав про нього. Випадково проходив повз браму палацу і згадав того чоловіка. А коли опинився біля того місця, де він упав під хрестом, то знову подумав про нього. І ось тут сидять ці люди й балакають про того самого розп'ятого... Дивно!.. Що їм до нього? І чому вони весь час шепочуться? Тільки той здоровило з рудою бородою інколи говорив гучніше, так, що можна було зрозуміти окремі слова, видно, був надто великий, щоб шепотіти.

Вони начебто щось кажуть про... про темряву! Про те, що коли чоловік на хресті помер, стало темно!..

Він дослухався так напружено й жадібно, що вони, мабуть, помітили. Бо враз притихли, перестали навіть перешиптуватися, сиділи й тільки скося поглядали на Варавву. Потім ще про щось пошепки поговорили — він уже не міг учути, про що, — попрощалися із здоровилом і пішли. Їх було четверо, йому жоден із них не сподобався.

Варавва лишився сам із здоровилом. Йому кортіло заговорити з ним, але він не знав, із чого почати. Той сидів, кривив губи і часом похитував великою головою. Як звичайно прості люди, він не приховував своєї журби. Врешті Варавва запитав навпростець, що його гнітить. Чоловік вражено підвів на нього круглі блакитні очі, але нічого не відповів. З хвилину він довірливо приглядався до незнайомця, а тоді запитав, чи Варавва не з Єрусалима родом. Ні, він не тутешній. А розмовляє наче як тутешній. Варавва відповів, що його рідні місця недалеко звідси, в горах на схід. Тим місцям здоровило, видно, більше довіряв. До єрусалимців у нього немає довіри, твердо мовив він, аніякісінької, майже всі вони шахраї і розбійники. Варавва всміхнувся й цілком погодився з ним. А сам він звідки? Він? Та здалеку. Його дитячі очі намагалися показати, як далеко звідси його рідні місця. І він так хотів би опинитися там, простодушно признався здоровило, не в цьому Єрусалимі чи десь-інде, а тільки там. Та навряд, чи йому ще доведеться повернутися туди, жити й померти в рідних місцях, як він колись сподівався.

— Чого? — здивувався Варавва. — Хто ж тебе може затримати на чужині? Кожен сам собі господар.

— Е ні, — відповів чоловік і додав у глибокій задумі: — Не так воно виходить.

— А тут ти чого опинився? — не втримався від запитання Варавва.

Чоловік відповів не зразу, та потім нерішуче пояснив, що через Учителя.

— Через учителя?

— Атож. Хіба ти не чув про Учителя?

— Ні.

— Невже? Про того, що вчора розп'яли на Голгофі?

— Розп'яли? Ні, не чув. А чого його розп'яли?

— Бо так йому було призначено.

— Призначено? Було *призначено*, що його мають розп'ясти?

— Авжеж. Так сказано в письменах, та й сам Учитель провістив це.

— Сам провістив? І в письменах сказано? — Варавва був не вельми обізнаний з письменами і не знав про таке.

— Я теж не обізнаний. Але там так сказано.

— Та я не сумніваюся, — мовив Варавва. — Але як так вийшло, що Учителя треба було неодмінно розп'ясти? Навіщо? Дивно, дуже дивно.

— Еге ж... я й сам дивуюся. Не розумію, навіщо йому було помирати. Та ще й такою страшною смертю. Проте мало статися так, як він провістив. Усе мало статися так, як було призначено. Учитель-бо стільки разів казав, що має прийняти муки й померти за нас, — додав здоровило, сумно похиливши свою велику голову.

Варавва витріщив на нього очі.

— Померти за нас?

— Так, замість нас. Невинно прийняти муки й померти замість нас. Бо ж хіба не відомо, що винні ми, а не він.

Варавва сидів, дивився на вулицю і більше ні про що не питав.

— Тепер набагато зрозуміліше те, що він, бувало, казав, — мовив сам до себе чоловік.

— Ти його добре знав? — запитав Варавва.

— Звичайно. Звичайно, добре. Я був із ним від перших днів, ще як він тільки починав там, у нас.

— То він із твоїх країв?

— А потім я весь час ішов за ним, хоч куди б він подався.

— Чому?

— Чому? Ще й питаєш. Відразу видно, що ти його не знаєш.

— Бо що?

— Бачиш, він мав силу над кожним. Дивну силу. Скаже тільки: іди за мною. І ти мусиш іти. Нічого не вдієш. Таку він мав силу. Якби ти його знав, то сам переконався б. Ти також пішов би за ним.

Варавва помовчав, потім сказав:

— Так, це, певне, був незвичайний чоловік, коли те, що ти кажеш, правда. Але якщо його розп'яли, то виходить, не така вже велика була в нього сила?

— Е ні, не виходить. Я теж спершу так думав... І це найстрашніше — що я міг бодай на мить так подумати! Але тепер я, здається, зрозумів, навіщо була потрібна його ганебна смерть, тепер, коли трохи поміркував про це й поговорив з людьми, що краще за мене обізнані з письменами.

Бачиш, виявляється, що він, невинний, мусив витерпіти все те, навіть спуститися в царство мертвих задля нас. Але він ще повернеться й доведе свою силу. Він воскресне з мертвих! Ми в цьому цілком певні.

— Воскресне з мертвих? Що ти вигадуєш?

— Нічого не вигадую. Напевне воскресне. Багато хто навіть вважає, що завтра вранці, бо це має статися третього дня. Він начебто казав, що пробуде в царстві мертвих три дні — хоч сам я цього не чув. Але начебто він так казав. І завтра, як тільки зійде сонце...

Варавва здвигнув плечима.

— Ти не віриш?

— Ні.

— Ну так... де там тобі повірити... Ти ж бо його не знав. А серед нас багато вірять. І чому б він сам не міг воскреснути, коли інших воскресив із мертвих?

— Воскресив із мертвих? Не може бути!

— Воскресив. Це я бачив на власні очі.

— Невже це правда?

— Правда. Це вже я напевне знаю. Силу він завжди мав. І на все, аби тільки захотів. Аби тільки захотів скористатися нею для себе. Але досі не скористався. Навіщо він дав розп'ясти себе, коли мав таку силу?... Так, так, я знаю, навіщо... Але збагнути це не легко, ой не легко. Бачиш, я людина проста, тож мені й важко все це збагнути.

— То ти не певен, що він воскресне?

— Ні, ні, певен. Цілком певен, що вони кажуть правду. Що Учитель повернеться і об'явиться нам у всій своїй силі й величі. В цьому я цілком певен... І вони знають письмена

краще за мене. Тоді настане велика хвилина. Вони навіть кажуть, що почнеться нова доба, щаслива доба, коли Син Людський володарюватиме у своєму царстві.

— Син Людський?

— Еге. Так він себе називав.

— Сином Людським?..

— Еге. Так він казав. Але дехто думає... Ні, я не можу цього сказати...

Варавва присунувся ближче до нього.

— Що дехто думає?

— Думає... що він син самого Бога.

— Син Божий!

— Так... Але все-таки це, мабуть, неправда. Мені аж страшно стає. Хай би краще повернувся таким, як був.

Варавва захвилювався.

— Як можна таке верзти! — крикнув він. — Син Божий! Син Божий — і розп'ятий! Ти ж розумієш, що такого не могло статися!

— Я вже тобі сказав, що це, мабуть, неправда. Можу ще раз сказати те саме.

— Тільки навіжені здатні в таке повірити! — знов крикнув Варавва, і шрам під оком у нього ще дужче почервонів, як завжди, коли його щось дратувало. — Син Божий! Ні-який він не Син Божий! Думаєш, Син Божий отак просто спустився б на землю! І почав би ходити по твоїх рідних місцях і проповідувати!

— Ну, а чому ж ні... Міг би ходити й по моїх рідних місцях, так само як десь-інде. Правда, там села убогі, але ж звідкись треба було йому почати.

Вигляд у здоровила був такий простодушний, що Варавва мало не засміявся. Але він був надто схвильований, щоб сміятися. Він аж смикався й весь час підтягав на одне плече козячу шкуру, хоч вона зовсім не сповзала з нього.

— А дива, що сталися після його смерті? — повів далі здоровило. — Ти про них подумав?

— Які дива?

— Ти хіба не знаєш, що, коли він помер, стало темно? Варавва відвернувся і провів рукою по очах.

— І земля затряслася, і Голгофа тріснула в тому місці, де стояв хрест.

— Не було цього! Ви все вигадали! Звідки ти знаєш, що гора тріснула? Хіба ти був там?

Раптом здоровило змінився на виду. Він нерішуче глянув на Варавву й опустив очі.

— Ні, ні, я нічого про це не знаю. Не можу цього посвідчити, — промурмотів він і надовго замовк, тільки глибоко зітхав. Нарешті він поклав руку Варавві на плече і сказав: — Бачиш... Мене не було з Учителем, коли він мучився й помер. Я втік. Покинув його і втік. А перед тим навіть зрікся його. І це найгірше — що я зрікся його. Як він зможе простити мені, коли повернеться! Що я скажу, що відповім, коли він запитає мене про це! — Він сховав у долоні велике бородате обличчя й захитався взад і вперед. — Як я міг таке зробити, як людина взагалі може таке зробити... — В його блакитних очах стояли сльози, коли він нарешті підвів голову й глянув на Варавву. — Ти питаєш, що мене гнітить. Тепер ти знаєш. Знаєш, який я. А мій Господь і Учитель знає ще краще. Я просто бідолашний боягуз. Як ти гадаєш, він мене простить?

Варавва відповів, що, мабуть, простить. Взагалі його не вельми цікавила сповідь здоровила, він сказав так просто, щоб не мовчати, до того ж йому чогось подобався цей чоловік, що звинувачував себе як злочинець, хоч нічого страшного не зробив. Мало хто кого дурить, що тут такого?

Чоловік схопив його за руку й міцно стиснув її.

— Ти справді так вважаєш? Справді? — проказував він глухим голосом.

Тієї миті вулицею проходило кілька чоловіків. Помітивши рудого і впізнавши, з ким він розмовляє й кого тримає за руку, вони зупинились, ніби не повірили своїм очам. Потім кинулись до них і, хоч усім своїм виглядом виявляли дивну пошану до рудого, яка начебто й не личила людині в такому пошарпаному одязі, обурено закричали:

— Ти знаєш, хто цей чоловік?

— Ні, — чесно відповів той, — не знаю. Але в нього добра душа, і ми щиро побалакали з ним.

— І ти не знаєш, що це замість нього розп'яли Учителя?

Високий чоловік випустив Вараввину руку й так і лишився стояти, переводячи погляд з одного на другого, не спроможний приховати свого збентеження. Ті, що надійшли, ще виразніше виявляли свої почуття до Варавви. Аж важко дихали, так їх душив гнів.

Варавва встав і відвернувся, щоб вони не бачили його обличчя.

— Щезни з очей, проклятущий! — закричали вони на нього.

І Варавва, загорнувшись у козячу шкуру, пішов вулицею, не озираючись на них.

Заяча Губа не спала. Вона лежала, дивилася на зірки й думала про те, що скоро мало статися. Ні, засинати не можна, вона не заплющить очей цілу ніч.

Вона лежала на купці хмизу й соломи, якої назбирала в рівчаку перед Гнойовою брамою, а навколо стогнали, оберталися вві сні хворі й дзеленчав дзвониками прокажений, який часом ходою намагався втишити біль. Купи всіляких покидьків наповнювали смородом усю долину, дихати було важко, але вона вже звикла й не відчувала його. Та й ніхто не відчував.

Завтра, як сходитиме сонце... Завтра, як сходитиме сонце...

Дивно навіть подумати — скоро всі хворі й каліки зціляться, а всі голодні будуть нагодовані. Майже неможливо уявити собі таке. Як це відбуватиметься? Відкриється небо, спустяться ангели й нагодують усіх, принаймні всіх убогих. Багаті нехай і далі їдять собі вдома, але всіх убогих, усіх справді голодних ангели нагодують тут, біля Гнойової брами, просто на землі порозстеляють обруси, білі лляні обруси, й порозкладають на них різні наїдки, і кожне зможе розташуватися біля них і пригощатись. Власне, не так уже й важко уявити це, треба тільки пам'ятати, що все буде не таке, як тепер. Ніщо не буде схоже на те, що люди досі бачили чи переживали.

Може, й вона буде вбрана в новий одяг, хтозна. Може, в білий. Або в блакитну спідницю. Все зміниться, бо Син Божий воскресне й почнеться нова доба.

Заяча Губа лежала й міркувала про все це, про те, як тоді буде.

Вранці... Вранці, як сходитиме сонце... Добре, що вона довідалась заздалегідь.

Дзвоники прокаженого задзеленчали ближче. Вона їх упізнала, він завжди вночі вештався тут, хоч їм і заборонено приходити сюди, їм належало триматися визначеного для них місця в самому низу долини, але, як темніло, він порушував заборону й добирався аж до брами. Мабуть, його тягло до людей. Він і сам якось казав про це. У світлі зірок вона бачила, як прокажений обережно ходив поміж сонними.

Царство мертвих... Яке воно, те царство? Кажуть, що тепер він мандрує в царстві мертвих... На що воно схоже? Ні, вона не могла собі цього уявити...

Сліпий дід застогнав уві сні. А неподалік задихався ви-снажений юнак, він щоночі задихався. Біля самої неї лежала жінка з Галілеї, в якої смикалась рука, бо в неї вселився чийсь дух. Навколо спало багато таких калік, які вірили, що зціляться від своїх хвороб у джерелі, і старців, які харчувалися покидьками. Але завтра тут нікого не буде. Вони лежали, переверталися вві сні, та вона вже їх не жаліла.

Може, ангел дихне на воду, і вона відразу очиститься? І всі справді зціляться, ступивши в неї? Навіть прокажені одужають? Та чи їх пустять у воду? Не проженуть? Ніхто до пуття не знає, як воно буде... Ніхто нічого не знає...

А може, з джерелом нічого й не станеться, може, ніхто й не купатиметься в ньому. Може, ангели пролетять над

Гегіномською долиною, над усією землею і виметуть крильми всі хвороби й гризоти, все горе!

Може, так воно й буде.

Потім вона почала згадувати, як зустріла Сина Божого. Він був ласкавий до неї. Ніхто ніколи не був такий ласкавий до неї. Вона могла б попросити, щоб він зняв її ваду, але не захотіла. Йому було б не важко, та вона не захотіла просити. Він допомагав тим, кому справді треба було допомоги, творив великі діла. Вона не хотіла обтяжувати його такою дрібницею.

Але дивне, дуже дивне те, що він сказав їй, коли вона впала навколішки в порох на дорозі, а він повернувся й підійшов до неї.

— Ти також чекаєш від мене чуда? — запитав він.

— Ні, Господи, не чекаю. Тільки дивилась, як ти проходив мимо.

І він глянув на неї так лагідно, а проте сумно, погладив її по щоці, торкнувся рота, але губа її від того нітрохи не змінилася. Тоді він сказав:

— Ти будеш свідчити про мене.

Диво дивне. Що він мав на думці? «Свідчити про мене». Вона має свідчити? Щось незбагненне. Як вона свідчитиме?

Йому зовсім не важко було зрозуміти її мову, не те, що іншим. Відразу все збагнув. Та й не диво, на те він Син Божий.

Про що тільки вона не думала, лежачи там під голим небом. Про те, як він дивився на неї, коли говорив, як пахли його руки, коли він торкався її рота... Очі в неї були

широко розплющені, і в них відбивалися зірки. Вона дивувалася, що їх з'являється все більше, чим довше дивитися на небо. Скільки вона набачилася тих зірок, відколи перестала жити вдома... Цікаво, що таке зірки? Хтозна. Звичайно, їх створив Бог, але що це таке, вона не знала... В пустелі було багато зірок... І в горах також... у горах біля Гілгала... Але не *тієї* ночі, ні, не *тієї* ночі...

Потім вона згадала дім між двома кедрами... Мати стояла на порозі й дивилась, як вона спускалась узбіччям, несучи на собі прокляття... Так, вони мусили вигнати її, щоб вона жила, мов тварина в норі... Вона згадувала поле, яке воно було зелене тієї весни, і матір, яка дивилася їй услід, не висовуючись із притемненого отвору дверей, щоб її не побачив той, хто проклинав...

Але тепер це не має значення. Тепер ніщо не має значення.

Сліпий дід підвівся і прислухавсь: він прокинувся й почув, як дзеленчать дзвоники прокаженого.

— Ану геть звідси! — крикнув він, погрожуючи в темряву кулаком. — Геть, кажу! Чого ти сюди внадився!

Дзеленчання дзвоників стихло в п'яті, і старий знову ліг, прикривши рукою порожні очниці.

Чи діти, що померли, теж опиняються в царстві мертвих? Мабуть, так, але ж не ті, які померли ще в материній утробі? Такого не може бути. Яка їхня вина? Не можуть же й вони страждати й мучитись. Хоч вона була не цілком упевнена в цьому... Ні в чому вона не була певна...

«Хай буде проклятий плід утроби твоєї»...

Та коли почнеться нова доба, хіба не знімуться самі собою всі прокляття? Може, й так... Хоч ніхто не знає напевне...

«Хай буде... проклятий... плід утроби твоєї»...

Вона здригнулася, ніби від холоду. Аби швидше настав ранок! Мабуть, скоро настане. Вона лежить уже так довго, ніч має скоро скінчитись. Атож, зірки над нею вже не такі яскраві, і серпик місяця давно зайшов за гору. Змінилася остання сторожа, бо вона вже втретє побачила смолоскипи на міському мурі. Так, ніч скінчилася. Остання ніч...

Он над Оливковою горою встала світова зоря. Вона її відразу впізнала, така ця зоря велика і яскрава, багато більша за інші. Ніколи вона ще так не сяяла. Заяча Губа склала руки на запалих грудях і хвилину дивилась на зорю палючими очима.

Тоді швидко підвелася і квапливо подалася у темряву.

Він лежав скорчившись за кущем тамариска навпроти могили по той бік дороги. Коли зійде сонце, йому все буде видно. Звідси він добре її бачитиме. Аби вже те сонце нарешті зійшло!

Що мертвий не може воскреснути, він і так знав, але хотів побачити все на власні очі, щоб бути цілком певним. Тому він і встав задовго до схід сонця й засів на чатах за кущем. Хоч сам із себе трохи дивувався. Чого він прийшов сюди? Чого його все це так цікавить? Хіба йому не однаково?

Він сподівався, що тут збереться багато людей поглянути на велике чудо. Тому й сховався, щоб його ніхто не побачив. Але, здається, ніхто, крім нього, не прийшов. Дивно.

Хоч ні — хтось стояв навколішки неподалік перед ним, мабуть, на самій дорозі. Хто це? І як так вийшло, що він не почув нічиєї ходи? Начебто жінка. Сіра постать майже зливалася з таким самим сірим порошком дороги.

Почало розвиднятися, і невдовзі перший сонячний промінь упав на скелю, в якій була видовбана могила. Це сталося так швидко, що Варавва проґавив схід сонця — а саме тепер потрібна була найбільша увага! Бо могила виявилась порожньою! Камінь був відвалений, а могила в скелі порожня!

Це так приголомшило Варавву, що якусь хвилю він тільки дивився на отвір, куди, як він сам бачив, поклали розп'ятого, і на камінь, яким у нього на очах привалили вхід. Та потім збагнув, як усе вийшло. Власне, нічого не сталося. Камінь лежав відвалений весь час, уже тоді, коли він прийшов сюди. І могила вже тоді була порожня. Хто відвалив той камінь і хто забрав мертвого, не важко було вгадати. Звісно, все зробили вночі його учні. Скористалися темрявою і викрали свого улюбленого Учителя, щоб потім заявити, буцімто він воскрес, саме так, як провіщав. Не треба було великого розуму, щоб додуматись до цього.

Тому їх і не видно тепер, уранці, коли сходить сонце, коли мало статися чудо. Поховалися!

Варавва виліз з-за куща й пішов до могили, щоб краще роздивитися на неї. Поминаючи жінку, що стояла навколішки серед дороги, він скинув на неї оком і, на свій подив, упізнав Заячу Губу. Він зупинився — чого вона тут? Її бліде, виснажене обличчя було звернене в бік порожньої могили, а захоплений погляд не помічав нічого іншого,

крім неї. Уста були розтулені, але вона майже не дихала, бридкий шрам на верхній губі зовсім побілів. Вона не бачила Варавви.

Дивно ї наче соромно було дивитись отак на неї. І він згадав щось, те, чого не хотів згадувати, — тоді в неї теж було таке обличчя. І тоді йому теж було соромно... Він пересмикнув плечима, струшуючи з себе ту згадку.

Нарешті ї вона помітила його. І, звичайно, також здивувалася, що бачить його тут. Воно ї зрозуміло, йому самому було дивно, що він прийшов сюди. Що йому до цього?

Найкраще було Варавві вдати, що він просто йшов дорогою, випадково потрапив сюди, не знаючи, що це за місце й що тут є якась могила. Так він і зробить, а чому б ні? Звичайно, важко повірити в таке, і Заяча Губа, мабуть, не повірить, а проте він запитав:

— Ти чого тут стовбичиш?

Заяча Губа не підвела очей, не ворухнулась, а далі стояла навколішки і дивилася на отвір могили в скелі. Він на силу почув, як вона прошепотіла сама до себе:

— Син Божий воскрес...

Його дивно схвилювали її слова. Проти його волі в ньому щось ворухнулось, а що — він не міг пояснити. Він трохи постояв, не знаючи, що йому сказати й що зробити. Тоді підійшов до могили, як і хотів був раніше, й переконався, що вона порожня. Але ж він наперед знав, що вона порожня, і це нічого не означало — було там тіло чи ні. Варавва вернувся до того місця, де стояла навколішки Заяча Губа. Вираз обличчя в неї був такий урочистий і захоплено-щас-

ливий, що йому стало шкода її. Адже це неправда. Він міг би розповісти їй, як вийшло з тим воскресінням, — але він уже й так скривдив її. Він не міг присилувати себе сказати їй правду. Тільки обережно запитав, як, на її думку, це сталося, як розп'ятий воскрес?

Заяча Губа вражено глянула на нього. Невже він не знає? А потім докладно й захоплено розповіла йому гугнявим голосом, як із неба злетів ангел, простягнувши руку, мов вістря списа, огорнений у вогонь, наче в мантію. Він засунув те вістря між каменем і скелею й розділив їх. Наче так просто, але все й сталося просто, хоч і було чудом. Саме так сталося. Хіба він не бачив?

Варавва опустил голову і сказав, що не бачив, а про себе подумав: і добре, що не бачив. Бо це означало, що тепер очі в нього стали здорові, такі, як у всіх людей, йому вже нічого не привиджується, він бачить тільки те, що є насправді. Той чоловік більше не має над ним сили. Варавва не бачив ніякого воскресіння, нічого такого. А Заяча Губа й далі стояла навколішки, і очі в неї сяяли від згадки про те, що вона бачила.

Коли вона нарешті підвелася й рушила до міста, то шмат дороги пройшла разом з Вараввою. Вони майже не розмовляли, та однаково Варавва довідався, що, відколи вони розлучились, Заяча Губа повірила в того, кого звала Сином Божим і кого сам Варавва звав мертвим. Та коли він запитав, чого ж навчав той чоловік, вона не захотіла відповісти. І відвернулася, щоб не зустрітися з ним очима. Коли вони дійшли до роздоріжжя — їй треба було в Гегіномську долину, а йому далі, до Давидової брами, — він знов запитав,

що ж за вчення проповідував той чоловік, у якого вона вірить, — хоч, зрештою, йому, Варавві, до цього байдуже. Вона хвилину постояла, опустивши очі, тоді несміливо глянула на нього й сказала гугнявим голосом:

— Він навчав любити одне одного.

На цьому вони розійшлися.

Варавва ще довго стояв і дивився їй услід.

Варавва деколи питав себе, чому він застряв у Єрусалимі, хоч йому тут не було чого робити. Він тинявся по місту без будь-якої мети й ні до чого не брався. А розумів же, що в горах дивуються, чому його так довго немає. Чого він залишився в місті? Варавва й сам цього не знав.

Товста спершу думала, що через неї, та скоро побачила, що помилялася. Це її трохи зачіпало, але, Боже святий, від чоловіків, коли вони отримують те, що хочуть, годі чекати вдячності, та вона спала з ним, і це її задовольняло. Добре мати часом справжнього чоловіка, такого, з яким приємно полежати. А у Варавви ще й те добре, що коли він байдужий до тебе, то байдужий і до інших, це вже напевне. Йому ніхто не потрібен. І так було завжди. Зрештою, їй навіть подобалось, що він байдужий до неї. Принаймні тоді, як вони кохалися. Може, потім їй бувало й трохи сумно, часом вона аж сльозу пускала. Але й це добре. В цьому є навіть солодка втіха. Вона мала великий досвід у коханні й не зневажала його в жодній формі.

Та чого він тинявся в Єрусалимі, вона не могла збагнути. І де він перебував цілими днями. Він же не з тих ледацюг, що їм аби тільки швендяти вулицями, він звик до діяльно-

го, небезпечного життя. Не така він людина, щоб вештатися без діла.

Ні, він став не схожий на себе, відколи це трапилося, — тобто відколи його мало не розп'яли. Видно, ніяк не звикне, що його відпустили, мовила сама до себе товста й зареготала. Вона лежала на осонні, склавши руки на великому животі.

Час від часу Варавва зустрічав послідовників того розп'ятого рабина. Ніхто б не міг сказати, що він шукав зустрічі з ними, просто вони траплялися йому на вулицях та на майданах, і коли він їх бачив, то залюбки зупинявся побалакати з ними, питав їх про розп'ятого і про його дивне вчення, якого не міг уторопати. Любити одне одного?.. Він обминав храмовий майдан і багаті вулиці, тримався переважно завулків нижньої частини міста, де у своїх ятках працювали ремісники та дрібні крамарі закликали покупців. Серед тих простих людей було багато таких, що вірили в розп'ятого, і вони йому дужче подобалися за тих, яких він був зустрів під колонадою храму. Він дещо довідався про їхні дивні уявлення, але йому важко було до кінця зрозуміти їх, мабуть, тому, що ті люди пояснювали їх дуже просто. Наприклад, вони твердо вірили, що їхній Учитель воскрес із мертвих і скоро має прийти на чолі небесного війська й заснувати своє царство. Це вони казали всі, видно, їх так навчено. А от що він Син Божий, не всі були переконані. Декому здавалося це дивним, адже вони і бачили його, і чули, навіть розмовляли з ним. А один із них ще й пошив йому сандалі, брав з нього мірку й таке інше. Ні, важко було повірити в його походження від Бога. А інші заявляли, що

він таки Син Божий і сидітиме на хмарі поруч з Отцем. Та спершу має завалити цей грішний, недосконалий світ.

Ну хіба не чудні люди?

Вони, звичайно, помічали, що Варавва ні в що таке не вірить, і ставились до нього насторожено. Декотрі відверто підозрювали його, і майже всі давали йому навздогад, що він їм не дуже подобається. Варавва звик до такого ставлення, дивно було тільки, що тепер це його муляло. Раніше він на таке не зважав. Люди ніколи не приховували, що уникають його й не хочуть заходити з ним ні в які стосунки. Може, через його вигляд, через ножову рану під оком, адже ніхто не знав, звідки вона в нього, а може, через очі, які так глибоко запали, що їх важко було до пуття розглядіти. Варавва дуже добре знав про це, та яке йому було діло до того, що люди про нього думали! Він ніколи тим не переймався.

Досі він не знав, що його це прикро вражає.

Їх до певної міри єднала спільна віра, і вони, мабуть, остерігались підпускати до себе людину, що її не поділяла. Вони мали своє братство, влаштовували вечері любові, де разом споживали хліб, ніби в одній великій родині. Все це, видно, було пов'язане із їхнім ученням, з тією «любов'ю одне до одного». Та хтозна, чи вони любили когось не такого, як самі.

Варавва зовсім не прагнув побувати на такій вечері любові, де там, навіть подумати гидко — заходити в такі стосунки з кимось! Він завжди волів бути сам і не хотів мінятися.

А все-таки щось його вабило до тих людей.

Він навіть удав, що хоче пристати до них, якщо тільки краще зрозуміє їхню віру. Вони відповіли, що раді цьому і спробують, як зуміють, пояснити слова свого Учителя, але насправді радості в них не видно було. Дивно. Вони дорікали собі, що не відчувають щирої радості з його бажання наблизитись до них, з того, що, може б, вони здобули собі нового брата у вірі, — а це ж їх завжди тішило. В чому тут річ? Та Варавва знав, у чому. Він раптом підвівся і швидко пішов від них. Шрам під оком у нього побагрянів.

Вірити! Як він міг вірити в того, кого сам бачив розп'ятим на хресті! В те тіло, яке вже давно було мертве і яке, він сам бачив, зовсім не воскресло! Все це вони тільки уявили собі! Ніхто не воскресав з мертвих, ні їхній незрівнянний Учитель, ніхто! І взагалі, він не відповідає за те, кого вони тоді вибрали! Це була їхня справа! Могли вибрати кого завгодно, просто так вийшло. Син Божий! Ніякий він не Син Божий! А коли б навіть так, то невже б він опинився на хресті, якби не захотів цього? Виходить, він сам захотів, щоб його розп'яли! Дивно й гидко — сам *захотів* мучитись. Бо якщо він справді Син Божий, то йому не важко було відкрутитися від розп'яття. А він *не хотів* відкручуватись. Хотів намучитись і померти тією моторошною смертю, не уникав її. І так воно й сталося — він наполог на своєму, і його не відпустили. Він зробив так, щоб замість нього відпустили Варавву. Отак і наказав: відпустіть Варавву й розіпніть мене.

Хоч ніякий він не Син Божий, це ж ясно...

Дивно він скористався своєю силою, дуже дивно. Так, ніби й не користався нею, дав їм змогу робити, що вони

самі хотіли, наче ні в що не втручався, а проте наполіг, щоб розп'яли його, а не Варавву.

Ці он теревенять, що він помер за *них*. Може, й так. А от за нього, за Варавву, він справді помер, цього вже не заперечиш! Виходить, що Варавва йому ближчий, ніж вони, ближчий, ніж будь-хто, що між ним і Вараввою існує зовсім інший зв'язок. Хоч ті й не хочуть мати з ним ніякого стосунку! Він обраний, можна сказати, обраний не мучитись, а уникнути муки! Він справжній обранець, його відпустили замість самого Сина Божого, той сам так захотів, сам звелів. Хоч вони й нічого про це не знають!

А те їхнє «братерство», їхні «вечері любові» і їхня «любов одне до одного» йому не потрібні. Він самотійний. І в своїх стосунках до того, кого вони звать Сином Божим, до розп'ятого, також самотійний, як і в усьому іншому. Не раб йому, як вони! Не з тих, що зітхають і моляться на нього.

Як можна *хотіти* мучитись? Коли не треба, коли тебе не силують? Це щось незбагненне, йому аж гидко ставало, коли він думав про це. Тоді він знову немов бачив перед собою худе, змучене тіло, руки, на яких те тіло ледве трималося, й губи, такі пересохлі, що насилу здобулись на слово «пити». Ні, не подобався йому той, хто заподіяв собі такі муки, хто з власної волі повис на хресті. Нітрохи не подобався! А вони обожнювали свого розп'ятого, його страждання, його жалюгідну смерть — їм вона, звичайно, не здавалася жалюгідною. Вони обожнювали саме його смерть. Тьху, яка бридота. В нього викликали відразу і самі вони, і їхнє вчення, і той, у кого вони, якщо їх послухати, вірили.

Ні, Варавві смерть не подобалась, анітрохи не подобалась. Він не любив її, взагалі не хотів би померти. Може, через те смерть і обминула його? Може, тому його й обрано, відпущено живим? Якщо розп'ятий справді Син Божий, то він усе знає, отже, йому добре було відомо, що Варавва не хоче помирати, не хоче ні страждати, ні помирати. Тому він і помер замість нього! А Варавві довелося тільки провести його на Голгофу й подивитись, як його розіпнуть. Це єдине, що від нього вимагали, і навіть це виявилось надто важким, так він гидував смертю і всім, що з нею пов'язане.

Авжеж, це він та людина, за яку помер Син Божий! Це про нього, а не про когось іншого сказано: відпустіть його, а мене розіпніть!

Так міркував Варавва, йдучи від тих, до кого пробував пристати. Він вертався сягистим кроком від гончарів з Гончарського завулка після того, як вони ясно дали йому навздогад, що не хочуть його прийняти до свого гурту.

Він вирішив більше не ходити до них.

Та коли другого дня все-таки знову прийшов, вони запитали, що йому незрозуміле в їхній вірі, всім своїм виглядом показували, як вони каються, як дорікають собі, що вчора так непривітно зустріли його, і тепер ладні були все розтлумачити йому, все пояснити, коли він цього так прагнув. Що він хотів у них запитати? Чого не зрозумів?

Спершу Варавва хотів просто здвигнути плечима й відповісти, що не зрозумів нічогосінько і не вельми тим журиться. Та потім сказав, що ось, наприклад, він ніяк не може собі уявити воскресіння. Не вірить, що хтось може воскреснути з мертвих.

Вони підвели очі від своїх гончарських кругів, глянули на Варавву, тоді перезирнулись між собою. Далі пошепки порадилися, і старший із них запитав, чи не хоче Варавва зустрітися з чоловіком, якого їхній Учитель воскресив із мертвих? Якщо хоче, то вони можуть повести його, тільки аж увечері, після роботи, бо той чоловік мешкає не в самому Єрусалимі.

Варавва злякався. Такого він не сподівався. Він думав, що вони почнуть розводитись про воскресіння, викладати свої погляди, а не скористаються таким наочним доказом. Звичайно, Варавва був певен, що все це вони тільки уявили собі, що вони дурять себе, засліплені своєю вірою, що той чоловік просто не помирав. А однаково він злякався. Він зовсім не хотів бачити того чоловіка. Але ж не можна навпростець сказати, що він не хоче йти до нього. Довелось удати, що він дуже вдячний їм і радий дістати доказ могутності їхнього Господа й Учителя.

Чекаючи вечора, Варавва тинявся вулицями й дедалі дужче хвилювався. Під кінець їхньої роботи він повернувся до гончарів, і якийсь юнак повів його за міську браму на Оливкову гору.

Той, до кого вони йшли, мешкав край невеличкого виселка на узбіччі гори. Коли молодий гончар відсунув солом'яну мату на дверях, вони побачили, що господар сидить за столом, поклавши на нього руки, й дивиться кудись поперед себе. Він, здавалося, не помічав їх. Аж як юнак гучно привітався, він повернув голову обличчям до дверей і відповів на привітання на диво мертвим голосом. Коли юнак передав йому вітання від братів із Гончарського за-

вулка й пояснив, чого вони прийшли, він порухом руки запросив їх сісти біля столу.

Варавва сів навпроти нього й мимохіть задивився на його обличчя. Воно було жовте і на вигляд тверде, наче кістяне, шкіра зовсім зсохла. Варавва ніколи не думав, що людина може мати таке обличчя, зроду не бачив, щоб воно в когось було таке спустошене. Те обличчя було мов пустеля.

На запитання юнака чоловік відповів, що він справді був помер, але потім його воскресив рабин із Галілеї, їхній Учитель. Чотири доби він пролежав у могилі, проте й тіло, й душа в нього лишилися такі самі, які були, зовсім не змінилися. Цим учинком Учитель явив свою силу й велич і довів, що він Син Божий. Чоловік говорив поволі, безбарвним голосом і весь час дивився на Варавву бляклими погаслими очима.

Вони ще трохи порозмовляли про Учителя та його діла. Варавва не втручався в розмову. Потім юнак підвівся і, залишивши їх самих, подався провідати своїх батьків, що мешкали в тому ж виселку.

Варавва зовсім не хотів лишатися наодинці з тим чоловіком. Але й не міг просто піти, не знаходив для цього ніякого приводу. А той і далі дивився на нього чудними погаслими очима, в яких нічого не відбивалося, тим паче ніякої цікавості до його особи, і які все ж таки невідомо чому вабили його до себе. Варавві кортіло втекти звідси, вивратись і втекти, але він не міг.

Спершу чоловік сидів мовчки, а тоді запитав, чи Варавва вірить у їхнього рабина, в те, що він — Син Божий. Ва-

равва на мить завагався, потім відповів, що не вірить, бо дивно було б брехати тим порожнім очам, яким було бай-дуже, брешеш ти чи ні. Чоловік не образився, лише кивнув головою і сказав:

— Так, є багато таких, що не вірять. Учора приходила його мати, вона теж не вірить. Але мене він воскресив із мертвих, щоб я свідчив про нього.

Варавва відповів, що дуже добре його розуміє. Мовляв, він мусить вірити в нього. І мусить вічно дякувати йому за те велике чудо, яке він з ним учинив.

Чоловік сказав, що він кожного дня дякує за те, що його повернено до життя, що йому не треба більше перебувати в царстві мертвих.

— У царстві мертвих? — вигукнув Варавва й сам помітив, що голос у нього ледь тремтить. — У царстві мертвих?.. А яке воно? Ти ж там був! Скажи, яке воно?

— Яке? — Чоловік запитально глянув на нього. Видно було, що він до пуття не розуміє, чого Варавва хоче від нього.

— Яке воно? Що це таке? Те, що ти спізнав.

— Я нічого не спізнав, — відповів чоловік, якому, видно, не сподобався Вараввин запал. — Я був мертвий. А смерть — це ніщо.

— Ніщо?

— Так. А чим же вона може бути?

Варавва вступив у нього очі.

— То ти хочеш, щоб я розповів тобі щось про царство мертвих? Я не можу нічого розповісти про нього. Царство мертвих — це ніщо. Воно є, але воно — ніщо.

Варавва прикипів до нього поглядом. Те спустошене обличчя лякало його, а проте він не міг відірвати від нього очей.

— Так, — сказав чоловік, дивлячись повз нього порожнім поглядом, — царство мертвих — ніщо. Але для того, хто там побував, і все інше — ніщо. Та дивно, що ти питаєш про нього, — повів далі він. — Чого воно тебе цікавить? Інші не питають.

І чоловік розповів, що брати в Єрусалимі часто послали сюди людей, щоб він їх навернув, і багато справді наверталось. Так він служив Учителеві й сплачував бодай частку свого несплатного боргу за те, що той повернув йому життя. Майже щодня цей хлопець або хтось інший приводив сюди когось, і він засвідчував своє воскресіння з мертвих. Але про царство мертвих не говорив. Ніхто ніколи не питав у нього про царство мертвих.

У кімнаті почало темніти. Чоловік підвівся й засвітив оливий каганець, що звисав з низької стелі. Потім приніс хліб і сіль, поклав їх на стіл, переломив хліб і простяг шматок Варавві, а свій умочив у сіль, запрошуючи їсти й Варавву. Той скорився, хоч рука в нього тремтіла. Так вони мовчки сиділи і їли при тьмяному світлі каганця.

Цей чоловік не погордував з'їсти вечерю любові з ним, Вараввою! Він не такий перебірливий, як брати в Гончарському завулку, не робить такої великої різниці між тими, хто вірить, і тими, хто не вірить! Та коли сухі, жовтаві пальці простягли відламаний шматок хліба й Варавві довелося їсти його, йому здалося, ніби він відчуває в роті смак мертвечини.

Чому той чоловік захотів повечеряти разом із ним? Яке таємниче значення мала та дивна вечеря?

Коли вона скінчилася, чоловік провів Варавву до дверей і відпустив з миром. Варавва щось промурмотів і швидко пішов у темряву. Він сягнистим кроком спускався узбіччям до міста, а голову йому облягали бентежні думки.

Товста була радісно здивована тим, як жадібно він узяв її того вечора, який був палкий. Вона не знала, яка цьому причина, але подумала, що сьогодні йому справді потрібна була чиясь підтримка. І коли хтось міг її дати, то це, звичайно, вона. Потім їй приснилося, що вона знов стала молодою і хтось її кохає.

Другого дня Варавва обминав нижню частину міста й Гончарський завулок, та один із гончарів зустрів його під Соломоною колонадою і відразу запитав про вчорашній вечір. Хіба вони йому не правду казали? Варавва відповів, що той чоловік, якого він учора відвідав, був мертвий і воскрес, у нього немає щодо цього ніякого сумніву, але йому здається, що їхній Учитель вчинив несправедливо, воскресивши його. Гончар збаранів і аж посірів на виду. Так образити їхнього Господа! Та Варавва просто відвернувся, і тому не лишилося нічого, як піти собі.

Мабуть, про це стало відомо не тільки в Гончарському завулку, а й серед олійників, чинбарів, ткачів та в усіх інших завулках, бо коли Варавва за звичкою знову пішов туди, то помітив, що тих вірних, з якими він звичайно розмовляв, наче хто підмінив. Усі зробилися маломовні й поглядали на нього скоса, підозріливо. Вони й так ніколи не були приятз-

ні до Варавви, а тепер відверто показували, що не довіряють йому. Якийсь сухорлявий дідок, що його Варавва зовсім не знав, напав на нього й почав допитуватись, чого він крутиться серед них, чого йому тут треба, чи не підслала його храмова сторожа, чи сторожа первосвященика, чи, може, саддукеї? Варавва не міг нічого відповісти, лише мовчки дивився на дідка, в якого навіть лисина почервоніла з люті. Він досі ніколи не бачив того дідка, не знав, хто він, і тільки помітивши блакитну й червону нитки, засилені в дірочки у вухах, здогадався, що то, певне, фарбар.

Варавва збагнув, що вони образились і цілком змінили своє ставлення до нього. На всіх обличчях він бачив тепер холодну ворожнечу, а дехто пронизував його поглядом, не приховуючи свого бажання доскіпатись, хто ж він такий насправді. Та Варавва вдавав, що не помічає цього.

Та ось нарешті вони доскіпалися, з ким мають справу. Звістка, мов лісова пожежа, поширилась по всіх завулках, де мешкали вірні, і раптом не лишилось нікого, хто б її не знав. Це він! Він! Той, кого відпустили замість Учителя! Замість Спасителя, Сина Божого! Це Варавва! Варавва-відпущеник!

Його переслідували люті погляди, очі палали ненавистю. Обурення було таке велике, що не вляглося навіть тоді, коли він зовсім перестав показуватись їм на очі.

— Варавва-відпущеник! Варавва-відпущеник!

Відтепер Варавва замкнувся в собі й перестав навіть розмовляти з людьми. Зрештою, він майже нікуди й не виходив, лежав у товстої за завісою або в халабуді з листя на

даху, якщо в хаті було надто гамірно. Лежав цілими днями, ні до чого не брався. Навіть попоїсти забував — принаймні якщо не покладеш перед ним їжі й не нагадаєш про неї, то лежатиме голодний. Він, здавалося, збайдужів до всього на світі.

Товста не знала, що з ним сталося, нічого не розуміла. І не зважувалась ні про що розпитувати. Бачила, що найкраще лишити його в спокої, якщо він так хоче. А то скажеш йому щось, а він у відповідь ані гу-гу. А коли обережно заглянеш за завісу, він завжди лежить, втупивши очі в стелю. Хтозна, яка його біда спостигла. Може, він схибнувся? Зовсім з'їхав з глузду? Вона нічогісінько не розуміла.

Та нарешті збагнула, що з ним таке. Після того як випадково почула, що він водився з навіженими, які вірили в того неборака, розп'ятого тоді, коли повинні були розп'ясти самого Варавву. Тепер їй стало все зрозуміле. Он через що він схибнувся! Це вони винні. Заморочили йому голову своєю маячнею. Хто б не здурів, водячись із тими божевільними. Вони вірили, що той розп'ятий був якимось спасителем чи ще кимось, що він начебто допоможе їм, дасть усе, чого вони попросять, і стане царем у Єрусалимі, а ту безбороду патолоч повиганяє геть. Чого вони ще там навчали, вона до пуття не знала, та й не хотіла знати, але що їм бракувало однієї клепки, про це всі знали. На якого лиха він із ними злигався? Що йому там було треба? Ага! Тепер їй зрозуміло! Його ж мали розп'ясти, а натомість розп'яли їхнього Спасителя, для них це, звичайно, хтозна-яке горе, довелося Варавві пояснювати, що, мовляв, так і так, це, мовляв, не його вина, а ті йому, певне, торочили, який пречудовий

той чоловік, що в нього вони вірили, який він чистий і невинний, яка він велика цяця, просто ганьба, що з таким царем із царів і їхнім Господом так повелися, одне слово, втовкмачували Варавві в голову всю ту каламуть, усі ті дурниці, поки він схибнувся на тому, що не помер, що помер тоді не він. Отак воно, звичайно, й було, тільки так!

Авжеж, не інакше, як він з'їхав з глузду через те, що його не розп'яли! От же йолоп! Сміх, та й годі! Справді нарегочешся з того Варавви. Світ не бачив такого дивака. Звичайно, він через це здурів!

Але вже б і годі казитися, скільки можна. Час би оговтатись. Треба було б їй побалакати з ним. Що це, мовляв, за такі химери?

Але їй не вдалося побалакати з ним. Хотіла, та нічого в неї не вийшло. Бо як побалакаєш — хіба Варавва буде говорити про себе? Думалося, що так буде краще, але ж до нього не підступишся.

Отож нічого не змінилося, Варавва й далі був такий самий, а вона ходила й сушила собі голову, що з ним сталося. Може, він хворий? Мабуть, таки хворий. Він схуд, і тільки шрам від ножа Еліагу ледь рожевів на блідому, змарнілому обличчі. Він був якийсь жалюгідний на вигляд, не схожий на себе. Взагалі був не такий, як звичайно, якийсь інакший — або тинявся без діла, або лежав і дивився в стелю. І це Варавва! Такий чоловік, як Варавва!

А що, як це не він? Що, як він став кимось іншим, як у нього вселився хтось інший, чийсь дух? Як він уже не Варавва? Адже скидається на це! Наче в ньому живе дух того, іншого. Того, що розп'яли. Того, хто напевне не бажає Ва-

равві добра. А що, коли той «спаситель», віддаючи душу, вдихнув її Варавві, щоб самому не померти й помститися за кривду, яку йому заподіяли, помститись відпущеному? Адже й таке могло бути! І якщо подумати, то Варавва й зробився такий химерний саме відтоді, — вона ж бо пам'ятає, як дивно він поведився, коли прийшов до неї відразу після того, як його відпустили. Атож, напевне причина в цьому, все ясно. От тільки важко збагнути, як той рабин зміг удихнути свою душу у Варавву, адже помирав він на Голгофі, а там Варавви не було. Та коли він такий всевладний, як про нього кажуть, то міг і це зробити, міг невидимий перенестись куди завгодно. Мавши таку силу, міг зробити, що хотів.

Цікаво, чи Варавва знає, що з ним сталося, знає, що в нього вселився чужий дух? Що сам він помер, а в ньому живе той розп'ятий? Знає він про це чи ні?

Може, навіть не здогадується. Але від того йому не легше. Воно й не дивно, бо ж дух у ньому чужий, та ще й такий, що не бажає Варавві добра.

Товста жаліла його, аж дивитися на нього не могла, так жаліла. Він також не дивився на неї, але тільки тому, що не хотів. Вона була йому непотрібна, зовсім непотрібна, тож і не дивно, що він не дивився на неї. І вночі вже не хотів її, і це було найгірше, бо найпереконливіше свідчило, що вона йому непотрібна. Тільки вона, дурепа, й далі чіплялася за нього, бідолашного. Вночі лежала й плакала, але сльози вже не давали їй солодкої втіхи. Дивно... Зроду не думала, що з нею таке буде.

Як його знов привернути до себе? Як із нього вигнати розп'ятого, щоб Варавва став таким, як був колись? Товс-

та не знала, як виганяють духів. Не мала ніякого уявлення. А Варавву посів могутній і небезпечний дух, вона розуміла це і навіть трохи побоювалась його, хоч сама була не з боязких. По Варавві було видно, який сильний той дух, коли він зумів скрутити в ріг такого дужого хлопця, що тепер ледве животів. Просто незбагненно сильний. Такого хоч-не-хоч, а боятимешся. Певне, коли це дух розп'ятого, то й сила в нього особлива.

Не те, щоб вона вже аж так боялася. Але їй не подобалися розп'яті. То все не для неї. В неї було велике, нівроку гладке тіло, і їй пасував Варавва. *Справжній* Варавва. Такий, яким він був, поки не вроїв собі, що його мали розп'ясти. А вона якраз і задоволена, що його *не* розп'яли, що він викрутився!

Так міркувала товста у своїй великій самотині. Але потім подумала, що насправді нічого не знає про Варавву. Не знає, що з ним сталося, вселився в нього розп'ятий чи ні. Нічогісінько не знає. Знає тільки, що вона йому непотрібна, а сама, дурна, кохає його. І, подумавши про це, товста заплакала, бо відчула себе найнещаснішою в світі.

Поки Варавва жив у товстої, він кілька разів виходив до міста. І якось із ним сталося ось що.

Він зайшов до однієї хатини — низенької хижі з кількома отворами для світла, в якій тхнуло шкурами, кислотою і ще чимось прикрим. Видно, то була чинбарня, хоч містилася вона не на Чинбарській вулиці, а на схилі храмового пагорба, над Кедронською долиною. Мабуть, тут вичиняли шкури жертовних тварин із храму. Але давно вже не користувалися нею, корита й кадовби вздовж стін були по-

рожні, хоч іще зберегли свій дух. На долівці було повно дубової кори, всіляких покидьків і нечистот.

Варавва непомітно забрався туди й примостився в кутку біля входу. Сидячи навпочіпки, він обвів очима кімнату, повну молільників. Декотрих він не міг розглядіти, власне, бачив тільки тих, на кого падало світло з отворів у стінах, та, видно, скрізь були молільники, навіть у темних кутках, бо й звідти долинали таке саме мурмотіння. Часом у якомусь місці мурмотіння ставало голосніше й голосніше, тоді знов стихало й тонуло в загальному гомоні. А то враз усі підвищували голос, молились дедалі завзятіше й палкіше, дехто ставав навколішки й починав захоплено свідчити про воскреслого Спасителя. Решта молільників відразу затихали й оберталися в його бік, ніби чекали, що на них перейде трохи його сили. Коли він кінчав, усі знов починали молитися, ще палкіше, ніж досі. Варавва не міг розглядіти облич свідків, та коли один із них підвівся біля самого нього, він побачив, що його лице було мокре від поту. Він спостерігав за тим чоловіком, спостерігав, як той розпалювався, як піт стікав по його запалих щоках. То був уже літній чоловік. Скінчивши свідчити, він схилився в глибокому поклоні, торкнувшись чолом долівки, як роблять усі, коли моляться, наче раптом згадав, що є і Бог, а не тільки цей розп'ятий, про якого він увесь час торочив.

Після нього віддалік озвався голос, який здався Варавві знайомим. Глянувши в той бік, він побачив у пучку світла рудобородого здоровила з Галілеї. Той говорив спокійніше за інших, своєю рідною говіркою, яка всім у Єрусалимі здавалася простацькою. А проте його слухали уважніше, ніж

будь-кого, ловили кожне його слово, хоч, власне, нічого особливого він не казав. Спершу трохи поговорив про свого улюбленого Учителя, інакше він його не називав. Потім нагадав, як Учитель сказав, що всіх, хто вірить у нього, будуть гонити й карати за це. Отож вони повинні твердо витримувати свої муки й думати про Учителя, який теж страждав. Вони, звичайно, тільки слабкі, нікчемні люди, не те, що він, а однаково повинні мужньо терпіти всі випробування, не зраджувати своєї віри й не зрікатися його. Більше нічого він не сказав. І говорив начебто сам собі, а не їм. Коли він скінчив, на обличчях у слухачів проступило немов розчарування. Видно, він помітив це й мовив, що зараз покаже молитву, якої його навчив колись Учитель. Він показав її, і, здається, їм це дужче сподобалось, дехто навіть неабияк розчулився. Всіх опанувало якесь дивне піднесення, коли молитва скінчилась і ті, що стояли найближче, обернулись до Варавви, ніби хотіли поцілуватися з ним, він їх упізнав — це вони кричали йому: «Щезни з очей, проклятуцій!»

Потім посвідчили ще двоє і так сповнились духом розп'ятого, що захопили всіх, декотрі в радісній нестямі навіть почали хитатися взад і вперед. Варавва сидів у своєму кутку й спостерігав за ними прискіпливим поглядом.

Раптом він здригнувся. В одному промені світла він помітив Заячу Губу, що стояла, притиснувши руки до пласких грудей і обернувши бліде лице до світла. Варавва не бачив її після тієї зустрічі біля могили, вона за цей час іще дужче схудла, стала ще жалюгідніша, одяг її обернувся в суцільне лахміття, а щоки запали з голоду. Всі здивовано позирали на неї, мабуть, тут її ніхто не знав. Видно, вона здалася їм

чудною, хоч вони не могли б сказати, чому — може, через своє лахміття? Молільники спантеличено чекали, що вона їм скаже.

З грудей у Варавви рвався німий крик. Чого їй заманулося свідчити! Навіщо їй це! Невже вона не розуміє, що не їй за це братися! Він кипів з обурення, хоч усе це його й не стосувалося. Чого вона пхається, куди її не просять?

Заяча Губа начебто й сама не дуже була рада, що встряла в це, вона мружила очі, ніби не хотіла нічого бачити і прагнула тільки одного: щоб усе вже скінчилося. То навіщо ж вона зголосилася! Ніхто ж її, мабуть, не силував!

І ось вона почала свідчити. Гугняво забелькотіла про свою віру в Господа і Спасителя, але, здається, нікого цим не зворушила. Навпаки. Вона говорила ще кумедніше і незрозуміліше, ніж звичайно, бо стояла перед таким гуртом людей і, певна річ, хвилювалась. А вони й не приховували, що прикро вражені її мовою, що їм неприємно її слухати, дехто з сорому аж відвертався. Нарешті вона промимрила щось, десь таке: «Господи, ось я й посвідчила про тебе, як ти мені звелів». Тоді зіщулилась на долівці, ніби хотіла стати якомога непомітнішою.

Всі зніяковіло презиралися: вона ніби поглумилася з того, що вони тут робили. Може, й справді поглумилася? Мабуть, так воно і є! Здавалось, усім захотілося скінчити моління і якнайшвидше розійтись. Один із їхніх привідців, із тих, що кричали: «Щезни з очей, проклятуций!», підвівся й оголосив, що час уже розходитись. Він додав, що всі, звичайно, розуміють, чому вони зібралися тут, а не в місті, й що другого разу вони зберуться десь-інде, ще невідомо

де. Та Господь напевне знайде їм притулок, де їх не зачепить людське зло, він не кине свою череду, адже він їхній пастир і...

Далі Варавва не слухав. Він непомітно вийшов раніше за інших, бо хотів якнайшвидше опинитися далеко від них.

Йому було гидко від усього цього.

Коли почалося гоніння, сліпий дід, тримаючись за руку юнака, що вічно задихався, пішов до звинувача в синедріоні і сказав:

— Біля Гнойової брами одна жінка поширює ересь про якогось Спасителя, що має прийти і змінити цілий світ. Усе, що тут є, має, мовляв, загинути, а натомість постане інший, кращий світ, де будуть виконувати його волю. Чи не належить і її каменувати?

Звинувач, людина відповідальна, попросив сліпого докладніше розповісти, на чому спирається його звинувачення. А насамперед — що то за Спаситель? Старий відповів, що це той самий, за віру в якого каменують, тож задля справедливості треба каменувати й ту жінку. Він сам чув, як вона казала, що її Господь спасе всіх людей, навіть прокажених. Начебто зцілить їх, і вони стануть такі чисті, як усі. Але що ж тоді буде? Прокажені вештатимуться де завгодно, може, навіть без дзвоників, то як же тоді знатимеш, де вони, особливо якщо ти сліпий? Хіба можна поширювати таку ересь?

Сліпий почув, як радник у темряві десь біля нього погладив бороду, а тоді запитав, чи хтось вірить тим її обіцянкам.

— Вірять, аякже, — відповів він. — Серед голоти, що товчеться біля Гнойової брами, завжди знайдуться ласі на таке. А найдужче, звичайно, її обіцянки припали до смаку прокаженим, які живуть нижче в долині. До того ж вона з ними водиться, кажуть, не раз ходила до них у загороду, не уникає їх, безсоромна. Хтозна, може, навіть волочиться з ними. Я про це нічого не знаю. Але чув, що вона не дівчина. І кажуть, що як у неї знайшлася дитинка, то вона її задушила. Я нічого не знаю. Чую тільки, що люди гомонять. З вухами в мене все гаразд, лише очі мої порожні, тому я й сліпий. І це велике горе, добродію. Велике горе бути сліпим, як оце я.

Радник запитав, чи той «спаситель», як вона його зве, хоч його належало б звати розп'ятим, здобув через неї багато прихильників.

— Багато. Всі ж бо хочуть зцілитися, а вона каже, що він усіх зцілить — калік, сліпих, тому на світі не буде більше ніякого лиха, ні біля Гнойової брами, ні десь-інде. Але останнім часом на неї почали сердитись, що він і досі не приходить. Вона стільки обіцяє, що він прийде, а його нема, то люди, звісно, дратуються, глузують із неї, лають її. Воно й зрозуміло, чого ж скиглити ночами, щоб інші не могли спати. Тільки прокажені й далі вірять, і не дивно, бо вона їм такого набалакала. Обіцяла навіть, що їх допустять до храму, дозволять їм увійти в Божий дім.

— Прокаженим?

— Так.

— Як вона могла обіцяти їм таку нісенітницю?

— А обіцяла, не від себе, а від свого Господа. Він, мовляв, такий могутній, що може геть усе пообіцяти й геть усе змінити. Він усім порядкує, бо він Син Божий.

— Син Божий?

— Так.

— Це вона каже, що він Син Божий?

— Еге. А це ж блюзнірство, всі ж бо знають, що його розп'яли, могли б подумати, що Синові Божому такого не заподіють. І ті, що його судили, певне, знали, що роблять, чи як?

— Я сам був серед тих, що його судили.

— Ага. Виходить, ти краще знаєш, хто він!

На мить стало тихо, сліпий лише чув, як той у темряві погладжує бороду. Потім голос сказав, що ту жінку треба покликати в судилище, нехай відповість за свою віру і захистить її, якщо зможе. Сліпий подякував, позадкував від нього, покірно кланяючись, заходився мацати по стіні, шукаючи дверей, якими він заходив. Радник послав по служника, щоб той допоміг сліпому, і, поки вони чекали, задля певності ще запитав, чи старий не має в серці якогось зла на ту жінку.

— Зла? За що? Я ні на кого з людей не маю зла, чого б це? Я ж їх ніколи не бачив. Не бачив ніколи жодної людини.

Служник вивів його надвір. Перед брамою на нього чекав юнак, що вічно задихався. Сліпий намацав його руку, і вони пішли геть.

Заячу Губу засудили до каменування й повели до яру на південній околиці міста, де виконували такий вирок. На-

зирці йшла галаслива юрма людей і один із помічників начальника храмової сторожі зі своїм загоном: голі до пояса, з заплетеними в кіски бородами і волоссям, із нагайками з волової шкіри з залізними наконечниками, вони гляділи порядку. Дійшовши до яру, розпалена юрма обступила його, а один із сторожів повів дівчину вниз. Весь яр був завалений камінням, і на дні воно почорніло від давньої висохлої крові.

Начальник загону наказав усім мовчати, і речник первосвященника оголосив вирок і його підстави, нагадавши, що той, хто звинуватив її, повинен перший кинути камінь. Сліпого підвели до краю яру і пояснили, що від нього вимагають, але він про таке й слухати не захотів.

— Чого це я маю кидати в неї камінь? Що мені до неї? Я ж її зроду не бачив!

Та коли йому нарешті втовкмачили, що такий звичай і від нього нікуди не дінешся, він сердито буркнув, що кине, коли їм так хочеться.

Йому дали камінь у руку, і він шпурнув його в темряву. Тоді спробував ще раз і знов не попав, адже він не мав уявлення, куди цілитись, кидав просто в темряву, що була однаковою в усіх напрямках. Варавва, який стояв біля нього й досі не зводив погляду з засудженої вниз, тепер помітив, що якийсь чоловік підійшов допомогти сліпому. В нього було старече, висохле, суворе обличчя, а на лобі висіли заповіді, заховані в шкіряні торбинки. Мабуть, книжник. Він узяв сліпого за руку й спробував направити її, щоб нарешті почалося каменування. Але й цього разу нічого не вийшло.

Жоден камінь не влучив. Засуджена стояла внизу й чекала, що буде далі. Її широко розплющені очі сяяли.

Праведник нарешті утратив терпець. Він нахилився, вибрав замашний гострий камінь і з усієї своєї сили шпурнув його в Заячу Губу. І справді влучив, вона захиталась і якось безпорадно звела худі руки. Юрба схвально заревіла. Праведник дивився в яр, мабуть, дуже задоволений своїм вчинком. Варавва підступив до нього на півкроку, ледь відхилив свого плаща й порухом, що свідчив про велику вправність, угородив у нього ніж. Це сталося так швидко, що ніхто нічого не помітив. Усі дивилися тільки на жертву, в яку шпурляли каміння.

Варавва пропхався на край яру й побачив, як Заяча Губа, хитаючись, ступила кілька кроків уперед, простягла руки й крикнула:

— Він прийшов! Прийшов!.. Я бачу його! Бачу!.. — Потім упала навколішки і, ніби схопивши когось за полу, прогугнявила: — Господи, як мені свідчити про тебе? Прости мені, прости...

Тоді впала на закривавлене каміння і сконала.

Коли все скінчилось, ті, хто стояв найближче, помітили, що один чоловік лежить мертвий, а другий кинувся у виноградник і зник в оливковому гаю в напрямку Кедронської долини. Сторожа побігла за ним, але не знайшла. Він ніби крізь землю заповся.

Коли стемніло, Варавва прокрався до яру й спустивсь на дно. В темряві нічого не видно було, і він посувався навпомацки. В самому низу він знайшов її побите тіло, майже

засипане камінням, яке ще довго кидали без потреби, коли вона була вже мертва. Вона була така худа й легка, що його руки майже не відчували тягаря, коли він ніс її кручею і далі в пільму.

Спливала година за годиною, а він усе ніс її. Час від часу він зупинявся і, поклавши мертво перед собою на землю, сідав відпочити. Хмари поступово розійшлися, небо всіяли зірки, а потім ще й зійшов місяць, і стало все видно. Варавва сидів і дивився на її обличчя, що якимось дивом не було дуже побите. Не стало воно й блідішим, ніж було за життя. Куди вже бути блідішим. Зовсім прозоре, і шрам на верхній губі став непомітний, наче не мало ніякого значення, був він там чи ні. Тепер і справді це не мало значення.

Варавва згадав, як йому тоді спало на думку сказати, що він її кохає. І як він узяв її — ні, краще про це не думати... Та коли він сказав, що кохає її, тільки для того, щоб вона не виказала його і щоб слухалась, як же засяяло в неї обличчя. Вона не звикла таке чути. Ті його слова просто ошчасливили її, хоч вона, мабуть, здогадалася, що це брехня. Чи не здогадалася. Так чи ні, а він свого досяг: вона приходила до нього щодня, приносила сяку-таку їжу, ну й, звичайно, сама йому віддавалася, частіше, ніж він, властиво, хотів, але він брав її, бо під рукою не було іншої жінки, хоч його дратував її гугнявий голос, і він просив, щоб вона без потреби не говорила. А коли нога нарешті загоїлася, він, певна річ, пішов собі. А що ж він мав робити?

Варавва обвів поглядом пустелю, що лежала перед ним, мертва й порожня в мертвотному світлі місяця. Вона про-

стягалася на всі боки. Він знав це, відчував її, не озираючись. «Любіть одне одного»...

Він знову глянув на її обличчя. Тоді підняв тіло й рушив далі вгору.

Він ішов верблюжою і віслучою стежкою, що від Єрусалима вела через Юдейську пустелю до землі моавітів. Стежки не видно було, але кізяки й подекуди обгризені шакалами кістяки тварин позначали її закрути. Так Варавва йшов ген за північ, а тоді стежка побігла вниз. Тепер він знав, що до мети його подорожі було недалеко. Він перейшов кілька вузьких ущелин і опинився наче в іншій пустелі, ще дикішій і похмурішій. Тут знов стало видно стежку, але Варавва сів трохи відпочити після виснажливого спуску зі своєю ношею. Можна було не поспішати, він уже майже дійшов.

Хто зна, чи він утратить сам, чи доведеться питати старого. Йому не хотілося звертатись до нього, краще було б обійтись без його допомоги. Старий, мабуть, не зрозуміє, навіщо Варавва приніс її сюди. А сам він розумів? Був у цьому якийсь глузд? Був, подумав він, бо тут її домівка. Якщо в неї взагалі є домівка. Але внизу, в Гілголі, вона б не знайшла спокою, а в Єрусалимі її кинули б собакам. А так не годилося. Хоч хіба їй не однаково? Що це їй допоможе? Ось він приніс її сюди, де вона жила, де її гнали й де вона ляже в ту саму могилу, що й її дитина, — яка їй від цього втіха? Нема ніякої. Та йому однаково захотілося зробити для неї цю послугу. Хоч не так легко втішити мертвого.

Навіщо вона припленталася до Єрусалима? Навіщо злигалася з тими навіженими пустельниками, які вроїли

собі, що прийде великий месія і всім треба поспішати в Боже місто? Краще слухала б старого, то не дійшло б до такого. Старий не квапився зриватись з місця, казав, що з нього вже досить несправджених надій, скільки є таких, що вдають із себе месію. Де певність, що цей виявиться справжній? А вона — ні, послухалася божевільних.

І ось лежить потрощена, мертва. Через нього. А чи він справжній?

Справжній месія? Спаситель світу? Спаситель усіх людей? Чому ж він не допоміг їй там, на дні яру? Чому допустив, що її через нього каменували? Якщо він спаситель, то чому не спас її?

А міг би, якби захотів. Та йому подобаються муки, і свої, і чужі. І подобається, щоб про нього свідчили. «Ось я й посвідчила про тебе, як ти мені звелів»... «Встав із царства мертвих, щоб свідчити про тебе»...

Ні, не подобався Варавві той розп'ятий, він його ненавидів. Це розп'ятий її вбив. Він зажадав від неї жертви і пильнував, щоб вона не викрутилась. Адже він був навіть на дні яру, вона бачила його, йшла назустріч йому, простягала до нього руки, просила допомогти, хапала його за полу — та він і пальцем не ворухнув, щоб допомогти їй. І це такий Син Божий! Сповнений любові Син Божий! Спаситель світу!

Сам Варавва бодай упорав того, хто перший кинув камінь. Хоч це зробив. Користі, звичайно, з цього ніякої. Камінь уже полетів і влучив у неї. Не було ніякого глузду мститися йому. А все-таки. Все-таки він його впорав!

Варавва витер перекривленого рота і глузливо посміхнувся. Тоді пересмикнув плечима, підвівся, взяв свою ношу, нетерпляче, ніби вона йому набридла, й рушив далі.

Він поминув печеру старого схимника, яку відразу впізнав, бо запам'ятав іще відтоді, як випадково натрапив на неї. І почав згадувати, як вони йшли, коли старий вів його до могили дитини. Печери прокажених були в них праворуч, а печери навіжених пустельників попереду, але до них вони не дійшли. Так, він упізнавав ті місця, хоч тепер, при світлі місяця, усе мало інакший вигляд. Тут вони спускалися вниз, і старий іще розповідав, що дитина народилась мертвою, тому що була проклята в материнській утробі, і він відразу поховав її, бо все, що народжується мертвим, — нечисте. «Хай буде проклятий плід утроби твоєї»... Мати не могла тоді прийти, але потім часто сиділа біля могили. Старий не замовкав, усе говорив...

Десь тут, чи що? Здається, тут. Так, ось той камінь...

Варавва відсунув камінь і поклав її поряд із дитиною, що вже геть висохла. Поправив її знівечене тіло, наче хотів, щоб їй було зручно лежати, й наостанці обвів поглядом обличчя і шрам на верхній губі, що вже не мав для неї значення. Тоді знов присунув камінь, сів і озирнувся навколо. Пустеля, думав Варавва, схожа на царство мертвих, і вона тепер опинилася в тому царстві, він відніс її туди. Байдуже, де лежати після смерті, але вона лежить поряд зі своєю висохлою дитиною, а не десь-інде. Він зробив для неї все, що міг, подумав Варавва, глузливо посміхнувшись, і погладив руду бороду.

«Любіть одне одного»...

Коли він повернувся до своїх, ніхто не впізнав у ньому колишнього Варавву, так він змінився. Щоправда, ті двоє, які тоді були в Єрусалимі, розповідали, що він став якийсь химерний, та й не дивно: його стільки тримали у в'язниці й мало не розп'яли. Нічого, скоро все мине. Аж ні, не минуло, хоч відтоді сплигло багато часу. Хтозна, яка цьому причина, але він зробився зовсім не схожий на себе.

Правда, Варавва завжди був трохи чудний, ніхто ніколи до пуття не знав, що він думає і які в нього наміри, — але тепер це щось інше, тепер він став їм чужий і, здається, й сам дивився на них як на чужих, наче вперше зустрівся з ними. Коли вони ділилися своїми планами, він майже не слухав їх і ніколи не висловлював своїх міркувань про ті плани. Немов йому до всього було байдужісінько. Звичайно, інколи він брав участь у засідках біля караванних шляхів і в наскоках на Йорданську долину, але якимось мляво, і користі з нього було мало. Якщо виникала небезпека, він не те щоб відверто ухилявся від неї, але й особливої відваги не виявляв. Та хтозна, може, також через те, що збайдужів до всього. Йому немов нічого не хотілося. Тільки раз, коли вони грабували валку з десятиною для первосвященника, зібраною з мешканців Єрихона, він осатанів з люті й зарубав обох супровідників валки, що належали до храмової сторожі. Хоч їх не було потреби рубати, бо вони не чинили опору, відразу здались, як побачили їхню перевагу. А потім ще й навіщось поглулумився з трупів, і всі вирішили, що це вже занадто. Певна річ, вони й самі ненавиділи сторожу і всю ту первосвященникову собачню, але мертві належали

храмові, а храм належав Богові. Їм аж страшно стало, що Варавва так повівся з мертвими.

Та загалом він ніколи не виявляв бажання робити те, що їм усім годилося, наче їхні справи його не стосувались. Навіть тоді, коли вони напали на римських вояків на Йордані, біля переправи, Варавва не вельми старався, хоч то ж римляни мало не розп'яли його і хоч решта напасників так розпалилися, що попереperізували всім воякам горло й покидали трупи в річку. Звичайно, ніхто не сумнівався, що Варавва ненавидить гнобителів божого народу не менше, ніж вони, та якби всі були такі байдужі, їм тієї ночі довелося б скрутно.

Дивна, незрозуміла зміна, бо якщо серед них і був хтось хоробрий, то це Варавва. Він придумував найзухваліші наскоки і був першим, коли треба було їх здійснювати. Для нього нічого не було неможливим, усе йому вдавалося. Знаючи Вараввину хоробрість і кмітливість, вони радо слухалися його, згоджувалися на його плани і звикли, що ті плани завжди здійснюються. Він став майже їхнім ватажком, хоч вони й не визнавали ніяких зверхників і, власне, ніхто з них не любив його. Може, тому й не любили, що він був дивний і непривітний, не такий, як вони, немов чужий серед них, що його не можна було розгадати. Про себе вони знали геть усе, а про нього не знали майже нічого, тому, якимось дивом, він викликав у них довіру. Навіть те, що вони побоювались його, зміцнювало їхню довіру. Хоч, звичайно, насамперед вони довіряли йому через те, що він був хоробрий, кмітливий і все, що задумував, успішно здійснював.

А тепер... Кому потрібен ватажок, який зовсім не хоче верховодити й навіть не хоче братися до того, що мусять робити всі вони? Ватажок, який воліє просто сидіти біля входу в печеру і споглядати на Йорданську долину й далі на море, зване Мертвим? Який дивиться на тебе таким чудним поглядом, що ти просто баранієш від нього? Він вічно мовчить, а як колись і озветься, то ти ще більше пересвідчуєшся, що він якийсь химерний. Наче думки його не тут. Аж моторошно стає. Може, все це від того, що з ним сталося в Єрусалимі, що його там мало не розп'яли? Навіть часом здається, що його справді розп'яли, а потім він вернувся до своїх.

Його присутність гнітила їх. Їм не подобалося, що Варавва був з ними, що він повернувся до них. Нащо він їм? У ватажки він уже не годився, а на що він ще здатний? Ні на що. Так, дивно, але він став ні на що не здатний.

Але, як добре подумати, то він не завжди ватагував і вирішував, не завжди був сміливим, безоглядним Вараввою, що не боявся ні небезпеки, ні смерті, нічого не боявся. Він не був такий, поки Еліагу не нагородив його тим шрамом під оком. До того він був не вельми хоробрий, швидше навпаки. Авжеж, вони добре пам'ятали це. А після того раптом став сміливцем. Після того підступного удару, що, властиво, мав бути смертельним, після шаленої, відчайдушної бійки, яка скінчилася тим, що Варавва скинув страшного, але вже підстаркуватого, обважнілого Еліагу в провалля нижче від входу в печеру. Молодий виявився спритнішим, гнучкішим, і старий ведмідь, хоч який був дужий, не міг із ним упоратися, така його доля, хай би не нападав на Варав-

ву. І чого? Чого він завжди його ненавидів? Ніхто цього не знав. Але всі помітили, що він зненавидів його з першої хвилини.

Після цього Варавва і став їхнім ватажком. А раніше в ньому не було нічого особливого. Справжнім чоловіком він зробився після того удару.

Так вони говорили між собою, не говорили, а перешіптувалися.

Але вони не знали, й ніхто не знав, що Еліагу був Вараввиним батьком. Цього ніхто не знав, ніхто не міг знати. Його мати була з моавітів, її захопили в полон, коли пограбували караван на дорозі до Єрихона, всі вони вдосталь натішилися нею, а тоді продали її одному домові розпусти в Єрусалимі. Коли стало видно, що в неї скоро буде дитина, її не захотіли тримати там, вона народила дитину на вулиці і зразу ж померла. Ніхто не знав, чия то дитина, і вона не могла б сказати цього, сказала тільки, що прокляла її в утробі й народила в ненависті до неба й до землі, до того, хто створив небо й землю.

Ні, про це ніхто не знав. Ні ті, що перешіптувалися в печері, ні сам Варавва, який сидів біля входу й дивився на провалля, на випалені сонцем Моавітські гори й на безмежне море, що його називають Мертвим.

Варавва й не думав про Еліагу, хоч сидів на тому місці, звідки скинув його вниз. З якоїсь причини чи, краще сказати, зовсім без причини він думав про матір розп'ятого Спасителя, про те, як вона стояла й дивилася на свого прибитого цвяхами сина, якого народила колись. Йому згадалися її сухі очі і просте селянське обличчя, не здатне ви-

явити болю, який вона відчувала, — чи, може, вона не хотіла показувати його при чужих? Згадався їй докірливий погляд, який вона, поминаючи Варавву, кинула на нього. Чому саме на нього? Наче не було кому, крім нього, дорікати!

Він часто думав про Голгофу й про те, що там сталося. І про неї, матір того, іншого...

Він сидів і дивився на гори по той бік Мертвого моря, які повивав присмерк, дивився на землю моавітів.

Вони міркували і так, і сяк, як їм спекатись Варавви. Раді були б звільнитися від непотрібного, прикрого тягара, не бачити його понурого обличчя, через яке на них налягала нудьга і весь світ ставав немилим. Але що їм було робити, аби позбутись його? Як підступитись до нього, сказати, що він їм став зайвий, що вони будуть раді, коли він піде собі? Хто йому скаже це? Ніхто не виявляв такого бажання і, як щиро признатись, ніхто не зважувався. Так глибоко засів у них якийсь безглуздий, кумедний страх, чи як його ще назвати.

Отож вони й далі перешіптувалися про те, що Варавва їм набрид, що вони його не люблять і ніколи не любили, що це, мабуть, через нього їм перестало щастити, ось і недавно вони втратили двох чоловік, бо ж хіба щаститиме, як поряд із тобою смертник. Печеру наповнювала глуха, загрозлива неприязнь, з мороку вони кидали майже ненависні погляди на того, хто все сидів самотою над проваллям, ніби зв'язаний із ним лихою долею. Як його спекатися?

Та ось одного ранку він просто зник. Ніде його не було. Спершу вони вирішили, що він з'їхав з глузду й кинувся в провалля або його зіпхнув туди злий дух.

Може, дух Еліагу так помстився йому? Та коли вони оглянули дно в тому місці, де колись знайшли розбитого Еліагу, то не побачили там Варавви. І взагалі ніде не побачили його слідів. Він просто зник.

Їм відразу полегшало, й вони повернулися в своє орлине гніздо на стрімкій кручі, яку вже встигло розпекти сонце.

Про те, як далі склалась доля Варавви, куди він пішов після цих подій і як жив, поки ще був при силі, ніхто з певністю не знає. Одні гадають, що він подався в котрись пустелю — Юдейську чи Сінайську — і там у самотині віддавав роздумам про Божий і людський світ. Інші, навпаки, кажуть, що він пристав до самаритян, які ненавиділи Єрусалимський храм, священників та книжників, і начебто на Пасху, коли на святій горі заколювали ягня, хтось бачив, як він, стоячи навколішки, чекав сходу сонця над Гарізоном. А ще дехто твердить, що більшу частину свого подальшого життя він просто був ватажком розбійників на верховинах Лівану з боку Сирії і жорстоко карав і юдеїв, і християн, які попадались йому до рук.

Але, як уже згадувано, ніхто до пуття не знає, що з цього правда, а що ні. Зате напевне відомо, що вже на шостому десятку Варавва, попрацювавши кілька років у мідяних копальнях, що належали римському намісникові в Пафосі, став рабом у його ж таки домі. За що його спіймали й присудили до праці в копальнях — а гіршої кари не можна собі уявити, — невідомо. Та найдивовижніше те, що, побувавши в тому пеклі, він зміг повернутися до життя, хоч і рабом. Але повернення його було пов'язане з особливими обставинами.

Тепер він уже був сивий і зморшкуватий, проте, як на людину, що таке пережила, напрочуд добре зберігся. Він дивовижно швидко оклигав і став майже такий дужий, як колись. Вийшовши з копалень, він скидався на мерця, на кістках була сама шкіра, а очі порожні, мов висохлі криниці. Та коли в очах знов з'явилося життя, погляд їхній став ще тривожніший, ніж був колись, сторожкий, мов у собаки, зацькований, але часом в ньому спалахувала та ненависть, з якою мати прокляла все суще, коли народжувала його. І шрам під оком, уже зовсім непомітний, тоді знову червонів, збігаючи до сивої бороди.

Якби він не був із такого крутого тіста, то нізащо б не вижив. За це він мав дякувати Еліагу й моавітці, які подарували йому колись життя. Не люблячи, а обоє ненавидячи його. Не любили вони й одне одного. Ось як мало важить любов. Проте сам Варавва не знав, чим він зобов'язаний тим двом, що обіймалися, ненавидячи одне одного.

Він опинився у великому домі, повному рабів. Серед них був один довготелесий, вайлуватий і страшенно худий вірменин на ім'я Саак. Він був такий високий, що завжди горбився. Очі він мав великі, банькати, такі темні, відкриті світові і блискучі, що здавалося, ніби він весь палав. Коротке сиве волосся й обличчя, що немов вигоріло, робили його старим, хоч насправді він тільки переступив за сорок. Той вірменин також побував у копальнях. Усі роки провів там із Вараввою, і їм разом пощастило вибратися звідти. Проте він не оклигав, як Варавва, а й далі був худючий, виснажений, сивий, як голуб, спопелілий на виду, наче навіки позначений тавром каторги. Здавалося, ніби він перейшов

через те, чого, незважаючи ні на що, Варавва не зазнав. І так воно й справді було.

Інші раби дуже цікавилися тими двома, що вибрались звідти, звідки звичайно ніхто не виходив живий, і раді були б послухати їх. Але Варавва і Саак не любили розповідати про своє минуле. Вони тримались осторонь, хоч між собою теж майже не розмовляли й нібито не мали нічого спільного. А проте були нерозлучні. Дивно, але вони сідали поряд, коли їли чи відпочивали, а вночі вкладалися поряд на соломі, тому що в шахті були сковані одним ланцюгом.

Їх скували відразу, як привезли з суходолу на одному судні. Рабів від самого початку сковували по двоє, і такі пари завжди працювали разом. Вони не могли розлучитися, все в них було спільне, вони знали один одного до найменшої дрібниці й доходили часто до лютої ненависті. Траплялося, що такі раби-близнята в нестямі нападали один на одного без будь-якої причини, тільки тому, що були сковані одним ланцюгом у тому пеклі.

Та ці двоє начебто ладнали між собою і навіть допомагали один одному витримувати муки. Вони мирилися, часом розмовляли між собою, полегшуючи важку працю. Варавва, звичайно, був не дуже балакучий, але він радо слухав Саака, який здебільшого й говорив. Спершу про себе вони нічого не казали, видно, в обох були таємниці, про які їм не хотілося говорити, тож минуло багато часу, поки вони дещо довідались один про одного. Якось, майже випадково, з'ясувалося, що Варавва єврей і народився в місті, яке зветься Єрусалим. Саак дивно зацікавився цим і почав розпитувати докладніше. Виходило, що він досить добре

обізнаний із цим містом, хоч ніколи там не був. Нарешті він запитав, чи Варавва не знав Учителя, який там жив і діяв, великого пророка, в якого багато хто вірить. Варавва зрозумів, кого той має на думці, й відповів, що чув про такого. Саак допитувався далі, але Варавва відповідав ухильно: мовляв, він мало що знає про нього. Ну, а сам він його бачив? Так... довелося. Саака, видно, вразила Вараввина відповідь. Невже бачив? За хвилину він ще раз запитав, чи це правда. І Варавва знов відповів, хоч і не дуже охоче, що правда, він його бачив.

Саак опустив кайло. Він стояв, приголомшений, переповнений тим, що випало на його долю. Світ для нього раптом змінився, він немов не впізнавав його. Копальня наче стала інакша, і все стало не таке, як було досі. Він був скутий ланцюгом із тим, хто бачив Бога.

Зненацька його обпик батіг наглядача, який саме проходив повз них. Саак зіщулився під ударом, ніби так міг його уникнути, і почав квапливо орудувати кайлом. Коли його мучитель нарешті пішов далі, Саак, геть закривавлений, ще довго тремтів усім тілом. Минула не одна хвилина, поки він знову зміг заговорити. І тоді він попросив Варавву розповісти, коли й де той бачив Учителя. Може, в храмі, у святому місці? Коли він говорив про своє майбутнє царство? Чи де? Варавва спершу взагалі відмовчувався. Та нарешті знехотя відповів, що бачив його на Голгофі.

— На Голгофі? А що це таке?

Варавва пояснив, що це таке місце, де розпинають злочинців.

Саак притих, опустив очі. Потім тихо проказав:

— Он де...

Так уперше в них зайшла мова про розп'ятого Учителя, про якого потім вони часто говорили.

Саак радий був слухати про нього, але найбільше про святі слова, які він промовляв, та про його великі чуда. Звичайно, він чув, що його розп'яли, ще б пак. Але добре було б, якби Варавва розповів йому про щось інше.

Голгофа... Голгофа... Чудне, чуже слово, а все-таки добре йому відоме, бо він стільки разів чув, як Спасителя розп'ято на хресті і які тоді сталися чуда. Саак запитав Варавву, чи він бачив покривець у храмі, що роздерся навпіл. І гора теж розкололася, він же, мабуть, бачив, якщо стояв там?

Варавва відповів, що, може, все те й було, тільки він нічого не помітив.

— Певне, й мертві повставали з могил! Повернулись із царства мертвих, щоб свідчити про нього, про його силу й велич!

— Так... — мовив Варавва.

— А темряву, що спала на землю, коли він сконав?

Так, її Варавва бачив. Темряву він помітив.

Саака, здавалося, дуже втішила його відповідь, хоч і гнітила думка про місце страти, він наче бачив перед собою розколену гору і хреста на ній, де Син Божий приніс себе в жертву. Так, звичайно, Спаситель мусив терпіти муки й померти, мусив страждати, щоб спасти нас. Так мало бути, хоч збагнути це важко. Але Саакові приємніше було уявляти його у славі, у його власному царстві, де все зовсім не таке, як тут. Йому хотілося, щоб скований із ним Варавва бачив Спасителя десь-інде, а не на Голгофі. І чого він саме там його бачив?

— Дивно, що ти якраз там його бачив, — мовив він Варавві. — Чого ти там був?

На це Варавва нічого не відповів йому.

Якось Саак запитав, чи справді Варавва тільки там його бачив. Той не зразу відповів. Але потім сказав, що був і на подвір'ї замку, коли Учителя судили, й розповів, як це діялося. Згадав також про дивне сяйво, в якому він тоді побачив Учителя. Почувши про сяйво, Саак страшенно зрадів, тому Варавва не схотів пояснювати, чому так сталося: що він саме вийшов із в'язниці і його засліпило сонце. Навіщо? Яка з того Саакові буде користь? Та й нікому не буде користі. Зате, не пояснивши нічого, він ошчасливив Саака. Той просив ще й ще розповідати йому про це, обличчя його сяяло, те щастя наче передавалося й Варавві, наче вони поділяли його. І щоразу, коли Саак просив його розповісти про те дивне сяйво, Варавва наче знов виразно бачив його перед собою.

За якийсь час він признався Саакові, що був також свідком Учителевого воскресіння. Ні, він не бачив, як той повстав із мертвих, цього ніхто не бачив. Але бачив, як із неба злетів ангел, простягнувши руку, мов спис, і огорнувшись вогнем, наче киреєю. І той спис відвалив камінь з могили, просто просунувся між каменем та скелею і роз'єднав їх. І тоді Варавва побачив, що могила порожня...

Саак вражено слухав, не зводячи з Варавви великих довірливих очей. Невже таке могло бути? Могло бути, що цей бідолашний брудний раб усе те бачив? Щоб у нього на очах сталося найбільше чудо? Хто ж він тоді? І за що йому, Саакові, така ласка, що він скований разом із тим, хто був близько до Бога?

Почуте сповнило Саака безмежним щастям, і він зрозумів, що тепер повинен відкрити Варавві свою таємницю, далі не можна її приховувати. Він обережно оглянувся навколо, щоб упевнитись, чи ніхто не надходить, і пошепки сказав Варавві, що хоче йому щось показати. Тоді підвів його до світильника, що горів у заглибині кам'яної стіни, і при миготливому світлі показав йому свою табличку раба, яку носив на шії. Всі раби носили такі таблички, на яких було викарбуване тавро їхнього власника. Тут, у копальні, раби носили тавро Риму, бо вони належали Римській державі. Але з другого боку Саакової таблички вони розгляділи кілька дивних таємничих знаків, яких жоден із них не міг зрозуміти, але Саак пояснив, що то ім'я розп'ятого, Спасителя, Сина Божого. Варавва вражено втупився в ті дивні кривулі, які ніби й справді мали чарівну силу, а Саак прошепотів, що вони означають тільки одне: він, Саак, належить Синові Божому, він його раб. І дав Варавві потримати табличку. Варавва довго не випускав її з рук.

На мить їм здалося, що йде наглядач. Ні, не було нікого, і вони знов схилилися над написом. Саак розповів, що цей напис зробив один грек. Він був християнин, також раб. Той грек розповів Саакові про Спасителя, про його царство, що мало скоро настати, і навчив його вірити. Саак познайомився з ним біля печей у гамарні, де ніхто не витримував довше як рік. І той грек не витримав довше, а коли помирав у тому пеклі, то прошепотів: «Не покидай мене, Господи», Саак добре розчув. Потім йому обрубали ноги, щоб легше було скинути ланцюги, і шпурнули тіло у вогонь — там завжди всіх спалювали. Саак думав, що з ним буде те саме.

Але невдовзі частину рабів, і його також, перевезли сюди, тут треба було багато робітників.

Ну от, тепер Варавва знає, що він християнин і раб Божий, закінчив Саак, довірливо дивлячись на нього.

Кілька днів після цього Варавва був тихий і задумливий. Потім запитав Саака дивно тремтячим голосом, чи не вирізав би він і на його табличці такі знаки.

Саак радо пообіцяв спробувати. Він, правда, не знає тих таємничих знаків, але ж у нього є власна табличка, на яку можна дивитися.

Вони почекали, поки наглядач пройде повз них, тоді Саак при тьмяному світлі світильника почав старанно видряпувати гострим каменем напис. Його незвичній руці нелегко було наслідувати ті дивні знаки, але він дуже старався, щоб вони були такі самі. Їм часто доводилось зупинятись: то справді хтось надходив, то їм здавалося, що хтось іде, та врешті напис був готовий, і обидва вирішили, що вийшов він дуже добре. Вони стояли й мовчки дивилися кожен на свою табличку, на таємничі, незрозумілі їм знаки, — але вони знали, що то ім'я розп'ятого й що вони його раби. Потім обидва впали навколішки й почали палко молитися своєму Господу, своєму Богові, Спасителеві всіх пригноблених.

Наглядач помітив їх уже здалеку, бо вони лежали під самим світильником і були такі захоплені молитвою, що нічого не бачили. Він накинувся на них і відшмагав їх мало не до смерті. Коли він нарешті залишив їх, Саак знеможено впав, та наглядач повернувся й новими ударами змусив його підвестися. Навалюючись один на одного, вони взялися до роботи.

Так Варавва уперше постраждав за розп'ятого, за блідошкірого вчителя з безволосими грудьми, якого розп'яли замість нього.

Минали роки. День за днем. Вони б і не відрізняли днів, якби кожного вечора їх разом із сотнями таких самих смертельно втомлених рабів не зганяли спати, тож вони розуміли, що настала ніч. З копальні вони ніколи не виходили. Безкровні, мов тіні, вони рік за роком животіли в своєму царстві мертвих, яке освітлювали миготливі світильники, а там, де було їхнє місце відпочинку, — багаття з колод. Крізь вхід у копальню пробивалося трохи денного світла, і їм щось було видно, мабуть, небо. Але землі, того світу, до якого вони колись належали, раби ніколи не бачили. Тут, біля входу, їм спускали їжу — в кошиках і брудних коритах, наче годували худобу.

У Саака було велике горе. Варавва кинув молитися з ним. Помолився кілька разів після того, як попросив його вирізати ім'я Спасителя на своїй табличці, а тоді кинув. І ставав усе мовчазніший, чудніший, неприступніший. Саак нічого не розумів. З Вараввою зробилося щось таки геть незбагненне. Сам він і далі моливсь, але Варавва тоді просто відвертався, наче не хотів навіть дивитися на це. Щоправда, намагався стати так, щоб затулити Саака, поки той молився, щоб йому ніхто не перешкодив. Виходило, що він допомагав Саакові. Проте сам не молився.

Чому? Як таке могло статися? Саак думав, аж голова тріщала. Загадка, та й годі. Взагалі Варавва став для нього загадкою. Саак думав, що добре знає його, що вони так близько зійшлися в цьому підземеллі, в цьому пеклі, особ-

ливо відтоді, як почали разом молитися. І раптом зрозумів, що нічого не знає про Варавву, нічогісінько, хоч вони й сковані разом. Так, інколи дивний чоловік поруч нього здався йому зовсім чужим.

Хто ж він такий?

Вони й далі провадили розмови, але не так, як раніше, і Варавва тепер завжди відвертався, коли вони говорили. Саак більше не міг побачити його очей. Та хіба він їх колись бачив? Якщо добре подумати, то не бачив ніколи.

То з ким же він скутий одним ланцюгом?

Варавва більше не розповідав про те, що колись бачив. А що це означало для Саака, яку він відчував порожнечу, не важко збагнути. Він пробував сам уявити собі те, про що почув від Варавви, якнай докладніше згадати все, але це було не легко. І виходило не те саме, де там! Адже Саак ніколи не стояв поряд з Учителем і не був засліплений сьйвом, яке його огортало. Адже він ніколи не бачив Бога.

Йому довелось задовольнитися згадкою про щось чудесне, що він побачив колись очима Варавви.

Найбільше він уподобав видиво пасхального ранку, огорненого полум'ям ангела, який злинув униз, щоб визволити Господа з царства мертвих. Коли чітко уявити собі все це, то переконаєшся, що він справді воскрес, що він живий. І що скоро він повернеться й установить своє царство на землі, як не раз обіцяв. Саак нітрохи не сумнівався, що так воно й буде. Аякже! І тоді їх покличуть з копальні, всіх, хто тут мучиться. А біля входу стоятиме сам Господь, зустрічатиме рабів, звільнятиме їх від ланцюгів, і всі вони підуть у його царство.

Саак палко мріяв про це. І щоразу, коли їх годували, дивився вгору крізь отвір, чи не сталося чуда. Але звідти неможливо було побачити світ, не відомо було, що там діялося. Могла статися хтозна-яка важлива подія, а в копальні про те й гадки не мали б. Хоч якби таке справді відбулося, їх би напевне звідти покликали. Господь напевне не забув би їх, не забув би визволити своїх вірних із царства мертвих.

Одного разу, коли Саак навколішки молився біля кам'яної стіни, сталося щось дуже дивне. Наглядач, зовсім новий у копальні, що змінив того, який нещадно катував їх, підійшов до них ззаду так, що Саак ані почув, ані побачив його. Та Варавва, який стояв поряд, але сам не молився, помітив його в сутінку і квапливо прошепотів Саакові, що хтось іде. Той відразу перестав молитися, схопився й почав завзято орудувати кайлом. Проте він однаково сподівався найгіршого і, зіщулившись, підставив спину, наче вже відчував удари. Але, на великий подив обох, ніхто їм нічого не зробив. Наглядач справді зупинився біля них, але тільки приязно запитав Саака, чого він стояв так і що це означало. Саак, затиноючись, пояснив, що він молився своєму Богові.

— Якому Богові? — запитав наглядач.

І коли Саак відповів, про кого йдеться, той мовчки кивнув головою, наче стверджував, що так він і думав. І почав розпитувати Саака про розп'ятого «спасителя». Він уже чув про нього багато дивних розповідей. Чи справді він дав себе розп'ясти? Помер ганебною смертю раба? І після того люди вважають його за Бога? Дивно, дуже дивно... А чому його звать Спасителем? Незвичайне ім'я для Бога... Що

воно означає?.. Він має нас спасти? Спасти наші душі? Дивно... Навіщо їх спасати?

Саак, як умів, намагався йому все пояснити. І наглядач уважно слухав, хоч мало що можна було зрозуміти зі слів темного раба. Інколи він тільки хитав головою. Але весь час слухав, наче для нього дуже важлива була простодушна розповідь цього раба. Нарешті він сказав, що тих богів розвелось надто багато, нікуди від них не сховаєшся. Адже задля свого спокою доводиться всім їм складати жертви.

Саак відповів, що розп'ятий не вимагає ніяких жертв. Вимагає тільки, щоб кожен жертвував собою.

— Жертвував собою? Що ти верзеш? Що це означає?

— Так, жертвував собою в його великому горні, — відповів Саак.

— В його горні? — Наглядач похитав головою. Тоді мовив: — Ти, простий раб, не знаєш, що кажеш. Таке вигадати! Де ти наслухався цієї маячні?

— Я почув ці слова від раба-грека, — відповів Саак. — Він завжди так казав. А сам я справді добре не знаю, що вони означають.

— Отож-то, що не знаєш. І ніхто не знає. Жертвувати собою... В його горні... В його горні...

І, мурмочучи далі щось, чого вже не можна було зрозуміти, він щез у темряві між рідко поставленими світильниками, ніби згубився в надрах землі.

Саак і Варавва довго думали про цю неймовірну подію, що сколихнула їхнє одноманітне життя. Диво, та й годі, навіть важко повірити, що таке було. Як тут опинився такий чоловік? Чи він справді звичайний наглядач? І розпи-

тував про розп'ятого, про Спасителя! Ні, це щось незбагненне. Але, звичайно, вони були раді, що з ними таке сталося.

Після того наглядач часто зупинявся поговорити з Сааком, коли проходив повз них. З Вараввою він ніколи не розмовляв. А Саака щоразу просив розповідати про свого Господа, про його життя і чуда, про його незвичайне вчення, що наказує всім любити одне одного. А якось він сказав:

— Я вже давно думаю, чи не повірити мені і в цього Бога. Але як можна повірити в нього? Як можна перейнятися вірою в такі дивні речі? І як я, наглядач над рабами, можу поклонятися розп'ятому рабові?

Саак відповів, що його Господь дійсно помер смертю раба, але насправді саме він і є Бог. Єдиний Бог. І хто в нього вірить, той уже не вірить в інших богів.

— Єдиний Бог! І розп'ятий, мов раб! Яка зарозумілість! Єдиний Бог — і того розп'яли.

— Авжеж, — відповів Саак. — Так воно і є.

Той глянув на нього, страшенно вражений, і нічого не сказав. Потім, за своїм звичаєм, похитав головою, рушив далі і зник у темряві копальні.

Вони стояли й дивилися йому вслід. Ось він майнув біля наступного світильника і знову зник.

А наглядач ішов і думав про незнаного Бога, який, чим більше про нього чуєш, стає незрозуміліший. Ану ж він справді єдиний Бог? Ану ж треба молитися йому і більше нікому? Ану ж на світі існує тільки один-однісінький могутній Бог, володар неба й землі, який проповідує своє

вчення скрізь, навіть тут, у підземеллі? І таке дивне вчення, що його ніяк не збагнеш... «Любіть одне одного»... «Любіть одне одного»... Ні, хто таке може збагнути...

Наглядач зупинився в темряві між двома світильниками, щоб на самоті добре обміркувати все. І враз йому сяйнуло, що треба зробити. Треба визволити цього раба, що вірить у невідомого Бога, визволити з копальні, звідки ніхто не виходить живий, і поставити його до іншої роботи, десь під сонцем. Він не розумів того Бога, а тим більше його вчення, цього неможливо зрозуміти, але раба він визволить. У нього було таке почуття, ніби сам Бог звелів йому це зробити.

І другого разу, піднявшись нагору, він пішов просто до наглядача над тими рабами, які працювали на землі, що також належала до копальні. Той чоловік, рум'яний, з великими, мов капиці, губами, не квапився вдовольняти його прохання, не хотів брати з копальні ніякого раба. Насправді раби йому були дуже потрібні, особливо тепер, під час оранки, бо волів, як завжди, не вистачало. Але з копальні він не хотів нікого. Вони ні на що не здатні, зовсім не мають сили, та й інші раби не хочуть із ними знатися — навіщо їх тягти сюди нагору. Та врешті він усе-таки поступився старшому за нього віком наглядачеві, що мав дивовижний хист завжди домагатися свого. Після цього той повернувся до копальні.

Другого дня він довше, ніж досі, розмовляв з Сааком про його Бога. А потім сказав йому, яких заходів ужив щодо нього. Саак повинен назвати себе сторожеві біля входу, з нього знімуть ланцюг і відділять від його напар-

ника. Тоді підіймуть нагору й передадуть тому, в кого він віднині працюватиме.

Саак глянув на нього так, наче не міг повірити в те, що почув. Невже це правда? Наглядач підтвердив, що правда, й додав, що, можливо, це Сааків Бог звелів так, щоб здійснилася його воля.

Саак притиснув руки до грудей і хвилю помовчав. Тоді сказав, що не може розлучитися з товаришем, бо в них той самий Бог і та сама віра.

Наглядач дуже здивувався й глянув на Варавву.

— Та сама віра? В нього? Він же ніколи не стає навколішки й не молиться!

— Так, — не дуже впевнено погодився Саак. — Може, й так. Але він зв'язаний з Богом зовсім інакше, ніж я, він стояв біля хреста, коли той мучився й помирав. І бачив с'яйво навколо нього, бачив також огорненого полум'ям ангела, який відсунув камінь з його могили, щоб він міг вийти з царства мертвих. Це він відкрив мені очі на його велич.

Наглядач тільки похитав головою, нічого не розуміючи, і скося глянув на Варавву. Цей чоловік зі шрамом на щоці ніколи не дивився у вічі й тепер також відвернувся. Невже такий належить Богові Саака? Не може бути. Ні, цей Варавва не подобався йому.

Він зовсім не хотів і його визволити з копальні. Проте Саак знову сказав:

— Я не можу з ним розлучитися.

Наглядач щось промурмотів і трохи постояв, скося дивлячись на Варавву. Нарешті дуже неохоче погодився. Хай

буде так, як Саак хоче, вони не розлучаться. Потім лишив їх і пішов у свою самоту.

Коли в призначений час Саак і Варавва з'явилися до сторожа, їх звільнили з ланцюгів і підняли з копальні. І коли вони опинилися нагорі й побачили сонце, що світило над узгір'ям, напоєним пахощами мирта й лаванди, побачили весняну зелень долин, а за ними море, Саак упав навколішки й радісно крикнув:

— Він тут! Він тут! Глянь — ось його царство!

Погонич, який чекав, щоб забрати їх, спантеличено дивився на нього. Тоді штовхнув його ногою, щоб він підвівся, і сказав:

— Ну, гайда вже!

З них вийшов добрий запряг до плуга, адже вони довго були скуті разом і звикли один до одного, мов пара мулів. Худі, жалюгідні, з наполовину виголеними головами, вони, звичайно, були посміховиськом для інших рабів. Відразу видно було, звідки вони прийшли. Та принаймні один із них швидко оклигав, бо від природи був здоровий, і за якийсь час вони почали непогано упорюватися зі своєю роботою. Наглядач не нарікав на них: мовляв, від в'язнів підземелля він і цього не сподівався.

Самі вони були безмежно вдячні за те, що з ними сталося. Хоч вони працювали, мов худоба, з ранку до вечора, однаково це було не те, що раніше. Бачити білий світ, дихати його повітрям — уже саме це стало величезною полегкістю. Вони раділи сонцю, хоч їхні худі тіла обливались потом у його промінні й хоч до них ставились, як до тварин,

не краще, ніж досі. Батіг ляскав над ними, як і в копальні, а надто перепадало Саакові, що був кволіший за Варавву. Та однаково вони повернулися до життя, жили, як інші створіння, на землі, а не внизу, в постійній темряві. Настав ранок, і наставав вечір, був день, і була ніч, вони все це бачили й тішились цим. Але розуміли, що царство Боже ще не настало.

Поступово інші раби звикли до Варавви й Саака і перестали дивитися на них, мов на якихось чудернацьких звірів. Волосся в них відросло, вони зробилися такі, як усі, і вже не привертали до себе уваги. І взагалі, дивне було не те, що вони працювали в копальні, а що змогли вибратися з того пекла. Властиво, це з самого початку викликало в інших рабів цікавість, навіть мимовільні заздрощі, хоч ніхто з них не признався б у цьому. Вони пробували випитати, як їм пощастило вибратися нагору, але мало що дізналися. Варавва й Саак були мовчазні, а про те чудо взагалі не хотіли говорити. Вони були трохи дивакуваті й здебільшого трималися разом.

А могли б уже й розійтися. Тепер вони не були скуті ланцюгом. Могли б потоваришувати з кимось іншим, якби захотіли, їм не конче було їсти і спати поряд. А проте вони трималися разом і завжди ходили один з одним, немов нероздільні. І це тим більше дивувало, що тепер вони, власне, замикались один перед одним, не могли вже так легко розмовляти, як раніше. Вони поводитись як нероздільні, хоч їх багато що розділяло.

Щоправда, працювати вони мусли разом. Та потім, як закінчували працю, могли змішатися з рештою рабів. Але,

коли згадати, якими чужими вони почували себе серед них, може, й нема чого дивуватися, що вони трималися вдвох. І вони звикли не розлучатися, звикли до ланцюга, якого тепер уже не було. Прокинувшись серед ночі й відчувши, що їх не сковує ланцюг, вони майже лякалися, поки не пересвідчувалися, що лежать поряд. Тоді їм відлягало від серця.

Подумати тільки, що Варавва до такого докотився! Що таке могло статися з *ним*! Диво, та й годі. Вже кому-кому, а Варавві не годилося ні з ким заходити в тісні стосунки. Проте його скували, не питаючись, хоче він того чи ні, та ще й залізним путом. І хоч того пута уже не було, він однаково поведився так, ніби не міг його спекатись. Звичайно, він випрочувався, хотів звільнитись...

А Саак не хотів. Навпаки, Саак дуже страждав, що вони вже не такі близькі, як були. Чому так сталося?

Про чудесне врятування з копальні, з того царства мертвих, вони більше не говорили. Говорили тільки спершу, а потім перестали. Саак тоді казав, що їх урятував Син Божий. Спаситель. Ну так... Напевне він... Хоч, властиво, Спаситель, Син Божий урятував Саака, а Варавву вже врятував Саак. Хіба ні? Хіба не так було?

Ох, краще про це не думати.

Принаймні Варавва дякував Саакові за те, що той його врятував. Але чи дякував він Богові? Так, мабуть, дякував. Чи ні? Хто зна...

Саак журився, що так мало знає Варавву, до якого прихилився всім серцем. Йому було тяжко, що вони не моляться разом, як колись у копальні, в царстві мертвих. Йому так

хотілося цього. Але він не дорікав Варавві. Тільки не міг нічого зрозуміти.

Незрозумілого у Варавві було багато. А проте він бачив, як Спаситель помер і як воскрес, бачив навколо нього небесне сяйво. Хоч про це вони вже не говорили...

Саак страждав, але не через себе. Його худе, обпечене обличчя під білим чубом було вкрите цятками від іскор з горна, а висохле тіло порубцьоване нагайками наглядачів. Але за себе він не страждав. Навпаки, був щасливою людиною. Особливо тепер, коли Господь учинив над ним чудо, вивів його на сонце, до польових лілей, про які він сам так гарно розповідав.

Над Вараввою він також учинив те саме чудо. Але Варавва неспокійно озирався на світ, у який повернувся, й ніхто не знав, що він думає.

Такі в них спершу були нагорі стосунки.

Коли скінчилась весняна робота, їх перевели до водяного колеса, яке треба було пустити в рух, тільки-но почнеться спека, щоб усе не засохло на пні. То була також важка робота. А потім, коли зібрали врожай, їх послали до млина, однієї з багатьох будівель, які оточували резиденцію римського намісника і які разом із жалюгідними оселями тубільців утворювали ніби містечко біля пристані. Так Варавва й Саак опинилися ще ближче до моря.

Там, у млині, вони й зустрілися зі сліпим на одне око чоловічком.

То був приземкуватий раб з обстриженою головою, сірим зморщеним обличчям і висохлими губами. Він злодійкувато дивився своїм єдиним оком, а друге йому вирвали

за те, що він украв кілька чверток борошна. За кару він ще носив на шиї велике ярмо. Він мав насипати борошно в мішки й переносити їх до комори, і ні в цій простій роботі, ні в його непоказній, сірій, немов щурячій, постаті не було нічого особливого. А однаково його помічали більше, ніж інших, мабуть, з тієї причини, що кожен у його присутності почував себе якось ніяково й незатишно. Завжди було відомо, є він у млині, чи ні, навіть відвернувшись, можна було спиною відчутти на собі погляд його єдиного ока. Просто у вічі він ніколи не дивився.

Двоє нових рабів його зовсім не зацікавили, здавалося, він їх навіть не побачив. А що він із глузливою посмішкою спостерігав, як їх ставлять до найтяжчого каменя, ніхто не помітив. Ніхто б і не здогадався, що то посмішка, що ті сірі висохлі губи склалися в посмішку. В млині було чотири камені, і кожен обертало по двоє рабів. Здебільшого в млинах використовували ослів, але тут їх було мало, а людей багато, та й обходились раби дешевше. Але Саак і Варавва вважали тутешній харч майже розкішним порівняно з тим, як їх годували раніше, і взагалі їм тут жилося краще, хоч робота була й важка. Наглядач не знущався з рабів. То був огрядний, вайлуватий чоловік, що переважно носив нагайку на плечі, не користуючись нею. Тільки сліпому дідові, що вже не мав сили, часто доводилось її куштувати.

Весь млин усередині був білий від борошна, яке за довгі роки насіло скрізь на долівці, на стінах, на кожній павутині під стелею. В повітрі, сповненому гуркоту каменів, коли вони всі чотири крутилися, теж літало борошно. Всі раби працювали голі, тільки одноокий був у сорочці з міш-

ковини й сновигав по млині, мов сірий щур. Через ярмо на шії він мав такий вигляд, ніби втрапив у пастку і якимось чином вирвався з неї. Кажали, начебто він їв борошно з мішків, коли залишався сам у коморі, хоч ярмо йому мало б заважати. І їв його не з голоду, а із затиності, знаючи, що, якби спіймався, йому б вирвали друге око й поставили крутити камінь, як того сліпого діда, а він же розумів, що ця робота йому не до снаги й що вона була б не легшою карою, ніж вічна темрява, яка йому загрожувала, коли б його спіймали знов на крадіжці. Але хтозна, чи це була правда.

Ні, двоє нових не викликали в нього надмірної цікавості. Він крадькома стежив за ними, як за всіма іншими, й чекав, що буде далі, чи щось не з'ясується. Але нічого не мав проти них. Нічого *особливого*. Він чув, що вони прийшли з копальні, а звідти він нікого досі не зустрів. Але й проти людей з копальні він нічого не мав. Ні проти кого не мав нічого особливого.

Оскільки вони працювали в копальнях, то, мабуть, були запеклі злочинці, хоч один із них на такого злочинця зовсім не скидався. Зате другий дуже скидався і, видно, боявся, що це впадає в око. Жалюгідна мара, а той другий, мабуть, просто дурний. То як вони вибралися з копальні? З того пекла? Хто їм допоміг? Цікаве питання. Але на нього не легко відповісти.

Та як почекати, то завжди щось виявиться. Те чи інше, а пояснення знайдеться. Завжди все з'ясовується саме собою. Тільки треба не прогавити нічого. А око він має добре.

Отож він і помітив, що той високий, худий, із великими коров'ячими очима, ввечері стає в темряві навколішки

й щось мурмоче. А чого? Звісно, він молиться якомусь богові, але якому? Що то за бог, якому моляться в такий спосіб?

Одноокий чоловічок знав багато різних богів, хоч йому б ніколи не спало на думку молитися їм. А якби й спало, то він, звичайно, молився б так, як усі, перед їхніми зображеннями в храмі, до якого вони належали. А цей чудний раб, коли молився, то, певне, думав, що його бог стоїть у темряві перед ним. І промовляв до нього як до живого, ніби той бачив і чув його. Диво, та й годі. Шепотів у темряві, щось ревно просив у бога, але ж кожен міг пересвідчитись, що ніякого бога там не було. Що той дивак тільки уявив собі його.

Те, чого немає, не може нікого зацікавити, та все ж, відколи одноокий помітив, як Саак молився, він почав розпитувати його про того дивного бога. І Саак, як умів, пояснив йому все. Сказав, що його бог присутній скрізь, навіть у темряві. Можна будь-коли покликати його, і відчуєш, що він біля тебе. Так, навіть відчуєш його у своїх грудях, і це найбільша радість. Одноокий визнав, що бог Саака справді незвичайний.

— Авжеж, — погодився Саак.

Одноокий начебто хвилину зважував те, що почув про невидимого, але дуже могутнього Саакового бога, тоді запитав, чи то не він допоміг їм вибратися з копальні.

— Так, — відповів Саак. — Він.

І додав, що він Бог усіх пригноблених і що він усіх рабів звільнить від їхніх пут. Бо Саак хотів проповідувати свою віру й відчував, що його уважно слухали.

— Он як, — мовив одноокий.

Саак дедалі дужче переконувався, що той непоказний, нікому не потрібний раб, якому вирвали око, хотів почути, як спасуть його і всіх інших, і що він, Саак, повинен йому все пояснити, так велів Бог. Тому він за кожної нагоди заводив із ним мову про Бога, хоч Варавва тоді скося позирав на них. Видно, йому все те не подобалося. Нарешті, коли вони після роботи сиділи разом на млиновому камені, Саак звірив одноокому свою таємницю, показав йому напис на табличці. Власне, до цього дійшло тому, що одноокий запитав, як зветься той невідомий бог — якщо його ім'я дозволено вимовляти, — і тоді Саак назвав його, а щоб наочно засвідчити силу й велич свого Господа, дав одноокому глянути на таємничі знаки святого наймення. Той з великим зацікавленням роздивлявся напис і слухав Саакову розповідь про раба-грека, який вирізав його і який розумів, що означає кожна рисочка. Йому в думці не вкладалося, як звичайний раб міг розуміти Божі знаки.

Саак, востаннє глянувши на напис, перевернув табличку. І, притискаючи її до грудей, щасливим голосом сказав, що він — раб Божий, він належить Господові.

— Он як, — мовив одноокий.

Потім він запитав, чи в Саакового товариша з копальні теж є такий напис.

— Звичайно, — відповів Саак.

Одноокий кивнув головою, мовляв, він так і думав. Хоч насправді він сумнівався, що вони мали одну віру й одного бога, адже той злочинець зі шрамом під оком ніколи не молився.

Вони ще не раз говорили про дивного бога після цієї розмови, яка, Саак відчував, їх дуже зблизила. Добре, що він відкрив йому свою велику таємницю, певне, це сам Господь навів його на таку думку.

У млині всі були дуже вражені, коли одного дня наглядач оголосив, що на визначений час Саак і Варавва повинні з'явитися до самого прокуратора. Досі такого ще не було, принаймні відколи наглядач тут працював, він був приголомшений не менше, ніж інші, й нічого не міг збагнути. Щоб двох нікчемних рабів кликали до самого римського прокуратора! Наглядач мав привести їх туди, і він трохи боявся, бо ще ніколи не з'являвся на очі могутньому володареві. Хоч його діло маленьке, він мав тільки привести їх куди треба. У визначений час вони вирушили в дорогу, і всі в млині дивилися їм услід, навіть той приземкуватий раб, схожий на щура, який не міг усміхатися, так у нього висохли губи, — він теж стояв і дивився їм услід своїм одним оком.

Саак і Варавва, звичайно, самі б не втрапили туди вузькими вуличками, яких вони зовсім не знали. Вони йшли за наглядачем, тримаючись, як і досі, близько один біля одного. Наче знов були з'єднані ланцюгом.

Показний чорний раб, прикутий за ногу біля різьблених кедрових дверей, упустив їх до великого будинку і зразу ж за порогом, у галереї, передав вартовому. Той повів їх далі залитим сонцем, невеликим подвір'ям до зали, теж не дуже великої. Вхід до зали був просто з подвір'я. І там вони раптом опинилися перед римлянином.

Усі троє впали ницьма, торкнувшись лобом підлоги, як їх напучував наглядач, хоч Саак і Варавва вважали, що га-

небно так принижуватися перед тим, хто був тільки людиною. Аж як їм наказано, вони насмілилися встати. Римлянин, що сидів, відхилившись на спинку крісла, у глибині зали, підкликав їх рукою до себе, і вони боязко наблизилися, навіть зважились на ходу глянути на нього. То був дужий чоловік років шістдесяти з повним, але вольовим обличчям, широким підборіддям і твердо окресленими устами. Вони відразу помітили, що ті уста звикли наказувати. Очі були гострі, прискіпливі, але не виявляли відвертої неприязні. Дивно, але в ньому не було нічого такого, що відлякувало б.

Найперше він розпитав наглядча, як ці двоє рабів поводяться й чи він ними задоволений. Той, затинаючись, відповів, що задоволений, і про всяк випадок додав, що завжди тримає своїх рабів у суворому послуху. Важко було визначити, чи поцінував цей запал його високий володар, — він зміряв швидким поглядом гладку постать наглядча й легким помахом руки відпустив його. Той, не зволікаючи, скористався дозволом. І так квапливо, що навіть забув про ввічливість і повернувся до свого пана спиною.

А прокуратор звернув свій погляд на Саака з Вараввою і почав розпитувати їх, де вони народилися, за що їх покарано і як вони вийшли з копальні, хто дав таку вказівку. І весь час розмовляв із ними приязно. Потім підвівся, пройшовся за лою, і їм здалося, що він не такий уже й високий. Він наблизився до Саака, взяв у руку його табличку, глянув на тавро й запитав, чи він знає, що там вирізьблене. Саак відповів, що це тавро Римської держави. Прокуратор кивнув головою і сказав, що так воно і є, це тавро означає, що Саак належить

Римській державі. Далі прокуратор обернув металеву табличку другим боком і зацікавлено, хоч наче й зовсім не здивувавшись, почав розглядати таємничий напис.

— «Ісус Христос», — прочитав він.

Саака й Варавву страшенно вразило, що він здатний був зрозуміти ті знаки, відчитати таємниче ім'я Бога.

— Хто це такий? — запитав прокуратор.

— Це мій Бог, — відповів Саак, і голос у нього ледь затремтів.

— Ага. Не пригадую, щоб я десь чув про нього. Але богів так багато, що всіх не запам'ятаєш. Це бог того краю, з якого ти походиш?

— Ні, — відповів Саак. — Це Бог усіх людей.

— Усіх людей? Он як! Нічого собі. А я навіть не чув про нього. Спритно ж він приховує свою славу.

— Авжеж, — погодився Саак.

— Бог усіх людей. То він, певне, має чималу силу. На чому ж вона ґрунтується?

— На любові.

— На любові?.. Гм, а чому б і ні. Добре, я не втручаюся, вір собі, в що хочеш. Але скажи мені, чому ти носиш його ім'я на своїй табличці?

— Бо я належу йому, — відповів Саак, і голос у нього знов ледь затремтів.

— Он що! Ти належиш йому? Як це так? Хіба ти не належиш Римській державі, як засвідчує ця табличка? Хіба ти не її раб?

Саак нічого не відповів, мовчки стояв, опустивши очі додолу.

Нарешті римлянин сказав — і в мові його не було навіть тіні якоїсь неприязні:

— Ти повинен відповісти. Адже нам треба з'ясувати це, розумієш? Кажи, чи ти належиш Римській державі?

— Я належу своєму Господові, — відповів Саак, не підводячи очей.

Прокуратор хвилину дивився на нього. Тоді взяв його за підборіддя й зазирнув у попечене обличчя, що побувало колись біля горна. Він нічого не сказав і, побачивши те, що хотів, відпустив Саака.

Потім він підійшов до Варавви і, перевертаючи його табличку, запитав:

— А ти? Ти також віриш у того бога любові?

Варавва не відповів.

— Кажи! Віриш?

Варавва похитав головою.

— Ні? То чого ж ти носиш на табличці його ім'я?

Варавва знов промовчав.

— Хіба він не твій бог? Адже напис свідчить, що твій.

— У мене немає бога, — відповів нарешті Варавва тихо, майже нечутно.

Але і Саак, і римлянин почули його відповідь. Саак, вражений тими незбагненими словами, глянув на нього з таким відчаєм і з таким болем, що погляд його пронизав Варавву наскрізь, хоч сам Варавва й не дивився тоді на Саака.

Здивувався й римлянин.

— Не розумію, — сказав він. — То навіщо ж ти носиш цей напис «Ісус Христос» на своїй табличці?

— Тому, що дуже хочу вірити, — відповів Варавва, не підводячи очей.

Римлянин поглянув на нього, на його спустошене обличчя, на шрам під оком і твердо, простими лініями окреслені уста, які ще свідчили про неабияку силу. Обличчя нічого не виражало, і навряд чи на ньому з'явився б якийсь вираз, якби він узяв його за підборіддя, як Саака. Зрештою, йому б навіть на думку не спало зробити таке з Вараввою. А чому? Він і сам не знав.

Прокуратор обернувся до Саака.

— Ти розумієш як слід, що ти набалакав? Це означає, що ти повстаєш проти кесаря. Хіба ти не знаєш, що він також бог, що ти належиш йому й на твоїй табличці раба стоїть його тавро? А ти заявляєш, що належиш іншому, невідомому богові, й вирізав на своїй табличці його ім'я, щоб показати, що ти не кесарів раб, а його. Хіба не так виходить?

— Так, — відповів Саак невпевнено, але вже не таким тремтячим голосом.

— І ти на цьому наполягаєш?

— Так.

— А ти розумієш, на що ти себе цим наражаєш?

— Атож. Розумію.

Римлянин замовк. Він думав про того бога рабів, про якого, щиро казати, багато чув останнім часом, про того шаленця з Єрусалима, що сам помер смертю раба. «Зняти всі кайдани»... «Раб божий, якого він звільнить»... Не така це вже й невинна проповідь, якщо добре поміркувати... І такі обличчя, як ось у нього, навряд чи будуть до вподоби комусь із рабовласників...

— Якщо ти відмовишся від своєї віри, тобі нічого не буде, — сказав він. — То як, відмовляєшся?

— Не можу, — відповів Саак.

— Чому?

— Я не можу відступитися від свого Бога.

— Чудний чоловік... Ти ж, мабуть, розумієш, який вирок я муситиму тобі ухвалити? Ти справді такий мужній, що ладен померти за свою віру?

— Я цього не вирішую, — ледь чутно сказав Саак.

— Ти не скидаєшся на дуже мужнього. Невже тобі не миле життя?

— Чому ж, миле, — відповів Саак.

— Але якщо ти не відмовишся від свого бога, то тебе ніщо не врятує. Ти розлучишся з життям.

— Я не можу розлучитися зі своїм Господом.

Римлянин здвигнув плечима.

— Ну, то я не можу нічого для тебе зробити, — сказав він і повернувся до столу, біля якого сидів, коли вони прийшли. Він постукав молоточком зі слонової кістки об мармурову стільницю. — Ти такий самий навіжений, як твій бог, — мовив він уже більше до самого себе.

Поки вони чекали на вартового, прокуратор підійшов до Варавви, перевернув його табличку, взяв кинджал і вістрям перекреслив наймення «Ісус Христос».

— Тобі воно непотрібне, якщо ти однаково в нього не віриш, — сказав він.

Поки це діялося, Саак дивився на Варавву поглядом, який пік його вогнем і якого йому ніколи не судилося забути.

І ось Саака вивели геть, а Варавва залишився. Прокуратор похвалив його за розважну поведінку і сказав, що хоче винагородити його. Нехай піде до старшого над рабами тут, у будинку, і його переведуть на іншу, кращу роботу.

Варавва швидко глянув на римлянина, і той побачив, що на обличчі в нього є вираз, хоч і не страшний. В очах його дрижала ненависть, мов кінець стріли, що ніколи не злетить із тятиви.

І Варавва пішов виконувати те, що йому наказано.

Коли Саака розпинали, Варавва стояв неподалік за куцями гібиска, щоб приятель на хресті не побачив його. Але Саака перед тим так катували, що він і так навряд чи помітив би Варавву. Катували його за давньою звичкою і ще тому, що вирішили: володар просто забув дати про це наказ. Насправді той не мав наміру катувати його, тільки не подумав про те, що тортури треба заборонити. І про всяк випадок усе було зроблене так, як звичайно робилось. За що раба засуджено до страти, ніхто не знав, і, зрештою, нікого це не цікавило. До своєї роботи вони звикли.

Саакові знов виголили півголови, а його біле волосся було все в крові. Обличчя його, власне, нічого не виражало, але Варавва, якому воно було добре знайоме, розумів, що б воно виражало, коли б могло. Він не зводив із того обличчя палючих очей, якщо тільки Вараввині очі можна назвати палючими, — але тепер їх можна було так назвати. І на виснажене тіло він також дивився, не міг відвести від нього погляду, якби й хотів, а він і не хотів його відводити. Тіло було таке худе й безсиле — де б у ньому могла причаїтися

злочинність? Але на грудях, де можна було поррахувати всі ребра, видніло випечене державне тавро на ознаку того, що йшлося про державний злочин. А табличку зняли, пошкодували металу, та вона йому вже й не була потрібна.

Розпинали злочинців за містом, на невисокому пагорбі, зарослому де-не-де кущами. За одним із них і стояв Варавва-відпущеник. Крім нього й тих, що розпинали Саака, там не було жодної душі, нікого не цікавила Саакова смерть. Звичайно тут глядачів не бракувало, а надто коли страчували тяжкого злочинця. Але Саак нікого не вбив, не пограбував, ніхто не знав, що він за людина й чим завинив.

Знов була весна, як тоді, коли вони вийшли з копальні і Саак упав навколішки й вигукнув: «Він тут! Він тут!» Навколо зеленіли поля, навіть на цьому пагорбі було повно квіток. Сонце сяяло над горами й над морем, що синіло недалеко внизу. Але була обідня пора, давалася взнаки спека, і мухи здіймалися хмарою, коли хтось з'являвся на тому нечистому пагорбі. Вони обсіли Саакові все тіло, а він не мав сили відігнати їх. Ні, в Сааковій смерті не було нічого величного й шляхетного.

Тому, власне, й дивно, чому вона так полонила Варавву. А вона його полонила. Очі його ніби хотіли закарбувати у своїй пам'яті навіки і піт, що котився з лоба й запалих, худих підпахвин, і груди з випеченим тавром Римської держави, які здіймалися, набирали повітря і знов опадали, і мух, яких ніхто не відганяв. Голова не трималася на в'язах, розп'ятий тяжко стогнав, Варавві аж звідти, де він стояв, чути було кожен звук. Він і сам дихав важко, уривано, і рот у нього також був розтулений, як і в його приятеля на хресті. Йому

навіть хотілося води, як напевне хотілося Саакові. Дивно, що Варавва все це відчував. Але ж вони були так довго скуті разом! Йому раптом здалося, що все повернулося, що він і розп'ятий знову з'єднані залізним ланцюгом.

Ось Саак спробував щось сказати, він чогось хотів, мабуть, пити, але ніхто нічого не зрозумів. Навіть Варавва не почув, що він сказав, хоч як напружував слух. Щоправда, він стояв не близько. Він міг би вибігти на пагорб, підступити до хреста, озватись до товариша, запитати, чого той хоче, чим би він міг допомогти йому, а заразом і відігнав би від нього мух. Але не вибіг. І далі ховався за кущем. Нічого цього не зробив. Тільки весь час дивився на Саака палючими очима й так переймався його муками, що аж рота розтулив.

Скоро стало видно, що розп'ятому залишилось недовго мучитись. Він ледве дихав, груди майже не ворушилися, Варавва з-за євого куща не чув уже нічого. А потім худі груди зовсім застигли, отже, Саак помер. І не впала на землю п'ятьма, не сталося ніякого іншого чуда, він тихо, непомітно сконав. Ті, хто мав стежити за ним, нічого не зауважили, вони порозлягалися неподалік і грали в кості, як і того разу, колись давно. Але тепер вони не посхоплювались, не злякалися, що розп'ятий помер. Вони просто не помітили тієї смерті. Єдиний Варавва помітив її. І, збагнувши, що сталося, він засопів і впав навколішки, ніби молитися.

Дивно. Як би зрадів Саак, коли б побачив, як він стоїть навколішки. Та Саак був уже мертвий.

А втім, хоч Варавва і впав навколішки, насправді він не молився. Бо не мав кому. Тільки трохи постояв так.

Потім затулив руками своє спустошене, сивобороде обличчя і, мабуть, заплакав.

Раптом один із вартових вилаявся, помітивши, що розп'ятий уже помер. Їм залишилося тільки зняти його з хреста, і можна було йти додому. Що вони й зробили.

Так розпинали Саака, а Варавва-відпущеник стояв і дивився на це.

На той час, коли прокуратор залишив свою посаду й повернувся до Рима, щоб там доживати віку, він зібрав собі більше багатство, ніж будь-хто з попередніх правителів острова, зате й копальні, і взагалі ціла провінція за його володарювання давала державі більший прибуток, ніж будь-коли доти. Цьому сприяли незчисленні його помічники й наглядачі своєю ретельністю, суворістю та й, мабуть, жорстокістю. Це вони допомагали прокураторові взяти все можливе від природи й витиснути всю силу з населення та рабів. Але сам прокуратор був зовсім не жорстокий. Суворою була його влада, а не він. І якщо його звинувачували в жорстокості, то тільки через необізнаність, тому що не знали його. Його й справді мало хто знав, він був напівміфічна особа. Тисячі бідолах у підземних копальнях і біля плугів на ланах під пекучим сонцем відітхнули з полегкістю, почувши, що він має виїхати, — у своїй наївності вони сподівалися, що новий правитель буде кращий. Але самому прокураторові було шкода покидати цей гарний острів. Йому тут жилося дуже добре.

Особливо тяжко було йому розлучатися зі своєю працею, бо він був дужий і діяльний чоловік. Але водночас був витонченою натурою, тому з великим задоволенням думав про ту втіху, яку йому дасть розкішний Рим і освічене товариство його рівня. І, відпочиваючи в зручному кріслі на затіненому боці палуби, він віддавався мріям про майбутні втіхи.

Він узяв із собою рабів, що могли знадобитися йому особисто, і серед них Варавву. Хоч його він додав до списку швидше з зичливості і з доброго серця, бо яка там користь з раба в такому віці. Але прокуратор запам'ятав цього приємного, поступливого раба, що розважно дозволив перекреслити ім'я свого бога, й вирішив узяти ще й його. Хто б сподівався, що Вараввин володар виявиться таким добросердим і пам'ятливим.

Корабель плів довше, ніж звичайно, бо не було вітру, та після кількох тижнів безперервного веслування скривавлені галерні раби пригнали його в Остію, і другого ж таки дня прокуратор уже прибув до Рима, а через кілька днів і все його добро та челядь.

Палац, який він звелів купити для себе, стояв у центрі міста, в найбагатшій його дільниці. Він мав кілька поверхів, був обкладений різнобарвним мармуром і весь опоряджений надзвичайно розкішно. Варавва, який мешкав у підвалі разом з іншими рабами, бачив з усього палацу тільки той підвал, але розумів, що то, мабуть, розкішний і багатий дім. Та йому було цілком байдуже, який той дім. Важкої роботи він не мав, тільки якісь дрібні доручення, і щоранку разом із кількома іншими рабами супроводжував зарозумілого

розпорядника з кухні, відпущеного на волю з рабства, коли той ішов по закупи на ринок. Отже, Варавва мав нагоду багато що побачити в Римі.

Та навряд чи можна сказати, що він справді щось там бачив. Місто лише пропливало повз нього, нічим не затримуючи його погляду, і здавалось, нітрохи його не цікавило. Коли він проштовхувався вузенькими людними вуличками чи ходив по галасливому ринку, де через тисняву важко було ступити крок, то бачив усе ніби здалеку, немов крізь туман. Могутня галаслива столиця світу так і залишилася для нього ніби несправжньою, він ходив по ній, мов сновида, заглиблений у свої думки. Тут було повно чоловіків і жінок різних рас, з різних країв, і кожного, крім Варавви, полонив би той людський мурашник, те багатство й пишнота, великі будівлі й незчисленні храми найрізноманітнішим богам, до яких на прегарних позолочених ношах несли вельможних панів, і вони там поклонялися кожний своїм богам тоді, коли їх не вабили дорогі крамниці на Via Sacra чи розкішні лазні. Чиїсь інші очі жадібно вбирали б у себе всю ту пишноту. Але Вараввині очі нічого не вбирали, може, тому, що були надто глибоко сховані, і те, що вони бачили, тільки пропливало повз них, як щось цілком стороннє. Його той світ анітрохи не обходив. Що він є, що його нема. Принаймні так думав сам Варавва.

А проте не міг той світ анітрохи не обходити Варавви. Тому, що Варавва його ненавидів.

Ніби несправжніми лишилися для нього й різні процесії вірних зі своїми жерцями і святими символами. Варавву, який не мав ніякого бога, дивувало, що вони так

часто йому трапляються і їм треба давати дорогу. Він тулився до стін будинків і крадькома проводив їх несміливим поглядом. Одного разу навіть подався слідом за такою процесією і прийшов до дивного храму, якого досі ніколи не бачив. Зайшовши досередини, він, як і всі, зупинився перед образом матері з дитиною на руках. На його запитання, хто вона, йому відповіли, що то благословенна Ізіда зі своїм дитятком Гором. Але потім почали підозріливо поглядати на нього — мовляв, що це за людина, яка не знає імені Святої Матері, і храмовий сторож виштовхав його геть, а біля мідяних дверей зробив таємний знак, щоб уберегти себе і храм від нього. Наче добачив, що Варавва був зачатий і народжений у ненависті до всього створеного на небі й на землі й до самого Творця неба і землі!

Шрам під оком у Варавви був червоний, аж темний, а в глибоко схованих очах тремтіла ненависть, мов кінчик стріли, коли він вискочив з подвір'я храму й побіг далі плетивом вулиць і провулків. «Щезни з очей, проклятущий!» Він заблукав, не знав, де опинився, а як нарешті добрався до дому, його хотіли покарати, але не зважились, бо знали, що господар ставиться до нього прихильно. Та й повірили його плутаному поясненню, що він заблукав у чужому, не знайомому ще місті. Він забився в найдальший куток підвалу для рабів, лежав у темряві, і перекреслене наймення «Ісус Христос» пекло вогнем його тремтячі груди.

Тієї ночі Варавві приснилося, що він скований ланцюгом з іншим рабом і що той раб лежить поряд і молиться, але він, Варавва, не бачить його.

— Чого ти молишся? — запитав його Варавва. — Яка з твоєї молитви користь?

— Я молюся за тебе, — відповів з темряви раб добре знайомим йому голосом.

І Варавва принишк, щоб не заважати йому молитись, і відчув, як його старі очі наповнилися слізьми. Та коли він прокинувся і почав мацати рукою по долівці, то не знайшов ланцюга, і того раба теж не було поряд. Варавва ні з ким не був зв'язаний, ні з ким у цілому світі.

Якось, коли Варавва був сам у склепистому підвалі палацу, він помітив у закутку надряпаний на мурі знак риби. Невміло виконаний, малюнок, проте, не викликав ніякого сумніву в тому, що він зображав і який у ньому був зміст. Варавва стояв перед ним і міркував, хто з тутешніх рабів міг бути християнином. І потім ще не раз вертався до цього думкою, придивлявся до кожного, вгадуючи, хто б то міг бути. Але нікого не розпитував. Не дізнавався, не шукав нікого, хто б йому щось сказав про це. А знайти таких було б зовсім не важко. Та він навіть не пробував.

Варавва ні з ким не водився, з іншими рабами спілкувався тільки тоді, як було необхідно. Він ніколи ні з ким не розмовляв, тому нікого й не знав. І тому ніхто не знав його й не цікавився ним.

Але що в Римі є багато християн, Варавва знав. І знав, що вони сходяться у своїх молільнях, сходяться братствами, в різних місцях. Та він до них не ходив. Може, часом і думав піти, але так і не пішов. Він носив наймення їхнього бога на своїй табличці, проте воно було перекреслене.

Останнім часом їм, звичайно, доводилося сходитись по-тайці, щоразу в інших місцях, бо вони боялись переслідувань. Він чув про це на ринку від тих, хто захищався від християн розчепіреними пальцями, тим самим знаком, що й сторож храму Святої Матері захищався тоді від Варавви. Ними гидували, їх ненавиділи, підозрювали в чаклуванні та всякому іншому неподобстві. І бог їхній — злочинець, якого давно повісили. Краще не мати з ними діла.

Одного вечора Варавва почув, як двоє рабів перешіптувалися в темряві підвалу, думаючи, що вони самі, бо не бачили його. Він їх також не бачив, але впізнав по голосах. Вони недавно з'явилися тут, їх купили кілька тижнів тому.

Ті раби говорили про збори їхнього братства, що відбудуться завтра в саду Марка Луція біля Аппієвої дороги. Але скоро Варавва зрозумів, що ті збори відбудуться не в самому саду, а в єврейських катакомбах, які там починаються.

Дивне місце для зборів... Серед мертвих... Чого їм заманулось зібратися саме там?

Другого вечора, перед тим як підвал замикали на ніч, Варавва, ризикуючи життям, устиг викрастися з палацу.

Коли він вийшов на Аппієву дорогу, уже западав при смерк, і майже ніхто не траплявся йому назустріч. Сад показав йому якийсь пастух, що гнав додому отару.

Зайшовши в підземелля, він почав спускатися вузьким похилим ходом. Сюди знадвору ще пробивалося світло, і коли він добрався до першого ряду могил, то побачив, що вони тягнуться далі в темряву. Варавва посувався навпомацки, натикаючись руками на холодні, вологі кам'яні пли-

ти. Зібратися мають у першій великій галереї — так він зрозумів із перешіптування тих двох рабів. Він помалу йшов уперед.

Ось начебто чути голоси. Варавва зупинився — ні, скрізь тихо. Він рушив далі. Ступати доводилось дуже обережно, бо на дорозі часто траплялися східці, то один, то більше, хід вів униз. Варавва долав його крок за кроком.

А галереї все не було. Тільки вузький хід між могилами. Аж ось Варавва відчув, що той хід розгалужується. Котрий же напрямок тепер вибрати? Він нерішуче зупинився, цілком розгублений. Та враз блиснуло світло, десь дуже далеко. Ну звичайно, світло! Він заквапився в той бік. Це напевне там!

Але світло раптом десь ділося. Зникло. Може, він, не помітивши, звернув у якийсь інший хід, убік від того, яким досі йшов? Варавва кинувся назад, щоб знов побачити світло. Але не побачив, його вже не було видно!

Він стояв, геть спантеличений. Де ж вони? Як їх знайти? Адже вони мають бути десь тут!

І де він опинився сам? Та байдуже, він же пам'ятав, як ішов сюди, тож завжди зможе вернутися.

Та коли він пробирався назад тим самим ходом, яким щойно йшов, — напевне тим, бо впізнавав кожен східець, — то зненацька знов побачив світло. Чітке, яскраве світло в боковому ході, якого він, мабуть, раніше не помітив, проте в іншому напрямку, ніж тоді. Але ж це, мабуть, те саме світло, напевне те саме! І Варавва кинувся в той бік. Світло ставало дедалі яскравіше.

І враз воно згасло. Зникло, ніби його й не було.

Варавва схопився за голову. Торкнувся рукою очей. Що це було за світло? І чи воно справді було? Може, йому просто привиділося... Чи, може, в нього знов щось сталося з очима... як тоді, колись давно... Варавва потер очі й оглянувся навколо.

Ні, немає ніякого світла! Ніде, ні з якого боку! Скрізь тільки моторошна пільма, і він сам у цій пільмі, бо тут ніде більше немає жодної людини, жодної живої істоти, крім нього, тільки мертві!..

Мертві!.. Його оточують самі лише мертві. Скрізь, з усіх боків. У всіх проходах і закрутах, хоч би куди він рушив. І куди йому рушати? Він тепер зовсім не знав, у який бік треба йти, щоб вибратися звідси, з царства мертвих...

Царство мертвих! Він замкнений у царстві мертвих!..

Його поймав жах. До горла підкотилася нудота. Він раптом навмання кинувся тікати. Гнаний божевільним страхом, спотикаючись об східці, яких не видно було в пільмі, він бігав з одного ходу до іншого, шукаючи, як вибратися з того царства мертвих... Гасав по підземеллі, мов шаленець, засапаний, ледве дихаючи. А потім уже насилу плентався, натикаючись на стіни, в яких були замуровані мертві, на стіни мертвих, з яких не мав уже надії вибратися...

Та ось нарешті на нього повіяло теплом з поверхні землі, з іншого світу... Майже машинально він почвалав угору й опинився серед кущів винограду. Там він ліг на землю і втупив очі в порожнє, потемніле небо.

Уже скрізь було темно. На небі й на землі. Скрізь...

Коли Варавва повертався до міста нічною Аппієвою дорогою, він почував себе дуже самотнім. Не тому, що поряд із ним ніхто не йшов і ніхто йому не трапився назустріч, а тому, що був сам серед безмежної ночі, яка огорнула всю землю, що не було в нього нікого ні на небі, ні на землі, ні серед живих, ні серед мертвих. Він завжди був самотній, але тільки тепер зрозумів це до кінця. Він ішов у темряві, ніби похований у ній, і на його старечому замкнутому обличчі проступав шрам від рани, яку йому заподіяв батько. А на його старих, поморщених грудях із сивим заростом висіла табличка раба з перекресленим найменням Бога. Так, у нього не було нікого ні на землі, ні на небі.

І він був замкнений у самому собі, у власному царстві мертвих. Як же він міг вирватися з нього?

Тільки єдиний раз він був з'єднаний з іншою людиною, і то лише залізним ланцюгом. Більше нічим, тільки ланцюгом.

Він чув свої власні кроки на брукованій дорозі. Більше ніщо не порушувало тиші, ніби, крім нього, на світі нікого не було. І з усіх боків його обступала темрява. Ніде не світилося. Ніде. На небі теж не світилися зірки, все було порожнє, як пустеля.

Варавва важко дихав, бо повітря було гаряче й гнітюче. Воно аж пашіло — чи, може, він сам мав гарячку, може, заслаб, може, там, унизу, в нього закралася смерть? Смерть! Він завжди носив її в собі, вона була в ньому, відколи він жив на світі. Вона ганяла його темними ходами в ньому самому, кротовими ходами його власного ества, сповнюючи його страхом. Хоч тепер Варавва був уже старий, хоч він

не хотів більше жити, а однаково смерть сповнювала його страхом. А він так хотів би вже... Так хотів би...

Ні, ні, не померти! Не померти!..

А ті сходяться в царстві мертвих, щоб молитися своєму Богові, щоб з'єднуватися з ним і одне з одним. Вони не бояться смерті, вони її перемогли. Сходяться на свої братерські зустрічі, свої вечери любові... «Любіть одне одного»... «Любіть одне одного»...

Та коли він прийшов до них, їх там не виявилось, жодного з них не виявилось. І він просто блукав сам у темряві, темними ходами, своїми власними кротовими ходами...

Де ж вони все-таки ділися? Де ті, що кажуть, начебто вони люблять одні одних?

Де вони цієї ночі, гнітючої ночі — бо тут, у місті, парке повітря ще важче налягає на груди... Цієї ночі, що огорнула всю землю, ночі, що пашить вогнем, не дає дихнути, що ось-ось задушить його...

Варавва повернув за ріг, і в ніс йому вдарив запах диму. Дим здіймався з підвалу поближного будинку, шугав із першого поверху, а з кількох вікон вихоплювалось полум'я... Варавва кинувся в той бік.

І, біжучи, він чув навколо себе тупіт і крик:

— Пожежа! Пожежа!

На перехресті він побачив, що в поперечній вулиці теж горить будинок, і навіть ще дужче. Це його спантеличило, він не міг нічого зрозуміти... Та раптом звідкись почувся слова:

— Це християни! Це християни!

А тоді люди з усіх боків загукали:

— Це християни! Це християни!

Спершу Варавва завмер на місці, не розуміючи, що вони кажуть, що мають на думці. Християни?.. Та потім усе збагнув, усе стало на своє місце.

Ну так. Це християни! Це вони палять Рим. Палять цілий світ!

Тепер він збагнув, чому їх не було в катакомбах! Вони залишилися, щоб спалити гидотний Рим, спалити весь цей гидотний світ! Настала їхня пора! Прийшов їхній Спаситель!

Повернувся розп'ятий, той, із Голгофи, повернувся! Щоб спасти людство, щоб знищити цей світ, як він обіцяв. Знищити, спалити у вогні, як він обіцяв! Нарешті він показав свою міць! І він, Варавва, повинен допомогти йому! Пропавший Варавва, його пропавший брат із Голгофи, тепер не підведе, цього разу ні! Він кинувся до найближчого пожарища, вихопив головешку і шпурнув через вікно в підвал сусіднього будинку. Бігав по головешки й розкидав їх далі, в інші вікна. Він не підведе! Варавва не підведе! Він добре влучав! Оце-то пожежа! Один за одним будинки займалися полум'ям, воно лизало стіни, все поглинав вогонь! А Варавва біг далі, щоб запалити якомога більше будинків, груди його з натуги важко здіймалися й опадали, і разом з ними здіймалося й опадало перекреслене наймення Бога. Він не підвів! Не підвів свого Господа, коли справді знадобився йому, коли настав час, великий час, коли всьому прийшла пора загинути! Вогонь розтікався далі й далі, все обернулося в безкрає море вогню. Весь світ тонує у полум'ї!

Ось воно, його царство! Ось воно!

У в'язниці під Капітолієм зібрали всіх християн, на яких скидали вину за пожежі, і серед них був також Варавва. Його спіймали на місці злочину й після допиту привели сюди. Він був тепер із ними.

В'язниця була видовбана просто в скелі, і з її стін капала вода. В сутінку, який там панував, в'язні не могли розглядіти один одного, і Варавва був радий цьому. Він сидів осторонь на гнилій соломі, відвернувшись від усіх.

Вони весь час балакали про пожежу і про те, що їх чекало. Християн для того звинуватили в підпалі, щоб мати привід ув'язнити їх, віддати до суду. Суддя сам добре знає, що вони не палії. Їх же нікого там не було, вони не виходили з дому, коли їх попередили, що готується облава й що хтось зрадив їхнє місце зустрічі в катакомбах. Вони не винні. Але це нічого не означає. Всі думають, що вони винні. Всі ладні повірити в те, про що галасувала на вулицях підкуплена голота: «Це християни! Це християни!»

— А хто її підкупив? — почувся з темного кутка голос.

Але вони не звернули на нього уваги.

Як би послідовники Учителя могли улаштувати пожежу, підпалити Рим? Хіба можна в таке повірити. Їхній Учитель палить людські душі, а не їхні міста. Він наш Господь, Бог землі та неба, а не якийсь злочинець.

Вони почали говорити про нього, про того, хто був Любов'ю й Світлом, про його царство, на яке вони чекали. Потім проспівали кілька псалмів, і слова в них були дивні й гарні, Варавва ніколи ще таких не чув. Він сидів, похиливши голову, і слухав їхній спів.

Та ось знадвору відсунули залізний засув, зарипіли завіси на дверях, і зайшов вартовий. Він залишив двері відчиненими, щоб було трохи видніше, поки він виконуватиме свій обов'язок, годуватиме в'язнів. Сам він, мабуть, щойно попоїв і випив вина, бо весь порожевів і став дуже говіркий. Брутально лаючись, він кидав приготовану для них їжу, майже неїстівну. Але вартовий лаявся не тому, що хотів їх образити, просто в обслуги в'язниць був такий звичай, інакше вони не розмовляли з в'язнями. Взагалі він був навіть добродушний. Помітивши Варавву, на якого саме падало світло з дверей, вартовий зареготав.

— І цей тут! — крикнув він. — Гасав, дурень, і підпалював Рим! А ви ще брешете, що не палили місто! Його спіймали, коли він біг із головешкою до комори Кая Сервія, де зберігалася олива!

Варавва не підвів очей. Обличчя його було незворушне, нічого не виявляло, але шрам під оком аж горів.

В'язні вражено дивилися на нього. Ніхто з них його не знав. Вони думали, що це якийсь злочинець, що він не належить до них, його й допитували не з ними і привели сюди окремо.

— Не може бути, — перешіптувалися вони між собою.

— Чого не може бути? — запитав вартовий.

— Не може він бути християнином, — відповіли в'язні. — Коли він справді робив те, що ти кажеш.

— Не може? Але ж він сам назвався християнином. Мені казали ті, що його спіймали. Та й на допиті він признався.

— Ми його не знаємо, — розгублено промурмотіли вони. — Якби він належав до нас, ми б його знали.

— Усі ви шахраї! Стривайте, зараз побачите! — Вартовий підійшов до Варавви й обернув його табличку. — Дивіться! Це хіба не ім'я вашого бога? Я цих карлючок не розумію, але хіба не воно тут надряпане? Самі читайте!

Вони обступили його та Варавву і вражено втупили очі в зворотний бік таблички з написом. Більшість їх теж не вміла читати, але дехто тихо, боязко шепотів:

— Ісус Христос... Ісус Христос...

Вартовий опустил табличку на груди Варавві й переможно оглянувся.

— А тепер що ви скажете? Може, він не християнин? Він сам показав її судді і ще заявив, що належить не кесареві, а тому богові, якому ви молитесь і якого давно підвісили. Тепер і його підвісять, даю голову на відруб. Та й усіх вас також! Хоч ви багато хитріші за нього. Не пощастило вам, що знайшовся йолоп, який сам дався нам до рук і заявив, що він християнин!

Єхидно посміхаючись, він обвів поглядом розгублені обличчя і вийшов, замкнувши за собою двері.

Вони знов обступили Варавву й напосілися на нього з запитаннями. Хто він? Невже християнин? До якого ж він належить братства? Чи він справді палив місто?

Варавва нічого не відповідав. Обличчя його зовсім посіріло, старі очі так глибоко запали, що не видно було їхнього виразу.

— Християнин? Хіба ви не бачили, що напис перекреслено?

— Перекреслено? Перекреслено наймення Господа?

— Ну так! Ви ж самі бачили!

Дехто таки бачив, але не подумав, що це могло означати. А й справді, що це означає?

Один із них потягнув до себе табличку й ще раз придивився до неї. І хоч тепер стало темніше, вони однаково помітили, що чиясь дужа рука чітко, мабуть, ножем навхрест перекреслила напис.

— Чого наймення Господа перекреслене? — питали вони один поперед одного. — Що це означає? Чуєш чи ні? Що це означає?

Але Варавва й далі нічого не відповідав. Він сидів, похиливши голову, уникаючи їхніх поглядів, давав їм робити що завгодно з його табличкою, але не озивався жодним словом. А їх дедалі більше обурював і дивував цей не знайомий їм чоловік, що видавав себе за християнина, але не міг ним бути. Ніхто з них не розумів його чудної поведінки. Нарешті кілька з них підійшло до старого діда, що сидів осторонь у глибині в'язниці й не брав ніякої участі в тому, що тут відбувалося. Вони поговорили зі старим, потім він підвівся й підійшов до Варавви.

То був високий чоловік, і хоч його широка спина вже трохи згорбилась, однаково він здавався незвичайно великим і кремезним. Його міцну голову огортало довге, але поріділе волосся, зовсім біле, як і борода, що спадала йому на груди. Все в ньому викликало пошану, але він був дуже лагідний, його блакитні очі дивились відверто, майже подитячому, хоч у них світилася стареча мудрість.

Спершу старий довго стояв і придивлявся до Варавви, до його спустошеного обличчя. Потім начебто щось згадав і кивнув головою.

— Це ж було так давно, — ніби виправдуючись, сказав він і сів біля нього на соломі.

Решта стояли навколо них і не могли надивуватися. Не вже їхній вельможний отець знає цього чоловіка?

А старий напевне його знав, це стало видно, як він почав говорити. Він розпитував, як склалося в нього далі життя. І Варавва розповів про те, що йому довелося зазнати. Не все, далеко не все, але досить, щоб старий зміг багато що зрозуміти й багато про що здогадатися. Коли він здогадувався про щось таке, чого Варавва не хотів сказати, то лише задумливо кивав головою. Вони гарно побалакали, хоч Варавва не зник нікому звірятися, та й тепер не в усьому звірився. Але він відповідав тихим, стомленим голосом на запитання старого і навіть часом дивився в його розумні дитячі очі й у його старе, пооране зморшками обличчя, на якому теж лишило свої карби життя, але зовсім не такі, як на Вараввіному. На ньому залягли глибокі зморшки, та вираз був інакший, воно ніби випромінювало спокій. Зморщена шкіра була майже біла, щоки запалися, мабуть, тому, що зубів у нього залишилося небагато. А взагалі він майже не змінився. І розмовляв так само щиро й довірливо, тією ж незмінною своєю говіркою.

Поступово вельмишановний отець дізнався, чому наймення Господнє перекреслене й чому Варавва був серед тих, хто підпалював Рим, — хотів допомогти їм та їхньому Спасителю спалити цей світ. Почувши це, старий журно похитав головою і запитав, як Варавва міг повірити, що це християни влаштували пожежу. Підпалювати будинки наказав кесар, той нелюд, і Варавва допомагав йому.

— Ти пособляв володареві цього світу, — сказав він, — тому, чиє тавро вирізьблене на твоїй табличці. Воно засвідчує, що ти належиш йому, а не Господові, наймення якого там перекреслене. Сам того не знаючи, ти прислужувався своєму справжньому панові. Наш Господь — це любов, — додав він тихо. Тоді взяв табличку, що висіла на сивих волохатих грудях Варавви, й сумно поглянув на перекреслене наймення свого Господа й Учителя.

Потім випустив її зі своїх старечих пальців і тяжко зітхнув. Він збагнув, що Варавві судилося носити цю табличку, і він нічим не зможе допомогти йому. А ще він збагнув, що Варавва також це розуміє, побачив це з його несміливого, порожнього, як пустеля, погляду.

— Хто це? Хто це? — загомоніли в'язні один поперед одного, коли старий підвівся.

Спершу він не хотів казати, ухилився від відповіді. Але в'язні так напосілися на нього, що він урешті здався.

— Це Варавва, той, що його відпустили замість Учителя, — мовив він.

В'язні вражено втупили очі в чужинця. Ніщо не могло б їх дужче приголомшити й обурити.

— Варавва! Варавва-відпущеник! — шепотіли вони, наче не могли цього збагнути. В сутінку їхні очі гнівно блискували.

Але старий утихомирив їх.

— Це нещасний чоловік, — сказав він, — і ми не маємо права судити його. В нас самих багато гріхів і вад, а однаково Господь зласкавлюється над нами, хоч ми й не заслужили того. Ми не маємо права судити людину за те, що в неї немає Бога.

Вони стояли, опустивши очі, і немов боялися глянути на Варавву після цих останніх, страшних слів. Потім мовчки відійшли від нього туди, де сиділи раніше. Старий, зітхаючи, важкою ходою пішов слідом за ними.

Варавва знов залишився сам.

І так кожного дня сидів у в'язниці сам, окремо від них. Чув, як вони співали свої побожні пісні, чув, з якою вірою і надією вони говорили про смерть і про вічне життя, яке їх чекало. А особливо багато говорили про все це після того, як їм оголосили вирок. Вони твердо вірили у вічне життя.

Варавва слухав їхні розмови, але думав своє. Він також розмірковував про те, що його чекало. І згадував того чоловіка з Оливкової гори, який тоді розділив з ним хліб і сіль і який уже давно знов помер, лежить і світить своїм черепом у вічну пітьму.

Вічне життя...

А чи був якийсь глузд у тому житті, що його прожив Варавва? Навряд. Але що він знає про це? Не йому про таке мудрувати.

Віддалік серед своїх однодумців сидів сивобородий дід. Він слухав їхні розмови й сам розмовляв із ними своєю особливою галілейською говіркою. Але часом замовкав і замислювався, підперши рукою велику голову. Може, він згадував свій Генесаретський берег, де хотів би померти. Та це не він вирішував. Він зустрів дорогого Учителя, і той сказав йому: «Іди за мною». От він і мусив піти. Він дивився поперед себе щирим, як у дитини, поглядом, і його старече, пооране зморшками обличчя випромінювало глибокий спокій.

І ось їх повели розпинати. Їх скували ланцюгом по двоє, але Варавві не вистачило пари, і він ішов останній, не скутий. Просто так вийшло. І так вийшло, що розіп'яли його на крайньому хресті в ряду.

Зійшлося багато людей, і тривало все це дуже довго. Але розп'яті розраджували один одного, додавали один одному надії. А до Варавви ніхто з них навіть не озвався.

Коли почало смеркати, глядачі розійшлися, втопившись стояти. Та, зрештою, всі вже й померли.

Тільки Варавва ще висів живий. Коли він відчув наближення смерті, якої завжди так боявся, то промовив у темряву, ніби звертався до неї:

— Тобі я віддаю душу свою.

І після цього сконав.

Сивіла

Стара жінка зі своїм недоумкуватим сином мешкала в хатині на узбіччі гори над Дельфами. Хатина одним боком ліпилася до гори, з якої вічно проступала волога. Власне, то була убога хижка пастухів, яку вони колись спорудили собі від негоди, — чотири стіни, та й усе, навіть без сіней. Вона стояла самотою серед гірського пустища високо над міськими будівлями й над священними землями храму. Жінка рідко покидала хатину, а син не покидав її ніколи. Він сидів там у сутінку й усміхався сам до себе, усміхався ціле своє життя. А він був уже не молодий — розпатлане волосся в нього почало сивіти. Проте обличчя його не торкнув час, воно залишилось таке, як було завжди, без жодної характерної рисочки, дитинне, безбороде, заросле тільки пушком, з застиглою на ньому дивною посмішкою. В старій обличчя було суворе, пооране зморшками, шкіра на ньому потемніла, ніби її щось обпалило, а в очах світився такий вираз, наче вона колись бачила бога.

Мати з сином жили самі, ніхто до них не приходив, ніхто не мав із ними ніяких стосунків. Дві кози давали їм молоко, стара збирала в горах різні рослини та коріння, і цим вони

живилися. Від інших людей вони ніколи нічого не отримали б, бо ніхто не хотів знатися з ними.

Вхід до хижки був з боку долини, і жінка часто сиділа в його темному отворі, дивлячись на світ, який вона давним-давно лишила. Той світ лежав перед нею мов на долоні: місто, де поміж будинками сновигали люди, кожне заклопотане чимось своїм, свята дорога, якою до майдану перед храмом урочисто простували прочани, складання жертви на вівтарі перед божою оселею. Все це жінці було добре знайоме. А часом рано-вранці внизу відбувалося те, що було їй знайоме краще за все інше. Майдан був іще порожній, тільки хлопчак прибирав перед храмом і завітчував його свіжим лавром зі святого гаю. Сонце саме впливало з-за гір зі східного боку й заливало долину яскравим світлом. А святою дорогою в супроводі двох жерців повільно підіймалася молода жінка. Вона щойно обмилася в джерелі, що витікало з розколини в горі, обличчя її було врочисте, а погляд спрямований на святиню, до якої вона наближалася. Жінка була вбрана як наречена, божа наречена. Хлопчак перед входом до храму рушав їй назустріч із чашею в руках, кропив її святою водою, і, очищена, вона входила в оселю бога, щоб сповнитися його могутнім духом. Таке відбувалося з давніх-давен, відбувалося й тепер. Жінка сиділа перед хатиною і дивилася на все те старечими очима.

А позад неї в сутінку хатини всміхався її припорошений сивиною син із зарослим пушком дитячим обличчям.

Одного надвечір'я, перед самим заходом сонця, на стежці з боку Дельфів з'явився якийсь чоловік. У цьому не було

нічого дивного: часом тудою ходили люди, коли навідувались до своїх кіз, що випасалися в горах. Стежка пролягала нижче від хатини старої жінки, до неї було кілька разів кинути каменем. Але цього разу сталося таке, що неабияк здивувало жінку. Чоловік звернув зі стежки і почав спинатися вгору стрімким узбіччям, де навіть не було пробито сліду. Такого ніколи досі не траплялося, ніхто не сходив зі стежки, щоб піднятися до хатини. Хто б це міг бути? Узбіччя було вкрите камінням після зсуву, і місцями чоловік на силу долав його. Мабуть, ще й був незвичний ходити в горах. З високості свого гнізда жінка стежила за ним старечими очима.

Чоловік наближався, стара вже почала розрізняти його обличчя. Вона його не знала. Але ж вона не знала нікого. Нікого з тих, що жили тепер у місті. Чоловік був досить високий на зріст, з великою, не підстриженою рудавою бородою. Тут такої бороди не носили. Щоки в нього були бліді, наче з них вицідили всю кров, хоч йому напевне доводилось напружуватися, підіймаючись стрімким узбіччям. То був чоловік у розповні сил, мабуть, тільки-но переступив поріг молодості.

Підійшовши до старої, чоловік привітався, але не так, як заведено було вітатися тут. А коли він сів на кам'яну лаву перед хатиною і почав говорити, повільно, спершу з деяким зусиллям добираючи слова, жінка остаточно переконалася, що він чужинець і, мабуть, прийшов дуже здалеку. Бо й погляд у нього був не такий, як у тутешніх людей, — важкий, старечий, дивний як на його молодий вік. Але, може, це тільки він так дивився, а не весь його народ.

Чоловік розповів, чого він прибув до Дельфів: хотів спитати в оракула про щось дуже важливе для нього. Але не встиг він викласти своє прохання, як його відіслали, не допустили до кімнати, де збиралися прочани.

Мовляв, на його запитання немає відповіді. Жоден оракул на світі не може на нього відповісти.

Зажурений, він залишив майдан перед храмом і цілий день вештався по місту, кілька разів хотів покинути Дельфи, де йому не було вже на що сподіватися, й помандрувати кудись далі, байдуже куди. Та ось у якомусь брудному закутку, в найубогішій дільниці міста, він зайшов у розмову зі сліпим старезним жебраком. Той лежав на розі вулички й простягав руку, сподіваючись, що хтось покладе в неї якийсь гріш. Дивно було бачити його в тому завулку, де, мабуть, усі люди були такі самі вбогі, та старий пояснив йому, що раніше жебрав на майдані перед храмом і на святій дорозі, але тепер нездужає підійматися туди.

— Коли ми так розбалакалися, я також розповів йому про свою невдачу, про довгу даремну мандрівку сюди, до Дельфів, про те, як я зажурився, що оракул не може дати мені ніякої відповіді. Жебрак слухав мене співчутливо й усе дуже добре розумів, хоч і дивувався, що Дельфійський оракул на щось не може відповісти. «Мабуть, ти прийшов до нього з важкими запитаннями», — сказав він.

Але, поміркувавши, задумливо додав: «Здається, є людина, що може тобі допомогти. Така, що здатна відповісти на все, хоч би про що її спитати». І розповів мені, що ген у горах живе стара жриця Дельфійського оракула, древня піфія, від усіх проклята й зненавиджена, бо вона тяжко завинила пе-

ред богом. Завинила перед храмом, перед богом і перед усім, що було святе. Але вона була велика, могутня пророчиця, жодна жриця Дельфійського оракула не могла з нею зрівнятися, нікого так не любив і так не опановував бог. Вона криком викрикувала свої пророцтва, й ніхто не міг витримати її вигляду, коли її опановував бог. З її вуст вихоплювався його власний подих, і, як усі оповідають, її мова була жагуча, мов полум'я, так любив її бог. Довгі роки він більше ні через кого не хотів промовляти, тільки через неї.

Та потім вона вчинила гріх і перед богом, і перед людьми, сама себе штовхнула до загибелі, і розлючений народ палицями й камінням прогнав її з міста. Всі її прокляли, і, звичайно, бог, перед яким вона завинила. «Це сталося, коли я був іще дитиною, — сказав той дід, — і хоч ніхто більше про неї не говорить, ніхто не згадує її імені, є чутка, що вона й досі живе там, у горах, куди її прогнано. І я певен, що та чутка правдива. Бо тому, хто так близько стикався з божистим, як вона, важко померти, в ній ще й досі повинна бути якась особлива сила. Того, кого бог обрав колись оселею свого духа, він так швидко не покине, залишиться жити в ньому, бодай хоч прокляттям.

Знайди її, і отримаєш відповіді на свої запитання, хоч, може, вони тебе і вжахнуть».

І жебрак тремтячою рукою показав на цю гору, і хоч був сліпий, не помилився напрямком.

Та, що до неї звертався чоловік, сиділа непорушно, як і весь час, поки він розповідав. На виду в неї не змінилася жодна рисочка, ні з чого не видно було, що діялося в її душі. Чоловік пильно, вражено вдивлявся в темне, пооране зморшками

обличчя, ніби намагався зрозуміти стару книжку, яку, незважаючи на чіткі літери, було так важко читати. Вона немов була написана давньою мовою, якою ніхто вже не говорить.

Стара довго сиділа мовчки, заглиблена в себе, наче забувши про все навколо.

— То про що ти хотів спитати оракула? — нарешті озвалася вона, ніби отямившись від своїх думок.

— Хотів спитати про свою долю, — сказав чоловік.

— Про свою долю?

— Так, про свою долю. Про те, яке далі буде моє життя. Що на мене чекає.

— Але ж про це питають майже всі люди, це єдине, що їх цікавить. Чим же твоя доля так відрізняється від їхньої? В ній є щось особливе?

— Так, є.

І чоловік почав розповідати про свою дивну пригоду, про подію, яка так закарбувалася в його пам'яті, що, здавалося, на щось інше там уже не лишилося місця, подію, яка скаламутила його душу і через яку він прибився до Дельфів, а тепер оце й сюди, щоб отримати пояснення і хоч якесь заспокоєння.

— Я щасливо жив із молодією дружиною і малим сином у місті, де народився й думав прожити ціле своє життя, — почав розповідати чоловік. — Я мав там вигідне діло й будинок, успадкований від батька. Багатим я не був, але й не бідував, про своє майбутнє не турбувався, жив безжурно, здавалося, мені в усьому щастило.

Одного дня, стоячи перед брамою свого будинку, я побачив незнайомого чоловіка, що чвалав вулицею з хрестом

на плечах. У цьому не було нічого дивного, нічого незвичайного. Повз нас часто вояки супроводжували на шибеничну гору засуджених на розп'яття, саме та вулиця й вела туди. Наскільки я міг роздивитись, і в тому чоловікові не було нічого особливого. Він був блідий, змучений, видно, геть знесилений. Мабуть, тому він на хвилю зупинився за кілька кроків від мене й прихилився головою до стіни мого будинку. Це мені не сподобалося, я подумав собі: чого він став? Коли такий нещасний, засуджений на смерть чоловік прихилиться до будинку, то ще, бува, накличе на нього якусь лихо. Тому я сказав йому: «Іди собі далі, я не хочу, щоб ти тут стояв».

Тоді він обернувся до мене, і коли я побачив його обличчя, то зрозумів, що це не звичайна людина, що в ньому справді є щось особливе. Але чого мені так здалося, я не міг би пояснити. Мабуть, за звичайних обставин вираз його обличчя не був лихий, а швидше лагідний і покірний. Але не тієї хвилини: в ньому тоді проступала якась грізна сила, що навіки закарбувалася в моїй пам'яті.

«За те, що ти не дозволяєш мені прихилити голову до твого будинку, душа твоя довіку не знайде спокою».

Ці слова здивували мене і прикро вразили, мені стало якось моторошно. Вояки тільки засміялися з цього й поквапили його далі, вони також не хотіли, щоб він зупинявся й відпочивав. Та, перше ніж рушити з місця зі своїм хрестом, він знов обернувся до мене й погрозово сказав:

«За те, що ти не дав мені відпочити, ти зазнаєш більшої кари, ніж я: ти ніколи не помреш. Ти вічно тинятимешся по цьому світі й ніколи не знайдеш спокою».

Поправивши хреста на спині, він почвалав далі вулицею і скоро зник за міською брамою неподалік.

А я все стояв, охоплений дивним почуттям. Зі мною наче щось сталося, щось таке, чого я до пуття не розумів. Я не міг пояснити свого стану ні собі самому, ні комусь іншому, але справді відчував у собі якусь зміну. Кілька сусідів, які чули слова того чоловіка і бачили, що я й далі стою, наче не могу отямитися, почали втішати мене: мовляв, не треба брати таке до серця, зважати на слова злочинця, якого вели нагору розпинати, я ж бо добре знаю, вони часто накидаються на людей зі страшними погрозами й прокльонами, бо люті на всіх за те, що їх мають стратити, добре знаю, що вони плещуть усякі дурниці, отже, не варто цим перейматися.

Я й сам розумів, що вони правду кажуть. Мені полегшало на душі, що вони так до цього поставились, посміялися з мене, а на мої страхи тільки стенули плечима. Я також повеселішав, трохи побалакав із ними й пішов до своєї роботи, більше не думаючи про ту пригоду.

Але цілком забути її не міг. Згадка про неї часом зринала в моїй пам'яті, хоч я й намагався її відганяти. День минав, я робив свою роботу, все було, як завжди. Принаймні так я гадав. Проте слова, які сказав той чоловік, залишились у мені й подеколи їх хтось проказував у моїй душі — хто? Я сам? Не знаю, але я чув їх, справді чув їх цілком виразно. Я не міг збагнути, чому в мене була потреба згадувати їх, одне я знав, що вони нічого не означали, нічогісінько, їх просто сказав мені якийсь незнайомий злочинець, бо я не дозволив йому прихилити голову до свого будинку. Сказані

спересердя слова, та й годі, і безглуздо було брати їх до серця. То чого ж вони мене муляли?

Я думав, що до завтрашнього дня напевне позбудуся свого неспокою. Та прокинувся вранці з відчуттям, що зі мною щось сталося, і, поки я лежав, іще не зовсім прочувавшись зі сну, в моїй душі почали бриніти ті самі слова, вони тихо, наче пошепки, нагадували мені про вирок, який я отримав, — чий вирок?

Підвівшись, я знову став самим собою і взявся до своєї звичайної роботи. Але справжньої втіхи від неї не відчував — і це я, що завжди робив усе радо й захоплено. Скоро мені взагалі перехотілося сидіти за роботою, я почав тинятися по садибі без діла, ні до чого не докладаючи рук. Я до всього збайдужів. Такого зі мною ще ніколи не було. І так відбувалося день у день, я якось змінився, не впізнавав сам себе.

Не знаю, скільки часу минуло, поки до мене дійшла дивна чутка, ніби той, кого вели нашою вулицею розпинати, був Син Божий. Відверто про це не говорили, але люди в місті перешіптувалися, передавали одне одному ці слова потай. Певна річ, ті, хто справді щось знав, хто вірив у нього, крилися, не зважувались відверто висловлювати свою думку про нього, тоді ще не зважувались. Їх було дуже мало, більшість людей у місті, звичайно, не вірила нічому, вважала, що то простацька вигадка, а ті, хто його стратив, заявляли, що то блюзнірство супроти бога.

Син Божий... ніякий він не Син Божий, казав я сам до себе. Це ж смішно. Просто безглуздо. Син Божий?.. Я почав вивідувати, як виникла та чутка, хто її поширював — зви-

чайно, ті, що вірили, що ховалися. Вони твердили, ніби сталося диво, атож, навіть багато див, які засвідчували, що це правда. І хіба не диво, що вони самі вірили, ба навіть знали, що він Син Божий, відчували це всім своїм серцем. Для них, певна річ, то було найбільше, найважливіше диво. Щиро казати, ті люди самі не вельми заслуговували на довір'я, а те, що вони говорили, не заслуговувало на увагу.

Я часом заводив про це мову зі своїми сусідами, питав їх, що вони думають про того злочинця, коли ще пам'ятають його, про того, що чвалав повз них зі своїм хрестом, як вони вважають, чи то справді Син Божий. До них також доходили ці чутки, але вони вважали, що то несосвітенна дурниця. «Але ж багато людей вірять у це», — казав я. Вони здвигали плечима, мовляв, дурних усюди вистачає.

«Ти й досі думаєш про те, що він тобі сказав?» — сміючись, запитав мене котрийсь із них. «Зовсім не думаю, — відповів я і теж засміявся, — гадаєш, що я таки геть здурів?»

Але чи то була правда? Чи мені дійсно було байдуже до слів засудженого на розп'яття? Сказати можна було що завгодно, та чого я так змінився, став такий пригнічений, невеселий, до всього байдужий? Яка цьому причина? Чому мені все почало здаватися якимось порожнім і нікчемним, — я ж раніше ніколи не відчував такого. Що за зміна відбулася зі мною? Чого в мене з'явилися такі думки?

Пам'ятаю той день, коли я пішов прогулятися за міську браму, на ту родючу околицю, що була мені добре відома своїми виноградниками, полями, оливковими гаями й смоквами. Мене вразило, що вона мені раптом здалася сірою і гнітючою, зовсім не такою, як була раніше, коли

я захоплювався нею. Сонце стояло серед неба, а здавалося, що вже вечоріє. Я був дивно пригнічений, споглядаючи на той краєвид, сірий і пустельний. Що це означало? Що зі мною сталося?

Може, це й є той світ, у якому я віднині повинен жити?

А ще я пам'ятаю, як важко мені було повертатися до міста й до свого дому.

Я ще й досі нічого не казав дружині про свій стан, не хотів казати. Та вона, мабуть, сама помітила, що зі мною не все гаразд. Хіба можна було не помітити цього? Нарешті мені стало вже несила ховати все це в собі, більше я не міг витримати. Тому подався до кімнати, де дружина звичайно перебувала о тій порі дня, щоб розповісти їй, що зі мною діється.

Я застав її на солом'яній маті, вона лежачи бавилася з дитиною, і вийшло, що я, невчасно прийшовши, перебив їм гру. Я спробував як міг пояснити дружині, що зі мною діється щось дивне, мабуть, на мене впало прокляття.

Вона засміялась у відповідь, але не кинула бавитися з дитиною: лежачи горілиць, піднімала її високо вгору, сміх її був молодий і дзвінкий.

«Так, мабуть, це правда, — пожартувала вона, — бо ти вже давно не цілував мене».

Я спробував усміхнутись. Я дивився на них і знав: це прекрасна картина, те, що я дуже любив, але й вони були наче присипані попелом, як і все, що я бачив.

І, стоячи там, я відчув себе ніби чужим, стороннім, людиною, яка не повинна була каламутити їм життя. А коли вийшов, то почув, що вони знов почали бавитися.

Недавно і я був такий, як вони. Тішився, що живу, що я є на світі, кожного дня тішився цим. Бо те життя дуже подобалось мені. Кожного дня?.. Дивно, адже він сказав, що я житиму вічно, що я ніколи не помру. Дивно... чого ж мені лякатися цього? Хіба не це було моїм найбільшим бажанням — уникнути смерті, ніколи не померти? То чому ж я не радію? Чому не відчуваю себе щасливим?

«Вічно тинятимешся на цьому світі... І ніколи не знайдеш спокою...»

Я раніше ніколи по-справжньому не задумувався над тим, що таке вічність, а тепер неначе почав здогадуватися, що вона означає. Почав розуміти, що вона загарбає в мене моє життя. Що вона й є саме прокляття, сама приреченість, що через неї моя душа ніколи не віднайде миру.

Вічність... Вона не має нічого спільного з життям, міркував я, це протилежність усьому живому, щось безмежне, нескінченне, царство смерті, в яке живому страшно навіть заглянути. І в ній я приречений жити? Тому вона мені призначена? «Вічно тинятимешся...» Це моя смертна кара, найжорстокіша, яку тільки можна вигадати.

«Той бог забрав з мого життя всю радість», — шепотів я сам до себе.

Вперше я уявив собі те животіння, що чекало на мене, вперше збагнув, що воно безглузде. І вперше я справді повірив, що прокляття, яке нависло наді мною, має силу, що той сумнівний бог спроможний здійснити свою погрозу і з моєю душею буде те, що він казав. Що всі його слова справдяться.

Так, вони справджувалися. Зміна в мені поглиблювалась, і я був безсилий перед нею. Що я мав робити? І що міг зро-

бити? Як я міг втрутитися, стати на заваді тому, що зі мною діялось? Я не мав на це потуги, був цілком безпорадний. Бо ж я сам був тією позбавленою спокою душею, яка потребувала допомоги, я сам був тією зміною, яка відбувала-ся в мені і яка сповнювала мою душу такою тугою.

Одного разу я з розпачу щось зробив... таке, що тільки збільшило моє лихо, мою тривогу. Був полудень, а я лежав у постелі, катований своїми болісними думками, тугою своєї душі, душі, яка вже давно перестала бути моєю. Раптом мене поїняла лють на свою долю, на лихого бога, який був у всьому винний. Чого мене таке спіткало? Таке божевілля? Чому я не повстану проти тієї сили в собі і не скажу: *«Я не хочу! Не хочу!* Я хочу жити, хочу жити так, як інші, бути таким, як був! Хочу бути таким, як усі інші! Хочу жити!»

І коли я вимовив це — вимовив уголос, хоч і розмовляв сам із собою, — то прокляття ніби спало з мене, мов важка одежа, я відчув таку полегкість і волю, якої не відчував весь цей час. Я підвівся й пішов до кімнати, де були моя дружина й дитина. Якусь мить я стояв і дивився, як вони лебеділи й гралися, тоді підійшов ближче, лагідно відсторонив її від дитини й поцілував. Вона обвила мене руками, теплими, голими руками, і ми з нею пішли до мене, а коли ми роздяглися, вона лягла на мою постіль з легенькою, такою знайомою мені усмішкою на устах, на ту постіль, де я щойно лежав і мучився, й розвела коліна, щоб я увійшов у неї. Все було так, як раніше, коли ми кохалися, і мені здалося, що я переміг і знову став щасливий.

Але я ні на що не був здатний. Я відчував, яка вона знадлива, знадливіша, ніж будь-коли, адже ми так давно не були

разом, але в мене не прокидалось бажання. Її тепло струмувало до мене, та це тільки вона була тепла, сам я вкрився холодним потом і нічого не міг. Її подих обпікав моє обличчя, линув мені назустріч. Але я був цілком безсилий.

Нарешті я вибухнув плачем. Охоплений розпачем, я лежав на її розкішному гарячому тілі й плакав.

Вона погладила мене по чубові, по щоках. Тоді взяла в руки мою голову й пильно подивилася на моє обличчя, пильно й допитливо, як давно вже не дивилась.

«Які в тебе стали старі очі», — сказала вона.

Відтоді, як я переконався, що й це в мене відібрано, я відчув себе до краю нещасним, наче вкинутим у бездонну криницю. Та й не дивно, бо це найбільша втіха в житті. І не дивно, що її в мене відібрано, що я, позбавлений людського щастя, не зміг її зазнати й ніколи не зможу. Я приречений вічно тинятися по світі.

Після цього всім почало впадати в око, що я змінився, принаймні так мені здавалося. Люди наче намагалися зійти мені з дороги, обминути мене, а коли не було змоги уникнути розмови зі мною й зустріти мій погляд, якимось дивно дивились на мене. Сусіди на вулиці стишували голос, мабуть, теж нарешті зрозуміли, що зі мною щось скоїлось, і здогадувалися, що воно було пов'язане з тим чоловіком, якого вели розпинати і якому я не дозволив прихилити голову до свого будинку. Вони ніколи не нагадували мені про це і, як я вже сказав, уникали мене, але видно було, що вони помітили зміну в мені і спостерігали мене нишком, перешіптувалися й напевне тільки з жалощів не казали мені: «Які в тебе стали старі очі».

Дружина дедалі більше ніяковіла переді мною, наче щось у мені відлякувало її. Мабуть, мої очі. А може, вона згадувала, як я казав, що на мене впало прокляття. Не знаю, бо ми ніколи не говорили про те, що сталося між нами, жодним словом цього не згадували.

«Видно, вона не хоче більше дивитися в мої очі», — казав я сам собі.

Мабуть, вона також страждала від тієї зміни, що зайшла в мені. Не знаю, бо ми ніколи не звірялися одне одному, жодне з нас не знало, що робить і що думає друге. І після того випадку наші погляди більше ніколи не зустрічалися.

Зрештою, я ніколи не надавав значення тому, що вона думала. Вона була як дитина, і розмова з нею ніколи не давала мені якоїсь користі, хоч раніше я над цим не задумувався, а просто вдовольнявся її простодушною балачкою. Тепер я збагнув, що нема глузду говорити з нею про те, що мене хвилює, і більше їй не пробував. Мене почала дратувати сама її присутність, свідомість того, що вона є десь поблизу, навіть стало нестерпно чути в будинку її голос і її сміх. Але тепер вона вже сміялася не так часто. Переважно вона сиділа з дитиною в кімнаті, мабуть, вони й далі гралися, але тихіше, ніж перше, їх ледве було чути. Взагалі все в домі дуже змінилося.

Я, певне, почув до неї ненависть через те, що не зміг її тоді взяти, мені треба було якось їй помститися. І я мстився. Я ніколи не дивився ні на неї, ні на дитину, поведився так, ніби їх зовсім не було. Зрештою, до свого сина я ніколи не був особливо ласкавий — чи, може, мені так здавалося? В кожному разі я завжди вважав, що дружина надто багато вовту-

зиться з ним, мабуть, тому, що вона сама була як дитина, і прихована злість на нього, яка тліла в мені й раніше, тепер, коли я виявився назавжди відлученим від неї, спалахнула посправжньому. Це, як я розумів, мучило її дужче, ніж будь-що інше, бо наше відчуження відбивалося на дитині, і я все частіше бачив дружину заплакану. Хоч я звичайно намагався не дивитися на неї, але завжди помічав, коли вона плакала.

Нещастя не робить людину доброю. Якщо я страждаю, то чому не страждати й іншому?

Але якоїсь безпосередньої кривди я їй ніколи не завдавав, цього вона не могла б мені закинути. Я взагалі майже нічого їй не казав і ту гіркоту, яку носив у душі, ніколи не виливав назовні, все тримав у собі. Але, думаю, вона все ж таки відчувала, що в мені нуртувало. Зі злістю те саме, що й з коханням, вона не потребує багато слів.

Мій дім занепав, став тихий, безрадісний, дружина ходила сумна й пригнічена, а син ховався, коли я з'являвся поблизу.

Від цього мені не легшало. Хоч я сам хотів перекласти частку своєї муки на дружину, це не заспокоювало мою душу, я був ще нещасніший і неприкаяніший. Я не раз стояв, дивився порожніми очима поперед себе або у вікно й нічого не бачив, навіть не усвідомлював, що я там стою наче в'язень, замкнений у собі самому. Або, не знаючи, де себе діти, тинявся по сірих околицях за міською брамою, де дерева й поля були ніби притрушені попелом. Так тривало я вже й не знаю скільки.

Та одного дня дружина зникла. Разом із дитиною. На свій подив, я почав гасати по будинку, шукати їх, а коли

знов, не знаю вкотре, вбіг до кімнати, де вони завжди любили гратися і звідки звичайно долинав їхній сміх, — правда, останнім часом того сміху не чути було, — коли я знов туди зайшов і врешті збагнув, що їх там немає і ніколи вже не буде, то застогнав і опустився додолу. Мені немов ножем прохромали груди, і я спливав кров'ю на їхній улюбленій маті, де вона колись лежала горілиць і, всміхаючись, підіймала вгору голими руками дитину. Не знаю, скільки я так пролежав. Та ось щось у мені озвалося, якийсь голос у моїй душі забринів усе виразніше й виразніше, і я підвівся. Я сидів нерухомо, втупившись поглядом поперед себе, і знов чув дедалі гучніший голос у душі, знов чув те, що він сказав мені тоді, чув страхітливий вирок, який він мені виніс. Весь я був сповнений тими словами, всередині в мене було порожньо, і вони лунали там, як у залишеному всіма будинку, і зловісно відбивалися від голих стін, ці грізні слова, що визначили мою долю, моє майбутнє. Його прокляття луною озивалося в моїй душі.

І того ж таки вечора, нікому не впадаючи в око, я залишив рідне місто й вирушив у темряву, щоб почати свою мандрівку крізь віки. В нічній самотині я зробив перші кроки на шляху свого прокляття.

Відтоді я блукаю скрізь, не знаючи спочинку, не знаючи спокою, як мені приречено, блукаю, не маючи до чого прихилити голову, як він. Тиняюся по світі, вкритому попелом, товстим шаром сірого попелу, по світі, що був моїм. Я набачився в ньому всякого людського лиха, злигоднів і зла. Я збагнув, що цей світ схожий на мене — такий самий недобрий, позбавлений любові, як я, рокований жити в ньому

вічно. Збагнув, що це *мій світ*, світ бездомної, проклятої від бога людини, душі якої судився вічний неспокій.

Інколи я натрапляю на людей, які вірять у того чоловіка, що засудив мене на таке життя. Натрапляю дедалі частіше, бо, мабуть, його вчення поширюється все більше й більше. Ті люди, як поговорити з ними, начебто щасливі, чи тому, що вони такі простодушні, чи ще чомусь, а може, й через свою віру — звичайно, самі вони кажуть, що через віру. І, либонь, це правда. Для них він начебто став благословенням, той самий бог, що для мене став тяжким прокляттям. І вони кажуть, що він добрий, сповнений любові, навіть що він — сама любов для тих, хто в нього вірить і відданий йому. Може, й так. Це мене не стосується. Для мене він — злісна сила, що ніколи не випускає мене зі своїх пазурів і ніколи не дає мені спокою.

Вони нітрохи не сумніваються, що він справді бог, що той чоловік, якого вели розпинати нашою вулицею, саме повз мій будинок, справді Син Божий. Мовляв, їм було явлено дуже багато знамень: він воскрес із мертвих, знов вознісся на небо, полинув туди у хмарі і ще багато, багато інших. Але все це мене не обходить. Їхня віра, їхнє вчення, всі їхні знамення й дива — ніщо не обходить.

Для мене найпромовистіше знамення — вічний неспокій моєї душі.

Звичайно, я дарма відмовив йому, хай би був прихилив голову до мого будинку. Та для мене він був не бог, а злочинець, один із багатьох, які несли повз нас свої хрести і від яких усі відверталися. Співчуття? Любов до ближнього? Може, й так. Але я ніколи не відчував особливої любові до

ближнього й ніколи не вдавав, що відчуваю її. Я звичайна, звичайнісінька людина, як більшість людей на світі. Коли це сталося, я був щасливий, безтурботний і черствий чоловік, як кожен, над ким не тяжіє якась особлива біда. Може, й лихий, але не гірший за інших. Із його вчення про любов я небагато зрозумів, тільки те, що воно не для мене. До речі, а сам він такий уже сповнений любові? Кажуть, що тим, хто вірить у нього, він дає душевний спокій і забирає їх до себе на небо, але й кажуть, що тих, хто в нього не вірить, він кидає в пекло. Якщо це правда, то він такий самісінький, як і ми, такий самий добрий і такий самий лихий. До тих, кого ми любимо, ми також добрі, а всім іншим бажаємо найгіршого лиха, яке тільки є. Коли б ми мали таку силу, як він, то, мабуть, теж рокували б їх на вічне прокляття, хоч, може, й ні, важко сказати напевне. Мабуть, тільки в бога вистачить на таке злості.

Я час від часу зустрічався з цими людьми в різних місцях світу, але в якісь ближчі стосунки з ними ніколи не заходив. Власне, ніколи ні з ким із них і не познайомився, бо вони уникають мене, побоюються, наче відчувають у мені щось незвичайне, щось дивне, таке, що їх лякає. Це, певне, мої очі їх лякають. Я помітив, що вони відвертаються, коли зустрічають мій погляд. Мабуть, не зважуються глянути в мої очі, в ці висохлі криниці, в цю глибину, у якій нічого немає. Кого б таке не злякало? Звичайно, ті люди мене бояться.

Як вона.

Як вона... Тепер у неї, певне, є чоловіки з молодими очима, часто думав я під час своїх самотніх мандрів. І в мене стискалося серце, я прикладав руки до очей, щоб затулити

їх, хоч не було нікого, хто б їх побачив, перед ким треба було їх ховати.

І чому б їй не мати чоловіків? Так і повинно бути. Коли в мене були молоді очі, вона кохала мене.

Чи, може, ні?

Так я собі думав. Та одного разу далеко на чужині я зустрів чоловіка зі свого рідного міста, і він розповів, що моя дружина померла в домі своєї матері, висхла і згорблена, вже зовсім не вродлива, й що мого сина скосила чума задовго до її смерті.

Отже, їх не стало, тих, що сміялися вдвох.

Скільки часу минуло відтоді? Не знаю, бо мені невідомо, що таке час, він для мене не існує. Нащо мені рахувати його? Але, мабуть, це сталося дуже давно.

Так, усі вони помруть. Одне покоління за одним, з усіма своїми муками й злочинами, з усім тим, чим вони мучили й мордували одні одних. А я ніколи не помру. Доки існують ці істоти, здебільшого лихі, доти існуватиму я, сам лихий, як і вони, бо їхня доля — це й моя доля. Тому я питаю, яка ця доля, хочу заглянути в неї, заглянути в майбутнє, хоч я й жахаюся його. Зірви запинало й дай мені заглянути в нього, хоч би яке воно було страшне!

Він замовк.

Уже давно стемніло. Та, до кого він звертався, не відповідала, наче він був там сам.

— Я бачив бога так само, як і ти, — за хвилину додав він. — Я зустрівся з ним, і ця зустріч наповнила мою душу жахом:

У темряві він зовсім не бачив старої. Але почув, як вона сказала тихо, самими губами:

— То не радість — побачити бога.

Стара підвелася й щільніше загорнулася в одіж, ніби змерзла. І справді, після заходу сонця стало холодно, навіть його брали дрижаки. Коли вона запросила його до хатини, він подався за нею, схилившись у низькому отворі: дверей там не було. Досі він ще ніколи не бачив такого маленького людського житла. Йому доводилося весь час пригинатись, а рукою він міг дістати до кожної стіни, на одній з яких, тій, що була узбіччям гори, відчувалися краплі вологи.

Стара розпалила вогонь із хмизу й коріння, беручи його з купи на долівці. За паленище правив великий камінь, а дим виходив крізь дірку в дахові там, де він прилягав до гори.

Коли вогонь розгорівся, чоловік озирнувся по тому незвичайному житлі. На свій подив, він побачив, що вони були там не самі. Остеронь, у притемненому кутку, сидів, зіщулившись, сивуватий чоловік. Чи, може, дитина? Він не міг добре роздивитися, не міг визначити, хто то був, і ця непевність викликала в нього відчуття чогось таємничого і страшного, він сам не розумів чому. Обличчя в того, що сидів, було як у дитини, а на ньому застигла усмішка, яка в сутінку здавалася загадковою, — може, лише тому, що для неї не було ніякого приводу. Усмішка та була ні добра, ні лиха і в своїй незмінності справляла враження цілком байдужої, — мабуть, тому вона й здавалася загадковою, — хоч сивувата голова трохи подалася в їхній бік, а очі безперестанку слідкували за тим, що вони робили. Все це було дуже дивне, воно щось зачіпало в його душі, викликало якийсь невиразний спогад — про що? Може, він уже десь бачив таку, як ця, усмішку? Ні, не бачив, а то б згадав. Він

не міг пояснити свого почуття. Але та сивувата дитина, що сиділа зіщулена в сутінку, так само усміхаючись, дивувала й ніби аж лякала його. Він не міг відвести від неї погляду. Що то за істота, що за таємниця ховається в цій хатині, яку навіть важко назвати людським житлом?

— Це мій син, — сказала стара. — Можеш говорити все, що хочеш, він нічого не розуміє.

Та чужинець не зважувався нічого сказати й не питав про те, що тепер найдужче його муляло: про цього сина, який сидітиме там у кутку й слухатиме їхню розмову, нічого не розуміючи, лише дивно всміхаючись...

Нарешті стара сама порушила мовчанку, сказавши:

— Ти зустрів чудного бога. Його розп'ято?

— Так.

— Дивно. Якщо він справді Син Божий. А навіщо?

— Отож я й сам не розумію, навіщо. Але я чув, люди казали, начебто для того, щоб він прийняв муки, начебто батько хотів, щоб він прийняв муки. Але ж це казна-що, я не можу пояснити тобі цього бажання, бо й сам не розумію його.

— То був жорстокий бог.

— Жорстокий, я згоден. Але це тільки якщо вірити їхнім балачкам. Щоб він прийняв муки! Кому його муки потрібні?

— Здається, я впізнаю того бога, — промурмотіла стара сама до себе. І, трохи помовчавши, нерішуче запитала: — А про ту, що народила богові сина, ти щось знаєш?

— Ні, про неї я ніколи нічого не чув. Думаю, що то була звичайна собі жінка.

— Мабуть, що так. То ти про неї нічого не знаєш?

— Ні, я тільки чув їхні балачки: мовляв, народивши його, вона стала божою матір'ю. Але ж це й так зрозуміло. Ким би ж вона ще стала? Ні, про неї я нічого не знаю. А чому ти питаєш про неї?

— Просто я хотіла б знати, яка вона була, як їй велося в житті. Як до неї ставився бог, коли її кохав, і потім, коли вже, мабуть, більше не кохав. Одне слово, чи вона була щаслива й чи рада, що народила Сина Божого. Чи, може, він послав і її на хрест?

— Ні, ні, не могло такого бути! Звичайно, не могло. Адже вона була жінка!

— Так, вона була жінка.

Стара знов трохи помовчала. Потім запитала:

— А про того її сина ти начебто сказав, що він був бог любові?

— Авжеж, можна його й так назвати. Він проповідував любов між людьми, хотів, щоб усі люди жили в любові. Здається, він це мав на думці, якщо я добре втямив.

— Яке дивне вчення... Він, видно, був незвичайний бог.

— Можливо..

— Про такого бога я ніколи не чула. А я наслухалася багато всього, думала, що вже чула про всіх богів на світі. Яка та жінка, певне, була щаслива... Шкода, що ти нічого про неї не знаєш, про ту, що привела його на світ. Що була обрана для цього.

— Краще б він був зовсім не народжувався. Тоді б я прожив своє життя щасливо, так, як жив, поки не зустрівся з ним.

— Це правда. Небезпечно зустрічатися з богом, усі ми про це знаємо. Але чому ти не дозволив йому прихилитися

до свого будинку? Чому ти відмовив йому? Ти показав себе черствою людиною і, мабуть, дуже завинив перед ним.

— Черствою? Я такий, як є. І ніколи не вдавав із себе якогось іншого. Я такий, як усі люди, і що в цьому поганого? А в самому богові, по-твоєму, так уже багато любові? Ти справді так про нього думаєш? Може, він був до тебе добрий? То чого ж він прокляв тебе...

Стара стрепенулась, і він замовк. Вона заходилась підгортати жар обгорілим цурпалком, аж іскри полетіли під дах.

Чоловік трохи почекав, тоді знов озвався:

— Ти теж завинила перед богом, тому він прокляв тебе, так само, як і мене. За що ж він прокляв тебе? І чи також справедливо? Невже він завжди справедливий? Невже ми перед ним ніколи не буваємо справедливі?

Чоловік дивився на її старе, пооране зморшками обличчя, сподіваючись, що вона відкриє перед ним свою зболену, як і в нього, душу, дозволить зазирнути у свій загадковий світ і тим самим, гадав він, допоможе йому збагнути його власну долю.

Та вона мовчки сиділа й дивилася на полум'я, і він не міг відгадати, що діється в її душі.

— Той сліпий жебрак унизу розповів мені про тебе, але замало, я не міг зрозуміти, що з тобою насправді відбулося. Як вийшло, що ти стала віщункою? — за хвилину почав він знов, маючи надію, що вона бодай про це захоче йому розповісти.

— Мої батьки були побожні люди, — нарешті відповіла стара. — Мабуть, тому так і вийшло. А ще ми були дуже убогі.

— Убогі? Не могла ж ти стати віщункою через свою убогість?

— Чого ж, могла... Але мені не дуже приємно згадувати про те.

— А ви мешкали тут, у Дельфах?

— Ні, трохи далі в долині. Ми були селяни.

— Он як.

— Якби це був день, ти побачив би те місце, воно недалеко. Хоч у мене очі вже не ті, що колись були, але я ще бачу звідси чільну стіну і старе оливкове дерево біля неї. Але тих людей, що тепер там мешкають, я вже не знаю.

— У тебе не залишилось ніякої рідні?

— Рідні? Мабуть, не залишилось. А втім, хіба я знаю. Рідні? Ні, не залишилось, бо ті, про кого я кажу, давно, давно померли...

— Ти ні про кого не казала.

— Ні... ні, звичайно, не казала...

— Але, мабуть, когось згадувала?

— Так... згадувала своїх матір і батька. Але як це було давно... подумати тільки, людина пам'ятає те, що було так давно...

Мій батько був роботящий селянин, але землі мав дуже мало та ще й пісної, вона погано родила, хоч як тяжко він працював на ній. Усе доводилося робити руками, бо він не мав ніякого тягла. І земля, звичайно, була не його власна, він мусив віддавати більшість урожаю. Тут усі землі належали храмові. Або, можна сказати, богові, — ми були цілком залежні від храму й від бога. Нам мало що залишалось після того, як усе було сплачене. Та ми вдовольнялись тим,

що є, бо звикли до бідності й нічого іншого не знали. Тепер, після всього пережитого, я думаю, що наше життя не було вбоге. Пам'ятаю, які великі гарні оливки ми збирали, а надто з того старого дерева біля чільної стіни, бо воно вже й тоді було старе, але часто такі дерева родять найкращі плоди. Таких я відтоді вже не їла. Та й коли я їла оливки? Також дуже давно.

— То ти й виросла там?

— Так. Двоє дітей у батьків померло, я єдина залишилася. Тому дитиною, та й пізніше, доростаючи, я мала вдосталь ласки. А однаково я була самотна — чудно, правда ж? Бувають такі діти, що почувають себе самотніми, хоч вони й оточені любов'ю, але ніхто про це не здогадується. Мабуть, я була трохи дивною дитиною, та спершу це не дуже впадало в око. Переважно я бавила час сама, майже ніколи не гралася з однолітками. Щоправда, ми й мешкали трохи осторонь, хоч і не так далеко від решти садиб. Я здебільшого трималася матері. Ми, певне, були дуже схожі одна на одну, обидві поважні й суворі, і розмовляли між собою так, наче не різнилися ні віком, ні життєвим досвідом. Власне, ми обидві мало що знали про життя. Її зовсім не торкнулося те, що звичайно називають цим словом, — уся та ницість, злість, суєта, яку люди звикли величати життям і яку вони буцімто так добре опанували. Мати знала тільки прості речі: як народжувати дітей і як потім втрачати їх, як кохати чоловіка, що колись був молодий та дужий, а тепер почав підупадати на силі від важкої роботи, як і вона сама. Оце вона знала, і цього, можна сказати, їй вистачало. Її душа була чиста й проста, як дерево. Вона була висока жінка

й справді скидалась на дерево, від неї завжди віяло миром і спокоєм. Ми мали таке дерево на полі, трохи нижче в долині, велике самітне дерево. Воно було святе, і батько поклонявся йому. Він завжди ходив до нього на часину вранці, перше ніж брався до щоденної роботи. А ми з матір'ю спускалися ще трохи нижче й там поклонялися криничці, де чиста вода будь-якої пори була оточена зеленою травою. То була справді свята криничка. Станеш, подивившись в неї і відразу зрозумієш, що вона божа. Видно було кожную піщинку на її дні, а в одному місці вони легенько кружляли, бо їх ворушив невидимий божий палець.

Так, мої батьки були дуже богобоязливі, але їхнім богом були кринички, і дерева, і священні гаї, а не той у храмі, що здавався їм надто великим і далеким від них, той, якому вони сплачували обтяжливу оренду. Якщо вони часом і навідувалися в Дельфи, що траплялося дуже рідко, то переважно ходили до скромного храму богині землі Геї, що був просто дерев'яною хижкою, яка нагадувала їм їхню власну оселю. Вони нічого не знали про божу велич і глибину, про його страшну владу над людською душею. Так само, як і не знали про всю ту брідоту, що діялась навколо нього та його храму.

Вони самі справляли свої повинності перед богом — у гаю неподалік від хати в нас був маленький вітвар, який батько спорудив із дерну й на якому у великі річні свята він складав жертви для тих богів, що опікувалися землею. Але й у будень він любив покласти на вітвар невеличкий дар, коли вертався ввечері додому, закінчивши щоденну працю: кілька колосків із поля, овочів або якихось ягід, залежно від пори року. І, звичайно, сідаючи їсти та попоївши,

складав, як і всі, жертву вогнищу, і я ще й досі пам'ятаю, як урочисто він виконував той обряд — а було ж багато й таких, що обходили його зовсім бездумно, не заглиблюючись у його справжній зміст і глузд. Батько був відлюдкуватий, мовчазний чоловік. Я добре пам'ятаю його лагідні, але завжди трохи сумовиті очі та великі руки з шорсткими, немов кора на старій пінії, долонями, — мені було дуже затишно, коли ті руки обіймали мене. Так само гарно й затишно було мені, коли ми йшли разом у поле і моя маленька ручка вся ховалася в його широкій долоні. Але говорив він рідко й неохоче. На старість він робився дедалі похмуріший, а надто після матеріної смерті. І, звичайно, те, що сталося зі мною, теж додало йому горя. Він жив так довго, що йому довелося витерпіти й це. Я часто думала, невже й він мене прокляв?

Батько помер зовсім самотній, його знайшли під святим деревом, про яке я вже казала, але ті, хто його знайшов, не знали, що воно святе, і тому не зрозуміли, чого батько ліг під нього помирати. На його могилі ніхто не складає поминальної жертви, але я сподіваюся, що він не гнівається на мене за це й що його душа і так знайшла спокій.

Я доростала, і дедалі дужче впадало в око, що я не така, як інші дівчата мого віку. Я бачила видива й чула якісь голоси, це було тоді, коли з'явилася перша ознака того, що я стаю жінкою, а тоді все минуло. Та я однаково ходила, мов сновида, все, що мене оточувало, було чуже мені, я почала ще більше уникати людей і перестала звирятися матері. Я дедалі дужче відчувала свою самотність, свою відмінність від інших людей, і це мене мучило, хоч я й не могла пояс-

нити, чим саме я відрізнялася від них. Мене поймала тривога й непевність, дарма що все навколо дихало спокоем і надійністю. Саме той спокійний, надійний навколишній світ почав гнітити й тривожити мене. То було щось дивне: адже мене тішило спокійне життя моїх батьків, я не могла б без нього обійтися, а однаково воно мене пригнічувало. Непомітно для батька й матері я стала чужою їхньому світові, хоч жила в ньому й не могла б жити десь-інде, крім нього. Який же в мене міг бути інший світ? Ніякого. Мої батьки були єдині люди, які існували для мене, я їх безмежно любила. А однаково почувала себе вдома немов чужа, душа моя була сповнена неспокою, про який вони не знали і якого не зрозуміли б, якби й довідались про нього. Вони й далі жили з простодушною довірою до всього навколишнього й до бога, який був у всьому, що їх оточувало.

До бога? А чи я ще мала якогось бога? Так, напевне, мала, але де він був? Десь дуже далеко, либонь, він покинув мене. Чи, може, я покинула його? Не знаю. Мабуть, таки я покинула його. Бо чого я така неспокійна, не знаходжу собі місця? Адже бог — це й є спокій, мир і спокій. Те, чого в мене вже немає.

Я могла довго бути цілком байдужа до всього. А однаково мене палила невиразна туга за чимось — я й сама не знала, за чим. А ще, бувало, мене раптом, без будь-якої причини, заливала ніби гаряча хвиля, хвиля щастя й захвату, яка спершу була приємна, а тоді ставала такою навальною і гарячою, що починала мене лякати, сповнювала тривоною, доводила до такого шаленого жаху, що я мимоволі на хвилину міцно затуляла руками очі, поки та хвиля поступово відпливала, і я знов ставала сама собою. Сама собою? Себто ким?

Ким я була?

Разом із тим я була цілком здорова і дужа, висока на зріст, як і обоє моїх батьків. Ось що дивне. В мені поєднувалося бездоганне здоров'я і якась хвороба, я була понад міру вразлива, а водночас — звичайна сільська дівчина. Тому, дивлячись на мене, мабуть, важко було збагнути, яка я насправді.

Але, звичайно, згодом стало відомо, що я трохи дивакувата, — таке, до речі, казали про всю нашу родину. Певне, саме через це храмовики й подумали про мене, коли їм знадобилася нова піфія. Я вже добре не пригадую, скільки мені було, коли це сталося, здається, років з двадцять. Храмовики, видно, вирішили, що така бідна, дивакувата сільська дівчина, яку вважали доволі простодушною і батьки якої були залежні від храму й від бога, їх якраз і влаштовує. Добре було й те, що та дівчина, як вони випитали в сусідів, виросла в дуже побожній родині.

Батько й мати зовсім розгубилися, коли почули їхню пропозицію. Такого вони собі й на думку ніколи не покладали. Вони розуміли, що це для них велика честь, ще б пак, вони ж бо знали, що то великий, могутній бог, — он яка в нього оселя, який розкішний храм, ні в кого такого немає. Правда, самі вони були там лише кілька разів і почували себе дуже знічено серед усіх тих коштовностей і сили-силенної незнайомих людей. І хіба можна відмовити таким могутнім людям, наймогутнішим у Дельфах, коли ті чогось просять? Коли вони щось пропонують, то, видно, так і треба. Хоч самі батьки не вельми розумілися на всьому цьому й тому не певні були, що їм належало відповісти. Мабуть,

треба погодитись. Здатися на бога, сподіваючись, що то він цього бажає. Але, звичайно, страшно було віддавати мене чомусь невідомому, незрозумілому.

А я? Я сама?

Мене охопило дивне хвилювання, коли я почула про це. Обраниця? Мене обрано? Покликано до храму? До бога?

Обрано, щоб я стала його зняряддям, виголошувала його слова, у священному захваті віщувала те, що він мені навіє, коли на мене зійде його дух?

Мене? Мене обрано для цього?

Це перевернуло все в моїй душі, вжахнуло мене, стривожило, пригнітило — і сповнило безмежним щастям.

Чи це можливе? Щоб мене уподобав бог. Але ж вони так сказали, вони вважали так. Бог, той, що покинув мене. Той, якого я покинула. Чи таке може статися? Невже він обрав мене, щоб я служила йому, щоб я була його віщункою, не-вже він хоче промовляти *моїми* устами? Це було щось незбагненне, це було диво. Те диво, на яке я чекала?

Ні, бог не забув мене, не покинув. І я його також ніколи не покидала. Він кличе мене, і я прийду, прийду до нього з серцем, у якому живе тільки він!

Бог кличе мене!

Перше бурхливе хвилювання змінилося тихою радістю. Я весь час тільки й думала про те диво, що на мене чекало. Нарешті я матиму коло бога те, чого так прагне моя душа, — мир і спокій.

Домовлено, що ми з матір'ю підемо до храму разом. Отож ми й пішли туди якось уранці, і коли пояснили, чого там опинилися, нас повели до однієї з будівель на храмово-

му майдані, перед очі того, хто тоді обіймав найвищу посаду в храмі. То був літній чоловік, що належав до однієї з найвельможніших родин у Дельфах, з такими людьми ми доти ніколи не зустрічалися. Він був ласкавий, і розмовляти з ним виявилось зовсім не важко. Ми розповідали йому дещо про наше життя, потім він трохи побалакав зі мною, розпитав про моє дитинство й про інші речі, про які йому чогось хотілося знати, і начебто лишився задоволений моїми відповідями, мабуть, не вельми мудрими. Наостанці він сказав, що бог, який живе в цьому храмі, — це бог світла, що він найбільший з усіх богів, а його оракул — найславетніший з усіх на світі. Бути в ньому жрицею, яку покликав і посвятив сам бог, — це його велика ласка і велика відповідальність перед ним. Я стояла, опустивши очі від хвилювання й щастя.

Потім він погукав служника, і той провів нас через майдан до храму, а там передав одному жерцеві, що мав заопікуватися нами.

Доти я ніколи не була в храмі. І поки мати скромно, зняковіло, як кожна сільська жінка, стояла, майже ні на що не дивлячись, я захоплено оглядалася на всі боки, приголомшена багатством і пишнотою тієї святої оселі. Такого я ще ніколи не бачила й не могла навіть уявити, що воно є на світі. Усвідомлення того, що я опинилася так близько від бога, сповнило мене врочистою радістю. Надворі яскраво світило ранкове сонце, і вся святиня була залита світлом. Так, справді то був храм бога світла, його оселя, дім, де він жив.

Жрець, видно, був задоволений з мого захвату, а також із тієї начебто дивної обставини, що я ще ніколи не була

всередині храму. Він терпляче ждав, не порушуючи мого врочистого настрою. Але потім повів нас у глиб храму, майже до другого його кінця. Там були вузькі двері до іншого приміщення, і він звелів матері залишитись перед ними й почекати на нас. Ми зайшли до зали, не дуже великої, де, як пояснив жрець, збиралися прочани, що хотіли звернутися до оракула, тоді спустилися вузькими східцями в зовсім темне приміщення, освітлене тільки двома оливними світильниками. Повітря там було важке, затхле, задушливе, я не могла його вдихнути в себе. Під ногами відчувалася нерівна слизька долівка, і я зрозуміла, що це просто мокра поверхня скелі. Над розколиною в ній здіймався високий триніг, а обабіч нього дві високі чаші, так мені здалося, але я не могла як слід роздивитися їх, замало було світла. Стін я не бачила, певне, то була печера в горі. Її наповнювали дивні запахи — задушлива суміш приємних пахоців із важкими випарами, які, мабуть, підіймалися з розколини, і, що мене дуже здивувало, з ледь відчутним, але все-таки прикрим цапиним духом. Я була приголомшена, дихала важко й хапливо, на мить мені здалося, що я от-от зомлію.

Хоч було й темно, жрець, як я помітила, пильно стежив за мною. Він пояснив, що це найсвятіше місце храму, звідси промовляє бог, надихає піфію на ті віщування, які вона має виповідати у своїй нестямі, тут він має і мене сповнювати своїм духом. Я задихалася, не могла сказати у відповідь жодного слова. Жрець, видно, був задоволений мною, тим враженням, яке свята печера справила на мою чутливу душу. І, заборонивши мені будь-кому казати про те, що я вже дізналася і, може, ще дізнаюся, він повів мене назад.

Міцно затуливши руками очі, як завжди, коли була схвильована, я рушила слідом за ним вузькими сходами.

Мати, що чекала на нас біля дверей, була, мабуть, трохи занепокоєна, бо пильно приглядалася до мене, коли я підійшла до неї. Я все ще важко дихала, але сподівалася, що вона того не помітить. Порожнім поглядом обвела я величезний ясний храм, як і перше, залитий сонячним промінням. Усе там було таке, як і раніше. Але я більше не відчувала радості. На мить я заплющила очі від того світла, немов цілком поглинута своїми почуттями. Мені тоді наче сяйнув перший здогад про сутність бога.

У притворі жрець розлучився з нами, сказавши мені, коли я маю знов прийти до храму. Ми мовчки руч-об-руч подалися додому. Мати була спитала мене, що мені показував жрець, але я відповіла ухильно, і далі ми вже не розмовляли до самої хати.

Я знов, як і раніше, залишилася сама зі своїми думками. З думками про те, що бог незрозумілий, незбагнений, що він живе в земній печері й що я боюся його. А однаково тужу за ним. Бо я тужила, все-таки тужила за ним. Хоч він виявився зовсім не такий, як я гадала, і від нього дарма було чекати допомоги, якої я сподівалася. Хоч він кликав мене тільки служити йому.

Але чому якраз мене? Чому саме я була обрана?

Він мав храм ще й нагорі, в світлі сонця, це правда. Прекрасний, розкішний храм. Але не там найсвятіше місце, як мені сказали, не там я мала йому служити. Не там він чекав на мене, щоб сповнити своїм духом. Там він був інакший і не відчував ніякої потреби в мені. Бо ж не світлом своїм він

думав наповнити мою душу, а мав об'явитися мені внизу, в печері під храмом, там він повинен був опосісти мене.

А однаково я прагнула туди! Незважаючи на свій переляк, на страх перед тим, що мене чекало там, я прагнула опинитися в печері! І тільки про те думала, ні про що інше не могла думати, тільки про те, щоб опинитися в затхлій, задушливій печері, насиченій важкими випарами, й віщувати — сповнившись його духом, широко розтуливши рота, з піною на устах вигукувати дикі, незрозумілі слова, служити, віддаватися своєму богу!

Ось у такому хвилюванні я очікувала, що зі мною станеться. Та поволі хвилювання моє вщухло, а натомість прийшло якесь дивне отупіння, і хоч тривога ще жила в мені, але назовні не виявлялась. Я не знаю, чи ті, що тепер опікувалися мною, помітили мій стан. Я часто навідувалась до храму, бо наближались свята, коли я мала виступити як піфія, тому жерці хотіли приготувати мене до цієї служби й тримати під своїм наглядом, якнайдалі від моїх батьків. Я мало що розуміла в тих приготуваннях, а сенсу деяких і зовсім не знала. Пам'ятаю, аж через кілька років я збагнула, навіщо вони влаштовували мені одну гидоту: щоб переконатися, чи я невинна дівчина. Я жила в іншому світі, ніж вони, і, може, то бог наслав на мене таке отупіння, щоб я жила тільки в його світі, а не в їхньому. Може, так воно й було, хіба я знаю.

Наближався сьомий день весняного місяця, свято бога, тоді я мала вперше виступити як піфія. Крім мене, в них не було нікого, бо та, що раніше служила богові, недавно нагло померла за обставин, яких жерці не хотіли розголошувати. На це свято, що тривало кілька днів, мала прибути сила-

силенна прочан, і жерці тривожилися, чи в мене добре все вийде, бо я ще ніколи не брала участі у святі. Чи бог захоче промовляти моїми устами, чи зможу я витримати день у день цю виснажливу службу? Вони дуже піклувалися про мене. Але не задля самої мене, це я вже тоді зрозуміла, хоч була ще як дитина, майже ніколи доти не спілкувалася з людьми і майже нічого не знала про них. Розуміла я також, що жерці жили не задля бога, а задля його храму, і любили вони не бога, а храм, його вплив і славу у світі. Безперечно, прочани, як завжди, цілими юрмами плистимуть на це головне річне свято, і храм отримає від них безліч дарів, які ще збільшать його багатство й могутність. Так само можна було сподіватися, що жоден заїзд не стоятиме порожній і всі в місті, так чи так, а зароблять на цьому святі. Ті врочистості, на які наїздили гості з цілого світу, багато важили для тутешніх людей, можна сказати, вони з них жили. Тому все місто старанно готувалося до зустрічі прочан.

Тоді я цього не знала й не розуміла, та потім мені судилося взнати все краще, ніж треба. Взнати, що оточувало бога та його святиню й що означала її слава для мешканців усіх тих будиночків, які обліпили гору навколо храму, наче мурашник, повний мурашви. Вони, через свою причетність до бога й через те, що не працювали на землі, вважали, що посідають особливе становище, тому дивилися згорда на чужинців, які стікалися до їхнього дивовижного міста в горах. Вони дуже пишалися ним і вважали його святим, бо ж усіх там годував бог.

Та для мене все це було ще приховане; звісно, я помічала всю ту заклопотаність і метушню, але не думала про неї,

наче її й не бачила; в отупінні, яке, може, наслав на мене сам бог, я немов не сприймала того, що діялося навколо.

І ось настав той день, день бога, коли починалося його свято, і я ще й досі добре пам'ятаю той ранок. Так, як тоді, ще ніколи не сходило з-за гір сонце, для моїх очей воно так не сходило. Я постила три дні і була легенька, наче пташка. Я обмилася в Кастальській криничці. Вода в ній була дуже свіжа, і я відчула себе такою чистою, змивши з себе все, що не стосувалося цього божого ранку. Потім мене вбрали як наречену, його наречену, і я поволі пішла святою дорогою до майдану перед храмом. Мабуть, уздовж неї і на самому майдані зібралися юрми людей, але я їх не бачила, не усвідомлювала, що вони стоять. Я існувала тільки для бога. Я піднялася сходами храму, де один із його служників окропив мене свяченою водою, і вступила в його осяйну святиню, в той блиск і пишноту, де він не чекав на мене, де я не мала йому служити. Я йшла, і мене пекли сльози під опущеними повіками, бо я заплющила очі, щоб не бачити тієї величі і тим самим не зрадити його, не зрадити в тому, що він мені визначив, для чого мене обрав. Між двома жерцями, що вели мене, я пройшла повз вівтар, де горів його вічний вогонь, до зали для прочан, тоді спустилася вниз вузькими тьмяними сходами в підземелля у найсвятіше місце.

Воно було так само погано освітлене, як і раніше, і минув якийсь час, поки я щось побачила. Але важкі випари з розколини я відчула зразу, мені здалося, що вони були тепер ще задушливіші й ще дужче дурманили мене. Так само зразу я відчула й цапиний дух, але міцніший і ядучіший, ніж того разу. Я не могла зрозуміти, звідки він береться.

І ще наче там щось горіло, бо тхнуло димом. Потім я справді помітила в темряві миску, в якій щось тліло, і маленького чоловічка, що, стоячи навпочіпки, помахував над нею пташиним крилом, схожим на крило шуліки, щоб роздмухати жар. Жовто-сіра гадюка поплазувала, вигинаючись, повз його ноги і швидко зникла в мороці. Я похолола зі страху, бо йшли чутки, що попередня піфія начебто померла від жала такої-от гадюки, але я не вірила цьому й минулого разу не бачила там ніяких гадюк. Згодом я довідалася, що це правда, що гадюки завжди водились там і їх дуже шанували як святих тварин оракула, обдарованих божистим знанням. Довідалась я також, що в місці тліли тріски з лаврового дерева, святого дерева, його дим жриця повинна була вдихати, щоб сповнитися божим духом.

Нарешті чоловічок підвівся від миски, залишивши крило, і так ласкаво глянув на мене, що мій страх трохи поменшав. Його сухорляве зморщене обличчя було добре й ласкаве, він навіть ледь усміхнувся до мене. Тоді я ще не знала, що саме він виявиться моїм єдиним приятелем у святині, буде мені опорою і розрадою протягом усіх тих років, а особливо тоді, коли доля завдала мені удару, мов орел, який налетів зі свого урвища. В тодішньому отупінні я не дуже придивлялася до нього, але розуміла, що він не такий, як інші храмовики, й що він бажає мені тільки добра, хоч і мусить виконувати тут свою роботу. Він подав мені миску зі свіжим лавровим листям, щойно зірваним у святому гаю, щоб я пожувала його разом із попелом, бо це також мало сповнити мене божим духом. Подаючи ту миску, чоловічок усміхнувся до мене, наче хотів сказати, щоб я не боялася,

і серед усіх тих страхів тільки його усмішка стала мені підтримкою, тільки вона мене трохи заспокоїла. Він, звичайно, не озвався до мене, бо в найсвятішому місці не можна було розмовляти.

Те, що він дав мені жувати, виявилось гидким на смак, і чи то від нього, чи то від виснаження після посту, але мені стало млосно, і я мало не впала. Двоє жерців оракула, які весь час стежили за мною, допомогли мені сісти на триніг, такий високий, що сама я не змогла б вилізти на нього, тоді поставили миску з жаром на підставку, теж таку високу, що жар опинився на рівні моєї голови, і з кожним віддихом я вбирала в себе дурманний дим. Від нього мені дерло в горлі й дивно туманіла голова. Але ще дужче діяли на мене випари з розколини — тепер, коли я сиділа над нею, вони просто отруювали й душили мене. Мені стало моторошно, і на мить у голові в мене зринула думка, що дехто вірить, нібито ця розколина сягає в глиб землі аж до царства смерті й оракул саме звідти бере свою силу, бо, зрештою, тільки смерть знає все. Мене охопив жах перед тим, що було піді мною і могло поглинути мене, коли я зомлію і впаду, жах перед царством смерті, смерті... Я відчувала, що падаю, падаю... Але де ж бог, де він? Його не було, він же не прийшов до мене! Не сповнив мене своїм духом, як обіцяв! Я тільки падала, падала...

Цілком запаморочена, ніби крізь туман, я ще помітила, як один із жерців вивів десь із темряви печери чорного цапа з надивовижу довгими рогами й заходився поливати водою йому голову, так мені здалося, а потім я вже нічого не усвідомлювала...

Та раптом усе змінилося. Напруження спало, і я відчула величезну полегкість, відчула не смерть, а життя, життя, невимовну насолоду, але таку бурхливу, таку величезну... Це був він! Він! Так, так, це він оселявся в мені, я відчувала це, знала! Він оселявся в мені, нищив мене, заповнюючи собою, своїм щастям, своєю радістю, своїм захватом. О, як чудово було відчувати, що на мене сходить його дух, його натхнення, що я належу йому, геть уся належу йому, що я опанована богом. Перейнятися його захопленням, його щастям, його шаленою радістю. Чи було щось краще, як ділити з богом його насолоду своїм існуванням?

Але те відчуття наростало й наростало, воно й далі було солодке, радісне, проте надто бурхливе, надто велике, воно переходило всі межі, розривало мене, було болюче, безмежне, шалене... Я відчула, що моє тіло судомить, що воно корчиться в страшних муках, шарпається на всі боки, що горло мені стиснуло і я от-от задихнуся. Та я не задихнулася, натомість із горла в мене почали вириватися якісь моторошні, болісні, схожі на сичання, нелюдські звуки; губи мої ворухнулися проти моєї волі, і ось я вже кричу, голосно кричу. Я сама не розуміла того крику, його й не можна було зрозуміти, але то кричала я, крик вилітав із мого роззявленого рота, хоч не був моїм... І я теж була не я, зовсім не я, я вже належала не собі, а йому, тільки йому, і то був жах, ох який жах!

Скільки це тривало, я не знаю, бо тоді цілком утратила почуття часу. І не знаю, як я після того вийшла з найсвятішого місця й що було далі, хто мені допоміг і хто потурбувався про мене. Отямилася я в будинку біля самого храму,

де весь той час жила, і мені сказали, що я там упала й відразу заснула, така була виснажена. А ще сказали, що жерці дуже задоволені мною, що як жриця оракула я перевершила всі їхні сподівання. Все це розповіла мені стара жінка, в якій я оселилася, потім вона залишила мене, щоб я ще трохи відпочила.

Я лежала в своїй шлюбній сукні, як богова наречена. То була єдина шлюбна сукня, яку мені випало надягти в житті. Пам'ятаю, я гладила рукою тонку, незвичну мені матерію, і була дуже самотна.

Бог? Хто він такий? І де він тепер? Чому не тут? Чому вже не біля мене? Хіба він не мій наречений? Чого він покинув мене?

Я його не розуміла. Але тужила за ним. Ні, я зовсім не розуміла його, зовсім не знала, хто він, тепер він став для мене ще загадковіший, ніж раніше, — тепер, коли я стала його обранкою, коли він наповнив мене своїм духом, своїм блаженством, своїм захватом так, що я мусила кричати з болю. Атож, він заподіяв мені муку. Та я однаково тужила за ним. Тільки за ним. Адже без нього все було порожнечою, нічим.

Ох, якби він прийшов до мене сюди зі свого храму, де йому тепер, мабуть, складають шану всі його служники, всі ті, хто його любить там, любить задля блиску й пишноти. Якби він прийшов і взяв мене у свої обійми, просто пригорнув би до себе, як, мабуть, буває потім у закоханих. А не залишив мене, щоб я лежала тут сама у шлюбній сукні, наче він покинув мене, наче мій коханий покинув мене, коли я вже стала йому не потрібна. Коли я вже виконала те, що мені було призначене, і виконала так, що він був задоволе-

ний мною. Чому він кохав мене тільки тоді? Чому лише тоді був зі мною?

О, як би я хотіла тихо спочити в його обіймах! Не втрачати свідомості, не хвилюватися. Просто знайти в його обіймах щастя й затишок.

Ні, я не хотіла бути одержимою богом, нехай би він любив мене так, як любив інших, хай би дав мені спокій та затишок. Я нічого більше не хотіла, тільки відчувати в його обіймах спокій і затишок.

Чи, може, я не цього хотіла? Не за цим тужила?

Звичайно, за цим. Та чи я коли зазнаю цього? Чи для цього мене покликано, для цього він хотів послуговуватись мною?

Затишок. Спокій. Як можна прагнути чогось такого! Як можна сподіватися знайти спокій у його обіймах! Як можна шукати затишку в бога!

Ні, бог, звичайно, був не такий, яким я собі його уявляла, яким так прагнула бачити його. Таким він і не може бути. Бог — не затишок, не спочинок, не спокій. Він — вічна тривога, неспокій, непевність. Ось що таке бог.

Я лежала й дивилася, як западав присмерк. Бог наслав на мене такий довгий сон, що день уже скінчився й настав вечір.

Завтра вранці, тільки-но над горами зійде сонце, мій наречений прийде і знов наповнить мене своїм духом, своїм гарячим подихом, своїм блаженством, я буду знов належати йому!

Так я стала його жрицею, так почалася моя довга служба богіві.

Я мешкала то в батьків, то в тому будинку біля храму, де стара жінка дбала про мене. Вона завжди дбала про піфію під час урочистостей, які тривали довго й відбувалися часто, бо служба біля оракула була дуже виснажлива і віщунку повинен був хтось доглядати, щоб вона знов набралася сили, як слід відпочивши і спокійно виспавшись уночі. За дорученням жерців та жінка виконувала цей обов'язок віддавна. Вона знала все про піфій, якими опікувалася протягом своєї довгої служби, й любила поговорити про них. І взагалі любила поговорити. Про жерців вона також знала геть усе: які вони, хто з них справді вірив, а хто тільки прикидався, — я зразу довідалась, що той, хто мене вперше водив у найсвятіше місце, тільки прикидається, але користується великою пошаною, бо як скарбник багато зробив для храму. Його термін скоро закінчувався, бо цю посаду жерці обіймали тільки певний час. Усі вони походять із добрих родин у Дельфах, а верховні жерці — з найзначніших родин, про це стара розповідала мені часто й дуже докладно. Можна було подумати, що в її очах саме це й надавало храмові такої честі й слави. А про його славу вона дуже дбала, храм і все, що до нього стосувалося, було дороге її серцю, вона вочевидь пишалася, що по-своєму теж йому служить. Але я не чула, щоб вона коли згадувала про бога.

Хоч з якою пошаною вона ставилася до верховних жерців і до їхнього високого походження, а ніколи не сказала про них жодного доброго слова, навіть про них. Вона взагалі ні про кого не говорила схвально, зате від її пильного ока не могла сховатися ніяка людська вада. Образ світу, який склався в мене, тоді ще молодій й недосвідченій, під

впливом її розповідей був викривлений і спотворений, я це відчувала, але й бачила, що в її словах було багато правди, і це мене спантеличувало й породжувало в моїй душі сумніви. Я часто думала, що та жінка, до якої я потім перейнялася ненавистю і глибокою зневагою, напевне більше, ніж будь-хто, вплинула на мою думку про людей, зробила її гіркою і несправедливою. Я не могла встояти проти того впливу, хоч яку відразу відчувала до тієї жінки й хоч була певна, що вона помиляється. А виявивши нарешті переді мною всю свою ницість, вона ще більше переконала мене, що її викривлене уявлення про людську природу було слушне. Отак ми й беремо знання, які називаємо правдою, в тих, кому, властиво, найменше віримо, й несвідомо підкоряємось тому, чим найдужче гидуємо.

Мені й самій довелося спізнати багато людської підлоти, на додаток до того, про що я наслухалася від старої. Але, сидючи тут так довго самотою і вертаючись думками в минуле, я, незважаючи на все, що мене спіткало, часто питаю себе: а чи справді люди такі лихі? Чи не моя гірка доля накинула мені хибну думку про них? Не знаю, адже я більше не зустрічаюся з людьми. Але таке мені спадає на думку в самоті.

Та найбільше стара впливала на мене через те, що в її словах було так багато правди. Вона правду казала про всі ті неподобства, які діялися в святому місті, про розпусту, яку вели за собою великі свята, коли в Дельфи стікалося стільки чоловіків з усіх кінців світу. Вони шукали випадкових жінок, і дівчата з бідних родин, та й, зрештою, не тільки з бідних, пропонували їм свої послуги в заїздах. У Дельфах,

мовляв, не багато б знайшлося невинних дівчат, — тому, певне, мене й узяли в піфії, додала вона цілком несподівано, без ніякого переходу, більше про це нічого не сказавши. Я почервоніла і збентежилась. А всі ті пройдисвіти й шахраї, що їх приваблювали сюди святкові ярмарки! Які темні, нечесні справи вони тут облагоджували, можна сказати, в затінку храму! Навіть серед жерців були справжні шахраї, що за хабарі давали тим, хто запитував оракула, бажану їм відповідь, тлумачили віщування піфії так, як ті хотіли, хоч, визнавала вона, таке траплялося досить рідко. Або ще приховували зібрані серед прочан гроші чи заробляли, продаючи шкури жертвних тварин, — були різні способи ошукати храм для тих, хто мав у ньому відповідну посаду, і, наскільки вона знала, багато, а може, й більшість жерців користалися цим.

Мушу сказати, що гидкі балачки тієї жінки, вся та фальш і підлота, про яку вона розповідала і яку, на жаль, я сама не раз спостерігала навколо, викликали в мене високі думки про бога й любов до нього. Коли бог був оточений такою поганню, таким багном і все-таки піднявся з нього, то тим більша була його велич, тим більшої він був гідний любові. І його треба любити. Бо що ж іще, крім нього, можна любити в цьому світі? Адже людина, коли її кинуть в нього, в цей жахливий людський світ, як кинуть мене, така самотня, така безпорадна.

Від її злісної балаканини, від усього навколишнього я шукала захисту в бога, в бога, якого вона ніколи не згадувала, — я була вдячна їй за це. Я тужила за ним, за його темною печерою в підземеллі, де він візьме мене в свої обій-

ми і наповнить своїм неземним захватом, своїм блаженством, своїм духом.

Своїм духом? А що це — його дух? Тільки піднесеність і велич? Високість? Тільки це?

Якщо тільки це, якщо з ним усе виходить так просто, то чому мені так боляче віддаватися йому, чому я страждаю і кричу з болю? Чому ж тоді його любов не сама доброта й заспокоєння, якого я так прагну? Чому вона не дає мені затишку, якого я в нього благаю, завжди благаю в душі? Чому він не тільки дивовижний, благодійний, але й грізний, страшний, жорстокий, безжальний, чого стільки всього разом, чого він стискав мені горло й водночас сповнював мене безмежним блаженством? І чого він кидав мене, залишав саму, коли здавався мені особливо близьким, коли був мені найбільше потрібен?

Хто він? Хто?

Я кидалася в його обійми, нестямна й палка, як і він сам, і кричала, поки він оглушував мене, спустошував своєю безмежною невситимістю: боже, хто ти? Але він ніколи не відповідав мені.

Він сповнював мене собою, спустошував собою, але не відкривався мені, хто він.

І ніколи не відкрився. Я й досі сиджу тут у самотині й думаю про нього. Думаю, хто він. Ненастанно питаю його про це. Та він не відповідає.

Так, я його любила. Любила всім серцем. Але моя любов не дала мені щастя. То не була щаслива любов.

Але я почала розповідати про ту стару жінку. До мене вона завжди була уважна й ласкава, хвалила мене понад

усяку міру. Мовляв, я — найкраща піфія, скільки жерці пам'ятають, начебто вони їй так казали, і жодна піфія з тих, які жили в неї, не могла зрівнятися зі мною. Вона говорила про всіх моїх попередниць дуже зневажливо, мені було тяжко й боляче слухати, як вона ганила тих жінок, які здавались мені близькими і яким я не могла не співчувати. Кількох із них я інколи бачила на вулицях Дельфів, найчастіше одну, худющу, дивну на вигляд жінку, яка скрадалася попід будинками й завжди щось мурмотіла до себе. З неї стара найдужче глузувала, казала, регочучи, що та втратила й той куций глузд, який мала, а я, здригаючись, слухала її і думала, що, може, й мене чекає така доля.

Минуло багато часу, поки я збагнула: стара зневажала їх саме за те, що вони були жрицями оракула. За все інше, звичайно, також, але насамперед за те, що вони були піфіями і, на її думку, вже самим цим вони заслужили зневагу.

Я була просто приголомшена. Невже вона справді так до них ставиться? Авжеж, не було ніякого сумніву, що вона їх глибоко зневажала. Вона, звичайно, відверто нічого не казала, але це й так було добре видно з її слів. Не можу сказати, яка я була вражена, зробивши для себе це відкриття.

І коли мені нарешті спала з очей полуда, я пересвідчилася, що не тільки та стара жінка так думала. Я почала приглядатися до свого оточення, спостерігати, як хто до мене ставиться, як поводить себе зі мною, і мені було дедалі ясніше, що натяк старої мав підстави, що насправді моє становище вважалося серед людей ганебним. Мене уникали, я вже давно помітила це й розуміла, що людей стримувала несміливість, ніби якийсь страх перед тією, яка так близько сти-

кається з божистим, — адже кожен знав, що це небезпечно; перед тією, яку часом опановував бог і крик якої з потаємної печери можна було інколи чути й нагорі в храмі. Мене остерігалися, і я не дивувалася цьому, але що на мене дивляться з погордою, як я тепер зрозуміла, ніби на якусь упосліджену, вдають, що не бачать мене! Я завжди ходила сама, любила самоту, до якої звикла змалку, та коли тепер я почала приглядатися до людей, то збагнула, що ніхто, виявляється, й *не хотів* зустрічатися зі мною і взагалі знати мене, що моя самота справжня, незалежна від мене.

Аж дивно, як мене це зажурило й пригнітило. Хоч я ніколи не шукала товариства, не хотіла його мати, хоч була ніби створена для самоти, а однаково мені було тяжко. І коли хлопці на вулиці, помітивши мене, штовхали один одного й перешіптувалися, в мене серце краялося, хоч я до пуття не розуміла, чого б мала страждати через це.

Чи й вони мене зневажали? Навряд чи вони думали про це, мабуть, їм просто здавалося, що я не така, як вони.

Так, це правда. Я була не така, як вони. І не така молода, як вони.

Не така молода? Насправді я була не багато старша за них. Але чи молода? Молода?

Вони ніколи не заводили зі мною розмови. І ніхто не заводив. Хіба що не можна було обійтися.

Навіть жерці, які так вихваляли мене у вічі і позаочі, які розуміли, чого я варта для оракула, говорили зі мною лише про мою службу і про все, пов'язане з нею, більше ні про що. Я цікавила їх тільки як піфія, як служниця святині, в якійсь іншій постаті я для них не існувала, і, ніколи не ска-

завши мені лихого слова, чи, вірніше, саме своєю постійною поблажливою ласкою вони показували, яка прірва відділяла їх від тієї бідолашної темної дівчини з убогої родини десь там у долині. Мене, безперечно, цінували, були задоволені, що мають добру піфію, устами якої бог, видно, охоче промовляє, яку він зразу сповнює своїм могутнім духом, та хоч завдяки цьому жерці мали з мене велику користь, хоч я була обранка бога, вони дивилися на мене так, як завжди дивляться на ту, ким для цього послуговувалися в підземному найсвятішому місці. Нещасна, майже непритомна жінка, яка сиділа й марила на тринозі в задушливій печері, викликала в них тільки таку собі співчутливу зневагу. Безсумнівно, її натхнення походило від бога, проте тлумачили його вони, лише вони вміли надати значення її не зрозумілому для інших, плутаному белькотінню. Глибокі думки, найвища мудрість світу, яку вони вкладали у відповіді оракула, славетні відповіді, якими оракул здобув свою могутність і повсюдне визнання, не мали нічого спільного з нестямними вигуками тієї темної жінки — чи майже не мали. Її опановував бог, це так, через неї він промовляв, але тільки вони знали, які думки вкладав бог у ті звуки, що хотів ними сказати, лише вони вміли проникнути в таїну божого ества і розкрити її.

І це була правда. Я не брала ніякої участі у всьому тому, у їхніх мудрих тлумаченнях божих віщувань, я взагалі була відлучена від цього. Адже я не знала, що говорила, що кричала в нестямі, у своїй одержимості, й до того, як вони тлумачили мій крик, як використовували мене, не мала ніякого стосунку. Я лише віддавалася богові.

Я не знала, що він мені надихав, не знала про його мудрість, властиво, взагалі нічого не знала про нього, не уявляла собі навіть, хто він. Лише віддавалася йому. Лише відчувала його в собі. Наложала йому, більше нічого.

Але щоб це заслуговувало на зневагу? Те, що я віддавалася богові? В мене не вкладалося в голову, як це могло викликати в них таку погорду. Я просто нічого не розуміла.

Те, що я вважала за божу ласку, — адже бог вирізнив мене з-поміж інших, покликав, захотів, щоб я була його обранкою, його жрицею, устами якої він промовляв, — на їхній погляд було чимось принизливим. Принизливо було належати богові!

Оракул, я чула, славився на цілий світ, але та, кого бог надихав своїм духом, в кого він поселявся, була відштовхнута, з нею ніхто не хотів знатися, навіть розмовляти.

Я нічого не могла збагнути.

Стара, в якої я мешкала і яка по-своєму була щира, одного разу сказала мені, що жерцям зі мною неабияк пощастило, бо тепер, мовляв, дуже важко знайти дівчину, яка б погодилася стати піфією, навіть найубогіші дівчата більше не хочуть бути нею. І натякнула, що, мабуть, тільки таких, як мої батьки, простодушних бідолах, що жили десь на відлюдді в долині й, видно, самі були дивакуваті, вдалося спокусити на це.

Її слова зовсім збили мене з пантелику. Не важко збагнути, яка я була схвильована й пригнічена і скільки страшних думок зринало в моїй голові.

Обранка бога? А що, коли я не була обрана? Коли не бог мене обрав, а жерці, які, може, й не вірять у нього? Коли

стара каже правду, що вони видурили мене в моїх убогих, простодушних батьків, бо не могли нікого більше знайти? Що, коли бог зовсім не кликав мене, не вирізняв з-поміж інших, не обирав?

А я ж вірила цьому, бо відчувала, як мене поймає його дух, як бог сповнював мене собою, так мені здавалося. Але чи так воно було? Справді так? Хіба я могла знати? Звичайно, я відчувала, що зливаюся з ним в одне, що мене сповнює його велич, але відразу по тому залишалася зовсім сама й покинута, його вже не було зі мною. Я майже завжди була покинута й відчувала тільки безмежну порожнечу. Я тужила за ним, але він на це не зважав, я кликала його, та він не відповідав. Я питала: «Хто ти?» Але він не озивався. «Ти, кого я люблю понад усе!» Та він однаково не давав мені відповіді, однаково мовчав.

Так було завжди, аж поки він знов приходив до мене, налітав, немов буря непогамовного палу, захвату й насолоди. Тоді я була щаслива, щасливіша за всіх інших людей, тоді все ставало таким, як треба, я була вдоволена — на коротку мить. А потім знов падала в порожнечу. В порожнечу, якої ніхто ще не зазнав, не зазнав так, як я, я, що належала богові, ділила з ним безмежну насолоду життям.

Ось що діялося зі мною. Ось якою була моя любов до бога. До того, про якого я навіть не знаю, хто він.

Та любов ніколи не давала мені ніякого затишку, безпеки, певності. Ніколи я не відпочила в його обіймах. Палкий захват мені довелося пізнати, а спокою і миру не довелося ніколи.

Чи може таке бути, якщо я обранка бога?

Я сушила собі голову думками, сама, як завжди. Бо з ким могла поділитися ними, кому звірити свою тривогу? Єдиний, хто б міг порадити мені, відповісти на мої запитання, був так далеко від мене, як ніколи досі, ніколи ще він не здавався мені таким далеким, як тими днями. Я тужила за ним, прагнула кинутися в його обійми, тільки цього бажала, але водночас і вперше боялася цього, боялася того дня, коли мене знов уберуть у шлюбну сукню й поведуть у печеру, до найсвятішого місця, на побачення з богом.

Це мало бути не скоро, бо не надходило ніяке свято. Та потім жерці призначили день оракула між святами, як вони часом робили, коли сподівалися звідкись прочан. І настав той ранок, я обмилася в чистій воді Кастальської кринички, і мене, як завжди, в шлюбній сукні повели святою дорогою, далі через храм і вниз темними сходами. В печері все було так, як звичайно, я почала жадібно вдихати в себе дим із жару лаврового дерева, гострий цапиний дух і задушливі випари з розколини під триногом, усе те, що мало мене оглушити, довести до шалу й кинути в його обійми. Палаючи від туги за ним, відчуваючи в роті смак листя його священного дерева, я сиділа з заплющеними очима й чекала, щоб він сповнив мене своїм живим духом, своїм болісним захватом і блаженством, щоб спустошив мене, розвіяв мій страх і сумнів і щоб знов усе стало таким, як повинне бути.

Проте він не приходив. Його не було. Я глибоко вдихала ядучі випари, відчувала, що вони діють на мене, що я от-от задихнуся й зомлію. Та іншої дії вони не мали. Бог мене не надихав, я не відчувала, що він десь близько.

Вони вивели цапа, його святу тварину, й заходились поливати водою його голову — саме тієї миті на мене мав зійти божий дух, саме тієї миті. Але цап тільки опустив до землі голову і, дивно мекаючи, поплентав назад у темряву. Тоді жрець оракула вирішив, що не варто більше робити спроб.

Я сиділа, витріщивши очі, розтуливши сухі, тремтячі губи, з яких так і не вилетів крик. Усередині в мене було порожньо, такої порожнечі й самотності я ще ніколи не відчувала, хоч дуже добре знала це почуття. І навколо мене була порожнеча, ніби там узагалі нічого не існувало, — коли я простягла перед собою руку, мені здалося, що вона повисла в порожнечі, в безмежній пустці. Навколо підіймалися тільки випари з царства смерті й огортали мене своїм крижаним подихом.

Мені допомогли злізти з тринога, а коли відпустили, я захиталась і була б упала, якби не старий дідок, що прислужував там. Він єдиний помітив це й кинувся підтримати мене. Я постояла, прихилившись до одвірка, поки трохи минуло запаморочення, до якого надаремне мене довели.

Жрець оракула — той самий, що вперше показував мені найсвятіше місце, — був дуже невдоволений мною і тим, що прочани, які чекали в залі, мусили піти ні з чим. Правда, то були прості селяни, що прийшли до оракула шукати поради у своїх буденних турботах і нещастях, але жрець, зобов'язаний, як служник храму, дбати про його славу, сердився, що я не виконала свого обов'язку, не зуміла перейнятися божим натхненням. Словами він мені не дорікав, але й так усе було видно. Сам він у бога не вірив, а проте

був невдоволений, що я не сповнилася божим духом, як мені належало.

Чим було його невдоволення проти мого відчаю після того, що сталося, проти прірви, в яку мене кинуто! Адже тепер я знала, що бог залишив мене. Зовсім залишив. Тепер я вже не дивувалася, не тривожилась, а твердо знала. Я йому не потрібна, він мене відштовхує. І чи була колись потрібна? Чи він колись зупиняв на мені свій погляд, вирізняв з-поміж інших, як я собі уявляла; я, що повірила, ніби він мене покликав! Чи він колись бажав зробити мене своїм знаряд-дям, своєю обранкою, жрицею?

Жерці цього бажали, це правда. Їм потрібна була вбога простодушна жінка, яку можна зробити його служницею. Але бог цього зовсім не хотів. І коли вони накинули йому таку жінку, він згвалтував її, а потім відвернувся від неї. Ви-явив свою зневагу до тієї сільської дівчини, яку вони йому підсунули, думаючи, що він захоче її прийняти, буде сповнювати своїм духом і любити так, як вона любила його. Згвалтована й покинута, ось хто я. Ось для чого мене обрано.

Покликана богом! Таж він не кликав мене, як я могла собі таке уявити. Це я, нікому не потрібна, у своїй безмежній самотності кликала його.

Так у розпуці я мучила себе цими гіркими, безнадійними думками. І, мабуть, цілком зломилася б, якби не той дідок, служник оракула. Він заспокоював мене, втішав, бо дивився на все те розважніше, ніж я. Адже таке мало колись статися, казав він, бо зі свого багаторічного досвіду знає, як іде служба в печері оракула. З усіма піфіями таке бувало, навіть досить часто. Отже, колись мало статися й зі мною.

Але це зовсім не означало, що бог покинув свою обранку, звичайно, ні. І жрець тоді завжди сердиться, бо він дбає про славу оракула, на це нічого не скажеш, до того ж йому, певна річ, прикро, що так сталося саме того дня, коли він справляв службу. А бог на мене нітрохи не сердиться, не в цьому причина. Але ж ніхто не може сказати, від чого це залежить, ніхто ще не зміг доскіпатися, в чім тут річ. Це таємниця оракулової печери, яку бог нікому не відкриває.

У нього самого було невиразне почуття, що цього разу все наче йде не так, як завжди. Чому, важко сказати, але ж він стільки років тут прислужує, що навчився вгадувати, як поведеться оракул. Тільки-но спустившись у підземелля, в найсвятіше місце, багато раніше за мене, він відразу відчув, що там не все гаразд. Відчув немов нюхом. До того ж жовто-сірі гадюки не з'явилися, не вилізли зі своїх потаємних щілин, а це була погана прикмета, дуже погана. І цап, свята, божа тварина, якого він доглядає і годує у звичайні дні, дивно поводився вранці, коли він узяв його з загороди й повів до печери: виривався й опирався, наче не хотів сюди йти. Так одне до одного й складалося, і він відчув, що цього разу нічого доброго не буде, що сьогодні оракул, мабуть, не озветься.

Але, звичайно, це не через мене, аж ніяк не через мене. Моєї вини тут зовсім немає, ніякої. Я дуже добра піфія, і бог напевне любить мене. Видно, що він охоче промовляє через мене, бо так швидко приходиться до мене і я так легко впадаю в потрібний для нього стан. І коли я в екстазі, на моєму обличчі видно, як на долоні, що в мене вселився бог. Таке відразу помітить той, хто стільки років тут прислужував.

Ось так він мене розраджував, і поволі я почала дивитися на свою невдачу тверезіше й спокійніше. Його слова, весь він, його сухеньке добродушне обличчя, пооране зморшками, навіювали на мене спокій. Я була б ще спокійніша, якби знала, що під час найближчого свята все в мене знов піде добре, так, як завжди.

Сама я згодом почала думати, що невдача, видно, сталася через мій страх, непевність, сумніви перед зустріччю з богом. Я її боялася. А страху, мабуть, не повинно бути. Не повинно бути в душі тривоги, вагання, сумніву. А то бог не візьме тебе в свої обійми.

Але як можна не боятися? Не сумніватись? Як можна без страху наблизитися до бога?

Цих думок я не відкривала своєму приятелеві. Взагалі ніколи не була з ним до кінця відверта. Мені здавалося, що це б його засмутило.

Ми з ним дуже заприятелювали в ту пору і були друзями весь час, поки я служила оракулові.

І ми якраз пасували одне до одного, бо його також зневажали. Хоч він, здається мені, не думав про це, навіть не знав, а я, навпаки, обурювалася. І чого, власне? Ніхто в храмі не посідав такого скромного становища, як той дідок, а проте він був задоволений, задоволенішого годі було навіть собі уявити. Він підмітав підлогу й сходи храму, скроплював водою, а тоді вимітав мітлою весь бруд, який наносили прочани. Був просто прибиральником у бога. Але дуже стараним, скрізь у нього було на диво охайно й чисто. То був головний його обов'язок, проте він мав ще й багато інших. Доглядав лаврове дерево у святому гаю бога, наливав води

в кропильниці біля входу в храм, годував пташиними яйцями і мишами отруйних гадюк оракула, носив дрова до вічного вогню на божому вівтарі святині і пильнував, щоб він ніколи не погас, — хоч і не він відповідав за це, а однаково пильнував. А ще він дбав, щоб у підземній печері був лад, а під час урочистостей слугував і допомагав там так, як я розповідала. Всі його використовували. І подяки він ні від кого не мав. Жерці дивилися на нього згорда, часто навіть покрикували, крім, звичайно, верховних, що ніколи до нього не озивалися. До нього ставилися так, наче він був нікчема, ні на що не здатна людина, а насправді він виконував свої обов'язки самовіддано, і я певна, що бог був дуже задоволений з такого служника. Він любив і шанував храм більше, ніж будь-хто, беріг його як найдорожчий свій скарб, але любив і бога. Не виставляючи своєї любові напоказ, не розводячись про неї, а так, як любив свою роботу, свої обов'язки, як любив прибирання, велику вагу якого добре розумів. Він доглядав божий дім, виконував для бога найрізноманітнішу роботу, весь час був поблизу бога, проте між ними ніколи не було ускладнень і непорозумінь — тільки взаємне довір'я і прихильність. І їх не ділила велика відстань: хоч він був простий служник, проте не бентежився й не розгублювався перед богом, а почував себе як близька йому людина, як добрий приятель бога. Він ставився до бога дуже просто, їхні стосунки були на диво буденні й природні.

Приємно було спостерігати, як у нього це виходило, відчувати спокій, який він випромінював і який трохи передавався й мені: Він був, мабуть, найщасливіша людина

з усіх, кого я зустрічала у своєму житті. Він знав, що його праця в храмі потрібна й що вони з богом добрі приятелі.

Тож, мабуть, і не дивно, що його не зачіпала думка таких недовговічних істот, як люди, і їхнє ставлення до нього, — зрештою, як я вже згадувала, він навіть не добачав у тому ставленні нічого поганого. Він був такий довірливий, такий далекий від будь-якої підозри, навіть позбавлений звичайної спостережливості в стосунках з людьми, що просто зворушував мене, а часом, коли я дивилася на нього, важко було втриматися від сміху. Він завжди був однаково ласкавий, усміхався до всіх, навіть до тих, хто не відповідав йому ласкою. Він жив своїми простими, скромними обов'язками у своїй простій, буденній побожності, якої зовсім не усвідомлював. Він був такий побожний, що просто не знав, яка глибока його побожність.

Гай, гай, скільки років минуло, а як добре я його пам'ятаю! Пам'ятаю, що підшви ніг у нього завжди були чорні, мов сажа, бо до храму дозволяли заходити тільки босому, а він вічно порався там, — чорна земля в'їлася в шкіру і вже не відмивалась. У мене й досі стоїть перед очима, як миготіли його чорні підшви, коли він прудко вештався в храмі.

Він єдиний із служителів храму, кого я згадую з радістю, навіть тепер у мене теплішає на душі, коли я про нього думаю. Він уже, мабуть, давно помер.

Під час найближчих великих свят, як я вже згадувала, в мене все пішло добре з першого ж дня, і великою мірою завдяки його допомозі. Напередодні ввечері він довго сидів зі мною, заспокоював мене й підбадьорював, а вранці, коли

я сіла на триніг і, звичайно, знов відчула страх і напруження, саме він розвіяв їх. Подаючи мені миску з лавровим листям, яке я мала жувати, він тихенько прошепотів, що гадюки оракула вже повилазили зі своїх щілин, і задоволено всміхнувся до мене всіма зморшками на своєму обличчі, а потім ніби звабив мене в отупіння, а далі в той захват і шал, яких я так прагнула зазнати. Після цього рідко траплялося, щоб на мене не зійшло натхнення, але якщо вже таке траплялося, для мене то був завжди такий самий жахливий струс, як і першого разу.

Жерці були чимраз дужче задоволені мною, і з роками про мене все далі розходилася слава — ти вже чув про це від сліпого жебрака, — буцімто я найкраща піфія з усіх, що служили в цьому храмі, хоч це, звичайно, не могло бути правдою, і що бог хотів промовляти лише моїми вустами. Так почали говорити після того, як одного разу жерці випробували іншу жінку, щоб мені було легше під час кількадечних свят. Проте нічого з того не вийшло, і мені довелося й далі справляти службу самій.

Через цю свою славу я так довго залишалася жрицею оракула, не пішла з храму після кількох років, як звичайно йшли інші, хоч би вже тому, що більше не витримували. Жерці вважали, що добре мати піфію з такою славою, їм було шкода мене втратити. Але я й сама не хотіла залишати храм і свою службу. Печера оракула і все, що було з нею пов'язане, полонили мене; без того, що діялося зі мною в підземеллі, без перетворення в якусь іншу істоту, без того шалу, одержимості, виходу поза всі межі я вже не могла обійтися. Не могла вже жити без цього.

І, звичайно, мене почали більше шанувати, оскільки я здобула таку славу як піфія і всі дізналися, що храм, а отже, й місто мають із мене користь, що я особлива обранка бога. Та саме через це люди ще дужче ніяковіли переді мною, здавалось, я викликала в них навіть якийсь страх. Вони обминали мене, я була цілком самотна, опинилася ніби поза людською громадою. Всі знали, в які небезпечні стосунки я вступаю з богом і як страхотливо міняється моє обличчя, коли він вселяється в мене. Через це я була самотніша, ніж будь-хто в цьому святому місті.

Всі бачили в мені тільки жрицю оракула, а я хіба дивилась на себе інакше? Я зрослася з оракулом, не мала власного життя, існувала тільки в ньому й через нього. Так, я справді була тільки піфія, наче не людина в звичайному розумінні.

Я перебувала тепер переважно в Дельфах, де мене утримували на кошт храму, і до своїх батьків, додому в долину, навідувалася все рідше й рідше. Я їм стала зовсім чужа й відчувала, що вони ніяковіють переді мною, як і решта людей. Коли я приходила до них, ми не знали, про що розмовляти. Про моє життя в місті ми не могли говорити, вони його не розуміли і, слухаючи про нього, тільки хвилювалися, а про їхнє майже не було чого розповідати — і їм, і мені здавалось, що воно минало, як і раніше, як завжди, і я його знала до дрібниць. Але чи справді знала? Чи, може, вже не знала?

Їхній світ став мені надто чужий, я надто далеко відійшла від нього. Хоч я й бачила, що він лишився такий самий, як був колись, отже, добре мені відомий, а однаково почувала себе в ньому чужою. Ніщо не буває людині таким чужим, як світ дитинства, коли вона покинула його назавжди.

Батьки мої були вже старі, це відразу впадало в око. Вони стали повільніші, мати дуже схудла. Вона крутила головою, мов старий птах, оглядаючись навколо глибоко запалими очима. Часто сідала відпочити. Сиділа й мовчала. Ми з нею майже не мали про що розмовляти.

Сама я була також немолода, скільки ж я мала років, як мати померла? Мабуть, багато більше, ніж тридцять.

У храмі отримали звістку, що моя мати лежить на смертній постелі, але мені зразу не сказали, бо я саме йшла до найсвятішого місця і якби довідалася про це, то, мабуть, не змогла б зробити те, що мені належало, почути божий голос. Спершу треба було виконати свій обов'язок перед храмом і перед богом. Саме того дня зібралося багато прощан — то був останній день великих весняних свят, — і віщування оракула дуже затяглося. Дідок-служник пошепки сказав мені, що сталося, як тільки побачив, що я починаю отямлюватись, але я ще була задурманена, спершу не могла до пуття зрозуміти його, наче він говорив про щось далеке й стороннє. Та поступово я збагнула, що він каже, і схвильовано заквапилась у долину.

Я все ще була трохи запаморочена, коли, розпашіла й засапана, зайшла до хати, де панувала незвичайна тиша. Там завжди залягала тиша, але тепер вона здавалася ще глибшою. Я відчувала, що своєю появою потривожила той безмежний спокій.

Я й досі була в шлюбній сукні, в тій, що надягала як богова наречена в печері оракула. І помітила, що батько глянув на неї здивовано, хоч нічого не сказав.

Мати лежала біла, мов полотно, з заплющеними очима, я думала, що вона вже померла. Та коли я сіла біля неї і захлипала, вона розплющила очі. Я ніколи не забуду її погляду. Він повертався з такої далечі, що я не знаю, як він міг досягти до мене, зовсім чужої, ніби з іншого світу людини. Хто була та незнайома жінка, що прийшла й сіла на її постіль? І чого вона так дивно вбрана? Навіщось так убираються, тільки вона вже не могла згадати навіщо.

Та потім вона ніби почала мене впізнавати, ніби роздивилася, хто я, і зрозуміла, що я нарешті прийшла, адже вона сама попросила батька послати по мене, як я згодом дідалась, щоб побачити мене перед смертю. Але ж як я вбрана? Який дивний на мені одяг!

Мати поволі простягла свою схудлу руку й торкнулася до моєї шлюбної сукні, помацала матерію, нічого не розуміючи. Їй, напевне, видалося, що в мене такий вигляд, наче я вирядилася якоюсь очманою. І так воно й було. Так і мало видатися їй, що була справжньою нареченою, народжувала чоловікові дітей, любила його і їх. Вона лежала і все перебирала в пальцях мою дорогу сукню, нічого не розуміючи. Останній стомлений, сповнений муки погляд, і її очі заплющились, а рука, худа й порожня, безсило опустилася.

Я підвелась, і на моє місце біля матері сів батько. І тримаючи його за руку, вона тихо віддала богові душу.

На свій розпач, я відчувала, що все ще була трохи розпалена і сп'яніла, коли вона помирала.

Батько гладив своєю великою шорсткою долонею її обличчя, яке пестив, коли воно було молоде, і в пам'яті в ньо-

го напевне зринало багато такого, чого я ніколи не спізнаю, такого, що притаманне людському життю.

Він навіть не помітив, що я вийшла, скинула з себе шлюбну сукню й надягла стару спідницю, яка лишилася в них ще з часів моєї молодості і яку я тепер знайшла.

Коли я повернулася, батько й далі сидів і дивився на матір, і тепер не помітивши мене. Він дивився на її виснажене обличчя, яке любив, коли воно було живе, любив і досі, — воно було таке саме чисте й просте, якою завжди була її душа. Тепер душа відлетіла, та обличчя все ще берегло пам'ять про неї.

Я теж підійшла і глянула на материне обличчя, таке гарне й просвітлене. Та коли побачила, який на ньому застиг безмежний спокій, зайшлася плачем.

Адже ми з нею були колись такі схожі одна на одну.

Руки її батько склав на грудях, вони були дуже білі й тонкі, майже прозорі, хоч тяжко напрацювалися за довге життя. А однаково тепер були зовсім білі, наче все земне почало стиратися з них.

Допомагаючи одне одному, ми обмили мертве тіло й намастили його оливою. Потім перенесли на ноші, які змайстрував батько, й поклали за давнім звичаєм на підстилку з оливкових гіллячок і чебрецю, щоб знов повернути його до життя. І батько сам, хоч я хотіла йому допомогти, своїми негнучкими пальцями сплів миртовий вінок і надяг їй на голову, на ознаку того, що цим вона причастилась божистого. Він пильно стежив за тим, щоб в усьому був дотриманий давній звичай і ми нічого не забули.

Наостанці батько поклав на її запалі груди кілька колосків, тоді накрив обличчя покрівцем, щоб ніщо не заважало їй спокійно спочивати.

Другого дня він викопав могилу в поближньому гайку, неподалік від вітваря з дёрну, де майже щодня залишав якусь жертву. Ми разом понесли туди ноші, для мене досить-таки важкі, бо мати була велика жінка, і опустили їх у яму.

Вона лежала там на підстилці зі свіжого листя, повернена землі, в материнське лоно. Ми востаннє глянули на її обличчя, сповнене глибокого спокою, тоді батько засипав могилу землею, а далі, як велів звичай, посіяв на могилі зерно. Бо вона належала не смерті, а життю.

Я залишилася тим часом у батька, щоб допомогти йому трохи оговтатись. Я тоді могла залишитись, бо велике свято вже скінчилося. Він-бо звук, щоб у хаті порядкувала жінка. Я й сама хотіла пожити в нього хоч якийсь час, пожити серед тиші і спокою, якого мені було так треба. Бо я була вражена й засмучена всім, що сталося, — і тим, що мати мацала мою шлюбну сукню й насилу впізнала мене, й тим, що я прийшла запізно й не встигла попросити в неї вибачення за те, що стала не така, як вона, що порушила тишу у хвилину її смерті, що її рука зсунулася з моїх колін порожня. Дуже була вражена всім тим.

Начебто дивно, що спокій на людському обличчі можна сприйняти як докір, але так воно вийшло. Я дорікала собі, що сама не мала спокою, не відчувала його в душі. Я дорікала собі за те, що сталося зі мною, з моєю душею, з моїм життям. Чому я не така, як мати? Чому моє життя не таке,

як було в неї? Чому все життя, весь світ не такий, як вона? Чому все не таке, як було в моєму дитинстві? Коли ми ходили разом до святої кринички в долині, де чисту воду завжди оточувала зелена трава, а на дні кружляли піщинки, бо їх тихо ворухив невидимий божий палець. Чому ми не можемо й далі ходити туди рука в руку, як тоді? Мені треба було так багато всього розповісти їй.

Вона лежала тут і чекала на мене, а я не приходила, а як прийшла, то вже було запізно. Я була надто захоплена великим святом, щоб думати про неї, щоб прийти в долину до них і довідатися, що мати хвора, що вона ось-ось помре. Надто захоплена тим, чого вона не змогла збагнути, що їй не можна було пояснити, що виходило за межі її розуміння. Але що мене полонило, без чого я не могла жити.

Не могла? А без її світу я могла жити? Чи справді могла?

Велике свято, яке я не могла залишити, відірватися від нього, шал, захват, одержимість — що все це важило проти спокою на обличчі, який вона мала і в душі?

А що я мала? І що втратила? Чим був мій світ проти її світу? Того, який я втратила, покинувши матір.

Я повинна була сидіти біля неї в цій тиші й тримати її руку у своїй. Тут було моє місце.

Аж тепер я зрозуміла, що велика подія відбувалася не в храмі, а там, коли мати лежала й помирала.

Так, я хотіла залишитися там на якийсь час, пожити в спокої і затишку. В її світі. Хоч би ненадовго.

Я часто сідала на те місце біля вогнища, де звичайно сиділа мати, й помічала, що мені приємно відчувати запахи

нашої старої хати, і це мене дивувало, бо досі, коли я відвідувала батьків, цього не було. Ті запахи раніше чомусь здавалися мені негарними, мабуть, тому, що я їх добре знала. І тиша, затишок мене тоді лише пригнічували. Тепер я поринула в них, відчуваючи, як вони огортають мене, беруть у свої обійми. І це відчуття було дуже приємне.

Так я знову віднайшла для себе домівку свого дитинства. Віднайшла поля, околиці, старе оливкове дерево на причілку хати, гайок із дерновим вівтарем, де тепер спочивала мати, стежку, що звивалася, збігаючи в долину до кринички. Все це, таке знайоме, знов стало мені рідним, надійно огорнуло мене, я ніби ніколи з ним не розлучалася. Я ще почувала себе трохи невпевнено в цьому світі, часом мене турбували інші думки, та однаково я вже, мабуть, почала помалу вертатися до звичайного, справжнього життя.

Батько працював у полі, а я, як могла, поралася вдома. Я відвикла від хатньої роботи, забула її, але скоро знов призвичаїлась. Нам було добре разом.

Дивна річ, але ми рідко говорили про матір, хоч обоє весь час думали про неї. Батько поклав плиту на її могилі й часто складав там жертву. То були скромні жертви, що личили їм обом. Я бачила, як батько зупинявся там на хвилину, а коли потім підходив до хати, то дивився відсутнім поглядом, наче був іще десь далеко. Той лагідний сумовитий погляд не пасував до його високої постаті. Очі в нього були ясні, наче в дитини, хоч у них світився зовсім не дитячий вираз. Батько щораз більше замикався в собі, але його замкнутість була сповнена доброти.

Я дуже добре пам'ятаю, який він тоді був, протягом тих останніх місяців, прожитих разом зі мною. Увечері він неквапом заходив до хати, а попоївши, ще якусь хвилю тримав на столі свої старі великі руки, негнучкі, стомлені, незвичні до дозвілля. Дивлячись на них, я несамохіть згадувала, як мені дитиною було гарно й затишно, коли батько тримав мою малу руку в своїй. Тепер його руки дуже змінилися, стали зовсім старі й зморщені.

Кожного ранку, як завжди, батько найперше йшов до того самотнього дерева, якому поклонявся, а тоді вже починав свою роботу. Він виходив із дому на самому світанку, до схід сонця, бо тут, між високими горами, воно з'являється не так швидко, але небо ясніє ще задовго до того, як воно зійде.

Невдовзі після нього і я спускалася стежкою в долину до тієї кринички, що була свята. Постояти хвилину біля неї, заглянути у воду — то була велика розрада для моєї душі. Мене поймав побожний, урочистий настрій, і назад я верталася спокійна, підбадьорена, по-своєму щаслива.

Так минало наше життя. Весна набирала сили, і навколо було дуже гарно — і в нас, і в усій розлогій долині.

Одного ранку, спускаючись, як звичайно, стежкою вниз, я побачила, що якийсь чоловік приліг біля кринички і п'є з пригорщі воду. Пам'ятаю, я вже здалека звернула увагу на те, що він п'є чомусь лівою рукою. Хоч я його бачила в спину, а однаково зрозуміла, що це хтось незнайомий, і стишила ходу, хотіла трохи перечекати. Та він уже почув кроки і глянув у мій бік. Він був іще молодий, мабуть, років на десять молодший за мене, обличчя мав відверте, квітуче

й дуже засмагле. Приглянувшись пильніше, я помітила в ньому ніби щось знайоме. І він теж дивився так, наче впізнавав мене. Він підвівся, і, підходячи ближче, я зрозуміла, що він із цієї самої долини і я його часом бачила серед дітей, хоч це було давно. Тепер це був чоловік років двадцяти п'яти—тридцяти, не дуже високий, але міцний, широкоплечий, здоровий на вигляд. Але в нього була тільки одна рука.

І він мене теж упізнав, хоч минуло стільки років, — наші хати стояли не дуже далеко одна від одної. Його батьки також працювали на клаптику землі, що належала храмові, вони були бідні, мабуть, ще бідніші за нас, бо мали багато дітей.

Ми розбалакалися. Він розповів, що давно пішов з дому, ще підлітком найнявся в солдати, бо їх було в хаті надто багато. Проте на війні він утратив руку, тому й повернувся додому. Став непридатний до війни, всміхнувся він, та це пусте. Війна йому не подобалася, але ж треба було якось жити. Найкраще працювати на землі, якщо вона є, хоч і для цього ліпше мати дві руки.

Потім він запитав, як мені ведеться, і я відповіла, що мати моя померла і тепер я живу з батьком.

— Ти хіба не ходила заміж? — запитав він.

— Ні, — ледь завагавшись, відповіла я.

Далі ми трохи поговорили про криничку. Я сказала, що завжди приходжу сюди вранці, мене до цього привчила мати й що ця криничка істинно свята. Так, він знав про це, і яка ж у ній добра вода, сказав він. Навіть у Кастальській криничці не така вода, а однаково до неї люди товпляться, доступити-

ся не можна. Він, мовляв, тужив за цією водою, скільки й був на чужині. Вчора ввечері він повернувся, а сьогодні вранці найперше пішов сюди, щоб швидше її напитися.

І він знову приліг на землю й заходився пити, ніби не міг напитися вдосталь.

— А ти хіба не питимеш? — запитав він.

Я трохи повагалася, тоді стала навколішки поряд із ним, і далі ми пили пригорцями холодну чисту воду вже удвох. У цьому, звичайно, не було нічого особливого, а однаково мені здавалося, наче ми виконуємо разом якийсь обряд. Коли ми напилися, у воді, яка відразу заспокоїлася, віддзеркалились одне біля одного наші обличчя. Не знаю, чи він бачив, як на дні кринички легенько кружляли піщинки. Може, й ні, а проте він сказав:

— Такої смачної води нема більше ніде на землі. Ця криничка справді свята.

Ми підвелися й пішли кожне у свій бік. Він хотів трохи походити по околицях, сказав він, поглянути, чи впізнає їх. На його засмаглому обличчі майнула ледь помітна усмішка. Він залишив мене і рушив униз долиною.

Я подалася стежкою додому поволі, не оглядаючись, хоч мені й кортіло побачити, куди він пішов.

Хіба він не знає, що я піфія? Може, таки не знає?

Другого ранку я пішла, як завжди, до кринички. І постояла біля неї, може, трохи довше, ніж звичайно. Нарешті він теж надійшов, і я відчула, що мені від того полегшало на серці. Йі сама здивувалася з цього почуття.

Ми знов трохи побалакали. Він сказав, що вчора спустився до самого дна ущелини, до річки, яка там тече, при-

ємно було знов поглянути на неї. Почувши, що я там ніколи не була, він дуже здивувався. Мені неодмінно треба туди піти, це недалеко й не так уже стрімко спускатися, якщо тільки знаєш стежку. Ми могли б колись вибратися туди разом, сказав він, ніби це була звичайнісінька річ.

Коли він напився води, ми посідали біля кринички, й він почав розповідати про своє солдатське життя в не відомих мені краях. І про те, як добре знов опинитися вдома. От тільки Дельфи йому не подобаються. Не місто, а кишло шахраїв, і жінки там усі продажні.

— Але ж там такий прекрасний храм, — мовила я.

— Так, храм гарний, — відповів він.

І більше нічого не сказав. Я не могла збагнути, чи він знає, що я піфія, чи ні. Та й яке це мало значення, чого я стільки про це думала?

Коли навіть не знав, то скоро однаково довідався б.

Ми сиділи разом, балакали, ніби хтозна-відколи були знайомі, наче були давні друзі. Та час від часу презирилися й не знали, що сказати, забували, про що тільки-но говорили.

Сонце підбилося височенько над горою, коли ми попрощалися, і я вернулася додому.

Третього ранку — пам'ятаю, я рахувала їх, хоч навряд чи свідомо, — третього ранку я налаштувалася йти до кринички зразу, як батько подався в поле, і пам'ятаю, мені було дивно слухати, як билось моє серце, поки я збиралася. Спускаючись стежкою, я майже відразу помітила, що він уже сидить унизу, на тому самому місці, й раптом відчула себе дивовижно щасливою в тому ранковому світлі, ще не зовсім ясному,

але готовому спалахнути, розлитися яскравим сонячним сьайвом над цілою долиною. Він іще здалека почув мою ходу, обернувся і, не підводячись, усміхався до мене, чекаючи, поки я підйду. А коли я почала пити з кринички, він і собі приліг поряд зі мною, хоч уже напився, і знов заходився набирати води рукою — засмаглою, широкою, зверху густо зарослою волосками. Напившись, усе ще стоячи навколішки, ми перезирнулися, і раптом він, не сказавши ні слова, огорнув рукою мою голову, прихилив до себе й почав цілувати. Наші губи були холодні від крижаної води, але поволі нагрівалися, ставали тепліші й тепліші і врешті запашили, мов жар. Я відчула в себе на шиї його широку мокру долоню, відчула, як я схвильовано дихаю і як гучно калатає в мене серце. А коли нарешті його вуста відірвались від моїх, почувла, ніби здалека, як він спитав своїм рівним голосом:

— Чого ти заплющила очі?

Я й не знала, що вони заплющені. Я розплющила очі і побачила його усміхнене, засмагле обличчя проти свого, побачила, як воно почало наближатися, потім перестала його бачити, тільки відчула, як його губи знов притулили-ся до моїх, що, ледь розтулені, чекали на них.

Після цього ми нічого не говорили одне одному, лише мовчки трималися за руки. Я вперше тримала в своїй руці його єдину руку. Його кохану руку, яку я й досі так добре пам'ятаю.

Ми обоє часто дихали, коли підвелися з колін і стали поряд.

— Може, глянемо зараз на річку? — сказав він, уже не всміхаючись. — Ти ж іще ніколи там не була.

І я у відповідь тільки стиснула його руку й глянула на нього. Бо мені вже не здавалося дивним, що він мене запрошує до річки й що ми маємо піти туди разом.

Ми швидко збігли з узбіччя, а там, де воно почало стрімко спадати вниз, утворюючи ущелину, він знайшов таке місце, де легше могла зійти і я, та однаково мені, не звичній ходити по кручах, та ще й з таким поспіхом, було важко. Але він допомагав мені в найнебезпечніших місцях: ідучи попереду, подавав руку й тримав мене доти, доки я не знаходила ногою опору на кам'янистому урвищі, по якому скрізь витикалося коріння піній. Урвище ставало дедалі непрохідніше й стрімкіше, а знизу долинав шум річки, щораз потужніший, навальніший, гучніший. Ущелина звужувалась, утворюючи тісне провалля, і денне світло дедалі тьмяніло, поки взагалі перейшло в присмерк, наповнений оглушливим гуком річки. Саму річку ще ховали пінії, але скоро ми мали побачити і її. Та коли ми, нарешті, засапані й спітнілі з натуги, досягли дна, то зовсім забули про річку, на яку прийшли подивитися, навіть не глянули на неї, а бачили тільки одне одного й думали тільки про те, щоб пригорнутись одне до одного в цьому сутінку, де нас ніхто не бачить, де все, що станеться, залишиться таємницею. Ми опустилися на землю, і, заплющивши очі, я відчула, як він зірвав з мене одяг і взяв мене.

Я вперше спізнала кохання, дивовижне відчуття, що я не самотня, що зі мною злилася інша людина. Що я обіймаю когось і мене обіймають, що моє дуже тіло відчуває глибоку, шалену насолоду, за якою воно несвідомо завжди тужило.

Поки тривала ця насолода, я весь час чула навколо себе гук річки й відчувала запах м'якого килима з голок пінії, на якому я лежала, який ці добрі дерева наготували для мене хто зна за скільки років, хто зна за скільки літніх місяців. Той запах і той глухий гук назавжди поєдналися в моїй свідомості з коханням, яке я тоді спізнала.

Я не хотіла розплющувати очей, не було потреби, я ж бо й так знала, що мій коханий біля мене, що моє щасливе тіло знеможено лежить біля нього, а голова відпочиває на його дужому твердому плечі, де їй так гарно й затишно. І я відчувала, як його рука, його ліва рука, пестить мені обличчя — то було таке незвичне, але радісне відчуття, бо мене ніколи доти не пестили нічії руки і ніколи потім не пестила жодна рука, крім тієї його руки.

Ось яке воно, людське щастя, ось як бути людиною. Я була щаслива, як бувають щасливі людські істоти. Була така сама, як кожна з них.

Нарешті, досхочу натішившись одне одним, ми знов піднялися нагору, до денного світла, до сонця, до яскравого сонячного сяйва, що заливало тепер цілу долину. Біля кринички, що була така сама тиха, немов нічого й не сталося, ми попрощались, і я, щаслива, пішла додому.

Дійшовши до хати, я захопилася за одвірок іще гарячою рукою і, спершись на нього, хвилину постояла, переповнена щастям.

Готуючи їжу для батька й чекаючи, коли він повернеться з поля, я почала думати про річку. Мабуть, недобре, що ми про неї забули, навіть не глянули на неї. Може, вона гнівається на нас за те, що ми, перше ніж віддатися кохан-

ню, не обмилися й не очистились у ній. Що ми думали тільки про себе. Може, це злочин, і на нас чекає кара. Немає річки, в якій би не жив божий дух, і оглушливий гук цієї річки свідчив про те, що вона теж була сповнена його і, мабуть, гнівалася на нас. Мені здавалося, що я й досі чую той погрозливий гук, і тепер, коли я була сама, мене це справді лякало.

Річка нікому не забуває кривди, про це кожен знає. А бог...

Бог? Бог?.. Чи він вибачить мені те, що я зробила?

Адже я належала йому, я його наречена.

Звичайно, так. Але ж я й людина. Я людина, така сама жінка, як усі інші. Адже саме це я недавно відчула, переживши таку невимовну радість. Радість і щастя, яких раніше не могла навіть уявити. Яких мене позбавлено. Хто мене їх позбавив?

Мене обрав бог, я його обранка. Але я обрана й земним життям, щоб жити, як звичайні люди. Мене обрало кохання, чоловік, який кохав мене, який хотів володіти мною і яким я хотіла володіти. Я була його наречена. Богова наречена — і його.

Ні, краще про це не думати. Краще думати про те, яка я щаслива. Тільки про те. І ні про що інше.

Але ж то бог, сам бог навіював мені ці тривожні думки, які я відганяла від себе. І потім ще не раз насилав їх на мене, я ніколи не мала від них спокою. Тоді я ще про це не знала. Навіть не передчувала, як повинна тривожитися за себе і за свого коханого, не уявляла, що нас чекало, що нам загрожувало.

Ми не знали, що робимо, коли поспішали до того провалля, до тієї гучної, бурхливої річки.

Я намагалася поринути у свою роботу, думати тільки про неї. Та для тієї роботи не потрібні були думки. Руки робили її без ніяких роздумів. Мої руки, що недавно пестили його...

Обіймати його голову — яка то була невимовна втіха... Обіймати такий скарб — голову коханого, гріти, обпикати поцілунками його уста й бачити, як його погляд розчинявся в моєму...

Який же, певне, чудний був тоді мій погляд, той, у який занурювались його очі... Мабуть, як у людини, що тоне...

А якби про це стало відомо, що тоді було б? Яке лихо чекало б тоді нас обох? Але ж ми сховалися, ніхто про це не знав. Ні, річка знала. І бог знав. Бог про це знав!

І це знов станеться. Ставатиметься знов і знов, моє тіло жадало цього, ніщо не могло заглушити його поклику, я ладна була кричати про це вголос, щоб почули всі гори... Що тоді було б? Я не боялася нічого! Кохання нічого не боїться. Єдине, що мене лякало, — це що мій коханий... мій коханий міг...

Чи він знав? Знав, що я піфія, богова жриця й наречена? А якщо він довідається про це, то, певне, як і решта всі... невже тоді він...

Ні, краще ні про що не думати, тільки про своє щастя. Що я щаслива тепер. Тепер. Сьогодні. Про те, як я лежала під добрими деревами й на килимі з пахучою хвої, як відпочивала під ними на його руці, на його твердому плечі, де мені було так затишно... Так, у нього я знайшла затишок, нарешті

знайшла... Аби тільки бог дозволив мені зберегти його... Той, що сам не дав мені затишку... В кого й не може його бути, це ясно, я це добре розуміла... Проте людина, слабка істота, що завжди лишається тільки людиною, повинна спізнати затишок, двоє закоханих повинні спізнати затишок один у одного в обіймах... Маю ж я право знайти нарешті в обіймах коханого затишок, за яким я так довго тужила...

Пам'ятаю, як я молилася богу, як благала, щоб він дозволив мені бути щасливою, дозволив знаходити затишок у коханні, в цьому земному коханні, яке тепер переповнювало мене.

Я не знала, не здогадувалася, що того, чого я так щиро благала в нього, він ніколи не міг би зробити для мене, що моя молитва безглузда. Що він не може послухати мене.

Для нашого щастя було краще, що я не розуміла, яка безглузда моя молитва і яка надаремна моя надія, що бог вислухає її. Ми безпечно жили своїм коханням, цілком віддавалися йому й не вельми тривожились: тобто мене ще часом поймала тривога, але мого коханого — ніколи. Він зовсім нічого не передчував. Він належав дійсному, земному світові, справжньому життю й не боявся того, що було поза їхніми межами. Про те, що він, як і я, мав підставу боятися, він зовсім не знав.

Так, на щастя, ми нічогісінько не знали.

Ми кохали одне одного, використовували кожну нагоду, щоб віддатися одне одному. Потайці, інакше не можна було, але це ще більше розпалювало нас. Ми кохалися, де випадало, але завжди надворі, як тварини, як уся природа. Ми були змушені до цього, але й самі так хотіли, це більше

відповідало нашій натурі й нашому коханню — безпритупленому й щасливому. Ніколи не кохалися під дахом, як заведено в людей, а надворі, на вітрі, в дощ, під сонцем. Пам'ятаю, що, коли нас змагало бажання, ми могли віддатися одне одному десь у ячмені, сховатися в нього зі своєю любов'ю. І нас бачили тільки орли, що ширяли у високості. Пам'ятаю, як раз улітку ячмінь саме красувався і над нами курився пилоч, коли ми кохались під яскравим сонцем, пам'ятаю, як пахнув той ячмінь і як повітря навколо тремтіло від літньої спеки.

Але до річки я більше ніколи не хотіла спускатися. Часом він кликав мене туди, вважав, що там було б найлегше сховатися. І допитувався, чого я не хочу туди йти. Та я йому цього так і не сказала.

Із мене було досить того гуку, того віддаленого, але погрозливого гуку, що назавжди поєднався з моїм коханням. Завжди я чула його, коли віддавалася коханню. Навіть на горі, в денному світлі, серед осяяного сонцем ячменю, в найсолодшу мить мені здавалося, ніби я чула навколо глухий гуркіт річки. Чи, може, він лунав у мені?

Свої тривожні думки я таїла в собі, він про них нічого не знав. Найчастіше вони налягали на мене, коли я була сама, поралася в хаті й мала доволі часу на роздуми. Тоді мене опановувала якась глуха тривога, невизначений страх перед майбутнім. Що воно виношувало у своїм лоні? У своїм лоні?.. Пам'ятаю, якимось, шукаючи щось інше, я потрапила на свою шлюбну сукню. Я квапливо запхала її кудись далі. А потім як неприкаяна ходила по порожній хаті, переслідувана тривожними думками.

Аби я могла поговорити з ним, з моїм коханим, про те, що мене гнітило. Як би мені полегшало. Аби я могла поділитися з ним своєю тривогою. Я не раз хотіла звернутися до нього, звіритися йому. Запитати, чи він знав... знав, хто я? Але не могла зважитись. Надто дороге мені було мое щастя, я не хотіла його втратити. Я тепер мала щастя, та коли б відкрила свою душу коханому, то могла б його втратити. Я таке не раз бачила. І таке могло статися зі мною, якби я розповіла, хто я така.

Але, мабуть, він уже все *знає*, не може бути, щоб не знав. І якщо він однаково...

Нарешті я зважилася.

Виявилось, він справді знав, що я була жрицею оракула, коли він був іще малий і, можливо, пізніше, коли підлітком пішов з дому, але гадав, що я давно з цим скінчила, прослуживши, як інші, в храмі лише кілька років. Він страшенно здивувався, коли почув, що я й досі служу оракулові, що я й *тепер* піфія. Повернувшись додому, він ні з ким не говорив про мене, щоб не викрилась наша таємниця, тому й нічого не знав. Знав тільки те, про що я сама йому розповіла: що я живу вдома разом із батьком. Він, як я збагнула з його слів, не розумів до пуття, що це таке — бути жрицею оракула, що це, властиво, означає. Адже він дуже довго жив далеко від Дельфів, а крім того, не дуже й цікавився тим, що відбувалося в храмі, сказав, що його все те не стосується. Але він не міг приховати, як його здивувало, що я й досі піфія, й досі так тісно пов'язана з богом. У віці він нічого не сказав мені, але замислився над цим, я бачила.

Мені полегшало на душі від того, що він досить спокійно сприйняв мою розповідь. Отже, я його не втрачу, ні, я зрозуміла, що цього можу не боятися. Він не надавав великої ваги тому, що я піфія, він перший не дивився на мене через це як на щось особливе й не відцурався мене. Адже він весь час знав про це — не знав тільки, що я й досі піфія. Знав, а однаково так мене кохав! Хіба може бути кращий доказ того, що він не надавав цьому великої ваги!

Я була безмежно вдячна й щаслива. Я йому все розповіла, і він зрозумів мене, зрозумів мою тривогу. Хоч, правда, про свою тривогу я йому нічого не казала, не казала відверто. Та й не було вже чого тривожитись. Він зрозумів усе, як може зрозуміти той, хто тебе кохає.

Я сиділа й гладила його руку, таку люблю руку, а потім, пам'ятаю, поцілувала її. Ми попрощалися з поцілунками й усмішками, як завжди.

Коли ми знов зустрілися після тієї розмови, все було так, як і раніше. Здається, від того разу, як ми кохалися вперше, я ще не обіймала його так палко, в моїх пестощах ніколи досі не було стільки пристрасті і вдячності, і я хотіла показати йому це, подарувати йому своє кохання, подарувати себе, всю себе, все, що може дати закохана жінка: своє тіло, свою відданість і жагу. І він прийняв мій подарунок, також відповівши жагою. Але начебто був трохи вражений тим, що я так бурхливо виявляла своє почуття. Пам'ятаю, він пестив мене після цього так тихо, ніби хотів заспокоїти.

Цього разу ми не поверталися до попередньої розмови, обоє її уникали. І взагалі майже ніколи про це не говорили. Я помітила, що він бентежився, коли заходила мова про

мою службу в храмі, та й самій мені не хотілося більше говорити про це тепер, коли я звірилась йому і все в нас було добре.

Так, усе в нас було, як і раніше. Тільки моє кохання стало ще палкіше й тепер ще більше для мене важило. Я не могла приховати, як безмежно багато воно для мене важить і як я за нього чіпляюсь. Яке воно мені необхідне. Мабуть, усе це було надто добре видно по мені.

Його кохання було спокійніше, врівноваженіше, як і все в ньому, — за це я так його й кохала. Він кохав мене по-своєму: спокійно, міцно й напевне ніколи не зрадив би. А проте здавалося, що моя бурхлива пристрасть не збільшувала його кохання й потягу до мене. Часом вона ніби змушувала його навіть бентежитись переді мною — так само як він, мабуть, бентежився, коли думав про те, що я йому розповіла про себе: що я піфія і, властиво, належу богам. Він немовби почав трохи віддалятися від мене. І через те, що я, здалося мені, помітила це, він став мені ще необхідніший. Я горнулася до нього ще палкіше, ще нестримніше, так би й не відпускала його від себе! Хоч тепер я не боялась його втратити, справді нітрохи не боялась, а однаково так чіплялась за нього, наче мала втратити, наче мені було чого боятися. Мені зовсім не було чого боятись, а я не могла позбутися страху, я натирала обличчя оливою, щоб шкіра стала м'якша й щоб розгладилися зморшки, хоч і не мала їх на лиці, ще й досі молодому на вигляд, і мені зовсім не треба було його натирати, я не здавалася старою чи хоча б старшою за нього. А коли якось уранці я не застала його біля кринички, мене охопив страшний розпач,

я поводитись так, ніби зовсім збожеволіла. Забувши про сором, я відверто показувала йому, яка неситима моя хіть, яке відверто пожадливе моє кохання, і, звичайно, дивилася тоді на нього очима тієї, що тоне, але мені було вже байду-же про це, я не відвертала своїх очей, нехай він усе бачить, я нічого не приховувала! Не хотіла нічого приховувати.

Моя пристрасть була мов дика прірва, що хотіла його поглинути. І я бачила, що вона його лякала.

Так, моє кохання було надто велике. А надто велике кохання обтяжливе для того, на кого воно спрямоване, я цього не розуміла, нічого про це не знала. Та якби й знала, це однаково не допомогло б. Бо хто може визначити міру кохання?

Його не могли не лякати та неситимість, той шалений вогонь, такий чужий йому і його світові, тій затишній дійсності, в якій він жив. Саме цей затишок я любила — і, виходить, любила так палко, що мусила його втратити. Втратила його через надмірність своєї любові до нього. Ні, моє кохання не пасувало до цього життя, не вміщалося в ньому. Незважаючи на все, я не належала до цього світу, я не була створена для нього.

Обійми мого коханого були для мене затишком, бажаним і солодким. Але я не була створена для затишку. Не пасувала до нього, бо надто палко його любила.

Але мій коханий не відштовхнув мене, був такий самий добрий, як і раніше. Ми могли довго сидіти й розмовляти, тримаючись за руки. А коли я починала горнутися до нього й він розумів, що я жадала його, то бачила, що він волів би уникнути цього, що я не викликала в нього бажання, та

однаково він часом поступався мені й витримував мою шалену жагу, якої більше не міг ділити зі мною. Найтяжче мені було від того, що він поступався ніби з доброти. І гірко було мимоволі визнавати в душі, що доброта не має нічого спільного з коханням.

Авжеж, він був дуже добрий, і дивно було відчувати, як тихо pestила мене його завжди така дужа рука і як у ній поволі згасало кохання.

Ось що було між нами, як настав той фатальний день, коли з храму переказали, що я повинна з'явитися туди. Оракул знов починав свої віщування, на мене чекала ціла низка свят і величезні натовпи прочан.

Останнього вечора я була в розпачі й не могла цього приховати. Він допитувався, що сталося, але я йому не хотіла сказати, не могла себе присилувати. Попрощалась я з ним у сльозах, дуже зажурена.

Другого ранку я дістала свою шлюбну сукню і, нічого не сказавши батькові, тихенько вийшла з дому й подалася стежкою в Дельфи. Було ще темно, і я мерзла під холодними зорями. Я не любила бога. Любила іншого. Але йому була не потрібна. Я лишилася зовсім самотна.

У печері, в найсвятішому місці, я відразу відчула, що він уже є, той, кого я зрадила. Назустріч мені війнуло його подихом, густим, запаморочливим, він немовби вже накинувся на мене. Він сповнював собою, своїм духом усю печеру: повітря було важке й задушливе. Отруйні гадюки вже повилазили й тяглися до мене своїми роздвоєними язичками. З розколини, що вела в царство смерті, здіймалися ядучі випари, і, ще не сівши на триніг, я відчула, що

вони вже майже задурманили мене. Ніколи я ще так швидко не опинялась у його владі, спустошена, безсила, сповнена лише його духом, — здавалося, наче він тільки й чекав, щоб опанувати мене. Він стиснув мене за горло так, ніби хотів задушити, я не могла зовсім дихнути, з уст у мене вихоплювалося якесь моторошне сичання. Все обернулося в суцільну муку, не було ніякої полегкості, насолоди. Ніколи ще я не відчувала такої муки, ніколи він не поведився зі мною так жорстоко, з такою непогамовною люттю, але й ніколи ще не доводив мене наостанці до такого шалу, такої нестями. Потім мені розповіли, що мною кидало на всі боки і що мій крик було чути навіть нагорі в храмі. То був жах. Але найдужче мене перелякало, що впродовж усього того, крізь нього до мене ніби здалеку долинав глухий гук річки. Чи справді так було? Чи справді я його чула? І чого саме це так мене злякало?

Коли я потім, трохи отямившись, лежала в будинку тієї старої жінки, що мене доглядала, відпочиваючи після страшного виснаження, до мене прийшов дідок-служник і трохи посидів біля моєї постелі. Він хвилювався за мене й хотів довідатись, як я себе почуваю. Він сказав, що ніколи не бачив у мене такого страшного виразу на обличчі, як цього разу. І жерці були такої думки, вони говорили про це між собою. Вони були дуже задоволені мною, тим, що я була така опанована богом. Але від себе він обережно додав, що, мабуть, немає потреби аж так безоглядно віддаватися богові, що він цього не вимагає. Мабуть, на моєму втомленому обличчі майнула легенька посмішка, коли я, заплющивши очі, слухала його турботливі слова, хоч він не помітив цього.

Він говорив про бога. Про свого бога. Чого ж мені було смішно?

Потім я почула, як він почав розповідати про якогось невідомого чоловіка, що з зали для прочан кинувся сходами вниз до найсвятішого місця і втупився в мене нажаханими очима. Він безперечно був нетутешній, бо в Дельфах ніхто не зважився б на такий божевільний вчинок, знаючи, що це суворо заборонено. Жерці були страшенно обурені, незнайомця негайно забрав звідти храмовий сторож, і ніхто не знає, яка його спіткає кара, але, може, вони його й просто відпустили.

Випадок був справді незвичайний, але я майже не слухала старого служника, поки він не сказав, що той чоловік, здається, був однорукий.

Я враз сіла на постелі й дивно схвилювалася. Старий служник вражено глянув на мене. Звичайно, він не зрозумів, чого я раптом так змінилася. Але зрозумів, що я, мабуть, уже не маю наміру лежати, а отже, зі мною знов усе гаразд. Він міг більше за мене не боятися. І, радий-радісінський, усміхаючись усім своїм ласкавим обличчям, він пішов собі.

Залишившись сама, я довго сиділа, і в голові в мене снували суперечливі думки. Чого він приходив? Цього я не розуміла. Що його спонукало прийти? Може, це означало, що він... що він турбується за мене?

В мені зажеврило щось схоже на слабку надію, хоч для цього не було ніякої підстави.

Я поволі скинула з себе шлюбну сукню, вбралась у звичайний одяг і подалася в долину.

Вдома не було нікого, я знов вийшла з хати і навмання рушила полем. Аж ось я вгляділа, що він працює на батьковій ниві, й пішла до нього. Він ледь здригнувся, коли побачив мене, і я помітила збентеження й страх у його погляді, завжди такому щирому й відвертому. Він не підвів на мене очей, коли я підійшла. Ми стояли й обоє мовчали.

Я все збагнула. Він мене бачив, бачив страшний вираз на моєму обличчі, коли я належала богові, бачив те, чого ніхто не може витримати й чого, побачивши, ніколи не може забути. Тепер я була для нього піфія, одержима, така сама, як для інших. Тепер він став такий, як усі інші. Тепер усьому кінець.

Я запитала його, і він щиро відповів, що це правда. Він ніколи не зможе через це переступити. І я зрозуміла, що він мав на думці: жоден чоловік не здатен кохати жінку, якщо він бачив її таку, бачив опановану богом.

Далі він розповів, як уранці прийшов до кринички й чекав, що я також прийду. Але я не приходила, тож він почав хвилюватися, згадуючи, яка я була зажурена напередодні ввечері, а тоді раптом подумав, чи, бува, не сталося чогось поганого. Він піднявся до нашої хати, а не заставши там нікого, ще більше занепокоївся і знайшов у полі мого батька. Але той також нічого не знав і дуже здивувався, що мене не було вдома. Повагавшись, батько додав неохоче, ніби йому важко було про це говорити, що, може, я в Дельфах, у храмі оракула. Він швидко подався туди, а як уже перед дверима храму почув мій нестямний крик, ніби мене хтось катував, то кинувся через весь храм до зали прочан, звідки, здавалось йому, долинав той крик, а тоді сходами вниз...

На цьому він урвав свою розповідь.

Я взяла його за руку.

— Я тебе дуже злякала?

— Так.

— Більше я ніколи не лякатиму тебе, ніколи. Я покажу тобі, як я тебе кохаю.

Він збагнув, що я мала на думці. Що тепер я зроблю задля нього найважче, останнє, на що здатна жінка для коханого: звільню його від себе, і він більше мене не побачить. Ми розлучимося, він житиме у своєму світі, а я у своєму, як і мало бути завжди.

Ми довго стояли, опустивши очі, намагаючись не дивитись одне на одного. Я стискала його руку, але не так міцно, щоб це нагадало йому, як палко я його кохаю, щоб він зрозумів, як мені тяжко цієї хвилини. А потім ми розлучилися навіки.

Хоч ми мешкали зовсім близько одне від одного, а більше ніколи не зустрічалися, видно було, що він уникав мене, думав, що так краще для нас обох. Я й сама так думала і була йому вдячна за це.

Коли мене не виклика́ли в Дельфи, я мешкала, як і досі, в батька, жила серед тієї самої природи, в тій самій долині, що й той, з ким я розлучилася. Було вже пізніє літо, і все навколо вигоріло, всю розлогу долину ніби хто спалив, поля, ліси, геть усе. Лише криничка не змінилася, так само повнилась прозорою, чистою водою, тому що була свята. І на її дні, як і раніше, невидимий божий палець поволі ворушив піщинки. Я й далі щоранку навідувалась туди, любила посидіти й подумати біля неї. Але ніколи не дивилася

на своє віддзеркалення у воді. Бо не хотіла більше його бачити. Просто сиділа й дивилася на порожній простір, що з кожним днем дедалі дужче вибликав, набирав осінніх барв. Потім із заплющеними очима кілька разів ковтала води й поверталася додому.

Звичайно, й він щодня ходив до кринички, бо, як і я, любив ту холодну воду й не міг без неї обходитись. Але він навідувався туди в іншу пору, коли знав, що не застане мене. Він міг покластися на мене, був певний, що я тоді не прийду.

Але раз я бачила його здалеку, як він зривав оливки в гайку, що також належав до поля, яке винаймав його батько. Я впізнала його з того, як йому важко було тримати гіллячку й водночас зривати оливки. Я зупинилась і, непомічена, довго дивилася на нього, дивилась, як він простягав між гілля своєю єдину руку і зривав оливки. Обличчя його мені не видно було, але я знала, що то він. Не витримавши, я нарешті впала на землю й гірко заплакала.

Повернувшись додому, я сіла, затулила обличчя долонями й задумалась про нього. Я була сама, батько ще не прийшов із поля. Якби я могла допомогти йому притримати гіллячку, поки він обірве оливки. Якби мені можна було прожити з ним разом на землі, тут у долині, довге, щасливе людське життя. Таке, як прожила моя мати, таке, яке дароване багатьом-багатьом людям. Чому мені цього не дано? Чому не дано бути такою, як інші?

Тоді я його бачила востаннє. Але ще не знала про це.

Невдовзі потому вийшло так, що мене винесли з підземелля зомлілу, згвалтовану богом. Про це, звичайно, ніхто

не знав, усі тільки бачили, що я була одержима ним, як ніколи досі, що мій запал, мій шал перевершили всяку міру, що я впала б з тринога, якби цього не помітив дідок-служник і не підтримав мене.

А вийшло так через те, що коли я почала втрачати приємність, то раптом відчула гострий цапиний дух, і бог у подобі чорного козла, своєї святої тварини в печері оракула, накинувся на мене й заспокоїв себе й мене в любовній грі, в якій так змішалися біль, жорстокість і насолода, що я відчула огиду. Як я взагалі могла спізнати насолоду? Але я її спізнала, і я також, хоч потім відчула огиду, відразу до самої себе. Може, це тому, що я втратила коханого, що він покинув мене навіки і я всім своїм єством прагнула його, тужила за ним? Може, справді тому? А тоді з огидою відчула, що то не він, а хтось інший взяв мене, оволодів мною, якась шалена, моторозна сила оглушила мене своєю нелюдською потугою. Якась всемогутня сила, що водночас чомусь втілилась у цапа з печери оракула з його огидним смородом.

Поки це тривало, я чула виразно, як ніколи, потужний гук річки, що дедалі наростав і сповнив мене в мить найбільшої насолоди невимовним болем і жахом.

Потім я знепритомніла й не знаю, що діялося зі мною, поки я не отямилася в домі старої. Вона крутилася біля мене, і в її гострих доскіпливих очах, як завжди, світилися улесливість і злостивість. Я попросила її залишити мене саму, і вона, підозріливо глянувши на мене, нарешті неохоче вийшла. Тепер мені ніхто не заважав на самоті думати й мучитись від тих думок. Я довго лежала, не маючи сили підвестися, й пішла додому аж надвечір.

Чи це сталося в той самий час? Про це ніхто ніколи не довідається. Його покалічене тіло знайшли другого дня в річці, але, мабуть, він загинув напередодні, коли вранці пішов із дому й не повернувся, того самого ранку, як зі мною було те, про що я оце розповіла. Ніхто не міг збагнути, як так вийшло й чого він туди поліз. Адже він не мав чого спускатися в те дике провалля. Люди не знали, що якраз мав чого. Що його покликано туди, щоб він зустрів там свою смерть, що його напевно тягла туди непереборна сила, яка хотіла його загибелі, хотіла поглинути його. Чи він утонув, чи розбився, коли зірвався вниз, і помер від ран? А може, тільки знепритомнів з болю і втонув, хоч у ту пору річка була мілка. Лежав непритомний, як я, відданий їй на поталу? Хто може знати це? Він лежав горілиць випростаний, ледь пойнятий водою, і його відразу помітили, як комусь спало на думку пошукати його там.

Усім здалося очевидним, що він зірвався вниз, бо в єдиній своїй руці судомно затиснув гіллячку, за яку, вважали, був ухопився, щоб утриматись. Та дивувало те, що то виявилась гіллячка божого дерева, хоч у тісній ущелині не росло жодного лавра. Люди чудувалися, але потім перестали думати про це, бо ж вони не знали, що насправді сталося, що насправді ховалося за цим. Не знали, що то бог помстився людському щастю за те, що одна з обранок зрадила його, не захотіла жити тільки для нього.

Люди, які знайшли його, розповідали, що він мав такий вигляд, ніби спав, тільки зовсім збляк, втратив усі барви життя, — і це він, що був такий квітучий, пашів здоров'ям! На тілі в нього було повно ран, проте на жодній не лиши-

лося крові. Всю кров забрала річка. Це вона його забрала. Забрала все.

Я сама його не бачила, бо як би я зважилась на таке! Багато людей ходило дивитися на нього, про його незвичайну смерть гула ціла долина, ходили навіть ті, що й не згадали б про нього, якби він не загинув такою смертю. Але я не пішла. Моє кохання не дозволяло мені подивитись на нього, воно зрадило б себе, стало б відоме кожному. Я не могла піти до нього додому, куди його занесли, моя поява здивувала б його батьків, а може, й викликала б підозру, я ж бо їх майже не знала. Я не могла нічого зробити. Нічого, тільки плакати на самоті, коли не бачив батько. Він ні разу не помітив, що я плакала, ні разу нічого не запідозрив за весь час нашого кохання. Але про смерть свого коханого, про те, як його знайшли, я довідалась від батька, довідалась про те, що знала ціла долина, бо якийсь час там усі говорили про це.

Поговорили, та скоро й забули. Адже його мало знали в рідних околицях, бо він стільки років не був удома. Він не працював там і не встиг стати своїм. А тепер він був мертвий. Йому не судилось розжитися на клаптик землі й обробляти її своєю єдиною рукою, хоч як він про це мріяв.

Але я його не забула. Я так побивалася за ним, що в мене серце розривалося в грудях, наче з його смертю моє життя також скінчилося, хоч він уже не був моїм, хоч я втратила його ще раніше, а своє життя тоді, коли згасло його кохання. Тепер не було вже чого втрачати. Та хіба я могла не думати про нього, про того, хто дав мені все, а тоді все відняв, хто зі своєї безмежної доброти дав мені спізнати життя?

Я ніколи його не забувала. І ніколи не забуду, хоч це діялося так давно, відійшло вже в таку далечінь, що, здавалося б, я повинна бачити його ніби крізь туман. Проте він постає переді мною, мов живий, наче він і не помирає.

Як дивно сидіти тут і знов згадувати його, згадувати ту пору, коли я жила справжнім життям.

То був для мене тяжкий час. Важко було приховувати своє горе від усіх, із ким мені доводилося стикатись. Адже ніхто не повинен був здогадатися, що мене спіткало якесь лихо і вкинуло в розпач. Але я змалку звикла критися, замикатись у собі, тож, думаю, мені пощастило ввести всіх в оману й ніхто нічого не помітив. Ніхто, крім тієї старої в Дельфах. Я не була певна, але мені здавалося, наче вона щось підозрювала. Вона добре знала людей, а що завжди дошукувалася в них тільки вад, то й вигострила своє око, помічала геть усе.

Якось пізньої осені в мене затрималося місячне, і відтоді я почала виношувати думку, що, може, я завагітніла. Від тієї думки мене поймав і страх, і якась дивна, ще не зовсім усвідомлена радість. Як це поверне моє життя — коли я взагалі лишуся жива, — я собі не могла уявити. Та хай там що, а я відчувала в душі радість. Відчувала, як вона тихо бриніла в мені, так тихо, що її не почуло б жодне вухо, ніхто, крім самої мене, не почув би, та вона однаково нашіптувала мені про щось дивовижне, нашіптувала тихо, але настійливо про щось неймовірне — про перемогу над самою смертю. Над смертю кохання і над смертю взагалі. Навіть мені треба було сидіти зовсім нерухомо і ще й заплющити очі, щоб почути його, почути, як моя душа тихо співає радісну пісню

про перемогу. Але я чула ту пісню, чула цілком виразно! Моє кохання не вмерло, воно жило в мені! Мій коханий не загинув, він знов є, живе в мені! Він мене не покидав і ніколи не покине, тепер уже ніколи не покине.

Моє кохання нарешті перемогло. І я повернула собі коханого.

Моє щастя було таке велике, що я не могла збагнути, як люди, бачивши мене, ні про що не здогадувались, як таке могло залишатися в таємниці. І від того, що це була тільки моя, добре прихована таємниця, щось таке, що відбувалося в мені, непомітно для інших, моє щастя ставало ще більшим і дивовижнішим, чудо, яке відбувалося зі мною, сповнювало мене ще більшим подивом.

Звичайно, я боялася. Звичайно, часом думала з тривоگوю, навіть із жахом про те, що на мене чекало. Але я не знала до пуття, чого треба боятися, не уявляла як слід, що мені загрожує, це було наче щось несправжнє, наче я не мала перед собою ніякого майбутнього, а через це й була на диво вільна, позбавлена страху. Та й чи могла я боятися чогось у тому стані, в якому перебувала? В стані, який зветься благословенним? Радість, що тихо бриніла в мені, заглушила все, весь страх, відсунула небезпеку, що нависала наді мною, кудись за межі дійсності. Я жила тільки в тій дійсності, яку носила в собі. Крім неї, для мене тоді нічого не існувало.

Настала зима, і моя вагітність під час неї визрівала, як весна, як заповідь літа, не переймаючись тим, що навколишня природа здавалася мертвою, не переймаючись нічим. Ніхто нічого не помічав, по мені ще нічого не було

видно. Хоч сталося таке велике диво, а ніхто не міг побачити, що зі мною діється.

А проте щодо старої я все-таки не була певна, все думала, чи вона, бува, не здогадується. Звичайно, вона була зі мною привітна, як завжди, як із кожним, з ким вона розмовляла. Але часто так дивно поглядала на мене, дивилася такими очима, якими вміють дивитися одна на одну тільки жінки. Мені ставало неприємно й неспокійно на душі від того погляду. Але я згадувала, що мені завжди було неприємно, як вона дивилась на мене. Та вона нічого не казала, не робила ніяких натяків, які б свідчили, що вона про щось знає чи здогадується. Аби тільки вона так не дивилася на мене.

Ще треба було якогось часу, поки я збагнула, чому її погляд завжди викликав у мене таке неприємне почуття, поки я довідалася, що вона завжди наглядала за мною, що це навіть був її обов'язок, хоч вона й сама залюбки це робила б, якби їй і не загадували. Довідалася, що вона, так би мовити, відповідала за піфію, повинна була все про неї знати, мала шпигувати за тією обранкою, яка завдяки своїм близьким стосункам із богом була такою важливою особою для храму й для цілого міста, — стежити за її поведінкою і про все, навіть про найменші дрібниці, доносити жерцям. І вона справляла цю свою службу з великим задоволенням.

Їй рідко випадало доносити щось важливе, крім звичайних пліток, які були цікаві хіба що їй самій, а тепер вона мала що сказати, таке, чого, наскільки їй відомо, досі ще не траплялося, таке, що нарешті вони слухатимуть із подивом і жахом. До того ж це про мене, про яку вона, на свій жаль, ніколи не мала що донести.

Коли стара нарешті пересвідчилась, що я вагітна, їй довелося ще довго мізкувати, як це могло статися зі мною, завжди такою самотньою, адже я ні з ким ніколи не спілкувалася, ні з чоловіками, ні з жінками, крім свого старого батька. Як вона все-таки вивідала таємницю нашого кохання, схованого в долині від чужих очей, я й досі не можу збагнути. А я ж сподівалася, що ця таємниця належить тільки нам двом, що її ніколи не забруднять чийсь нечисті думки й слова. Аж ось раптом одного дня жерці і ціле місто дізналися через стару про мій нечуваний злочин перед богом, перед храмом і святими Дельфами, дізналися, що я вагітна, що батьком дитини був той чоловік, якого знайшли мертвим у річці, який уже отримав свою кару, і що це був той самий однорукий чоловік, який колись спробував добутися в підземелля й осквернити найсвятіше місце, мабуть, для того, щоб украсти в бога його скарб, його жрицю тоді, коли він сповнив її собою, надихнув своїм духом.

Того чоловіка бог уже покарав. Та залишилась я. Залишилась найгірша злочинниця. Бо той чоловік був простий смертний, а мене обрав бог, щоб я служила йому, його намірам, служила віддано, вірно, з цілковитою посвятою. А оскільки я справді так служила, ціле своє життя, від молодих років, ставши піфією, жила тільки для храму і бога, була в очах загалу майже чимось одним з оракулом, оскільки бог, як вони казали, так любив мене, що не хотів промовляти нічийми вустами, крім моїх, і слава моя давала користь храмові, а отже, й цілим Дельфам, то все це тепер ще дужче обтяжувало мою провину, робило моє падіння ще страшнішим, а раптову не-

нависть до мене ще запеклішою. Тє, що саме я образила, обдурила бога, зрадила його й покинула задля звичайного смертного, було страшним злочином, нечуваною ганьбою.

Мене поставили перед радою верховних жерців і запитали, чи правда те, що казала стара. Самим їм, виходячи з того, що вони знали про мене, з довгого, багаторічного досвіду їхньої праці зі мною як жрицею оракула в храмі, мій вчинок здавався невірогідним, неможливим. Вони, видно, дуже хотіли, щоб це виявилось неправдою. Але я відразу призналася в усьому, а крім того, по мені, мабуть, було видно, яка я щаслива, що завагітніла, і це, звичайно, їх ще дуже вразило й обурило. Вони схвильовано заговорили між собою про те, яка нечувана, незрозуміла моя поведінка й яка ганьба для храму те, що сталося, і як воно зашкодить славі оракула. Я, мовляв, заслуговую, щоб мене скинули в провалля, куди скидають усіх, хто споганив храм, хоч я зрозуміла, що вони не мають наміру так мене покарати. Потім вони знов звернулися до мене, почали говорити про бога, про те, як я страшенно завинила перед ним, далі про ганьбу, яку я накликала на храм, на оракула й на ціле місто. Наостанці вони сказали, що бог вимагає за це найсуворішої кари, і вона буде визначена мені протягом дня.

Проте не жерці засудили мене: відклавши винесення вироку, вони тим самим віддали мою долю в руки іншим.

По місту блискавично поширилася чутка, що я призналася, що все правда, і юрми розлючених людей зібралися біля хати старої, де, як вони знали, я чекала на вирок. Вони озброїлися палицями та камінням і горлали, вимагаючи

моєї смерті. Я бачила тих людей крізь віконце, бачила, що вони не завагаються виконати свою погрозу. Їхні обличчя, спотворені безтямною ненавистю, однаковим у всіх виразом люті, були огидні. А тим часом у кімнаті коло мене крутилася стара з погано прихованою зловтіхою на своєму щурячому лиці й прикидалася, наче боїться за мене, проте без угаву торочила, що більше не відповідає за мене, що я мушу піти звідси геть, тобто мушу віддати себе в руки тим людям, щоб вони мене вбили. Вона, звичайно, нічим не виявляла, що сама донесла на мене, а я не казала їй, що мені відомо про це. Мабуть, вона думала, що я нічого не знаю, а може, й не відчувала своєї вини в моєму лихові, в тому, що мене тепер спіткало, бо завжди вважала себе не лише справедливою, а й дуже доброю жінкою, яка зроду не сказала про когось поганого слова, хоч її й оточували тільки ниці, брехливі, з усіх поглядів погані люди.

Галас і погрози ставали все лютіші, а жерці нічого не робили, не втручалися, видно, раді були б, щоб юрма вчинила наді мною суд і їм самим не довелося морочитись. Мое становище в тому будинку, між розлюченим, опанованим жадобою вбивства натовпом надворі й тією сірою отруйною змією, що скрадалася по кімнаті в мене за спиною, було жахливе, просто безвихідне, я не мала ніякої надії, що виберуся звідти жива.

Ось тоді й з'явився мій єдиний приятель, дідок із храму, служник оракула. Ляскаючи сандалями, він ускочив до кімнати і, важко дихаючи, сказав, що я мушу шукати порятунку в храмі, мушу сховатися там, бо храм святе місце, там мені ніхто нічого не вдіє, там я буду під охороною бога. Стара

просто оскаженіла від цього непроханого втручання, від самої думки, що святиню можна так використати, що богові довелося б захищати таку розпусну жінку, як я, ту, що його обдурила. Власне, воно й не дивно, що це так обурило стару, адже вона дбала про славу храму, який був дорогий їй серцю. Вона вважала, що покликана оберігати його, що це її скарб, хоч її нога майже ніколи не ступала туди. Як же можна було допустити, щоб я сховалася в храмі і тим самим ще, бува, уникла б кари! Я ще ніколи не бачила такого лютого виразу в неї на обличчі, на тому сірому, мертвотному обличчі, на яке я дивилася тоді востаннє, але тепер вона вже не мала сили приховувати свої справжні почуття.

Проте дідок-служник нічого того не помічав, він квапливо тяг мене за собою, щоб спробувати врятувати мені життя. Хата старої стояла так близько від храму, що була надія дістатися туди, поки мене помітить юрма. Люди товпилися перед входом, але збоку були ще двері, на які ніхто не звернув уваги. І ми вихопилися через них так швидко, що ніхто нас не побачив. Та коли ми побігли сходами до храму, нас помітили, і ми почули позад себе шалений крик. Натовп кинувся за нами і миттю заповнив сходи. Ми тим часом устигли минути колонаду й зайшли до храму. Я ще пам'ятаю, що хоч ми були в небезпеці й хвилювалися, та мій приятель найперше подумав про те, щоб скинути сандалі, й доглянув, щоб і я скинула, — сама я напевне забула б про них. Це було таке притаманне йому, моєму і боговому доброму приятелеві, — найперше подумати, що ми заходимо в святе місце. Адже ми тому й були тут у безпеці. Але чи справді були в безпеці? Юрма начебто не виявляла

великої пошани до святого місця, вона з галасом вдерлася всередину, і я насилу встигла втекти в глиб храму. Люди кричали, мов навіжені, що зараз звільнять бога від цієї мерзотниці, від цієї розпусної жриці, яка зганьбила і його, і ціле місто.

Та враз лагідний, зичливий до людей служник оракула так змінився, що я не повірила своїм очам. Владним, гучним голосом, якого я в нього ніколи раніше не чула, він заявив, що тут святиня бога і той, хто зважиться ввірватися сюди, щоб учинити насильство, сам помре, його своєю власною рукою скарає бог. Кожного, хто шукає захисту в храмі, бог бере під свою могутню опіку.

— Чи, може, ви цього не знаєте? — крикнув він з раптовою люттю.

І юрмище огидних червоних пик відсахнулося назад, нажахане його словами. Адже всім було відомо, що ті слова правдиві, ніхто не мав ані найменшого сумніву, що так і буде, як він сказав. Натовп позадкував до колони, а коли дідкові здалося, що дехто надто поволі відступає, він спересердя схопив мітлу, яку завжди залишав біля входу, і вимів їх геть, ніби сміття, яке йому й належало вимітати, — йому, кого бог призначив прибирати у своїй святині.

Вигнавши всіх, дідок залишився стояти в колонаді, щоб і далі стримувати юрму, щоб зупинити кожного, хто спробував би зайти до храму. І, видно, досяг свого: туди ніхто вже не потикався, і навіть надворі стало трохи тихіше, чути було тільки рівний гомін і подеколи окремі вигуки.

Я залишилася в храмі сама. Сама під охороною бога. Він не відмовився взяти мене під охорону, ще не зовсім забув,

що я належала йому. Він узяв мене у свої обійми, узяв у свої ясні обійми, прийняв мене у своєму осяйному храмі. У своєму прекрасному храмі, де мені не довелося йому служити. Нарешті він прийняв мене там.

Мені було дивно. В тяжку хвилину, коли надворі чекала юрма людей, щоб поквитатися зі мною, може, навіть покарати мене на смерть, душа моя сповнилася врочистим спокоєм, — нарешті він сповнив мене своїм спокоєм, якого я так часто в нього просила і якого він досі мені не давав. Нарешті я відчула той затишок, якого благала в нього, нарешті він дозволив мені відпочити у своїх обіймах. Я розуміла, що це триватиме лише коротку мить, не більше. Адже моя доля була вирішена. А однаково я була безмежно щаслива.

Я розглядала все з такою самою побожною радістю, як того дня, коли прийшла туди зі своєю матір'ю, вперше побачила оселю бога й думала, що саме тут йому служитиму. Та виявилось, що моє місце десь-інде. Але тепер він прийняв мене тут, у своєму справжньому храмі, дав мені притулок і затишок, тепер, у хвилину смертельної небезпеки. Я відчувала, що він близько біля мене, так близько, як ніколи раніше, але він був тепер не вогонь, не жар, а ясне світло. Я відчувала, як його світло струменіло по моєму обличчі, і сльози пекли мені очі, які я заплющила від щастя.

Той жорстокий, незбагнений бог тепер щедро виливав на мене своє світло і свій спокій. Тепер, коли всьому був кінець, коли я мусила покинути його храм назавжди. Тепер він на коротку хвилину обдарував мене своїм затишком. На коротку хвилину, під час якої хрипкі голоси за стінами

кричали, вимагали, щоб я вийшла, вдиралися в тишу його храму, в спокій, яким бог нарешті обдарував мене.

Я ніколи не забуду тієї хвилини. Ніколи не перестану відчувати вдячність за те, що мені судилось її пережити. Але й ніколи не збагну, чому він такий. Чому повинно так бути.

Може, саме тому я, зважившись, зібравши всю силу, яка в мене ще була, покинула храм, хоч натовп і далі стояв надворі, пильнував мене, тільки й чекав, щоб я вийшла зі свого сховку. Не знаю, що спонукало мене на цей крок, — може, мене надихнув на нього бог, а може, навпаки, прихована непокора, бажання утвердитись, виклик тому загадковому, черстовому богові. Чи просто гордість, зневага до смерті й до тієї потолочі надворі. Та хоч би там що керувало мною, а я вирішила залишити свій притулок і вийти назустріч долі, назустріч життю або смерті. Зрештою, і не можна було сидіти в храмі без кінця, колись же та мусила б я вийти з нього.

Коли дідок-служник побачив, що я надягаю сандалі, він зрозумів, що я надумала, і вжахнувся. Він пошепки почав мене відмовляти від такого божевільного вчинку. Але я вже зважилась і не відступилася від свого наміру, хоч як він мене благав.

Я вийшла в колонаду, а тоді на сходи, здивувавши юрбу внизу. Всі були такі вражені, що не могли отямитись, навіть перестали мене лаяти, тільки дивились і розступалися переді мною. Скидалося на те, що тепер, коли я вийшла, коли вони справді побачили мене, то відчули страх переді мною, як відчували весь час, поки я була піфією, ще більший страх,

ніж перед іншими жрицями оракула, адже мене вважали особливою обранкою бога, як ніхто з них сповненою його духом, опанованою богом. Вони, мабуть, думали, що хоч тепер він прокляв мене, його сила однаково залишилася в мені, нехай навіть як грізне прокляття. І це їх лякало, стримувало, ніхто не зважувався наблизитись до мене. Налякав їх, думаю, і самий мій вчинок, те, що я зважилась покинути храм, з'явитися серед них, хоч мене ніхто до цього не примушував. То було щось незбагненне, на що звичайна людина не зважиться, якийсь нелюдський вчинок.

Вони ладні були кинутись на мене, тільки цього їм прагнули, та хоч у їхніх очах горіла ненависть, вони завбачливо трималися від мене на безпечній відстані.

Коли я спускалася сходами й перетинала майдан, щоб вийти на святу дорогу, натовп розступився переді мною. Я йшла між двома лавами оскаженілих людей, озброєних палицями й камінням, які не мали відваги напасти на мене. Але ті, хто стояв далі, почали зчиняти щораз більший крик і галас, і невдовзі на мене з усіх боків посипалися образи, найбрутальніші слова, якими тільки можна назвати жінку, навіть кпини з того, що я, така стара, захотіла дитини. Вони ні перед чим не спинялися у своєму праведному обуренні, у своїй люті на мене, яка накликала таку нечувану ганьбу на місто, храм і бога, на все те, з чого вони жили, знеславила Дельфи й оракула, через що, мабуть, зменшиться потік прочан, а отже, і їхні прибутки. З надмірного збудження їхні обличчя налилися кров'ю, я з огидою впізнавала багатьох із них, бо всі вони були тутешні, чужі в ту пору року в Дельфі не приїздили. Чоловіки й жінки стояли впереміш

у тому зборищі покидьків усіх прошарків і станів, і жінок було багато, хоч, здавалося, хто, як не вони, мої сестри, мали б зрозуміти мене і пробачити те, що я вчинила задля кохання. Адже мій злочин полягав у тому, що й вони звали коханням.

Через ті страхітливі пики в мене могла назавжди залишитися зневага до людини, до тієї огидної істоти, що має цю назву, якби внутрішній голос не казав мені, що це не так, що це не вся правда про неї. Але саме тоді це була вся правда, небезпечна і страшна правда.

Люди сунули за мною, забігали з боків, і я весь час чула їхній крик, лайку й погрози. Але вони не чіпали мене, боялися напасти. Може, ще й тому, що я йшла святою дорогою. Це теж була свята земля, де не годилося чинити ніякого гвалту й насильства. В них, мабуть, і досі не минув страх, якого їм нагнав своїми словами старий служник оракула.

На повороті дороги я обернулася, щоб востаннє глянути на нього, на свого приятеля, єдиного, хто хотів мені добра, — він усе ще стояв на сходах і дивився вслід мені, стояв там з мітлою в руках і плакав. Мені стало так тяжко на серці, що я також насилу втрималася, щоб не заплакати. Наступної миті юрма заступила його, і я зразу відчула себе страшенно самотною.

Отак я знов ішла тією святою дорогою, якою колись, одного ранку, чудового божого ранку, підіймалася до храму в сукні нареченої бога, така захоплена й молода, сповнена безмежної любові до нього. Йшла востаннє, і хода моя була зовсім інакша. На мене градом сипалися погрози та образи, і я не знала, чого ще сподіватися найближчим часом, але,

на диво, була цілком спокійна: Така спокійна, як недавно в храмі. Хоч тепер, видно, це був мій власний спокій, я його сама собі здобула. Чи, може, я помилялася?

Цей спокій у моєму становищі, мабуть, людям також здавався неприродним і лякав їх, не давав напасти на мене, думаю, що вони й тому не зважилися підняти палиці проти мене, своєї колишньої піфії, а ще й тому, що боялись навіть торкатися до мене й до тієї сили, яка, на їхню думку, й далі могла бути в мені. Та коли свята дорога скінчилася, коли мені довелося залишити її і я почала братися вгору схилом, зчинився неймовірний крик і слідом за мною полетів град каміння. Дехто влучав у мене, але смертельної небезпеки не було, мої переслідувачі вже не важили на мое життя, не насмілювалися вбити мене, їм було досить вигнати мене з міста. Та один камінь так луснув мене в потилицю, що я впала на землю і зразу не могла встати. Трохи згодом я все-таки підвелася й рушила далі вгору. І вони не пішли за мною, лишилися стояти на місці, тільки послали мені вслід прокльони й нахвалялися, що вб'ють мене, якщо я посмію колись поткнутися в Дельфі.

Відійшовши від них далі, так, що вони мене вже не бачили, я сіла перепочити. З кількох моїх ран ішла кров, особливо з тієї, що на потилиці: коли я помацала її, рука вся замастилася в кров, та й на тілі було повно синців. Але загалом я не дуже потерпіла, вийшла з цієї біди несподівано легко, коли подумати, в якій я була страшній небезпеці.

Найбільше я боялася, що вони скалічать мене і я не зможу доносити й народити дитину, завдадуть мені тілесних чи душевних ран, які виявляться фатальними для жін-

ки в моєму стані. Але цього вже я напевне могла не боятися, цього справді зі мною не сталося. Моє дуже тіло витримало те жорстоке випробування, яке, може, не одного зламало б, а моя душа зберегла цілковитий спокій. Якщо цьому посприяв бог, якщо то була не тільки моя заслуга, то я йому вдячна. Той спокій, мабуть, теж допоміг мені врятуватися, а отже, і врятувати дитину. Але чи могло бути, щоб бог захотів її врятувати?

Життя мені врятував насамперед дідок із храму, служник оракула. Коли б не він, я б не пережила цього страшного дня, міркувала я ввечері, згадуючи все, що сталося, і лаштуючись провести першу ніч під голим небом. Я думала про нього й тоді, коли вже, нагрібши трохи листя, лягла відпочити у виярку, де не видно було жодної людської оселі, тільки стрімкі схили гір та зірки між ними. В тій самотині я думала про нього, про свого єдиного приятеля, бо відчула, що від тих думок мені легшає на душі.

Як він сам дивився на мій злочин, на те, що я зробила, я не могла собі уявити. Він допоміг мені, врятував мені життя, став на мій бік. Але що він думав про те, в чому я звинила, що спричинилось до мого лиха, я так і не довідалась. Ми й словом про це не перемовилися. Не мали для цього нагоди.

Мабуть, він просто не розумів, що я допустилась якогось злочину. Нездатний бачити в людині будь-яке зло, він нікого не засуджував, і мене також. Не в його натурі було когось засуджувати.

Але що буде тепер із його вірою в людську доброту, як відіб'ється те, що він сьогодні бачив і що його так розгні-

вало, на його вірі в усе і всіх навколо, в бога і в людей? Чи не переверне, не розіб'є воно його уявлення про світ?

Ні, я сподівалася, що він скоро знов про це забуде, забуде подію, до якої я спричинилась і яка скаламутила йому життя, знов стане таким, як був, бачитиме в людях тільки гарне, що так властиво його вдачі. Стане таким, як повинен бути, добрим приятелем бога і всіх людей, таким я хотіла зберегти його у своїй пам'яті.

І з цією надією я й заснула.

Вночі я часто прокидалася від холоду і зраділа, як нарешті зійшло сонце і трохи потеплішало. Стояла середина зими, і ночі були дуже холодні.

Загалом зима того року випала досить тепла, і добре, а то б я не витримала. Мені й так було важко. Важко підтримувати свої сили, просто не померти з голоду, важко берегтися від холоду. Я шукала прихистку в печерах або в порожніх підупалих хижках пастухів і їла спершу тільки засохлі надгнилі ягоди, які знаходила в горах, та насіння з шишок пінії, все, що давало бодай якийсь поживок чи принаймні заспокоювало відчуття голоду. В пошуках тих ягід, яким я навіть назви не знала, мені доводилося довго й далеко ходити. Але з часом я стала відважніша, винахідливіша, гнана голодом і турботою про дитину: хотіла, щоб вона народилася живою і не мала якихось вад через моє голодування. Я почала потайці доїти чужих кіз, приманюючи їх до себе, коли натрапляла на них у горах, надоювала молока в миску, яку знайшла в одній хижі, й жадібно випивала. Я щораз відважніше й спритніше добиралася до тих кіз, бо хіба могла бути корисніша їжа для мене й для дитини за це

чудове молоко? Я зважувалася навіть красти в пастухів хліб і сир: бувало, припишкну десь поблизу в кущах чи за каменем і чекаю, поки вони десь підуть, тоді заходжу до хижі. Так само я поцупила в пастухів козячу шкуру, якою вкривалася вночі. Я крала, що траплялось, не вагаючись пішла б на будь-який злочин задля дитини, його і моєї дитини, плоду нашого кохання, який свідчив, що його кохання не померло, що воно й далі живе в мені, що мій коханий і далі перебуває в мені.

Я жила в горах, мов якась здичавіла істота, мов дика тварина, — змушена була так жити, оскільки люди прогнали мене, вилучили зі свого життя, — і так само, як цькована тварина, що чекає приплоду, не гребувала нічим, аби тільки зберегти життя собі й дитині, яку виношувала. Заселених місць і будь-яких зустрічей з людьми я старанно уникала, не сподіваючись від них добра. І дуже боялася, щоб пастухи мене не викрили. Вони також могли б зробити мені кривду, адже й вони були люди.

Незважаючи на все це, я була тоді щаслива. Щаслива, бо мала волю, а ще здорове тіло, яке відчувало, що може так жити без шкоди для себе, яке від страждань і злигоднів начебто ставало ще здоровіше й було ладне витерпіти все. І щаслива від думки, що дитина, яку я мала народити, яку носила під серцем, була його. Я весь час відчувала, як вона ворухиться, як живе в мені, і це сповнювало мене безмежним щастям. Незважаючи на свої біди й тривоги, незважаючи на холод і голод, я, самотня, вилучена з людської спільноти, пережила там, у горах, безмежне щастя материнства.

А коли нарешті прийшла весна, мені стало багато легше, принаймні легше стало на душі. Я вже не мерзла, і скоро мало побільшати їжі для мене, як і для інших диких тварин. Я вже знаходила чимало соковитих рослин, свіжих, корисних для здоров'я, хоч ними й не можна було наїстися, та й козяче молоко стало поживніше. Кіз не важко було приманити, вони самі приходили, щоб їх видоїли, може, тому, що вже знали мене, а може, їм подобалося, що їх доїть жінка. Часто вони ходили за мною назирці, аж мені доводилося лякати їх, відганяти геть, бо я боялася, щоб пастухи чогось не помітили. Ходили часом за мною навіть ті кози, що ніколи раніше мене не зустрічали.

Я тоді вперше зауважила, що вони ніби чомусь горнуть-ся до мене, але вважала, що це звичайна річ, не добачала ще в цьому нічого дивного.

Гори вкрилися різними квітками, вночі я лежала, вдихаючи в себе їхні густі пахощі, і серце моє стискалося з туги за тим, хто мене колись кохав, хто дав мені спізнати диво весни. Єдиної весни мого тіла.

Чи був би він тепер зі мною, якби лишився живий, чи повернувся б до мене, коли я перестала бути піфією, коли я носила у своєму лоні його дитину? Чи змогли б ми жити разом таким життям і чи були б щасливі?

Які марні думки! Він мертвий. Його немає і більше ніколи не буде. Його знайшли в річці, блідого, без кровинки, без живої барви на тілі, з гіллячкою божого дерева в єдиній руці. От і все. І так усе й залишиться навіки.

У людини тільки одна доля. Коли вона скінчиться, не залишається нічого.

Тільки боги мають не одну долю, а багато, і їм не треба помирати. Вони всього можуть скуштувати, все пережити. Все, крім людського щастя. До людського щастя їм зась, тому вони хотіли б відняти його і в людей. Ніщо не викликає в них такої люті й жорстокості, як люди, що зважаються бути щасливими, що забувають про них задля свого земного щастя. Тоді вони мстяться. І вкладають гіллячку свого дерева в єдину руку жертви.

Часом, коли ночі були зовсім тихі, мені здавалося, що я чую, як в ущелині тече річка, чую навіть тут, угорі. Річка, потужний шум якої був супроводом нашого кохання і яка потім завдала нам смертельного удару, жорстоко помстилася. Тепер знов була весна, у тому дикому проваллі напевне прибуло води, тож цілком можливо, що шум річки було чути аж сюди.

Не могла ж я чути його тільки у своїй душі.

Ні, я чітко розрізняла, що він линув з дна провалля. Лежала серед квіток зовсім самотна й чула ту річку, жорстоку річку, що забрала з собою кров мого коханого.

Так, весна була для мене радісною і водночас важкою порою, як буває для всіх самотних закоханих. Самітних? Але ж я не була самотна, як я могла таке сказати! Адже коханий і досі жив у моєму лоні, далі жило наше кохання, перемігши смерть і свій власний кінець. Так, навіть перемігши бога. Може, це зухвалі слова, але так було насправді. Дарма бог наслав йому смерть, дарма забрав з водою його кров. Він знову жив у мені, я дала йому свою кров, кров свого серця, ту саму, в якій палало моє кохання до нього, кров людського кохання, про яке боги нічого не знають.

Ось як усе було. Ось як скінчилася боротьба між нами й богом.

Настало літо, спокійне затишне літо, пора дозрівання й викінчення, коли земне лоно переповнене радістю. Ціла долина серед гірського бескеття була ніби лоно, в якому дозрівало життя, і тут, нагорі, також росло й давало насіння все, що могло прижитися на цих диких кручах. Усе було світлом і радістю, все дихало спокоем і надією, навіть я відчувала спокій і радісну надію, хоч і мала чим тривожитися, — тим, як минуть пологи, як я потім дам собі раду, як прогодую себе й дитину і ще багато чим. Коли хтось мав підставу журитися майбутнім, то це я, але я ним не журилася. Чи варто було ще й цим обтяжувати собі життя? Я сподівалася на краще, не тривожилась нічим, як і належало жінці, коли вона чекає дитини. Моє й до того велике тіло побільшало й розповзлося, та я ходила майже так само легко, як і раніше, бо весь час жила природним, рухливим життям. У тварин самиця, яка, й виношуючи плід, мусить добувати собі їжу, легко народжує мале, думала я. І сподівалася, що так буде й зі мною. Бо нічого про це не знала.

Спека більшала, літо вже було в розпалі, мені здавалося, що скоро повинна була настати і моя пора. А вона не наставала. Я чекала й чекала, та пологів не було. Я почала міркувати, що це може означати. Виходило, що я переносувала дитину, але скільки? Адже я знала, коли ми були разом востаннє, так, востаннє... Ні, я не хотіла про це думати, надто мені було важко... Краще думати тільки про те, що я доношую плід нашого кохання, й жити згадкою про

найкращу його пору, однаково гарну для нас обох, коли ми так кохали одне одного, що перемогли все. І тепер народиться наша дитина, дитина нашого кохання, дитина померлого, принесеного в жертву, наш тріумф, перемога над смертю, над усім. Навіть над самим богом.

Але дитина все не народжувалась. Я чекала й чекала, а її не було.

Літо тривало далі, і спека збільшувалася, ставала все нестерпніша, гнітючіша, тільки ніч зрідка давала якусь полегкість, коли віяло прохолодою з гір, покритих вічним снігом.

Я не пам'ятаю такого гарячого літа, як того року. А я, звичайно, у своєму стані особливо страждала від спеки, насилу сунула своє велике обважніле тіло, якого раніше зовсім не відчувала. Я ще дужче розпливлася, мені здавалося, що більше вже й не можна, що все готове до пологів. Але їх не було. Наче я ніколи не мала народити тієї дитини.

Як можуть пологи так довго затримуватись? Я не розуміла цього. Невже справді можна так довго переносувати дитину?

Та одного разу, коли я лежала, знемагаючи від спеки, нарешті почалися болі. Спершу легенькі, але вже за другим разом дужчі, а далі все частіші й тяжчі. Сонце пекло, як ніколи, пронизувало мене наскрізь палючим промінням, стояла така важка парота, що не було чим дихати, а може, це тільки мені здавалося. Раптом на південному обрії з'явилася сірчано-жовта хмара і швидко почала рости. Вперше за ціле літо, здавалося, насувалась буря. Долина потемніла, і чіткий край тіні від грозової хмари зловісно наближався до мене. Зненацька небо розколола блискавка.

Її було добре видно, хоч іще ясно світило сонце, а за хвилину почувся гуркіт грому.

До цього я не була готова, не враховувала, що може зайти на негоду. Я думала, що дитина моя знайдеться на природі, але й гадки не мала, що мені доведеться шукати якогось захистку. Куди ж мені сховатися? Не могла ж я родити під зливою, яка от-от мала початися, та ще й, либонь, наражаючи себе на грім, який тут, у горах, б'є в землю.

Я встала й озирнулася довкола. Проте не побачила такого місця, де б могла сховатися, навіть дерева й то не було поблизу. Шукаючи захистку, я попленталась навмання схилом гори. Потуги подужчали, я корчилася з болю, зігнувшись і підтримуючи руками живіт. Чим це скінчиться? Куди мені податися, щоб народити свою дитину?

Отоді й з'явилися кози. Кози, яких я раніше ніколи не бачила і які не могли мене знати, мабуть, то були дикі кози. Але вони ніби розуміли, що зі мною діється, і коли я стогнала, і собі жалібно, співчутливо мекали якимось дивним, неначе людським голосом. Декотрі з них трохи відбігали вперед, усі в одному напрямку, тоді знов поверталися назад, наче хотіли звабити мене за собою. Кози бралися вгору, і мені важко було йти за ними, але я йшла, трохи непевно, заточуючись, ніби мене щось тягло туди. Часом мені доводилось на хвилину зупинятися, коли біль ставав нестерпний, і кози начебто розуміли все, також зупинялися й чекали, поки я знов зможу йти. Нарешті схил став майже прямовисний, і я подумала, що далі не здолаю його. Але кози, помітивши, як я завагалася, почали так жалібно мекати, що мені сумління не дозволило засмучувати їх, і, зці-

пивши зуби, я полізла за ними кручею. Видно, їм сподобалася моя рішучість, бо вони замакали жваво й радісно.

Позад себе я весь час чула наближення бурі, а з долини дедалі вище підбиралася страшна злива. Над поближніми горами безперестанку гуркотів грім, і круча, по якій я видряпувалася рачки, раз по раз спалахувала навколо мене від щораз частіших блискавок.

Геть виснажена, я нарешті вибралася разом з козами на плаский виступ, маленьку, досить рівну місцинку, і тієї миті, як по мені вперіщив дощ, помітила просто перед собою отвір, що вів у глиб гори. Кози вже жваво пролазили крізь нього, і я, ледве тримаючись на ногах, немов у тумані, рушила за ними.

Всередині було майже зовсім темно, принаймні поки звикли очі, але й тоді я не могла добре роздивитися, яка та печера завбільшки. Але начебто велика, другий край її десь тонує у темряві. В ніс мені вдарило прикрим козячим духом, а потім я вже нічого більше не бачила й не чула, просто впала на долівку, вкриту товстим шаром сухого козячого посліду. Він був дуже м'який, і здався мені найкращою на світі постілью.

Я, мабуть, спершу зомліла, бо коли знов прийшла до тям, навколо стояли кози й дивилися на мене занепокоєно і співчутливо. Побачивши, що я опритомніла, вони жваво замакали. Та коли відразу після того в мене почалися страхітливі потуги, якісь не такі, здалося мені, ніж досі, і я нестямно закричала, вони замовкли і злякано позадкували, але потім знов підступили ближче й почали голосити разом зі мною. То були якісь дивні, протяглі, жалісливі звуки, зви-

чайно, не такі гучні, як мій крик, проте ще журливіші й жалібніші, як скарга безпорадної, німої тварини, але завдяки їм я не почувала себе самотною у своїх муках. Кози поділяли мій біль, хоч і не могли показати цього інакше, висловити по-людському, зрештою, і я теж не могла вже, в нас була одна мова, і ми добре розуміли одне одного.

Потуги пішли тепер так часто, що між ними майже не було перерви, я ледве встигала кілька разів дихнути, і стали такі нестерпно болючі, що печера здригалася від мого крику. Я не могла стриматись, щоб не кричати, і, мабуть, так мені було трішки легше. Декотрі кози неспокійно бігали по печері, а інші й далі стояли навколо мене і, витягнувши голови, жалібно мекали, хоч того мекання вже було не чути, бо мій страдницький крик пересилював їх. Але я бачила, як у них тремтіли носи від того зляканого мекання і як підіймалися й знов опускалися верхні губи, відслоняючи вологі жовтуваті зуби.

Тоді я не думала, що в поведінці кіз, у їхній незвичайній уважливості до мене було щось дивне, я взагалі ні про що не думала. Просто була вдячна їм за те, що вони стояли навколо мене, що я не лишилася зовсім сама тієї хвилини, хоч мене відштовхнули й прокляли бог і всі люди. Вони єдині були не байдужі до мене й до того, що я в муках народжувала дитину.

Назовні й далі шаленіла буря, тепер уже просто над нами. Безперестанку гуркотів грім, за отвором печери, яку раз по раз освітлювали спалахи блискавок, дощ лив суцільною стіною. Здавалося, що ціле небо зайнялось пожежею і простягало до нас свої миготливі вогненні язики.

Потуги стали такі сильні, що я зрозуміла: дитина вже почала народжуватись, і хоч з болю в мене паморочилося в голові, я відчула, що вона вже просувається назовні. В мене майнула невиразна думка, що, здається, найтяжче буває спочатку, коли проходить голівка, а взагалі я ні про що не думала. Я допомагала дитині, як могла, тобто допомагало моє тіло, не рахуючись із моїми бажаннями, воно так шалено натужувалося, що я не сподівалася від нього такої сили й сама рада б була його стримати. Мені здавалося, що я розриваюся, я божеволіла з болю, деколи навіть непри- томніла, бо чула свій крик ніби десь збоку. Скільки це три- вало, я просто не знаю, бо тоді не усвідомлювала часу.

Та ось нарешті я відчула раптову полегкість і волю. Звичайно, мені було ще боляче, але зовсім не так, як раніше, я спокійніше дихала, могла вже не кричати, тільки тихо стогнала, а моєму тілові не треба було більше натужуватися, воно розпружилось, все в мені розпружилось, і з'явилося таке дивовижно приємне відчуття, наче я була мертва, а тепер ожила.

Розплющивши очі — я їх мимоволі заплющувала, коли починався найгірший біль, — я побачила, що в мене між ногами лежить щось закривавлене й слизьке і кози жваво облизують його своїми довгими блідо-рожевими язиками. Так само жваво облизували вони й мене, моє лоно, злизували кров скрізь, куди могли досягти, і явно не задля мене, не тому, щоб я стала чиста після пологів, а з жадоби до самої крові, яка навіщось їм була потрібна. Мені довелося стримувати їх, скільки я могла, така безсила, відштовхувати їх і бити по вологих носах.

Трохи оклигавши, я підняла дитину й побачила, що то хлопчик. Я спробувала перервати пуповину, але не подумала, тому просто перекусила її і взяла дитину на руки, щоб на неї не насідали кози. Вона вже була зовсім чиста й приємна на вигляд, проте кози не хотіли її лишити, мені весь час доводилося криком відганяти їх.

Їхня поведінка була мені незрозуміла й неприємна, здавалась і дивною, і огидною. А коли вони з не меншою жадобою накинулись і на матицю, мені стало так гидко, що я, похитуючись, підвелася, щоб вийти геть, хоч ноги в мене ще тремтіли. Мабуть, то була невдячність щодо кіз, але я не могла витримати: вся та печера з гострим козячим смородом і запахом крові після пологів викликала в мене нудоту, я відчувала, що мушу вийти й хапнути свіжого повітря, а то задихнуся. Буря вже вщухла, тож мені можна було вже не сидіти там, аби тільки вистачило сили вибратися надвір. Пригорнувши дитину до грудей, ледве пересуваючи ноги, я рушила до в'їстя печери й вийшла на свіже після дощу повітря, відчуваючи, що от-от зомлію. І тільки раптова прохолода допомогла мені перебороти млість.

Отакі були мої пологи, що їх я так нетерпляче ждала. Так вони відбулися.

Стара урвала свою розповідь. Вона випросталася, тоді знов схилилась і рвучким порухом перемішала жар, у який час від часу підкидала сучкуватий шматок дерева.

— І кого я народила! — обурено повела вона далі. — Он того, що там сидить! Таким виявився плід нашого кохання. Найвищого людського щастя. Нашої взаємної любові, яка по-

чалася біля святої кринички, — ось як вона скінчилася! Палке літнє кохання у квітучому ячмені, яке бачили тільки орли.

Оце його і моя дитина.

Я не могла цього зрозуміти. Це було щось незбагненне. Коли дитина підросла і стало видно, яка вона, я почала все більше й більше замислюватись над цією загадкою, але надаремне. Щоб наше кохання дало такий плід! Правда, дитина була зачата, коли наше кохання не було вже таке щасливе, як раніше. Так, той, хто зачав її, мабуть, уже не кохав мене. Невже в цьому була причина, невже ми це так відпокутували? Так жорстоко відпокутували?

Але ж *раніше* він мене кохав — чому дитину не зачато ще тоді? Якщо нам судилося разом народити її, чому цього не сталося в гарячий полудень нашого кохання? Чого я завагітніла аж наостанці, як мій коханий, власне, перестав любити мене, обіймав мене без пристрасті і тому його життєві соки вже не мали справжньої сили? Чому так сталося? Чому моє нещасне лоно аж тоді дало себе запліднити?

Хіба не диво, що я не завагітніла багато раніше?

Може, це сталося аж тоді, як ми були близькі останнього разу, в ті гнітючі хвилини, що не дали радості жодному з нас?

Останнього разу... Ну звичайно, тоді, а то час моєї вагітності був би надто довгий. Він і так був довгий...

Ні, краще про це не думати! Тільки не про це!

Адже часто трапляється, що вагітність триває багато довше, ніж треба. Принаймні часом таке буває. Та й ніхто до пуття не знає, як треба рахувати, я стільки наслухалася всіляких розмов про це. Ні, це така справа, що в ній не

добереш ладу, не варто й сушити собі нею голову. Краще про це не думати. Взагалі не думати. Бо однаково з того думання нема пуття. А коли так, то навіщо й пробувати... Краще думати про щось інше, байдуже, про що. Тільки не про ті безглузді вирахунки, що заводять у безвихідь...

Так я розмовляла сама з собою, вмовляла себе...

Бо не хотіла думати, що, коли порохувати так, як звичайно рахують жінки, то випадає саме той день, як мого коханого знайшли мертвого в річці, той день, як мене згвалтував бог. Невдовзі після того в мене вперше в житті не з'явилося місячне. А мій коханий перед своєю смертю давно вже не був зі мною.

Ні, що я кажу! Це ж божевілля. Немоżliва річ, ще неможливіша, ніж...

Зачатий від бога? Син божий... Нетяма, якого й не назвеш людиною. Дитина, що, лишившись при житті, стане бідолашним дурником, який нічого не усвідомлює, навіть того, що він існує, дурником із безглуздою усмішкою на обличчі і з душею немовляти.

Що за безглуздя! І спаде ж на думку така химера!

Щоб те мерзенне, жорстоке там, у печері оракула, те шалене, нелюдське й гидотне могло дати життя дитині? Щоб воно зробило мене матір'ю? Не моє кохання, моє велике, живе, земне кохання, а та бридота, яку я не можу згадати без страшною відрази?

Ні, такого не може бути. Що я собі намислила! Божевілля, та й годі. Як мені могло таке спасти на думку...

І не так уже й багато часу минуло відтоді, як я була востаннє зі своїм коханим, своїм найдорожчим. Він також міг

бути батьком дитини. Цієї дитини. Певне, що міг. Якщо хотіти цього.

А чи я хотіла цього? Чи хотіла, щоб...

Ні, я не мала сили думати про все це. Воно доводило мене до страшного розпачу — я сумнівалася в житті, в коханні, в богові, геть у всьому.

Бог немилосердний. Хто каже, що він добрий, той просто не знає його. Бог жорстокий, як ніхто. Він шалений, його вчинки несподівані, наче блискавка. Наче блискавка з хмари, з якої не чекаєш блискавки. Раптом вона спалахне і влучить у тебе. Отак і він раптом влучає в людину, виявляючи всю свою жорстокість. Або любов. Свою жорстоку любов. Від нього можна сподіватися чого завгодно. Він може об'явитися коли завгодно і в чому завгодно. Буря, що загнала мене до печери, кози, послані на допомогу мені, сонячне, сухе літо, спекотне, як ніколи, пологи в козячій печері, коли небо вергало на землю блискавки, дивна поведінка кіз, їхня очевидна небайдужість до самих пологів і до дитини, все те гидке, відразливе, нелюдське, яке мене потім погнало з печери, — що за ним ховалось? Може, щось божисте? Жорстоке, шалене, але божисте? Може, за ним стояв якийсь могутній бог?

У божистому дарма дошукуватись людського, це щось зовсім інше. В ньому немає нічого шляхетного, високого й натхненного, як нам того хотілося б. Воно лихе й відразне, а часом просто схоже на божевілля. Воно люте, небезпечне, і наслідки від зустрічі з ним страшні. Принаймні такими вони були для мене. І його гострий козячий дух добре мені відомий, хто його може знати краще за мене. Я відразу вчу-

ла той дух, коли зайшла до козячої печери. До печери, де я, можливо, народила сина від бога, сина, зачатого козячим богом там, у найсвятішому місці, в печері під його розкішним храмом, збудованим йому як богові сонця й світла, під тим храмом, де мені так і не дозволено було служити йому. Зате дозволено було народити богові недоумкуватого сина, коли йому з якоїсь причини знадобилося привести його на світ, дурника з вічною усмішкою на обличчі, з яким мені довелося панькатися ціле своє життя...

Ні, ні, що це я кажу... Адже я нічого не знаю про це, нічогосінько не знаю... Не знаю, хто батько цієї дитини. Не знала тоді й не знаю досі. Не може ж він бути сином бога і не може бути сином мого коханого, він зовсім не схожий на нього й не схожий на мене, на жодного з нас не схожий, узагалі не схожий на людину. А на бога й поготів. Ні, я нічого не знаю!

Але в мене стискаються кулаки, як я думаю про того, хто так повівся зі мною, так до мене поставився, використав мене в своєму підземеллі, в печері оракула, як безвільне знаряддя, хто згвалтував моє тіло і мою душу, вселив у мене свій зловісний дух, свій шал, свої так звані віщування, сповнив мене своїм гарячим подихом, чужим мені вогнем, а тіло моє — плідним хтивим струменем, так, що мені довелося народити цього недоумкуватого сина, який став глуфом над людиною, глуфом над розумом і людиною, та й наді мною, що привела його на світ. Про того, хто обрав мене своєю жертвою, щоб я була одержима ним, щоб шаліла, захлинялася для нього піною і народила нетямю. Хто послуговувався мною ціле моє життя. І хто позбавив мене справжнього

щастя, людського щастя, всього, що дає радість іншим, дає їм спокій і мир. Хто відняв у мене любов, відняв коханого, відняв геть усе — і нічого не дав мені за нього, крім себе. Крім себе самого. Подумати тільки, що він і далі живе в мені, наповнює мене собою, своїм неспокоєм, що він ніколи не дає мені миру, бо в ньому немає миру, що він ніколи не залишає мене. Ні на мить не залишає!

Мої руки стискаються в кулаки, як я думаю про нього! Мої кволі руки!

Вона вся тремтіла, її наче аж судомило від глибокого обурення. Вона заходилася підворушувати багаття, а помітивши, що воно погасло, шпурнула обгорілу гіллячку, якою мішала його, між чадні недопалки.

Та поволі вона трохи заспокоїлась і опанувала себе. І коли за якийсь час озвалася знов, голос у неї вже був такий, як перше, звучав цілком природно.

— Не розумію, навіщо я все це розповідаю. Та ще й тобі, чужій людині. Але в цій хатині хто не чужий?

Ти про щось запитував, і коли я почала згадувати, переді мною постало все моє життя, моя доля, і ті спогади заповнили мене. Бо ж коли я востаннє розмовляла з людиною? Коли? Так давно, що й сказати не можу.

Я сиділа тут у самотині й роздумувала про свою долю. В мене було на це доволі часу, аж надто доволі. Але я ніколи не мала з ким поговорити.

Так, моє життя відтоді, як я покинула світ людей, до якого, зрештою, по-справжньому ніколи й не належала, було суцільною самотою. Я сиділа тут сама з цією дитиною, з цим сином, з цим тепер уже сивим чоловіком, про якого

я так і не знаю, хто він, звідки він узявся. Ми самі жили тут у горах, у цій розваленій хижі, яку я опорядила для нас, хтозна вже скільки років. Нашим єдиним товариством були кози, що весь час тримаються нас, дикі кози, які прибиваються до нас, хоч де б ми жили, і допомагають нам прогудуватися. Це єдині істоти, яких він знає, і єдині, які його ваблять. Про людей його нічого не відомо, і вони його не цікавлять. Але до кіз його завжди тягло, і їх до нього також, вони ходять за ним слідом, хоч куди б він подався, труться об нього, їх просто важко розлучити.

Я думаю про це, коли намагаюся збагнути, хто він. І ще ось про таке: його обличчя не торкнулося все те, що люди зуть життям, воно залишилося обличчям дитини, тепер уже сивої, але з тією самою незмінною дитячою усмішкою. З безглуздою усмішкою, яка завжди мучила й драгувала мене, через яку я думаю, що живу тут із нетямою. Та часом я запитую себе: а чи це не бог сидить біля мене, дивиться на свій храм, на Дельфи, на людський світ і тільки посміхається з усього.

Не знаю. Нічого не знаю. Але часом мені й таке спадає на думку.

Стара замовкла і якусь мить сиділа не озиваючись. Тоді встала й рушила до в'їстя, що ледь просвічувало в темряві.

Раптом вона зупинилась і крикнула:

— Його немає! *Його тут немає!*

І справді. Його більше не було в хижі. Він зник.

Мабуть, якоїсь хвилини під час її довгої розповіді він непомітно вийшов. Хатина не мала дверей, тільки отвір надвір, і в такій темряві не дивина було не зауважити його.

Стара зовсім знетямилась. Обличчя її не можна було розглядіти, але голос зраджував, яке на ньому, певне, проступало страшне хвилювання.

— Де він, де? — вигукувала вона. — Куди він пішов? Чого він вийшов уночі, в темряві, він же такий безпорадний, що може загинути. Десь упаде в провалля!.. Як же так? Чого він пішов? Чого залишив мене?

Ану ж він... ану ж він зрозумів усе те лихе, що я казала про нього, все те страшне, що... Ану ж він зрозумів! Але цього не може бути... Він ніколи нічим не виявляв, що розуміє людську мову, й сам ніколи нічого не вмів сказати. Та, може... може, він *не хотів*? Не хотів мати з людьми ніяких стосунків? Адже часом я... так, часом я задумувалася, чи він справді не розуміє того, що я зі злості кажу йому, коли в мене уривався терпець і я накидалася на нього... на свою бідолашну дитину... на свою дитину... О, таке бувало багато разів, я його кривдила, кривдила... О, як я тільки *могла*... як я *могла* казати таке... боляче вражати його... Так, що йому довелося покинути мене! Піти від мене!

Вона говорила сама до себе, а не до прибульця, хоч увесь час схвилювано зверталася до нього.

— Він напевне зрозумів мої слова, він напевне *тому* пішов... Ох, що я наробила, що я наробила!.. Нам треба йти шукати його! — раптом у цілковитому розпачі вигукнула вона і, прихилившись у низькому отворі, вийшла надвір.

Прибулець подався за нею.

Ніч була зоряна й місячна, проте легенька імла, що здіймалась від холоду над горами, заступала овид.

Вона швидко озирнулася, чи немає сина десь поблизу хатини, а тоді відразу звернула на стежку, на якийсь слід, що вів угору, до вершини, хоч його важко було помітити. Стара йшла так швидко, що він, незвичний ходити по таких кручах, насилу встигав за нею. Важко було повірити, що в її віці можна так прудко ходити. Але вона більшу частину свого життя пробула в цих горах і ніби злилася з ними. Своїми старими ногами, обмотаними клаптями майже стертої козячої шкіри, вона ступала схилом гори без видимого зусилля, наче це була її стихія, наче не людина, а сіра тваринка, ледь помітна в імлистому місячному світлі. Вона йшла так, як ходять дикі тварини серед звичної їм природи.

Прибулець поспішав за нею, вражений тим, що вона йому розповіла про себе й про свого сина, якого вони пішли шукати тут, у горах, серед туману. Божого сина?

Та стежка була напевне протоптана тваринами, нею не ходили люди. Їхня стежка пролягала десь нижче, хоч через туман її не було видно. Чому стара вибрала саме її, він не знав, та, видно, вона мала якусь підставу підозрювати, що син подався саме в цей бік. Що він не пішов униз до Дельфів, стара не мала ніякого сумніву, бо він туди напевне ніколи не ходив. Невже вона знайшла якісь його сліди? Може, й знайшла, бо пішла саме в цьому напрямку. Схил спершу був доволі пологий, але потім пострімкішав. Вони вже піднялися досить високо між вершини, а стежка, непомітна для його ока, вела все стрімкіше вгору. Та потім вони досягли пологішого місця, мабуть, якогось високого плоскогір'я, і стара зупинилася. Може, стежка розгалужу-

валась або згубився слід, який вів її, бо вона стояла й нерішуче оглядала голий гірський простір. У місячному світлі, яке щідилося крізь ріденьку холодну імлу, все навколо набиало якогось дивного, таємничого вигляду, і йому здавалося, що в цьому ніби не справжньому світлі можна засумніватися в чому завгодно. Проте стара скоро знов рушила далі, наче вже не боялася, що обрала хибний напрямок. У прибульця склалося чудне враження, що хоч вона й людина, а йшла так, як їй підказувало чуття, немов тварина, або керувалася чимось іншим у собі, чого не мають звичайні смертні. Вони все далі й далі підіймалися в той несправжній світ. Стежка знов почала спинатися стрімко вгору.

Раптом імла розтанула, і в ясному сяйві місяця перед ними постала могутня вершина гори, покрита вічним снігом, біла, похмура й таємнича під іскристими зірками. До краю снігу здіймався пологий схил, по ньому звивалася вузенька, але добре помітна стежка, яку протоптали тварини, і губилася під снігом. Куди вона вела, ніхто не знав, стежка просто кінчалася, зникала. То було дивне, незвичайне видовище — стежка, що, замість кудись вести, зникала під вічним снігом. Стара подалася нею вгору.

Незабаром вона нахилилась і підняла щось із землі. То був пасок із козячої шкіри. Стара хапливо оглянула його, тоді опустила руку й глибоко зітхнула. І рушила далі. Невдовзі після цього вона знайшла залишену біля стежки одяжину також із козячих шкур. Вона підняла її і мовчки перекинула собі через руку. Трохи вище вона знайшла одну сандалю, а неподалік від неї — другу, так само нехитро зроблену з клаптя козячої шкіри та ремінця. Друга санда-

ля лежала вже край снігу. Там вони зупинились і глянули вгору на загадкову вершину.

Вночі нападав тоненький шар свіжого снігу, і на ньому вони побачили, як продовження стежки, виразний слід босих ніг. Підіймаючись усе вище, вони знаходили все нові й нові сліди — хтось пройшов босоніж угору по вічному снігу. То були легенькі, але чіткі відбитки маленької, дуже гарної ступні. Вони робилися чимраз легші й легші, мілкіші й мілкіші, потім стали тільки натяками на слід, майже непомітними доторками до снігу. Нарешті й вони зникли. Назад не видно було ніяких слідів.

Стара стояла й дивилася на дедалі непомітніші відбитки ніг, які перестали торкатися землі, залишені істотою, що втратила свій тягар і знялася у височінь. Та височінь тут, на божій горі, була така прозора, що, здавалося, простягни руку й дістанеш до зірок.

— Він повернувся, — тихо промурмотіла стара сама до себе. — Так я й думала. — І за хвилию додала: — Він завжди проривався сюди, як часом виходив із хижі. Його сюди вабило. А тепер він скинув із себе одяг, під яким ховався, скинув свою земну оболонку і знову став тим, ким насправді є. Батько забрав його назад до себе.

Вона стояла мовчки, нічим не виявляючи, що діялося в її душі, які там вирували почуття й думки. В руці вона тримала те, від чого він звільнився, що вона йому дала, сама пошила, і, мабуть, її земному материнському серцю було боляче, що він зняв усе це з себе й викинув геть, але, якщо й так, по ній цього не було видно. На її поораному зморшками обличчі нічого не можна було прочитати. Тепер, коли

вона вже зрозуміла, що сталося, зрозуміла все, від її недавнього хвилювання не лишилося й сліду. Все, здавалося, закінчилось, темна загадка нарешті з'ясувалася завдяки цим слідам на вічному снігу, але перед її внутрішнім зором цієї хвилини, мабуть, пропливало багато що з пережитого за довгі роки. Стара на мить заплющила очі, і прибулець згадав, як вона розповідала, що завжди так робила, коли її душа була чимось переповнена. Та ось вона знов розплющила їх, ті свої старезні очі, що, здавалося, все вже бачили. І глянула ще раз на знак, який він залишив їй, на легенький відбиток ступні, на диво маленької і делікатної як на дорослого чоловіка.

— В нього були такі гарні ноги, — мовила вона сама до себе, наче дорікала собі за те, що досі мало про це думала. — Руки й ноги в нього були такі гарні.

Вона ще хвилину постояла, тоді почала помалу спускатися снігом униз, до сірого каміння, до землі. Поверталася назад додому.

Тепер вона йшла не так швидко, хоч і вниз, їй не було чого більше поспішати. А може, вона поринула у свої думки, тому йшла повільніше, ніж звичайно. Якщо так, то думала вона, мабуть, про сина, мізерні земні пожитки якого несла тепер назад до своєї хатини, до своєї самоти. А може, й про могутнього батька, який зачав колись його в її лоні.

Прибулець, трохи віддалік ідучи за нею, теж думав про божого сина, що злинув у небо з цієї дивної гори, скинувши з себе одяг із самих козячих шкур, яким прикривався, щоб ніхто не впізнав у ньому сина якогось бога, що, видно, був також козячим богом, але справді не тільки ним. Чи він

залишився сивим, коли, востаннє ступивши на сніг своєю легкою ногою, знявся в зоряний простір, чи тієї миті до нього вже повернулася вічна молодість? Мабуть, що так. І обличчя його напевне стало інакше, більше схоже на лице бога.

Потім він подумав, що той син божий, через якого так страшно склалася його власна доля, який наклав на нього зловісне прокляття, начебто теж злинув у небо з гори, бог-отець підняв його до себе на хмарі, коли вірити балачкам тих, хто йому поклоняється і любить його. Але спершу його розп'ято, що, на їхню думку, надало йому незвичайної ваги, а його життю — незвичайного змісту і значення для всіх і на всі часи. А ось цей син божий, здавалося, народивсь тільки для того, щоб сидіти в присмерку на порозі розваленної хижі пастухів і дивитися на світ, на людські зусилля й витівки, на свій власний розкішний храм і сміятися з усього цього.

Раптом прибульцеві сяйнуло, що нагадувала йому та незмінна усмішка. Ну звичайно, одне з зображень бога, яке він бачив учора там, у храмі в Дельфах, старовинне зображення, що стоїть ледь у затінку, наче поступається місцем іншим, новішим і кращим за нього. Та сама усмішка, незрозуміла й нез'ясовна, безглузда й водночас сповнена незглибимого змісту. Ні добра, ні лиха й через це чомусь моторшна. Мабуть, то зображення того самого бога, що й усі інші, бога цієї старої, якому й збудовано храм у Дельфах, але видно, що воно дуже давнє, як і загадка на його кам'яному обличчі.

Так, бог незрозумілий, жорстокий і грізний. Це відчула на собі й ця жриця, що пізнала бога так близько, як ніхто,

яку він сповнював собою, любив і прокляв, яка все своє життя прожила для нього й навіть народила йому сина. Сина, який, може, і прийшов на світ тільки для того, аби показати, що цілковите безглуздя теж божисте. А може, щоб помститися їй за те, що вона покохала однорукого, коротке літо спочивала в його обіймах. Спізнала когось іншого, крім бога, іншу любов, крім любові до бога.

Так, бог лихий, вона правду казала. Безжальний і зловливий. І мстивий, ніколи не подарує тому, хто зважиться любити когось іншого, крім нього. І тому, хто зважиться не дозволити йому прихилити голову до стіни свого дому. Жорстокий і немилосердний. До людей йому байдуже, він думає тільки про себе. І ніколи не прощає, ніколи не забуває.

Але мені також байдуже до інших, я думаю тільки про себе! І ненавиджу його, як він ненавидить мене. Він прокляв мене, тож я проклинаю його!

Я не схилюся перед ним. І я такий самий безсмертний, як і він! Він сам дав мені безсмертя — хоч і з люті, не тому, щоб я мав із цього якусь утіху. Це частка його прокляття, це найжорстокіше з усього, що в ньому є. А проте я безсмертний! Хоч моє безсмертя інше, ніж його.

Він сидить на троні в себе на небі і втішається вічною молодістю після того, як помучився кілька годин на хресті, а я маю мучитися тут, на землі, вічно. Маю неприкаяно блукати по світі, гнаний неспокоєм, який він у мене вселив, і ніколи не зазнати відпочинку. Я приречений вічно жити в цьому світі, який він сам давно вже покинув, ніколи не мати іншого світу, крім цього. День за днем, рік за роком, протягом сторіч і тисячоліть я приречений дивитися на

нього своїми старими очима, які все прозирають наскрізь, які завжди бачать марноту всього. У світі, покритому попелом. На це він мене прирік. Але я не згинаюся. І моя ненависть така сама безсмертна, як і його!

Так він думав, обурений своєю долею, коли йшов позад старої і бачив її сіру постать за кілька кроків поперед себе.

Наприкінці їм довелося йти при світлі самих зірок, бо місяць зайшов, але тут стара знала стежку найкраще. Імла зовсім розтанула. Коли вони добралися до хатини, почало світати, тому вони не зайшли всередину, а сіли на ямкувату кам'яну лаву перед хатиною. Сонця ще не видно було ніде над землею, проте ледь проясніле небо свідчило, що воно скоро зійде.

Обурення ще не вляглося в душі прибульця, і він раптом вигукнув так запекло, ніби вів далі почату раніше гарячу суперечку з нею:

— Як ти, мабуть, ненавидиш цього бога, що так із тобою повівся, що вчинив тобі стільки кривди! Як ти, мабуть, ненавидиш бога, сповненого такої безглуздої злоби!

Стара не зразу відповіла йому, певне, задумалася. Нарешті вона сказала:

— Я не знаю, хто він. То як же мені ненавидіти його? Чи любити? Ні, мабуть, не можна сказати, що я ненавиджу його або люблю.

Я думаю про це, і мені здається, що такі слова не мають ніякого глузду, коли йдеться про бога. Він не такий, як люди, і ми його ніколи не зрозуміємо. Він незбагнений, незглибимий. Він бог.

І, наскільки я розумію, він лихий і добрий, світло й п'ятьма, цілковите безглуздя і глибокий зміст, якого ми ніколи не осягнемо, проте й ніколи не перестанемо дошукуватись. Він загадка, яка існує не для того, щоб її з'ясувати, а щоб вона існувала. Завжди існувала для нас. Завжди нас тривожила.

А найнезбагненніше те, що він може втілитись також у невеличкий вівтар із дерну, на який покладеш кілька колосків і зразу ж відчуєш мир і спокій, у криничку, в якій віддзеркалюється наше обличчя й чудову воду якої можна пити зі жмені. Це також він, я знаю. Хоч для мене він не був такий, видно, не міг бути таким.

Для мене він був диким проваллям, яке поглинуло мене і все найдорожче мені. Був вогненным подихом, обіймами, що не давали мені ані затишку, ні спокою, а проте я тужила за ними. Шаленою, чужою мені силою, що повновладно керувала мною.

Він зробив мене дуже нещасною. Але й дав мені пізнати щастя, таке велике, що годі й увийти собі. Про це я теж не повинна забувати.

Чим було б моє життя без нього? Якби мені ніколи не судилося сповнитися ним, сповнитись його духом? Не судилося відчути блаженство, що йде від нього, і муки та біль, що також ідуть від нього? Якби мені не судилося спізнати в його жагучих обіймах диво самознищення й цілковитої відданості йому? Відчути його захват, його безмежну втіху, ділити з ним безмірну насолоду життям?

Чим би я була без цього? Якби не знала нічого, крім самої себе?

Та я однаково не забуваю лиха, яке він мені заподіяв, своїх тяжких мук. Не забуваю, як він заволодів усім моїм життям, позбавив мене майже всіх земних радощів. Як відкрив переді мною свої прірви, глибочінь свого зла. Я не забуваю цього і не прощаю йому!

Але тепер, на схилі віку, сидючи отут у самотині, я оглядаюся назад, на своє довге життя, і думки мої звертаються до тебе, мій боже. Бо життя моє було тобою, тобою, що нищиш і спалюєш усе на своєму шляху, як вогонь. Тобою, що не залишаєш нічого там, де пройдеш. Моє життя — це те, що я прожила в тобі. Ти дав мені життя жорстоке, гірке й багате. Будь проклятий і будь благословенний!

Прибулець мовчки дивився на неї. На її темне обличчя, ніби й справді обпечене вогнем, на її старі бездонні очі, що бачили бога.

Його очі також бачили бога. Але від цього вони стали порожні. Як висохлі криниці, як глибина, де нічого немає. Вони не такі, як її очі. Чому так вийшло? Чому він такий убогий, а вона така багата?

— А як із моєю долею, що ти скажеш про неї? — схвильовано запитав він. — Що ти скажеш мені, тому, хто прийшов сюди шукати пояснення своєї долі, пояснення неспокою у своїй душі, прокляття, яке тяжіє над ним. Чим ти можеш розрадити мене? Бо те, що дарує тобі розраду й наповнює змістом твоє життя, мені не дає нічого.

Стара глянула на нього й зустрілася з ним очима. Погляд його справді був убогий, такого вбогого погляду їй ні в кого не доводилось бачити. Вона ще раніше, як тільки він

прийшов, помітила, що скромний плащ на ньому був ніби королівська мантия в порівнянні з його поглядом.

Але вона побачила також, що він сказав неправду про свої очі, ніби вони — як висохлі криниці, глибина, в якій нічого немає. Ні, вони були не такі. Не порожні. Вони були сповнені розпачу. Коли прокляття, що впало на нього, зробило його зовсім убогим, забрало в нього все, то воно ж і викликало в ньому цей розпач. І, мабуть, тому, що стара й це помітила в прибульцеві, вона дала йому таку відповідь:

— Я бачу з твоїх очей, що бог прокляв тебе й що все так і є, як ти кажеш. Зразу видно, що ти не вільний, що ти зв'язаний із ним і він не думає відпускати тебе від себе. Ти зв'язаний з богом його прокляттям так само, як був би зв'язаний, коли б він поблагословив тебе. Він — твоя доля. Душа твоя сповнена богом, ти живеш ним через його прокляття. Ти ненавидиш його, висміюєш і ганиш. Та всі твої обурені слова свідчать лише про те, що тобі до всього на світі байдуже, але не до нього, ти сповнений тільки ним. Тим, що ти називаєш ненавистю до нього. Проте саме ця твоя жагуча ненависть, мабуть, і є твоїм відчуттям бога.

Може, колись він пошле тобі своє благословення замість прокляття. Цього я не знаю. Може, колись ти дозволиш йому прихилити голову до свого дому. А може, цього ніколи не станеться. Я нічого не знаю. Але хоч би там що, а твоя доля завжди буде пов'язана з богом, твоя душа завжди буде сповнена ним.

Ти хочеш, щоб я заглянула в майбутнє. Цього я не можу. Та я достатньо знаю людське життя й достатньо уяв-

ляю собі шлях, який чекає людей, аби сказати, що вони ніколи не уникнуть прокляття чи благословення, як воно походить від бога. Хоч що б вони думали, хоч що б робили, вірили б вони чи не вірили, їхня доля завжди буде пов'язана з богом.

Стара замовкла й відвернулася від нього. Вона сиділа й дивилася поперед себе, невідомо куди. Може, на далекі гори, які вже осявало сонце, хоч хатина й вони самі були ще в глибокому затінку. А може, не на зелений краєвид, а на те, що поставало перед її внутрішнім зором. У кожному разі вона тепер, здавалося, була дуже далеко від нього, наче зовсім забула, що він є, не усвідомлювала його присутності.

А він сидів і дивився на неї, усе ще під враженням її слів. Йому здавалося, що вони допомогли йому інакше глянути на свою долю, глибше її зрозуміти. Допомогли побачити в ній таке, про що він раніше не думав, і, може, тепер йому стане легше нести свій тягар. Може, його доля не така безглузда й безнадійна, як йому здавалося раніше. І навіть не така незмінна, як він думав. Але відповідь на це, видно, може дати йому тільки його нескінченна мандрівка, безкрая дорога, що лежала перед ним. Бо правду сказала стара: про це нічого не відомо.

Вони довго сиділи мовчки.

Нарешті прибулець підвівся. Адже на нього чекала мандрівка, треба було вирушати в дорогу. Коли він прощався, стара тільки ледь кивнула головою, нічого не сказавши. Вони розлучилися мовчки, без жодного слова. Він рушив униз стрімким схилом до Дельфів, а вона залишилася сиді-

ти нагорі й дивилася йому вслід, обіймала поглядом стару долину з містом, храмом і всім, що їй було таке знайоме. Сонце теж уже досягло туди, і люди заворушилися біля своїх жител та на вулицях. Храмний майдан лежав іще порожній, але хлопець-служник уже підмів перед сходами, тоді взявся оздоблювати вхід свіжим лавровим гіллям зі святого гаю. А на святій дорозі з'явилася молода жінка. Вбрана в шлюбну сукню, вона поволі йшла до храму в супроводі людей, охоплених побожним настроєм, але серед них, мабуть, були й зовсім не побожні. Жінка дивилася тільки на храм попереду, і на обличчі в неї вже напевне проступав той захват, який вона скоро мала пережити, а також страх перед тим, що її чекало. Проступала туга за богом і тривога перед зустріччю з ним. Ранкове сонце щедро освітлювало натовп людей, що посувався до храму, цілу долину, навколишні гори і весь величезний краєвид, що відкривався згори.

Вона сиділа й дивилася на все те своїми старими очима.

Маріамна

Коли великий цар Ірод іще жив на цій землі, могутнішого за нього, мабуть, не було в цілому світі. Так принаймні вважав він сам. І, мабуть, не помилявся. Він був образом людини, яка сповнює собою землю, але рід якої потім вигасне і, коли можна заглянути аж так далеко, не залишить по собі ніякої згадки. Та не вдаваймося тепер у ці міркування, а розкажімо про його долю.

Він був цар юдейський, проте народ не любив його. Не любив за його страшну жорстокість і за те, що він був ідумей, не обрізаний належним чином, — йому відтято лише частину крайньої плоті за їхнім звичаєм. Через його численні лиходійства ненависть до нього зростала, поки він жив, і всі бажали йому смерті. Бувши таким лютим, він усе-таки збудував Богові храм, що пишнотою переважив навіть храм самого Соломона. Юдеї дуже дивувалися з цього, та хоч ніхто не міг заперечити, що храм справді гарний, це не зменшувало їхньої ненависті до Ірода. Вони вважали його за найжорстокішу й найбезбожнішу людину, яка будь-коли жила на світі, за справжнього виродка, що викликав у їхніх

серцях нехить, огиду і страх. Такий був вирок йому, і ніхто не скаже, що той вирок був хибний чи несправедливий.

І він кохав Маріамну.

Хоч він народився в Єрусалимі, його справжньою домівкою була пустеля, земля його предків, що витворила їхню душу. Не знаючи того, він носив у собі пустелю і часом відчував страшну порожнечу, яка походила від неї. Але він успадкував від свого народу й дику жадобу життя, жадобу насильства, крові, битви, коли схарапуджені коні топчуть копитами скривавлених ворогів, жадобу вбивства й шалену радість від того, що сам ти живий, а вороги тікають, змагаючи від ран, що можна гвалтувати жінок, яких задля цього полонили, радість від того, що несла з собою війна, коли ти її добре провадив і отримав перемогу, радість від успіхів, золота і влади, одне слово, від життя в усій його повняві. Навіть радість від поразки — в Ірода вони теж бували, — бо ненависть до тих, хто до неї спричинився, розпалювала в його грудях таку лють, що вона, схована там від стороннього ока, лише чекала нагоди, щоб вилитися в помсту, в нову боротьбу. Тільки невдачі з жінками не будили в його серці жадоби життя, а викликали згадувану вже порожнечу, страшну порожнечу самотньої душі сина пустелі.

Він був високий на зріст, трохи заважкий, з грубими рисами обличчя, може, не вельми вродливими, але такий, що його вже ніхто не міг забути, раз побачивши. Принаймні не міг забути його погляду, хоч мало кому вдавалось витримати його, не опустивши очей. Той погляд був небез-

печно прискіпливий, ним він судив людей і судив немилосердно. Очі в нього були карі з ледь яснішими цятками, дехто порівнював їх з очима лева, проте в лева вони не такі, а багато ясніші. Шкіра в нього на обличчі була жовта, навіть губи жовтуваті, а це хворобливий колір, але решта все свідчило про силу і здоров'я. Через той колір дехто вважав, що його підточує якась хвороба й він скоро помре. Та вони помилялися, він не помирав.

Хоч він не накульгував, а проте завжди ступав правою ногою важче, ніж лівою, мабуть, сам того не усвідомлюючи, але інші це помічали, і тому постать його здавалася ще міцнішою і зловіснішою, особливо як дивитися ззаду, коли він уривав із кимось розмову й відходив. Але, може, так здавалося через те, що він часто гнівався, а коли розгніваний уривав розмову й відходив, то це не віщувало нічого доброго.

Майже кожна зустріч із Іродом віщувала лихо. Найкраще було тим, кого ніщо не змушувало з'являтися йому на очі або зустрічатися з ним.

Кривавий шлях привів його до трону, святого трону Давида й Соломона, і коли він сів на ньому, то найперше помстився тим, хто пробував перешкодити йому взяти владу. Він не забув, що через свої лиходійства ставав колись перед Великою радою, перед Синедріоном, і не забув, хто його туди кликав. Жоден із них не залишився живий, хоч то були найвищі священики Юдеї, найшанованіші старійшини. Ірод зневажав священиків, відверто глузував і з них, і з Бога, якому вони поклонялися в старому, підупалому храмі, — той храм особливо шанували за те, що він був такий давній

і що в ньому нічого не міняли, ні в самій будівлі, ні в службі Богові. Та й усі інші, хто йому чинив опір або викликав підозру, що може вчинити опір, стали жертвами кривавої різанини, яку Ірод улаштував, тільки-но прийшовши до влади. А через кілька років він з допомогою римлян обложив Єрусалим, свою власну непокірну столицю, і коли місто впало, дозволив тим нечестивим поганам грабувати й убивати, так що вулиці вкрилися трупами, а самий храм був повний мертвих і недобитих людей. Тож не дивно, що народ ненавидів його і вважав чудовиськом у людській подобі.

Але як могло статися, що цей самий чоловік через кілька років надумав побудувати храм Богові, в якого він не вірив? Розкішний храм, рівні якому не було ніде.

Як таке могло статися? Як це пояснити?

Усі, хто потім бачив, як повставав храм, — а також ті, хто ще й тепер звертається часом думкою до життя Ірода і його долі, — вважають, що він збудував той храм тільки з пихи й марнолюбства, хотів перевершити самого Соломона, на троні якого, мовляв, не мав права сидіти, навіть більше: перевершити відомі в цілому світі храми Рима, хотів уславити себе, збудувати храм самому собі, щоб ім'я його перейшло до нащадків, стало безсмертним.

І це, мабуть, була правда. В Іродові тліла невситима, просто-таки безмежна жадоба слави. Звичайно, вона й спонукала його збудувати храм. Якби хтось запитав про це Ірода, він сам відповів би, що так воно і є, навіть здивувався б, що про це ще й питають.

Він стежив за будовою з великим зацікавленням, втручався в усе, пильно за всім наглядав і часто, зупинившись, довго милувався храмом, своїм витвором, самим собою.

І не раз, коли не міг заснути, серед ночі залишав палац і йшов на будову. В таку пору там, звичайно, не було ні душі, і він самотою ходив поміж мурами. Сам у своєму храмі.

Важкою ходою кружляв у темряві серед недобудованих стін.

А коли залишав будову, любив хвилину постояти й оглянути велике зоряне шатро над собою, відслоняючи перед зоряними списками свою самітну, пустельну душу, про яку він нічого не знав.

Бо він був людиною дії, спрямований назовні, на те, що відбувалося навколо. Він ніколи не розмірковував про себе. Просто був такий, яким народився.

Юдеї з глибокою недовірою спостерігали, як будує храм великий грішник, винний у багатьох кривавих злочинах, до того ж не справжній юдей і обрізаний не так, як годилося. Їх обурювало, що він насмілився будувати дім Господній. І як тільки Бог допустив таке?

Звичайно, скидалося на те, що храм буде гарний і багатий, мурований з мармуру, незнаного каменю, привезеного здалеку, з чужої країни, що він буде оздоблений золотом і сріблом, міддю і коринфською бронзою, найдорожчою з усього. Та чи Бог захоче оселитися в ньому? Справді захоче? Чи ця чужа пишнота не здасться йому огидною?

Чи не краще було б Богові, коли вже необхідно будувати храм, щоб на нього накололи каміння з гір навколо

його власного міста, з його власних гір? Чи не цього він хотів?

Його волю нелегко вгадати. Але, коли вже щось знаєш про Господа, то здогадуєшся, що він саме цього хотів би.

І він напевне не бажав, щоб храм був такий пишний зовні і всередині, так багато оздоблений, а волів би, щоб він більше скидався на давній храм, скидався на нього самого.

Цього ніхто не знав напевне. Ніхто ніколи не знає напевне, чого бажає Бог. Але верховний священик, який найближче з усіх стояв до нього, вважав, що хоч яким коштовним і гарним, мабуть, вийде цей храм, новий храм, Бог та його слуги воліли б, щоб усе залишилося по-давньому.

Проте Бог не дав мурам завалитися, що міг би зробити, якби йому зовсім не подобався намір злочинця збудувати храм. А може, це тому, що давнього храму не зруйнували зразу, його заміняли новими мурами поступово, частинами, і те саме було з внутрішнім обладнанням, тож служба Богові могла відбуватися день у день, хоч, звичайно, праця на будові заважала їй. Принаймні перерв у відправах не було, чого найдужче боялися священики й народ, бо нема нічого потрібнішого за щоденне служіння Господові.

Треба визнати, що так захотів сам Ірод, звелів провадити будівництво в такий спосіб. Хіба не дивна турбота для такого злочинця і блюзніра?

Але треба сказати й інше — що все це не змінило їхньої думки про нього, та й не було ніякої підстави міняти її. Бо Ірод який був, такий і лишився, і в Єрусалимі та навколо нього найманці й далі наводили на людей страх своїми злочинами. Вони були здебільшого чужинці й мали за ніщо

місцевих людей, народ, обраний Богом. Це з їхньою допомогою Ірод тримав у руках владу і далі сидів на троні. Вони цінували його, бо він дозволяв їм скільки завгодно грабувати і вбивати його ворогів і тих, на кого тільки падала підозра, що вони можуть стати ворогами, дозволяв їм забирати їхнє добро собі і своєму володареві. Вони були такі самі, як Ірод, тому й віддано слугували йому.

Це знали всі, тому Ірода оточував кривавий туман, заступав від людських очей його важку постать, яку рідко хто бачив, але присутність якої відчував кожен, чи Ірод був у своєму палаці, чи в якомусь іншому місці свого царства, де саме мав статися новий злочин.

Небагато людей мало доступ до палацу, і небагатьом було відомо про те, що там діялось. Але йшли чутки, що в палаці віддаються розпусті, гидким, нечуваним гріхам із жінками з чужих, поганських країв. І найрозпусніший був сам Ірод.

Воно й не дивно — люди мовили про це пошепки, бо Ірод скрізь мав своїх винюхувачів, — воно й не дивно, бо рід його походить із тих країв, де завжди гніздилися всі гріхи, там колись стояли Содом і Гоморра, які Бог потім обернув у пустелю.

Насправді то були тільки здогади. Знали добре лише те, що в стосунках з жінками він був жорстокий, несамовитий і думав тільки про себе. Він відверто зневажав жінок, знущався з них навіть тоді, коли жив із ними. За східним звичаєм він мав завжди повно жінок, і його поплічники постачали йому все нових, щоб потім забрати їх собі, коли вони йому набриднуть. І здебільшого вони набридали йому

дуже швидко. Після того, як він задовольняв свою хіть, вони викликали в нього тільки огиду. Часом, правда, траплялося, що він тримав біля себе одну жінку досить довго. Серед найближчих до нього людей це викликало подив, і життя в палаці якийсь час текло іншим річищем. Проте Ірод жодної з них не любив. І жодна жінка його не любила.

Розпусне життя, це правда. Та, може, причина його була інша, ніж думали люди. Може, воно було гріховним найперше тому, що протікало так безрадісно. Бо яке ж то, мабуть, порожнє й сумне було життя, коли навіть кохання виливалося в жорстокість.

Хоч у жорстокості також можна знайти втіху.

Так посувалося будівництво храму й протікало життя в палаці, яке вважали гріховним і яке й було гріховним, хоч з іншої причини. І так само Ірод уночі ходив самотою на будову, до свого храму.

А над Святою землею, де він був царем, так само стояли зоряні ночі.

Та часом Ірод надовго залишав столицю, пускався на чолі своїх загонів у шалені наскоки, щоб битися і вбивати своїх ворогів або тих, кого він уявляв своїми ворогами, які, може, наміряються відібрати в нього владу в свої руки. Таке життя в сідлі личило йому більше, ніж будь-яке інше. Таке життя провадили його предки в пустельних землях півдня, звідки вони нападали на Юдею і грабували каравани. То було суворе, жорстоке життя, і він відчував у своїх жилах їхню дику кров і дику радість існування.

Радість справжнього життя, яким жили його предки, яке витворило його душу.

А юдеї казали:

— Він син пустелі. Тому нам доводиться терпіти все це.

І він зустрів Маріамну.

Він стояв на дорозі в Дамаск, відразу за міською брамою, а вона пройшла повз нього. Звичайна річ, а проте мить, коли це сталося, була така відмінна від попередньої миті, що все раптом змінилося: сонячне світло, земля, невисока трава на луці і квітки в тій невисокій траві. Що то були за квітки? Він їх досі ніколи не бачив. Траву повискубували вівці, а квіток не випасли, не зачепили їх. Вони росли тут весь час, але він не помітив би їх, якби вона не пройшла повз нього.

Він бачив її тільки коротку мить, але такої миті ще не було в його житті, нічого такого він іще не переживав. Він не розумів, що з ним сталося. Щось небувале, дивне, чого не можна пояснити. Потім вона зникла. Її вже не було.

А Ірод затулив долонею очі, щоб не забути побаченого, щоб ні на що інше не дивитися.

Раніше він ніколи не затулявся. Так незвично було стояти, прикриваючи рукою очі, люди, мабуть, дивувалися, питали себе, що з ним таке, але, певне, думали, що він затулювався від сонця. А то не від сонця. Зовсім ні.

Та треба розповісти, що він побачив, що саме так запало йому в душу, так зворушило його.

Та, що пройшла повз нього, була молода, майже дівчинка, незвичайно білява як на юдейку. Вона, як люди знатного

походження, була вбрана в грецькі шати і кінець білої полотняної мантиї закинула на голову, на своє біляве волосся. Дивно, що він майже не звернув уваги на її вроду, хоч звичайно, дивлячись на жінок, найперше відзначав, гарні вони чи ні. Наче її врода не мала для нього великої ваги. Аж згодом він усвідомив це й пояснив собі, чому так сталося. Її врода була чимось само собою зрозумілим, не таким важливим, бо все інше в ній виявилось багато кращим за вроду. Ноги, взуті в сандалі з тонкими підощвами й запнуті біля кісточок на срібні обручки, несли її легко, мов пташку. Вона ніби пливла в повітрі, зовсім невагома.

Ось що він побачив. Але майже нічого не роздивився як слід, такий був поглинутий почуттям, яке викликала в ньому її поява. Згадаймо, що він був жорстокий і мстивий, і що та дівчина з'явилася перед його очима як образ чогось зовсім не схожого на нього, і що він не звик думати ще про когось, крім самого себе.

Чого з ним таке трапилось?

І чого він опинився тут, саме тут, саме тепер, коли вона проходила мимо? Зовсім випадково. Простий випадок привів його якраз тієї хвилини за Дамаську браму. Він не знав, чого прийшов за цю браму, не мав якоїсь особливої потреби йти сюди. І не мав звички ходити кудись без потреби.

То чого ж із ним таке сталося? І що, власне, сталося?

Ірод не міг пояснити цього.

Він неквапом відтулив руку від очей і побачив людей, що проходили повз нього в браму і з брами, чужих людей, до яких йому було цілком байдуже.

Наче сновида, він і собі рушив до брами й зайшов у місто.

Ірод пробував дізнатися, хто вона. Але то була нелегка справа. Бо він не хотів зраджувати себе, казати, чого цікавиться тією дівчиною. І не хотів змальовувати її, не хотів образ, який закарбувався в його пам'яті, віддавати нікчемній зграї винюхувачів і донощиків, що його оточували, вважаючи це ганьбою. Ті винюхувачі загалом знали все майже про кожну людину в Єрусалимі, за винятком бідноти. А вона ж не могла належати до бідноти. Та йому неприємно було звертатися в цій справі до них, принижувати її до них. Та й чи справді він здатен був би розповісти про те, що побачив, докладно змалювати її?

Тому час минав, а Ірод ніяк не міг довідатися, кого він зустрів.

Він багато разів ходив за Дамаську браму в той самий час, що й тоді, зупинявся й чекав, чи не пройде вона там знову.

Але вона не з'являлася.

Він уже думав, що більше не побачить її.

Та ось завдяки дивному збігові обставин він дізнався, хто вона. Дізнався, що в Єрусалимі вона недавно мешкає в близьких родичів і ще мало з ким знайома.

І що походить вона з роду Макавеїв, силу яких Ірод намагався зламати, наказавши вбивати найкращих його синів. Вона належала до верхівки цього роду.

Один із її родичів, ще зовсім хлопчак, якому було років дванадцять-тринадцять, не більше, щоб помститися за жорстоке переслідування свого роду, намагався заколоти вартового перед палацом. Хлопчака спіймали й кинули до в'язниці, сподіваючись, поки настане час скарати його, як він того заслужив, ще й відповідними засобами видобути з нього важливі відомості.

Це й було причиною того, що другого дня Ірод, на свій великий подив, побачив перед собою ту дівчину з-за Дамаської брами, що підходила до нього своєю легенькою ходою, наче летіла на крилах, і навіть була так само одягнена, як тоді.

Він стиснув пальцями спинку стільця так, що аж кісточки побіліли, але більше нічим не зрадив свого почуття.

Вона прийшла просити, щоб він помилував хлопця, її родича: мовляв, той ще такий молодий, майже дитина, що сам не розуміє свого вчинку.

Яка вона смілива, зважилася просити ласки в самого нього, у володаря, що на всіх наганяє страх. Вона стояла перед ним, тендітна, тоненька, тому її сміливість здавалася ще дивовижнішою.

Ірод так і сказав їй.

Вона взагалі не зрозуміла його. Звичайно ж, вона прийшла до нього, бо йдеться про важливу справу. Хіба на це потрібна сміливість? І чого б вона мала боятися?

Ці останні слова дивно зворушили його. Такого він ще ніколи не чув.

Є людина, на яку він не наганяє страху...

Він дивився на неї. На її відверте обличчя з білою ніжною шкірою, багато яснішою, ніж у інших. Але очі і вії в неї були темні, і погляд їхній був темний, але дивовижно лагідний.

Тепер він побачив, яка вона гарна, аж тепер звернув на це увагу.

Уста в неї були повні, ледь випнуті, рожеві, але не фарбовані, як у жінок із його палацу і в багатьох міщанок з багатої верстви.

І саме з цих уст, з її власних уст, Ірод довідався, хто вона, а крім того, й ще дещо. Ані на мить не завагавшись, вона розповіла, що, як і той хлопець, походить із роду Макавеїв. Видно було, що вона пишалася цим. Адже Макавеї колись також були царями.

Він знов подумав, звідки береться її сміливість. Може, саме тендітність надавала їй такої сили й відваги?

Він дивився на неї, сам соромлячись свого погляду, бо знав, що люди не витримують його й відвертаються.

Але вона не відвернулася. Вона дивилась йому у вічі, спокійно, просто, і в очах у неї не було й сліду ніякої тривоги.

— Зараз ми накажемо привести хлопця, — мовив Ірод.

Зайшов вартовий із в'язнем. Навіть як на свої роки хлопець був малий і худий. Він мав чорний як вороняче крило чуб і дикі чорні очі, в яких палала ненависть. Побачивши Ірода, він, здавалося, мало не кинувсь на нього. На дівчину він тільки раз здивовано глянув і більше не дивився на неї.

Ірод розглядав хлопця, глузливо, майже весело посміхаючись. А все ж таки в тій посмішці було щось грізне.

— Як ти зміг вчинити таку дурницю? — мовив він і скуйовдив хлопцеві чуба.

Тоді помацав м'язи в нього на руках.

— Ох, який ти дужий! — засміявся він. — Пустити його, нехай біжить, — звернувся він до вартового. — Більше він такого не зробить.

Хлопець ще раз глянув на нього ненависним поглядом і неквапом, спокійно перейшов залу. Він мав саму лише пов'язку на стегнах — ото був і весь його одяг. На спині, худій і кістлявій, стирчали маленькі лопатки.

Ірод обернувся до дівчини.

— Я вже колись раз бачив вас, — сказав він.

— Не може бути, — відповіла вона.

— Бачив. Біля Дамаської брами. Там ростуть якісь квітки, дуже гарні, але я не знаю, як вони звуться. І я не помічав, що вони гарні, поки ви не пройшли мимо.

Дівчина нічого не сказала, тільки притиснула вузьку руку до грудей, немов обороняючись. Кажуть, що всі жінки споконвіку роблять такий мимовільний порух. І вона теж зробила його несвідомо.

— Потім я не раз ходив туди, сподівався, що побачу вас. Але ви більше не приходили. І ось тепер ви тут. Прийшли до мене. Я радий, що знов побачив вас. І якщо я своєю дрібною послугою зробив вам приємність, то це мене також тішить. Коли вам ще чогось буде треба, звертайтеся до мене, я зроблю все, що зможу. Думаю, що зможу зробити для вас усе. Та чи є надія, що я знов побачу вас?

— Так, — нерішуче відповіла вона, вперше начебто втративши впевненість.

Ірод це помітив.

На цьому вони розлучилися. Вона поволі перейшла велику залу й так само поволі йшла аж до дому.

Краще б вона була ніколи не зустрілася з ним.

По місту пішли чутки про нечувану ласку тирана і про дівчину, що випрохала звільнення хлопцеві. То було щось незбагненне, але в пригнічених прокинулась слабка надія. Адже в багатьох, дуже багатьох жінок чоловіки, сини чи інші родичі сиділи ув'язнені в льохах Ірода, якщо їх уже не страчено або вони самі не загинули від тортур і голоду. Про їхню долю ніхто нічого не знав. Ті жінки приходили до неї і просили допомогти, благали, щоб вона спробувала випрохати й для них ласки в тирана.

Їхні благання жахали її. І їхні обличчя теж. На них проступали така мука й такий розпач, яких вона ще ніколи не бачила.

Певне ж, вона рада була б допомогти їм, якби могла. Допомогти всім. Але як? Жінки обсідали її зі своїми благаннями, проте не знали, на що вони її цим наражають. А вона не могла їм пояснити.

І не могла прохати ласки для всіх, Ірод напевне тільки розгнівався б і не помилював би нікого. Вона могла прохати лише за одного. Так вона й сказала жінкам, спробувала пояснити їм це. Тоді кожна захотіла, щоб це був її син, її чоловік. Бо така вже людська натура. Важко їй

було дивитися на ті заплакані, змучені обличчя й вибрати котрусь одну.

Зробивши свій вибір, вона нічим не виявила, на кого саме він упав, тому кожна з жінок думала, що дівчина зглянулася саме на її благання й саме вона скоро побачить того, за ким так тужить.

З неспокійним серцем Маріамна вирушила знов у свою важку дорогу до палацу.

Побачивши її, Ірод підвівся й пішов їй назустріч з усмішкою, що виразно свідчила, який він радий був бачити її знов. Він дивився на неї мовчки й допитливо, але той погляд не важко було витримати. В ньому не відчувалося хоті, як можна було сподіватися з того, що казали про Ірода. Здавалося, що він тільки хоче краще придивитись до неї, не з пожадливістю, а з великою повагою, майже з ніжністю. Ніякого страху чи тривоги погляд той не викликав.

Отже, все виявилось не таким важким, як вона гадала, і вона висловила своє прохання.

— Це теж один із ваших родичів?

— Ні, він мені не родич.

Ірод допитливо глянув на неї, тоді покликав начальника в'язничної варті, і виявилось, що той в'язень — молодий хлопець, якого мали засудити до страти.

Відпустивши начальника варті помахом руки, Ірод знов обернувся до неї.

— Що то за хлопець? Ви його знаєте?

— Ні.

— То чого ж ви так домагаєтесь, щоб його помилували?

— Бо за нього просила мене його мати.

— Он як. Його мати. — Він недовірливо дивився на неї. — Ви справді не знайомі з ним?

— Як же б я могла познайомитися з ним? Адже я зовсім недавно в Єрусалимі.

— Так, — сказав він, заспокоївшись. — Це правда.

Тоді вона вперше помітила підозріливість Ірода, цю його страшну хворобу.

Він відразу змінився, пообіцяв звільнити в'язня і більше про нього не говорив. Натомість показав їй палац, провів по всіх покоях, цілком порожніх, і вона здивувалася, що він так живе. Здивувалася, що в тих покоях так мало людей, самі лише нечисленні служники. І жодної жінки — хоч вона чула, що їх там сила. Здавалося, що він мешкає сам у тому велетенському палаці. Звичайно, крім в'язнів у льохах і тих, що стерегли їх.

Коли вони повернулися до тієї зали, де Ірод прийняв її, він сказав:

— Ви, певне, й самі розумієте, чому я відпускаю тих злочинців. Тільки тому, щоб бачити вас. Іншої причини я не маю. Мені не треба було б робити цього.

На цьому вони розлучилися.

Насправді палац був порожній тому, що Ірод розігнав звідти жінок, тих нафарбованих блудниць, а також усіх інших лакуз жіночого й чоловічого роду, які його оточували. Очистив від них своє житло.

Він не мав жодної жінки відтоді, як побачив Маріамну.

Так вона ще не раз ходила до нього, тому, що її просили родичі ув'язнених бідолах, і тому, що вона сама жаліла тих, хто мучився в Іродових в'язницях. Часом він твердо, гостро відмовляв їй, і вона здогадувалася, що того, за кого вона просила, вже не було живого. Але їй часто їй щастило домогтися помилування в жорстокого царя, який на всіх інших наганяв страх, і тоді їй здавалося, що, приносячи себе в жертву, вона робить добро. Бо вона справді приносила себе в жертву.

Проте родичі скрива дивилися на її відвідини ненависного ідумея, що віддав на смерть стількох їхніх близьких. А вона ж мешкала в них, залежала від них, і їй було дуже важко вислухувати їхні докори. Може, вона не знає, що два її дядьки стали жертвами підступного тирана, який із допомогою римлян посів трон, а сам з роду навіть не юдей? І її батька напевне чекала б така сама доля, якби він незадовго до їхнього вбивства не помер власною смертю.

Та найгірше ставився до неї той хлопчак, що раніше був такий зворушливо відданий їй і завжди горнувся до неї. Його худе личко судомно кривилося, коли він кидав їй у вічі лайливі слова або виявляв їй свою зневагу. Але вона тільки лагідно дивилася на нього або ще часом гладила по голові, щоб трохи заспокоїти його. Її не дивувала хлопчикова поведінка, бо казали, що його батька Ірод убив власною рукою, може, тим самим мечем, який завжди носив із собою, навіть у палаці.

Зате інші люди, ті, кому вона допомогла і хто сподівався від неї допомоги, всіляко виявляли свою вдячність. При зустрічі обличчя в них розцвітали, жінки падали навколішки

й цілували полу її плаща. Ті люди справляли їй велику радість, через них вона не кидала спроб зворушити серце жорстокого володаря. Хоч навряд чи можна було зворушити його серце, адже він сам сказав, що дарує життя своїм жертвам тільки тому, що вона його просить, тільки щоб бачити її.

Їй ставало важко на душі, коли вона думала про ці слова. Мабуть, вона ступила на дуже небезпечний шлях. Куди він заведе її?

Серед родичів вона почувала себе дедалі самотнішою, вони все більше віддалялися від неї. А надто віддалявся від неї той затятий хлопчак, що був кинувся їй в обійми, коли вона прийшла до них, коли він уперше побачив її.

До палацу вона завжди наближалася з важким серцем. Біля всіх входів стояла подвійна варта, а біля головного її було ще більше. А навколо палацу були розташовані цілі загони війська, озброєні мечами та іншою зброєю. Охороняли ж вони самотнього чоловіка, що ходив десь порожніми покоями, теж озброєний мечем, бо, як казали, завжди боявся за своє життя.

Чи пощастить їй цього разу чогось домогтися в того, хто сам був в'язнем у своїй грізній фортеці?

Одного дня він запитав, чи не погодилася б вона стати йому дружиною. Не сказав, що кохає її, адже вона й сама давно мала б здогадатися про це, а своїми устами він не міг вимовити того дивного слова. Він його ніколи не вживав і боявся його. Відчував, що те слово не для нього.

Вона не відповіла. Та він і не вимагав відповіді. Нехай подумає, майже покірно сказав він.

Як схвильовано дихала вона, ледь розтуливши побілілі губи, коли йшла від нього того дня. Як вона поспішала вулицями міста, легкою, мов пташиний лет, ходою, з тривогою в серці. Поспішала? Куди їй було поспішати? Не було ніде такого місця, куди б вона могла поспішати.

Вона стишила ходу. Пішла зовсім поволі, куди очі бачать. І намагалася опанувати себе. Подумати. Поміркувати, як їй повестися. Не було нікого, хто б міг дати їй якусь пораду. Вона повинна була вирішити сама. Вирішити, що їй робити. Вона вже звикла до цього. Знала, що за неї нема кому вирішувати. Але їй ще ніколи не було так тяжко стати на чомусь.

Пожертвувати собою до кінця, розділити з ним його долю? Його страшну долю? Задля своєї власної користі вона ніколи цього не вчинила б. Хіба що задля інших. Та чи зможе вона своїм вчинком зробити комусь добре? Віддавшись йому? Зробити добро бідолашним страдникам, що благають у неї допомоги, покладаються на неї? Всім тим, кого він наказує мучити?

Чи зможе вона робити комусь добро, віддавшись йому? Вона знов і знов ставила перед собою це запитання. Чи зможе злагіднити його жорстоке серце, щоб він не заподіював стільки лиха? Зможе? Чи знайде спосіб змінити Ірода?

Він справляв на неї неприємне враження, а проте вона дивилася на нього не так, як усі інші. Не могла заперечити, що за час тих відвідин у неї з'явилося особливе почуття до цього чоловіка, якого всі ненавиділи, і ненавиділи справедливо. Вона його почала жаліти. Важко сказати, що означало

те почуття, вона сама не могла його пояснити, та й не хотіла. Бо від жалості був один крок до співчуття. То, може, вона співчувала й Іродові? А може, то було не тільки співчуття?

Вона знала, що ніколи не змогла б його покохати. Надто він був їй неприємний. Але співчувати йому могла. А співчуття штовхало її на жертву. То, виходить, вона повинна пожертвувати собою і для Ірѳда?

Про кохання вона не знала нічого. Думала, що тільки приносить себе в жертву.

Де це вона опинилася? На якій вулиці? Наче на якійсь знайомій. Чи вона веде не до Дамаської брами? Так, он видно й саму браму.

Може, піти туди?

Вона вийшла за браму і трохи пройшла дорогою, що вела за місто. На луці біля дороги не було квіток. Уже не було. Відцвіли. Залишилося тільки сухе бадилля.

Вона повернулася додому.

Незабаром Маріамна пішла до палацу і сказала, що, коли Ірод хоче, вона стане йому дружиною. Він дуже зрадив. Видно було, що він просто щасливий. Але почуття щастя було для нього нове, тому він не вмів ані висловити його, ані виявити.

Вона подала йому руку, і та рука здалася такою вузькою і малою в його великій долоні, що хоч яка то була врочиста хвилина, обоє не втримались і всміхнулися. Вони стояли одне проти одного, такі різні, які тільки можуть бути різні двоє людей: вона — тендітна й тоненька, з ніжним лицем, успадкованим від багатьох поколінь, прекрасна

витвореною віками красою, і він — великий, важкий, з гру- бим, негарним, також важким обличчям.

Він не обняв її, не пригорнув до себе, повівся дуже стри- мано, і вона була вдячна йому за це. Але потім, дорогою додому, вона дорікала собі за те, що була йому вдячна.

Вона належала до тих людей, які завжди дорікають собі за щось.

Шлюбної ночі її вжахнула шалена жагучість, з якою він її взяв. Вона не мала досвіду в коханні й не уявляла собі, що таке може бути. Вона спробувала піддаватися його запалові, але, не спізнавши досі чоловіка, не мавши досвіду в песто- щях, не змогла ані відповісти на його жагу, ані погамувати її. Тільки завдяки темряві він не помітив, не побачив її страдницького обличчя.

То було щось надто навальне й болісне, щоб вона могла відчути насолоду.

Але потім вона відчувала її, принаймні інколи. Вона по- волі звикала до нього й домоглася того, що й він став обе- режніший і делікатніший з нею. Бо її жіноча природа теж прокинулась, і хоч які вони були несхожі, а може, саме тому, вона часом зазнавала глибокої втіхи від його пестощів. Хоч сам він і далі здавався їй відразним.

Тому їхнє спільне життя виявилось кращим, ніж вона насмілювалась сподіватися. Але зовсім звикнути до нього вона не змогла. І боялася, щоб він не помітив цього, намага- лася нічим не зрадити себе. Та, мабуть, їй не завжди щастило, а вона ж знала, який Ірод підозріливий. Вона намагалася не думати про це, не звертати уваги на те, що їй у ньому не подобалось. І справді їй це вдавалося дедалі краще.

Але вона розуміла, що не кохає його.

Вона так **Опоряди**ла палац, що принаймні частина його стала схожа **на** житло. Вона вигнала з нього пустку і зробила майже **загишними** ті покої, які вибрала собі й Іродові. Видно було, **що** вони **призначені** для людей. Справжньої домівки з них **не** вийшло, але принаймні їхній вигляд цілком змінився. Чи мало **великих** зал і далі стояли пустою, та це їй **не** **заважало**, вона **однаково** ніколи туди не заходила.

Маріамна **тільки** не могла витримати присутності в'язнів у **льохах** палацу. Не тому, що звідти долинали якісь звуки чи їх **можна** було помітити якимось інакше. Просто її **мучила** думка, що вони там є. Вона сказала Іродові, що **не** **може** цього витримати, що вона **благає** його зняти з її **душі** цей тягар і відпустити їх на волю. Вона знала, що **задля** самих в'язнів він ніколи цього не зробив би. **То** **нехай** зробить задля неї. Адже вона стала його **дружиною** і **прийшла** жити до його палацу. Але не хоче жити у в'язниці.

Усе це **Маріамна** докладно йому пояснила, і він здався. Відпустив **усіх** в'язнів, крім кількох найтяжчих злочинців, яких мали **незабаром** **скарати**.

— Тоді й вони **стануть** вільні, — сказав він поважно, зовсім не **глузливо**.

Це була **незвичайна** подія, і чутка про неї миттю облетіла ціле місто. **Спершу** люди не вірили, та виявилось, що то правда. І **ті**, хто **знов** побачив своїх близьких, благословляли ім'я **Маріамни**, ім'я доброї цариці **Маріамни**, яка злагідніла **серце** жорстокого володаря й домоглася від нього **нечуваного** милосердя.

Хай її **благословить** Господь. Хай її **благословить** Господь.

Тільки рідня цуралася й незмірно ненавиділа її за те, що вона зробила, що стала дружиною мерзенного, проклятого всіма тирана, який неправдою захопив трон. Яка ганьба для їхнього роду, справді царського роду. Який сором. Цього її рідня не могла вибачити й порвала з нею всі стосунки. Навіть накликала на її голову смерть, що тільки й могла зняти ганьбу і з них, і з неї.

Маріамна нічого не знала про це. А якби й дізналася від когось, то не повірила б.

Зате народ, принаймні більшість його, просто обожнював її після того, як в'язнів випустили на волю, і плекав надію, що вона й надалі матиме добрий вплив на тирана. Кожна зміна на краще була тільки її заслугою, відбувалась тільки завдяки їй. Народ усім серцем покладався на Маріамну.

Любили її не тільки за те добро, яке вона робила, а й за її вдачу. За те, що вона здавалась не такою, як усі. У ті жорстокі, суворі часи вона була лагідна й тиха, світилася внутрішньою усмішкою, яку дарувала кожному, кого зустрічала, кожному, на кого падав погляд її темних очей. Тільки-но вона з'являлась на вулицях, як її оточували любов'ю. Всі її добре знали й відразу впізнавали. Може, ще й тому, що вона майже завжди була однаково вбрана. Хоч вона стала царицею, а вбиралася так само, як і раніше, начебто зовсім просто. Її шати часто були гаптовані срібними нитками, плащі облямовані сріблом, а ще вона любила срібні застібки й паски. І її сандалі завжди запиналися на срібний обручик біля кісточок.

Тьмяне срібло личило їй, відповідало її вроді, гармоніювало з нею. Якщо Маріамна й носила якісь оздоби, то тільки зі срібла, ніколи не прикрашала себе золотом. Цар, особливо на початку їхнього спільного життя, обсипав її дорогими оздобами, всілякими східними самоцвітами, майстерно обробленими, щоб вони додавали жінкам краси. Та вона від усього відмовлялася. Не бажала мінятись через те, що стала царицею, хотіла залишитись такою, як була, і одягалася в ті самі шати, які, не вельми задумуючись над цим, колись вибрала для себе.

Люди любили її такою. Вони світлішали на виду, коли на вулиці впізнавали її осяйну постать. І жінки, падаючи перед нею навколішки й цілючи полу її плаща, не могли уявити собі її інакшою. Всі любили її саме такою.

І звали її Маріамною срібношатою.

Якось увечері, коли її потай відвідала стара служниця з дому родичів, Маріамна дізналася, що той упертий хлопчак утік у гори і приєднався до загону Макавеїв, які там переховувались.

Вона питала себе, чи його втеча не пов'язана з тим, що вона стала дружиною ненависного тирана. Їй дуже хотілося, щоб це не було так. Але кожного вечора, лягаючи спати, вона думала про хлопчача там у горах і бачила перед собою його худе, змучене обличчя.

Маріамна справді добре впливала на царя. Він дійсно змінився на краще, його влада стала трохи лагідніша, а жорстокість не така страшна, принаймні не така відверта. Цього не можна було ані заперечити, ані не помітити. І ніхто

не сумнівався, що це заслуга Маріамни. Визнавали це навіть ті, що зневажали її шлюб зі страшним ідумеєм.

Визнавали геть усі, крім родичів, які заталися у своїй смертельній ненависті до неї.

Якось Ірод узяв Маріамну з собою до храму. Він хотів показати їй будову, якою так пишався. Вони довго ходили по ній, і він пояснював, яким усе має бути, казав, що його споруда перевершить красою навіть храм Соломона.

Маріамна слухала, але, здавалось, без ніякого зацікавлення. Наче їй було байдуже, який вийде той храм. Може, їй не треба було ніякого храму.

Адже вона так мало думала про себе. Не те, що він, який будував собі цей храм. Може, вона теж була заглиблена в себе, жила своїм внутрішнім життям. Але зовсім не так, як він. Може, насправді вона не була побожна. А може, й була, тільки не усвідомлювала цього. Як не усвідомлювала своєї доброти, не думала про неї. Може, так воно й було?

Може, їй не треба було ніякого храму?

У свої нічні мандрівки до храму Ірод її не брав. Вибирався туди одинцем і ходив у темряві по будові.

А чого ходив? Він і сам не знав. Наче в тих нічних мандрівках не було ніякого глузду. А проте він не кидав їх. І довго кружляв у темряві навколо будови. Потім зупинявся під поцяткованим зірками нічним небом і зводив на нього погляд.

З Богом він не мав нічого спільного. Душа його була пустельна, і її пронизували холодні списи зірок/

Ірод завжди приховував частку свого життя від Маріамни, залишав її для себе. Не тільки ці нічні мандрівки до храму, а й дещо інше. Він не звик нікому звірятися. І Маріамна не стала його повірницею. Вони ніколи не звірялися одне одному, їм це не личило, жодному з них це не личило.

Маріамна також звикла сама порядкувати собою, і він дав їй цілковиту волю. Кожне з них мало свої справи, і друге не втручалося в них.

Проте він завжди більше знав про неї, ніж вона про нього. Він був чуйніший і настороженіший за неї, хоч би через свою підозрливість. До того ж його винюхувачі добре виконували свою роботу.

Наприклад, йому зразу ж стало відомо, що до Маріамни приходила стара служниця з дому її родичів.

Маріамна дуже стривожилася б, якби довідалась, що він про це знає.

Ірод страшенно розлютився, коли йому донесли, що хлопчак, якого він відпустив на волю, втік у гори до Макавеїв. Справді він вчинив дурницю, відпустивши його. Не треба було робити цього.

Він довго не міг заспокоїтися, хоч то була дрібниця.

Але Маріамні про це нічого не сказав.

Іродова пристрасть до неї не зменшувалася. Маріамні важко було її витримувати, бо він не мав спини. Сила його здавалася невичерпною, а тим часом Маріамні так хотілося ніжності, якої він їй не давав. Хоч її намагання змінити його не були зовсім даремними — він став усе-таки трохи ніж-

ніший, стриманіший, більше зважав на неї, але не завжди. Він і далі переважно думав тільки про себе і був у коханні такий самий жорстокий, як у всьому іншому. Часом Маріамна боялась, що він задушить її своїм важким тілом.

Ніколи він ще не мав такої жінки, як Маріамна, і, видно, це також розпалювало його. Бо вона була для нього чимось цілком новим, його протилежністю. І через це також він не здатен був зрозуміти її, пристосуватися до її інакшого, прохолоднішого чуттєвого світу.

Він досі ніколи ще не переживав кохання, не знав, що це таке. Воно було чуже всій його істоті. Він розумів, що кохає Маріамну, але не розумів, що це почуття означає. Кохання не змінило його.

Зате розумів свою жагу до неї і думав, що цього досить, що це і є кохання.

Часто Маріамна була надто втомлена, щоб самій щось відчути, а проте робила все, щоб піти йому назустріч, задовольнивши його. І тому, що боялася в чомусь відмовити йому, і тому, що хотіла, аби в її обіймах він звільнився від своїх шалених поривань, від своєї безмежної пожадливості, від усього, що в ньому нуртувало.

Коли потім вона гладила його по голові, він затихав, і їй здавалося, наче вона вгамувала великого, важкого звіра. Їй було приємно усвідомлювати, що вона заспокоїла його. Так вона виявляла свою прихильність до нього. Звичайно ж, вона була до нього прихильна. Жаліла його й була не зовсім байдужа до нього.

Чи він був дуже лихий? Може, не такий лихий, як колись?

До неї ж він ніколи не був лихий.

Та вона хотіла зробити його добрим для всіх.

З того, як складалося їхнє спільне життя, Ірод кінець кінцем не міг не помітити, що вона силує себе кохати його й не відчуває тієї насолоди, що він. Якби йшлося про інших жінок, йому було б байдуже, аби лише самому вдоволюватися, отримати те, що хочеш. Але зовсім інша річ була, коли йшлося про Маріамну. Він страждав від цього, хоч не хотів показувати свого страждання, приховував його. Не хотів нічого показувати, не хотів зраджувати того, що відчував. Чоловікові з його натурою не легко було переживати таке приниження, та ще важче було б зрадити себе.

А він безперечно страждав. Він ставав дедалі замкнутіший, задумливіший, його погляд лякав її, вона не зважувалась зустрітися з ним очима. Він також намагався не дивитися на неї. Вона, звичайно, все розуміла, але не насмілювалася говорити з ним про це. Та й що б вона йому сказала? Двом людям, які поділяють ложе, не легко говорити про таке. А їм, що ніколи не звірялися одне одному, й зовсім неможливо. Маріамна ще дужче намагалася догодити йому, показати, що не тільки вона йому потрібна, а й він їй, що все не так, як він думає. Але це лише збільшувало його підозрливість. Він насторожено приглядався до кожного її поруху, і йому ще очевиднішою ставала силуваність її почуттів, фатальність їхнього зв'язку.

Вони все менше розмовляли одне з одним, він усе робив, щоб не показати, яка вона йому потрібна, хоч йому важко

було опанувати себе. Нарешті він зовсім перестав наближатися до неї, погамував жагу.

Так він виявляв тепер своє кохання.

У горах знов спалахнули бої. В Єрусалимі мало кому було відомо про це, але ті, хто мав зв'язок із загонами Макавеїв, знали все. Ірод, що приймав вістунів з цілої країни, звичайно, також знав, де і коли почалися ті бої. Цього разу наступ розгорнули не його загоны, а Макавеї. Казали, що тепер його війська там було менше, тому Макавеї і напали на нього.

Вістунни прибували до палацу один за одним, і всі зрозуміли, що відбувається щось особливе. Зрозуміла це й Маріамна. Тому вона не здивувалася, коли Ірод заявив, що мусить на певний час залишити Єрусалим, що його присутність потрібна десь-інде, він не сказав, де саме. Вони попрощалися, і Маріамна затримала його руку у своїй. Затримала його руку у своїх прохолодних долонях.

Як завжди, Ірод відчув полегкість, залишаючи Єрусалим і палац. Того разу це відчуття було ще гостріше, наче він звільнився від чогось.

Коли Ірод зі своїм почтом та загонами підкріплення почав наближатися до гір і відчув їхній свіжий подих, то, незважаючи на все, що нуртувало в ньому й не давало йому спокою, знову став самим собою, таким, як був давно, як були його предки.

Йому аби тільки сісти в сідло! Він їхав поперед усіх, поперед своїх охоронців і загонів, наче окремо від них. Вони

звикли до цього, він їх ніколи не підпускав близько до себе, ні вояків, ні начальників. Але, як уже мовилося, вони однаково дуже любили його. Любили, звичайно, за те, що він не стримував їхнього шалу, дозволяв їм скільки завгодно нищити і грабувати. Але їм подобалося також, що він тримався самотою, окремо від них, не зливався з ними, таким вони хотіли бачити провідника, полководця. Він не був один із них, не мав бути рівнею їм.

Давно вже він не ходив із ними на поле бою, і вони раділи, що він знов серед них. Але помітили, що він цього разу був особливо суворий і похмурий.

Досягнувши гір, вони швидко зв'язалися зі своїми загонами, натрапивши на сторожу в ущелині, якою їхали. Від неї вони довідалися, де було розташоване військо. Вони знайшли його вище, в улоговині. Там горіло кілька багать, бо в цю пору року так високо в горах було холодно. Начальника війська приголомшили несподівані гості. Щоправда, він просив підкріплення, але не думав, що сам Ірод приїде з тими загонами. Йому довелося скласти звіт про все, що відбулося, відколи почалися бої. Ірод вислухав його мовчки. Потім висловив йому догану за деякі його дії, а коли начальник почав виправдуватися тим, що в нього замало вояків, заперечив, що їх було б достатньо, коли б ними скористатися як слід. Ірод не приховував свого невдоволення. Начальник, уже літній чоловік, який добре знав царя та його вдачу, зрозумів, що за тим невдоволенням щось ховається. Ірод надто добре знав умови гірських боїв і труднощі, які в тих умовах виникали, щоб так несправедливо їх оцінювати.

Під час їхньої розмови з вершини пагорба примчав дозорець, ще здалеку гукаючи, що ворог наближається до улоговини вузькою ущелиною на сході, єдиною, що вела в цю улоговину.

Ірод відразу ж сам очолив військо й почав квапливо давати накази. Він волів би зустріти ворога в самій ущелині, але було вже пізно. Поки його військо приготувалося, а щойно прибулі загони зайняли позиції, Макавеї здолали ущелину й розсипались зі східного боку по улоговині. Але тут Іродові вояки зупинили їх, і скоро закипів запеклий бій. З обох боків залунали бойові вигуки.

Макавеї не знали про те, що в супротивника з'явилося підкріплення, і були вражені його перевагою. Але билися з тією самою погордою до смерті і відчайдушним завзяттям, що й завжди. Якби Ірод вчасно не привів туди відпочилих загонів, Макавеї напевне перемогли б, а може, й зовсім знищили те військо, що засіло в улоговині. Тепер же вийшло навпаки: на них самих наступали загони, що здавалися незчисленими, так їх було багато. Втрати були великі з обох боків, але для Макавеїв фатальні, бо супротивник набагато переважав їх силою.

Ірод, як завжди, бився в перших лавах, але, здавалося, без звичайного свого запалу. Для нього битва була не лише сутичкою з ворогом, а й великою втіхою. Тільки, мабуть, не цього разу. Він був якийсь байдужий і невдоволений, не те, що раніше. Бився, можна сказати, як простий вояк, не так шалено, як завжди. Це було щось дивне для нього.

А битва розгорталася так, як і мала розгортатися з такою перевагою сил на їхньому боці. В Макавеїв полягло вже

стільки вояків, що, незважаючи на свою мужність, вони почали втрачати надію. Але не хотіли здаватися.

Наприкінці битви серед дорослих Макавеїв з'явився малий худий хлопчак, озброєний мечем, явно меншим, ніж в інших вояків, а проте завеликим і заважким для нього. Це справляло дивне враження.

Але ще дивніше було те, що Ірод, побачивши хлопчачка, кинувся просто на нього й розрубав йому груди своїм мечем від лівого плеча аж до серця.

Тих, що були поблизу, вразила лють, з якою Ірод убив хлопця, власне, ще зовсім дитину, а не гідного супротивника. А втім, хлопець же був малим вояком, тож і міг загинути в бою, як кожен вояк. Його мертве худе закривавлене тіло з дрібним блідим личком здавалося вкрай жалюгідним. Дивно, що Макавеї взяли з собою дитину. Раніше такого не бувало.

Ірод іще довго не міг заспокоїтись і важко дихав. Він кинув швидкий погляд на вбитого хлопця і більше в той бік не дивився.

Коли це сталося, битва, властиво, вже скінчилась. Заго-ни Макавеїв відступили в глиб ущелини. Тільки жменька вояків іще прикривала їхній відступ. А потім і вони врятувалися втечею.

Тіла вбитих залишилися на полі бою, на тому полі бою, де вони зазнали поразки, а між ними й тіло хлопчачка.

Іродові вояки забрали своїх поранених, а ворожих залишили, бо такий тоді був звичай. Потім подалися до табору грітись навколо багать.

День хилився до вечора. Вояки заходилися чистити свою зброю. Ірод також почистив свого меча.

Тим часом смеркло.

Маріамна довідалася про це завдяки тому, що один із Макавеїв, який брав участь у битві, спустився з гір і пробрався до Єрусалима, щоб залікувати свої рани. А передала їй цю звістку стара служниця з дому її родичів.

Два дні плакала Маріамна.

Ірод довго не вертався до Єрусалима. Йому не дуже хотілося вертатись туди. Проте Маріамна не помічала, як спливає час, вона плакала за хлопчаком, якому судилося так загинути. З такою душею, як у неї, вона не могла цього збагнути. Цілими днями вона сиділа, дивлячись поперед себе порожнім поглядом, і намагалася зрозуміти те, що сталося. І не могла зрозуміти. А перед очима в неї невідступно стояло худе обличчя затятого хлопчака, що кинувся їй в обійми, коли вона прибула до своїх родичів.

Яке бліде було те обличчя, і як докірливо хлопчак дивився на неї.

Чи вона винна в його смерті? В тому, що він утік у гори, а отже, й загинув? Чи не тому він утік, що вона стала дружиною ненависного Ірода? Може, це його так обурило, що він утік?

Маріамна не могла відігнати від себе цих думок.

І чому Ірод убив хлопця? Та ще й так жорстоко. Їй змаювали те вбивство. Чи не тому, що він нікому нічого не дарує, навіть дитині? Він справді такий, Маріамна знала, він

часом і сам визнавав це. Може, він пошкодував, що колись зласкавився й відпустив хлопця, а тепер розлютився, побачивши його серед ворогів?

Та однаково це не зменшує її вини. Вона, тільки вона винна.

Або ще... ще... Ні, не може такого бути.

Чи, бува, не помстився їй Ірод за те, що вона його не кохає? Не дуже кохає, не так, як він хотів би?

Невже таке може бути?

Якщо так, то вона винна, що...

Ні, Маріамна нічого не розуміла. Нічого і нічого.

Але вона належала до тих людей, що завжди дорікають собі.

Повернувшись до Єрусалима, Ірод відразу здогадався, що Маріамна все знає. Смуток змінив її обличчя, якимось дивом додавши йому краси. Воно стало блідіше, смуток ніби освітлював його зсередини і робив ще натхненнішим.

Сліз у неї вже не було, вона давно їх усі виплакала. Але очі були ще вологі від пролитих сліз, і в них стояло горе. Дивно, але від цього її погляд зробився ще лагідніший, ще тепліший, хоч часто очі й обличчя від страждання стають жорстокі. А її рисам страждання немов додали ще більшої лагідності.

Коли Ірод побачив у Маріамні цю зміну і збагнув, що він їй заподіяв, що вона вистраждала через нього, він, застогнавши, впав навколішки, простягнув до неї руки, але не зважився торкнутися її, тільки благально подивився на неї налитими кров'ю очима. З лоба в нього котився холод-

ний піт. Він мовчки просив у неї пробачення за свою лють, за те, що він такий. У неї, що вміла все прощати.

І Маріамна провела своєю прохолодною рукою по його лобі, стерла з нього холодний піт, відгорнула мокрий темно-рудий чуб, погладила його. І гладила, аж поки губи в нього перестали тремтіти, погляд злагіднів і йому трохи відлягло від серця.

Вона дала йому виплакати в себе на грудях, а потім прийняла його у свої обійми, щоб він заспокоївся і вгамував свою жагу. Вона намагалася бути такою, як раніше, хоч це коштувало їй великих зусиль. Може, цим їй пощастить зберегти бодай трохи свого колишнього впливу на нього, думала Маріамна. Бо знала, що зможе впливати на Ірода лише доти, доки в нього буде потреба шукати в неї заспокоєння. Тому, незважаючи на все, хотіла, щоб він прагнув її обіймів. Але, крім того, Ірод і їй самій був потрібен, хоч вона відганяла від себе цю думку. Її тіло, яке він збудив, домагалася тепер своїх прав, хоч вимоги його були зовсім не такі, як Іродові. Його вимог вона й досі не могла цілком задовольнити.

Маріамну дивувало, що, після того страхіття, яке вчинив Ірод, їй приємні були його пестощі. Але це була правда. І вона дорікала собі за це. Як дорікала собі завжди й за все. А в темряві перед нею стояло бліде хлопцеве обличчя з сумними очима, які тепер, відколи він помер, ще побільшали.

І справді Маріамна домоглася цим того, що Ірод на якийсь час заспокоївся. Всюди було тихо, не стало страш-

них чуток, принаймні в самому Єрусалимі. В кожному разі до Маріамни такі чутки не доходили. Але її зв'язки зі світом були дуже обмежені. Всі новини їй розповідала стара служниця з дому її родичів, що часом навідувалась до неї. Навідувалась без відома своїх господарів, бо коли б вони дізналися про це, то дуже розсердилися б. Служниця наражала себе на небезпеку, а однаково приходила. Бо хоч вона жодним словом не згадувала про це, але дуже полюбила Маріамну за той короткий час, коли дівчина жила в родичів. І Маріамна полюбила її. У старої було суворе, пооране зморшками обличчя, але вона тільки здавалася суворою. Через те, що ніколи не всміхалася. Чому — важко було сказати, ніхто цього не знав. Але є люди, що ніколи не всміхаються, а надто старі, які прожили довге життя.

Вона розповідала Маріамні про все, що робилося в домі її родичів, переказувала їй чутки про події в Єрусалимі й поза містом. Вона була не дуже балакуча, та й приходила здебільшого не тому, що мала якісь особливі новини, а хотіла просто посидіти з Маріамною.

І Маріамна була рада і вдячна їй за це. Рада, що бачила її, що через неї хоч щось дізнавалася про зовнішній світ, що могла розпитатися про своїх родичів, до яких була дуже прихильна. Маріамну запевняли, що родичі ненавидять її, але вона не хотіла повірити в це.

Як і раніше, вона часто ходила по місту, вибиралася аж за міську браму. Рідко яка жінка зважувалась ходити вулицями сама, але Маріамна звикла до таких прогулянок змалку. Вона походила не з Єрусалима, а з маленького містечка, де мешкала її родина, якої вже не було. І містечка не було.

Коли Маріамна востаннє бачила його, від нього залишилися тільки задимлені руїни.

Під час своїх мандрівок вона, звичайно, зустрічала багато людей, але зовсім чужих, з якими не мала ніяких стосунків. Та однаково вони часом упізнавали її, всміхалися до неї. Може, вона колись зробила щось добре їхнім родичам. І теперішні зміни, полегшення в їхньому житті люди приписували тільки Маріамні. Тому вони й усміхалися щоразу, як тільки бачили й упізнавали її, а багато хто й далі падав перед нею навколішки й цілував полу її плаща.

Маріамни срібношатої.

Проте людей дивувало, що вона так змінилася. Яка цьому причина?

І дивувало, що Маріамна не всміхалась уже до них так, як колись.

Тиша й полегшення в країні не могли тривати вічно.

Ірод знову ставав усе неспокійніший, знов робився самим собою. Він вислизав від неї у свій власний світ недовір'я й підозріливості, і Маріамна бачила, що втрачає над ним владу.

І вона знала чому. Цього разу він сам сказав їй про це.

Нарешті він знову вирушив у військовий табір, до своїх загонів, де завжди добре почував себе.

Маріамна не вельми журилася цим, бо останнім часом їм було дедалі важче жити разом. Ірод почав відверто дорікати їй, що вона його не кохає, постійно нагадував їй про це. Досі він пересилиював себе, намагався приховати своє, як він казав, приниження, носив його в собі. А тепер, нав-

паки, виповідав усе навпростець, кидав докори Маріамні просто в обличчя. Мовляв, він дуже добре знає, що вона його не любить, що помічав це кожного разу, коли був з нею, що й сама вона знає це не згірше за нього, а надто зраджує себе, коли прикидається, що також бажає його, що її палить пристрасть, якої насправді не відчуває, нічого не відчуває, тільки вдає з себе охоплену жагою, а яка може бути жага в її прохолодному тілі, в блідому, кволтому тілі, в якому все прохолодне — і руки, і лоно, і серце, геть усе.

Вона дивилася на нього темними засмученими очима, не спускаючи їх, дивилася просто в його налиті кров'ю очі. Врешті він не витримав її погляду, вибіг до сусіднього покою і безсило впав на лаву. Серце його шалено колотилося в грудях.

Так вони розлучилися. І він подався в гори.

Для Маріамни настала пора самоти і спокою. Вона жила тепер сама собою і давно вже була готова до цього. Вона заглибилася в себе, у своє єство, зовсім не усвідомлюючи цього. Вона просто існувала, жила на світі, а щось невідоме проходило крізь її тендітне, прохолодне тіло, як вітер крізь гілля дерева.

Про себе вона, власне, знала дуже мало. Така незвичайна, можна сказати, особлива, вона вельми мало знала про себе. І її це дивовижно мало цікавило. Вірніше, дивовижно мало зацікавило б, якби вона колись подумала про це.

Може, головна причина цього та, що вона була як дерево. Адже дерево нічого не знає про себе. І кожне дерево —

таємниця. Може, навіть велика таємниця. Але саме воно про це не знає. Воно таємниця й для себе самого.

Ось чому їй був непотрібний ніякий храм.

Адже деревам, квіткам і гарним камінцям на морському березі не треба храму.

Та й хто б міг збудувати для них той храм?

Так і їй був непотрібний храм.

Вона була як дерево. А для дерев уся відправа — вітер. Він співає в їхньому вітті, і вони інколи слухають його, не завжди, тільки інколи. Бо та відправа — у них самих. Так створені дерева.

І ту відправу чула в собі й Маріамна в тиху, самотню пору, що настала тепер у її житті.

Вона ходила по тих покоях палацу, яким спробувала надати вигляду житла. Хоч на справжнє житло вони не дуже скидалися. Але справжнього житла вона вже не мала ніде. Колись мала в маленькому містечку, яке тепер лежало в руїнах. Веселу й щасливу домівку, яку вона любила згадувати.

Згадувала вона і свою матір, батька та двох братів — усіх їх уже не було на світі. Вона лишилася сама. Але ж у неї є родичі в Єрусалимі, хоч, кажуть, ніби вони ненавидять її. Та однаково це її родичі, отже, вона не зовсім сама.

Інколи до неї навідувалася стара служниця й розповідала про них. Вона ніколи не казала Маріамні про їхню ненависть, як ніколи не казала нічого поганого про Ірода, хоч, мабуть, чимало всього знала про нього. Вона взагалі ні про кого не казала нічого поганого. Тепер, коли Ірода не було, вона приходила до Маріамни частіше.

Якось, гуляючи по місту, Маріамна опинилася біля криниці, з якої жінки брали воду. Криниця стояла на невеличкому майдані, і жінки брали з неї воду з давніх-давен. І майдан, і криниця були, мабуть, дуже старі, як і все в Єрусалимі.

Поминаючи криницю, Маріамна помітила серед жінок свою родичку, сестру в перших, що була майже одного віку з нею. Маріамна кинулась до неї з простягненими руками, з її уст уже ладне було злетіти ім'я родички, але та відвернулася, поставила на голову повний дзбан і пішла, не озирючись, вузьенькою вуличкою, що вела до будинку, де колись мешкала й Маріамна.

Маріамна дивилася їй услід.

Ірод повернувся до Єрусалима ще похмуріший, ніж був. Він унікав Маріамни, а коли вона запитала, як йому було в горах, відповів, що було дуже добре, що багато вояків з її непокірного роду полягло, якщо саме це її цікавить.

Пізніше, без будь-якого видимого приводу, він розповів їй, що мав у горах інших жінок, і тих, які йшли за військом, і полонянок, не схожих на неї, хоч вони були з того самого роду Макавеїв.

Маріамна нічого не відповіла.

Його засмутила її мовчанка. Виходить, їй однаково. Але він нічим не зрадив свого почуття.

Він був не тільки засмучений, а й розчарований. Бо сподівався іншого, думав, що Маріамну обурять його слова.

Про те, що ті жінки викликали в нього лише огиду, він не сказав. Навіть собі самому не хотів признатися в цьому.

А втім, вони викликали в нього не лише огиду. Ті жінки водночас і заспокоювали Ірода, може, саме через ту огиду. І тому, що були не схожі на Маріамну. На ту, кого він кохав.

Йому давала насолоду саме їхня відмінність від неї, від її чистоти. Довершена чистота теж може набриднути.

Проте Ірод кохав тільки її.

Маріамна змовчала, нічого не сказала, але їй, звичайно, було боляче, що він мав інших жінок. Звичайно, це її вразило, та іншого вона й не сподівалася. Хіба від того щось зміниться, як вона почне дорікати йому? Тому вона й змовчала.

Він більше не приходив до неї, не шукав її обіймів. І, незважаючи ні на що, Маріамна страждала від цього, їй бракувало тілесної насолоди, до якої вона звикла, було б неправдою заперечувати це, хоч усе в Іроді викликало в неї нехоть і відразу.

А ще вона боялася, чи не були ці стосунки з жінками ознакою того, що Ірод в усьому повернеться до колишнього свого життя. Це її дуже тривожило. Бо вона остаточно втратила свою владу над ним. То що ж буде далі?

Скоро виявилось, що їй було чого тривожитись.

Пішли чутки про те, що знов повернулися тяжкі часи. Про те, що людей хапають у їхніх житлах, забирають від родини, а потім вони зникають без сліду. По Єрусалимі повз страх.

Льохи в палаці знов наповнилися в'язнями, і можна було тільки здогадуватись, як їх мучили. Маріамна цілими

днями жила в тривозі й журбі, не розуміючи, як у неї ще й досі витримує серце. Вона боялася, що лихо могло статися і з її родичами, що й до їхнього дому вдерлися Іродові посіпаки. Але їй пощастило дізнатися, що цього не сталося. Певна річ, що якби там були чоловіки, їх би забрали, але в домі лишилися самі жінки.

У палаці сталися й інші зміни. Ірод тепер звик до жінок іншої поведінки, оточував себе цілими юрмами їх, як і раніше, і його довірені люди постачали до палацу все нових нафарбованих повій і підложниць, як було колись. Ті жінки не тільки вдовольняли його хіть, а й були йому потрібні, щоб принизити, образити, поранити ту, котру він кохав і котра не кохала його. Він робив усе це просто зі злості, бо його серце і в коханні було лихе.

Але принизити Маріамну було нелегко. У ній було щось таке, що ніби відокремлювало її від навколишнього бруду, робило її невразливою. Вона тинялася по цій оселі розпустити й ніби не бачила, що її оточувало. Певна річ, вона все помічала, але не почувала себе приниженою. Це почуття взагалі їй не було властиве.

Якось Ірод накинувся на неї з лютими докорами, що вона мириться з таким життям, що їй байдуже до навколишнього неподобства й до його розпусти. Чому вона не дорікає йому? Чого допустилася до такого? Чого?..

Та раптом він урвав свою лайку на півслові, відвів від Маріамни наліті кров'ю очі, і їй не довелося нічого відповідати йому.

Він пішов від неї, а потім вони довго не бачилися. Власне, то була їхня остання зустріч. Якщо не рахувати того

разу, коли він побачив Маріамну в її останню хвилину, коли прийшов надто пізно, як вона вже помирала.

Щоправда, до тієї хвилини було ще далеко, але вони уникали одне одного.

Треба сказати, що стосунки Маріамни з тими жінками були загалом добрі. Як вона могла оскаржувати їх, хіба вони були винні? Маріамна й не оскаржувала їх. Але й вони рахувалися з нею. Мабуть, вона їх також чимось вражала. А може, вони її жаліли. Може, вважали, що вона заслуговує більшого співчуття, ніж вони самі.

До того ж вони перебували в іншій частині палацу, а Маріамна жила в тих покоях, яким була спробувала надати ніби домашнього затишку. Там її ніхто не тривожив.

Але одна з тих жінок, полонянка з роду Макавеїв, взята до палацу за свою простацьку красу, зіткнувшись випадково з Маріамною, вилила на неї всю свою ненависть і зневагу.

— Мене взяли в полон! — кричала вона. — Віддали силоміць йому, підлому тиранові, гидотному ідумеєві! А ти віддалася йому добровільно, стала царицею і думаєш, що ти шляхетна! Я не цариця! Я згвалтована дочка ворога і пишся цим! А тобі чим пишатися? Ану скажи! Тьху!

Інші жінки розповіли Іродові, як вона повелася з Маріамною. Він сам її покарав, люто, жорстоко побив. Вона навіть не зойкнула. І хоч усі думали, що Ірод прожене ту жінку, він залишив її. Бо йому подобалося, що вона не мирилась зі своєю долею, що не віддавалась йому, що її завжди доводилось брати силоміць.

Незважаючи ні на що, він нікому не дозволяв ображати Маріамну.

Стара служниця давно вже не навідувалась до палацу, і Маріамна почала дивуватися. Що з нею таке? Може, нічого не сталося, вона, бувало, й раніше довго не приходила. Мабуть, ще прийде. Повинна прийти.

Але стара не приходила.

Минули тижні, потім місяці. Маріамна стривожилася. Що трапилось? І не було кого запитати, не було до кого вдатися.

Може, родичі довідалися, що їхня служниця бачиться з Маріамною, і заборонили їй ходити до палацу? Чи сталося щось інше? Вона вже не знала, що й думати.

А потім від однієї повії довідалася, що служниці, яка ходила до палацу, немає живої. І дарма вона чекає на неї.

Маріамна схвилювалась, почала допитуватися, звідки та знає про це. А хтозна-звідки, десь чула.

То стара померла? Повія добре не знала, та якщо її немає, то, мабуть, померла, всі люди колись помирають.

Потім звістка підтвердилась. Маріамні сказали, що старій служниці справді немає живої. Що її вбито, бо Ірод запідозрив, нібито вона допомагає Маріамні підтримувати зв'язок із Макавеями, адже до них належали й Маріамнині родичі. Отже, він запідозрив, що Маріамна підтримує таємний зв'язок із його ворогами. Ось яку страшну звістку вона почула.

Це було щось неймовірне. Вона не могла нічого зрозуміти. Не може бути, щоб Ірод так думав.

Важко було також повірити, що старої служниці вже немає на світі. Маріамна дуже сумувала за нею, бо справді любила її, хоч ніколи не казала їй цього. Вона не могла собі уявити, що стара служниця більше не прийде до неї. Остання близька людина померла, і Маріамна залишилася зовсім сама.

Цілими днями вона згадувала стару. Її пооране зморшками обличчя, на вигляд таке суворе, хоч це тільки здавалося так. Ні, стара служниця не була сувора. Вона лише ніколи не всміхалася. А чому? Ніхто цього не знав.

А тепер її немає.

Ірод і справді запідозрив Маріамну у зв'язку з Макавеями, своїми ворогами. Запідозрив тому, що її часто відвідувала стара служниця. Тому він і звелів прибрати її з дороги.

Але на цьому не заспокоївся.

Як і багато жорстоких, нещадних до інших людей, він тремтів за своє життя. Хоч він стількох рокував на смерть, але сам боявся її. Не смерті на війні, в розпалі бою, там він був безстрашний. Він боявся померти від хвороби, яка підточує людину зсередини, боявся смерті від руки ворога, якого не бачив і не знав, хто він. І боявся, що його уб'ють підступно, ззаду, вдаривши кинджалом під лопатку, під ліву лопатку. Ось що його чекало, чого можна було сподіватися, будь-коли сподіватися.

І якщо справді готувався замах на його життя, то хіба для змовників не важливо було мати поблизу нього свою людину, яку ніхто не запідозрив би, яка завжди була біля царя, в його власному домі? Хіба не треба рахуватися з такою можливістю? •

Чи Ірод вірив у це? Справді вірив? Звичайно, ні. Він був страшенно підозріливий, але не настільки, аби повірити, що Маріамна важить на його життя. До такого він ще не дійшов. Щоб вона була в спілці зі змовниками? Ні, такого не могло бути.

Але він зумів переконати себе.

Проте Ірод приховував від самого себе справжню причину думок, які все більше опановували його. І не признався собі самому в темних спонуках, що почали ворухитися на дні його душі. На брудному, грузькому дні його душі.

Маріамну й далі любив народ, принаймні більшість його. Коли вона з'являлася десь у місті, — а це траплялося тепер не так часто, як раніше, — люди завжди засвідчували їй свою любов. Хоч вона вже не могла нічого зробити для них, не могла нічим допомогти їм. А однаково вони її любили. Хоч вона вже не всміхалася до них, ніколи не всміхалася. Вони знали, як їй важко, чому вона така зажурена, знали геть усе. Знали, чому вона так змінилася, чому стала не схожа на себе. Люди її однаково любили. Чому вона їм уже не всміхалась, чому ніколи більше не всміхалась? Адже вони її любили.

Маріамну срібношату.

Ірод почав тепер зважувати, чи можна далі терпіти, що Маріамна жива, що вона й досі ще не мертва. Важко було про таке думати, але ж треба зважитися, треба нарешті зустріти неминуче.

Він давно вже не бачив її. Почав дивитися на неї як на чужу. Як на чужу жінку, що й далі жила біля нього, в його

домі. Це ж неподобство. Він її не бачить, а вона весь час перебуває поряд із ним. Не можна цього забувати. Мабуть, вона весь час таємно спілкується з його ворогами. Треба зважитися. Не можна далі відкладати. Не можна. Ані на день. Ані на один день. Він мусить негайно зважитись.

І тому, що він давно не бачив Маріамни, йому легше було зважитись.

І ось Ірод найняв людину, що мала вбити її. І коли він домовився з убивцею, йому полегшало на душі. Зважившись нарешті, він заспокоївся.

Ірод і раніше використовував того найманого вбивцю для таких справ. Для таких? Справді для таких?

Той убивця був високий на зріст, як і він сам. Чому, він вибрав такого вбивцю? Такого, що був схожий на нього?

Чому він вибрав саме його? Саме такого, що був схожий на нього. Адже в нього були й інші. Чому він не зупинився на котромусь із них? Чому зупинився саме на цьому? На цьому, що був схожий на нього самого?

Щоправда, він уже не раз використовував його. Але ж були й інші. Чому він вибрав саме його? Схожого на нього самого?

Він подався на прогулянку, виїхав далеко за місто. І не поспішав, бо їхав без будь-якої мети. Був гарний осінній день, ясний, безхмарний. Небо було чисте, зовсім чисте. Час можна було визначити по сонцю. І він часто на нього поглядав.

Раптом, без якоїсь видимої причини, він повернув коня й поїхав назад до Єрусалима. Спершу повільно, потім дедалі швидше. Не квапливо, але все-таки трохи швидше. А коли перед ним з'явилася міська брама, він почав поспішати, погнав коня з усієї сили.

Біля палацу, біля брами до палацу, він кинув повід, зіскочив з коня і побіг сходами нагору.

Влетівши до покою Маріамни, він побачив її долі в калюжі крові з двома ранами, на шиї і на грудях. Вона була ще жива й дихала, але майже непомітно. Очі в неї були заплющені, та коли він зайшов, вона розплющила їх і глянула на нього.

— Кохана, кохана, — прошепотів Ірод, схилиючись над нею. — Кохана, кохана...

Почула вона його чи ні?

Цього йому не судилось дізнатися.

Вона не могла говорити, тільки безпорадно ворухнула рукою. Вклала свою маленьку вузьку руку в його долоню.

Невже вона не знала..? Не знала..? Певне, що не...

Чи знала, а однаково подала...

Однаково подала...

Ірод упав навколішки біля неї, не знаючи, що йому робити, зовсім розгубившись.

Тільки шепотів без кінця:

— Кохана...

Маріамна знов заплющила очі. Дихнула трохи глибше і сконала. Він зрозумів, що вона мертва.

— Кохана, кохана, — не переставав шепотіти він.

Та вона вже нічого не чула.

За якийсь час, дуже швидко після того, Ірод спопав її вбивцю. Він з шаленою люттю накинувся на нього, завдаючи йому удар за ударом, покриваючи ранами його велике тіло.

І хоч той був такий самий високий і дужий, як цар, він зовсім не опирався, покірно дав себе вбити.

Про життя Ірода після Маріамниної смерті залишилося сказати, що воно минало так само, як досі, в злобі й жорстокості, що в ньому нічого не змінилось. Як не могло змінити Ірода кохання, так його не змінила й Маріамнина смерть. Тільки зразу, на короткий час, він ледь полагіднішав, і люди полегшено відітхнули, радіючи з останньої послуги, яку їм зробила Маріамна. А потім усе пішло по-давньому. Ірод знову став самим собою.

І навіть можна сказати, що його злоба й жорстокість з роками зростали, як зростали його самозвеличення й самозакоханість, віра в те, що він наймогутніший на світі, що рівного йому немає ніде.

Іродова влада й справді зміцніла, йому пощастило цілком зломити опір Макавеїв, розбивши вщент їхні загони в горах і винищивши всіх, хто міг бути небезпечним для нього. Гніт його необмеженої влади на цілком уярмлений народ був страхітливий.

Він і далі провадив таке саме розпусне життя, аж поки нарешті підірвав ним собі здоров'я. Але це позначилося тільки на його тілесній силі, вдача в нього лишилася така сама шалена й небезпечна для кожного, хто необережно викликав його ненависть чи бодай невдоволення. Його сна-

га теж не поменшала. І не поменшала ненависть до нього народу.

Та однаково до Ірода все помітніше підбиралася старість. Він був уже далеко не молодий, і жити йому лишилось недовго. Але він і далі шаленів, нічого не міняв у своєму житті, і далі задовольняв свою пристрасть і хіть, як колись.

Але Маріамни він не міг забути.

Якось, коли він навідався до храму, що був уже давно готовий і красувався у всій своїй пишноті, то згадав той час, коли приходив туди з Маріамною. Згадав про те, як мало її цікавила будова, якою вона здавалася байдужою. Аж дивно було. Немов їй не потрібен був ніякий храм.

Іродові й тепер було дивно.

Він знову ходив по храмі, по тій святині, яку збудував, щоб звеличити своє ім'я, щоб воно ввійшло у віки, щоб зробити себе безсмертним. По храмі, який звелів збудувати таким дорогим і прекрасним, може, кращим за всі храми на світі. Ірод знов милувався його золотом і міддю, бронзою і сріблом, блискучим мармуром, який він, не шкодуючи коштів, звелів привезти з далекої чужої країни. Ходив по ньому своєю важкою ногою, що з роками стала ще важчою. Він мав вигляд хворого й старого, але байдуже, цього ніхто не міг побачити, бо нікого не було поблизу. І, поволі обійшовши храм, знов пересвідчившись, що там усе таке, як і має бути, він повернувся до палацу, до тих покоїв, яким Маріамна спробувала була надати домашнього затишку.

Коли Ірод був сам, то завжди там сидів. А сам він бував часто, бо часто відчував огиду до тих людей, що його оточували.

Маріамні й справді не треба було ніякого храму. Відправа бриніла в її душі, і вона могла слухати її коли завгодно. Вона була мов дерево, яке вітер сповнює своїм загадковим шепотом. Так було і з нею. Їй не потрібен був для цього ніякий віттар.

А Ірод без храму не міг обійтися, бо він був сином пустелі. І в пустелі спорудив храм собі самому.

Чи тільки собі самому? Тільки щоб прославити себе самого?

Не можу сказати. Не знаю.

Коли на Ірода ще дужче налягла хвороба і його почав мучити страшний біль, він подався в країну своїх предків, у пустелю на південь від Мертвого моря, щоб там вилікуватися, полегшити свої страждання. Там було кілька гарячих джерел, що, як він чув, повертали людям молодість і силу.

Ірод раніше не бував там і вражено дивився на край, з якого вийшла його душа, на пустельні простори і голі, дикі криваво-червоні гори. Той край здатен був ужахнути людину, але й водночас сповнити її душу шаленою радістю. Але Ірод був уже надто хворий і старий, тож майже нічого не відчув.

Тіло його не знайшло там ліку, жовта сірчана вода з гарячих джерел не дала йому полегкості, а ще збільшила його біль, пекла його вогнем. То була країна смерті, а не життя.

Йому ще погіршало.

У жалюгідному стані повернувся він до Єрусалима. Від його розпухлого тіла йшов сморід, нестерпний для нього самого й для інших. Через хворобу він став ще лютіший, ніж був, на всіх і на все виливав свій гнів, тож тепер рідко хто зважувався потрапляти йому на очі. Навіть його давні слуги часто боялися приступити до нього.

Його долали страшні муки. Справді сталося те, чого він найдужче боявся: на його життя чигав невидимий, незнаний ворог.

І, незважаючи на ті муки, на той біль, від яких його могла врятувати тільки смерть, Ірода весь час переслідував страх смерті. А надто вночі. Він з жахом чекав смерку.

Але ні хвороба, ні страх смерті не заважали йому, як і протягом усього життя, милуватися собою, своєю величчю і недосяжністю. Його обурювало те, що така людина, як він, мусить померти ніби якийсь звичайний пахолок, та ще й такою гидкою, ганебною смертю. Йому належало б померти так, як помирають боги, а виходило зовсім не те. Де там.

Невідомо, яка хвороба мучила його. Кажали, що його живцем поїдають хробаки і що то кара за його гріхи. Важко сказати, як там було з тими хробаками, але люди залюбки повірили в це.

Ірод жив тепер у палаці майже сам, бо і його дратували люди, і їм не було з ним приємно. Біля нього залишилося лише кілька служників. Але перед палацом і далі стояли озброєні вояки, охороняючи Іродове життя. Так, життя йому пильно охороняли, хоч усі тільки й чекали, щоб він помер.

Саме в той час на Сході заблисла зірка, яскравіша за всі інші зорі. І троє мудреців із далекої пустельної землі побачили ту зірку і збагнули, що вона звістує. Вони пішли слідом за нею. А зірка зупинилася над Юдейською землею. І, добравшись до Єрусалима, мудреці пішли просто до царського палацу і сказали вартовому, який відчинив їм браму:

— Народилася царська дитина, і ця дитина запанує над усією землею. Коли це царський палац, то вона народилася тут.

Вартовий злякався, попросив їх почекати, а сам пішов доповісти про них цареві. Він переказав Іродові дивні слова мудреців, тремтячи зі страху, бо тепер уже геть усе викликало в нього лють.

Та Ірод не розлютився. На свій подив, вартовий помітив, що цар наче аж злякався. Такого він ще ніколи не помічав у свого володаря. За його наказом він привів трьох мудреців до нього.

А Ірод справді злякався. Та коли побачив тих трьох чоловіків, то відразу заспокоївся. Надто убого вони були вбрані, щоб надавати значення їхнім словам. А проте він почав розпитувати їх, звідки й чого вони прийшли. І мудреці сказали йому те саме, що й вартовому: мовляв, народилася дитина, яка має стати царем Юдейської землі й усього світу.

Ірод запитав їх, як вони дізналися про це.

Мудреці відповіли, що побачили, як на Сході засвітилася зірка, яскрава зірка, що звістує народження царя. І вони пішли за тією зіркою. Вона зупинилася над Єрусалимом, і це означає, що дитина народилася тут.

Ірод у душі посміхнувся з їхньої простодушної мови, а потім сказав їм, що в його палаці ніхто не народився, тут не було ніякої царської дитини.

Троє чоловіків здивовано переглянулися, не знаючи, що йому на це відповісти.

Проте Ірод захотів побачити зірку, і вони пообіцяли вернутися ввечері, як її буде добре видно.

Коли стемніло, вони піднялися на дах палацу, звідки найкраще було дивитися на зірку й на ціле небо. І показали ту зірку цареві.

Звівши своє старе, зморщене обличчя до нічного неба, Ірод дивився на зірку. Так, світила вона незвичайно яскраво. Але могутнє зоряне небо, що здіймалося над ним, над палацом, над Юдеєю і над усією землею, вражало його набагато більше. Та зірка — лише часточка великого цілого. Вона посвітить і знов погасне. А зоряне небо у своїй безмежній замкнутості ніколи не згасне.

Так думав Ірод.

А мудреці побачили, що зірка рухається, посувається далі, не зупинилася, як їм було здалося спершу. І вони квапливо подалися в темряву, щоб не згубити зірки.

Ірод дивився на могутнє нічне небо, і зірки пронизували своїми холодними списками його душу.

Довго йшли мудреці нічною Юдеєю і нарешті добралися до невеличкого містечка, назви якого не знали. Над ним і зупинилася зірка. Над печерою на його околиці, куди пастухи звичайно заганяли свої отари. Тепер там знайшли притулок якісь чоловік і жінка зі своєю дитиною. Над тією

дитиною і зупинилася зірка. Вона відразу почала блякнути і згасла, бо настав ранок.

І три мудреці зрозуміли, що вони досягли своєї мети, що та дитина і є цар, якого вони шукали й до якого їх довела зірка.

І вони, троє чоловіків у поношеному, вилинялому на сонці одязі, шанобливо наблизились до печери й до дитини, а перед вйстям стали навколішки, наче молилися, хоч не промовляли ніяких слів. Дитина саме прокинулася, бо її збудило сонячне проміння, й дивилася на них ясними очима.

Троє мудреців дали їй дари, які принесли з собою.

Оскільки вони були дуже вбогі, а земля їхня пустельна, то й дари їхні були скромні, але піднесли вони їх не від байдужого, а від щирого серця і з покорою в душі.

Перший дав дитині камінець, дуже гарний камінець, гладенький і рівний, якого обточила вода на його рідному березі, на пустельному березі моря.

Другий дав їй реп'ях, схожий на берло, на царське берло, реп'ях, що виріс на пустельній піщаній землі його далекої батьківщини.

Третій дав дитині глечик із водою, набраною з кринички на його пустельній батьківщині. Та вода була чудодійна, бо джерело було просто з піску.

Ось які дари вони дали дитині.

І батьки, теж прості люди, не розбещені дорогими дарами, щиро їм подякували.

Поклонившись іще раз дитині та її батькам, мудреці вишли з печери і виручили назад до своєї батьківщини.

Коли ж Ірод довідався, що дитина, про яку йому казали три мудреці зі Сходу, народилась у тому містечку, він наказав вибити в ньому і в його околицях усіх хлопчиків, щоб між ними не лишилося царя.

Звичайно, важко собі уявити, щоб якийсь цар так народився, та задля певності він дав такий наказ.

Здавалося б, такий хворий і старий, уже майже стоячи однією ногою в могилі, Ірод мав би втомитися від злочинів. Хіба йому не байдуже, хто стане царем після нього? Ні, не байдуже. Ніякого іншого царя не мало бути. Ніякого іншого, крім нього, на всій землі! Тому він і дав той наказ, найстрашніший з усіх його наказів.

То був його останній злочин. Бо за плечима в нього вже стояла смерть.

Та коли в тому містечку виконували волю царя, дитини, її батька й матері там уже давно не було.

Тепер Ірод залишився в палаці зовсім сам. Останні слуги його лишили, не могли більше витримати. А знаючи, що він ось-ось помре, перестали його боятися, зважилися кинути його, розбіглися хто куди.

У ті дні цілковитої самоти він думав про Маріамну. Думав часто, дуже часто. Він не забував її, єдину, яку справді кохав. Дивно, що він проніс те кохання через усе своє довге лихе життя. Але проніс. І як воно змогло зберегтися серед того його зла? Та воно збереглося. Ніхто цього не заперечить.

Хоч воно ніяк не вплинуло на Іродове життя, не змінило його вдачі.

Навіть Маріамнина смерть не змінила його вдачі і його життя. Навіть усвідомлення того, що він винен у її смерті, що він її вбив, хоч і найняв іншого, дуже схожого на себе, щоб не вбивати її своїми руками.

Ніщо не змінило його. Ніщо ніколи не могло його змінити.

Бо він був син пустелі. І в його пустелі не було чудодійної кринички зі свіжою чистою водою, якої можна набрати в глечик, відсвіжитися і стати іншою людиною, ніж ти був.

Нічого такого в Ірода не було.

І він не був схожий на Маріамну. На ту, якій не треба було храму. Що була мов дерево, яке вітер наповнює своїм загадковим шепотом. Він був не такий, як вона.

Нічого такого в нього теж не було.

Він був сам собою. Був Іродом. Великим царем Іродом.

І тепер мав померти.

На самоті, покинутий, як будемо помирати й ми всі. Бо перед лицем смерті всі ми самотні, всі покинуті. Тепер він мав померти, як помremo й ми.

І настала ніч, пора, якої Ірод найдужче боявся.

Хвороба так виснажила його, що він не міг устояти на ногах. Та він не хотів помирати лежачи. Ні, не личило Іродові зустрічати смерть лежачи.

Відчувши, що остання його хвилина вже близько, що скоро має статися неминуче, він підвівся, мало не падаючи, пішов, тримаючись за стіну. Вмираючи, він тяг своє набрякле важке тіло порожніми залами палацу.

Та остання його думка була про неї, про ту, кого він кохав. У хвилину смерті він думав про неї, тужив за нею.

— Маріамно! Маріамно! — голосно покликав він її.

Йому відповіла луна порожніх покоїв.

Заточуючись, спираючись об стіни, він раз по раз гукав:

— Маріамно! Маріамно!

А луна глухо проказувала за ним ім'я його неживої коханої.

У темряві ночі він тягся далі, робив останні кроки у своєму лихому житті.

Нарешті впав і залишився лежати. Хотів був підвестися, але не зміг. Він простяг руки в темряву перед собою і ще раз, востаннє погукав свою кохану:

— Маріамно! Маріамно!

Потім руки його безсило опали, і він помер.⁴

Так прожив цар Ірод своє життя тут, на землі, той час, який судилося йому прожити. Він був із тих людей, які наповнюють собою землю, але рід яких потім вигасає, і коли можна заглянути аж так далеко наперед, не залишить після себе ніякої згадки. Так прожив він своє життя.

Маріамно, Маріамно.

ЗМІСТ

Карлик	5
Варавва	191
Сивіла	309
Маріамна	445

Літературно-художнє видання

ЛАГЕРКВІСТ Пер

ВАРАВВА

Романи

Переклад зі шведської

Головний редактор *Є. В. Мезенцева*
Відповідальна за випуск *Г. С. Таран*
Художній редактор *Б. П. Бублик*

Підписано до друку 28.11.11. Формат 70×108^{1/32}.
Умов. друк. арк. 22,40. Облік.-вид. арк. 20,7.
Тираж 3000 прим. Замовлення 1-667.

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК¹ 3194 від 22.05.2008 р.

61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет-магазин
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

92-92

Пер ЛАГЕРКВІСТ

Пер Лагерквіст (1891 — 1974) — видатний шведський письменник, лауреат Нобелівської премії (1951) — належав до плеяди тих митців ХХ століття, чиї сміливі експерименти в галузі літератури не могли залишитися непоміченими.

Індивідуальний та неповторний стиль письменника вирізняють міф, символ, алегорія.

До видання увійшли кращі твори П. Лагерквіста — «Карлик», в якому виявляється і досліджується сама природа жахливих властивостей, що ховаються в людині, а також «Варавва», «Сивіла» й «Маріамна», що оспівують любов і присвячені вічній темі пошуків правди і справедливості.

ISBN 966-03-5841-6

9 789660 358416